

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**НАРИСИ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В ДОБУ НЕПУ
(1921-1928 рр.)**

Колективна монографія в 2-х частинах
Частина 2

Київ – 2010

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 382 с.

Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в радянській Україні в роки нової економічної політики. Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства.

Для широкого кола читачів.

Відповідальний редактор – д.і.н. *С. В. Кульчицький*

Авторський колектив: д.і.н. *Ю. П. Волосник*, к.і.н. *В. В. Головка*, д.і.н. *М. С. Дорошко*, к.і.н. *Т. М. Євсєєва*, к.і.н. *Г. Г. Єфіменко*, д.і.н. *О. А. Коляструк*, д.і.н. *С. В. Кульчицький*, д.і.н. *С. Р. Лях*, д.і.н. *В. І. Марочко*, д.і.н. *О. М. Мовчан*, к.і.н. *В. І. Прилуцький*, д.і.н. *О. Л. Рябченко*, д.і.н. *Л. Д. Якубова*.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 5 від 28 травня 2009 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

З М І С Т

Розділ VII.

Повсякденне життя вчителя школи соціального виховання (Геннадій Єфіменко)

1. До постановки питання	5
2. Соціальне обличчя вчительства УСРР	8
3. Матеріальне становище вчительства	29
4. Громадська робота	47

Розділ VIII.

Нариси студентського життя

1. Повсякденне життя студентів (Віктор Прилуцький)	79
2. Конструювання пролетарської ідентичності (Ольга Рябченко)	107
3. Сміховий контекст студентської повсякденності (Ольга Рябченко)	126

Розділ IX.

Повсякденність поліетнічного українського суспільства **в її етнічному вимірі** (Лариса Якубова)

1. Вступні зауваження	151
2. Радянізація	155
3. Проблема створення «радянського» способу життя	162
4. Дисбаланс бажаного та досягнутого	170
5. Напрямки і методики більшовицьких перетворень у контексті коренізації	202
6. Мова етнічних громад	211
7. Радянізація: кроки до створення нової ментальності	227
8. Нацменкомуні	243
9. Висновки	254

Розділ X.

Православне духовенство (*Тетяна Євсєєва*)

1. Православне духовенство як суспільний стан	275
2. Джерела існування родин духовенства	295
3. Побутові умови та комунальне обслуговування	315
4. Соціальна адаптація духовенства	325

Розділ XI.

Нова буржуазія в умовах непу (<i>Юрій Волосник</i>)	343
--	-----

Розділ VII.

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЯ ШКОЛИ
СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ**

1. До постановки питання

Посилення уваги дослідників до аналізу повсякденного життя різних верств суспільства є однією з родзинок сучасної історіографії. Особливо актуальним стає цей підхід у дослідженні 1920–1930-х рр. — періоду масового зламу традиційних уявлень і докорінної зміни способу життя. Завдяки дослідженню повсякденності міжвоєнного періоду можна не лише усвідомити основні засади існування суспільства в умовах тоталітаризму, а й краще зрозуміти дії влади. Про особливу важливість визначеного підходу у вивченні міжвоєнного періоду свідчить і та обставина, що мотивом для виникнення історії повсякденності в Німеччині, — одній з країн-піонерів цього напрямку, — стало саме намагання розібратися з причинами формування тоталітаризму в добу Третього рейху. Німецький історик А. Людтке, один із засновників історії повсякдення, підкреслював, що поштовхом до дослідження повсякденного життя простих, "рядових" людей в його країні стало намагання розібратися в тому, чому і як ці індивіди в масі своїй не лише не опиралися історичним обставинам, але й сумирно підкорялися їм¹. Саме в такому аспекті використовує методологічні засади історії повсякденності і автор цієї статті.

Водночас варто зауважити, що вивчення повсякденності доби переходу від аграрного до індустріального суспільства докорінно різниться як від таких же досліджень часів сталого аграрного суспільства, так й від розгляду періоду сформованого індустріалізму. Особливо це стосується тих країн, де модернізація мала навздогінний характер, а такою, безумовно, була й Україна. В цих країнах вирішальним фактором змін був зовнішній вплив, а провідна роль в процесах переходу до індустріального суспільства належала владним інституціям. Тому не можна розглядати повсякдення тієї чи іншої верстви чи соціальної групи поза політичними процесами. Без урахування цього фактору аналіз повсякденного життя суспільства буде неповним і не дасть відповіді на багато питань. Слід також наголосити, що завданням історика зовсім не є "описування побуту" — цим впродовж декількох століть займаються етнографи. Різницю між завданням цих двох груп дослідників чітко окреслила Н. Пушкарьова: "Якщо етнограф вивчає ставлення людей до речових атрибутів повсякдення, то фахівець з історії приватного життя — вивчає

ставлення до неречових її атрибутів, займається пошуками того, як людина різних епох сприймала саму себе і своє власне життя"².

Однією з найбільш значущих у навздогінній модернізації країни була роль інтелігенції, особливо низової, до якої дослідники традиційно відносять вчителів. Протягом усього часу існування радянської України вчительство складало значну частину її інтелігенції. Але особливо важливу роль в житті українського суспільства воно відігравало в 1920-ті роки. Є чимало об'єктивних і суб'єктивних чинників, що посилювали політичну і громадську вагу вчительства, робили його об'єктом найпильнішої уваги з боку компартійного керівництва. Серед них варто виділити такі три фактори.

По-перше, ключовою виявилася роль вчительства у завоюванні більшовицькою владою довіри селянства, або, висловлюючись тогочасною термінологією, у встановленні "змички" робітничого класу і селянства. Складності цього процесу полягали не лише у тому, що робітники були психологічно більш зрозумілими більшовикам. Важливішим було інше — на відміну від міст, де спостерігалась велика скупченість населення та існувало чимало засобів для успішної агітації і пропаганди, становище на селі не було сприятливим для комуністичного впливу. У більшовицького керівництва не вистачало ні фінансових, ні кадрових можливостей для проведення тут такого роду кампаній. Більшовицька партія була переважно неукраїнською за національним складом.

На селі всі знали одне одного і агітація з боку незнайомих людей чи малоавторитетних селян-бідняків не могла бути дієвою. Це розуміли і більшовицькі керманічі. На початку 1924 р. у виступі на губернському з'їзді працівників народної освіти Серафіма Гопнер визнавала: "Селянин не звик слухати людей, котрі випадково заглядають у село. Він вірить тим, з якими часто стикається; лише через них можна провести ту звичку, про яку так довго говорив Ленін... Селянин звик до вчителя, і кожне слово, котре говорить вчитель, важливе для нього"³. Тобто лише до думки знайомої, поважної і освіченої людини селяни могли прислухатися. Вчителі в цих умовах були тією силою, що могла стати (і стала) своєрідним агентом впливу нової влади.

По-друге, країна знаходилася на стадії перед останнім "стрибком" до індустріального суспільства. Порівнюючи хід модернізації з роботою паротягу, британський історик Норман Дейвіс зазначав: "Є довгий період готування, коли казан нагрівається і пара набирається тиску; далі йде критична мить відходу, коли пара тисне на поршні і починають обертатися колеса, після неї — фаза утвердження, коли двигун набирає обертів серед маси рипів та вібрацій і, нарешті, переможний стан руху, коли паротяг лагідно хурчить уздовж рейок з максимальною швидкістю та ефективністю"⁴.

Перша світова війна дещо загальмувала підготовку ходи цього локомотива. Вона спричинила різке падіння одного з основних показників успішності модернізації — промислового виробництва. Водночас скупчення величезної кількості людей в армії, передусім вихідців з села, сприяло значному підвищенню серед широких верств населення рівня усвідомлення потреби модернізаційних змін. Користуючись термінологією з визначення Н. Дейвіса, можна сказати, що стрімкими темпами накопичувалося паливо для розігріву казана, якого раніше не вистачало. Однією з найважливіших передумов успішності модернізації був розвиток освіти. Роль вчительства, яка взагалі в добу модернізації є високою (власне, саме у такі часи й формується вчительство як окрема соціальна група населення), у разі підвищується при підготовці і на початку ходи цього "локомотива". Початкова освіта, швидке і більш якісне засвоєння якої було можливе лише рідною мовою, стає тим мінімумом, без якого годі й говорити про можливість успішного розвитку.

І третій важливий момент. Більшовики усвідомлювали, що виконання двох названих вище завдань (зміцнення влади та успішність модернізаційних процесів) неможливе без формування нової повсякденності. В царській Росії функції регулювання повсякденного життя виконувала церква. Та ряд обставин зумовив її неготовність до змін. Подібно до того, як царизм усіляко намагався не допустити реформування політичної системи, православна церква, яка через Священний Синод була підпорядкована верхній владі, намагалася зберегти усталений спосіб життя. Одним з важливих інструментів консервації суспільних відносин була становість тогочасного суспільства. Своїми недалекоглядними діями урядові кола та церква немовби закривали у парового котла накривку при його одночасному нагріванні, не даючи змоги відійти парі і цим самим наближаючи вибух. Адже примусове дотримання становості спричиняло незадоволення широких верств населення, оскільки не давало ходи розвитку вертикальної мобільності населення у добу розпочатих економічних перетворень. Найбільш активні елементи нижчих станів, не маючи змоги у конструктивній праці реалізувати свої амбіції, ставали ворогами тогочасного ладу.

При більшовицькій владі ситуація відчутно змінилася. Людина з самих низів отримала можливість дійти до самих верхів суспільства і влади. А вчительство, особливо сільське (в місті для активістів було багато інших можливостей) і особливо на зорі радянської влади, саме й складалося з того активного елемента, що не лише сам був прихильним до змін та навчання (професія зобов'язувала!), але й здатного змінити інших. Більшовицька влада використовувала вчителя не лише для підготовки освічених кадрів, в тому числі і серед дорослого населення (лікнеп), а й для зміни повсякденних уявлень, традицій і звичаїв населення. І це завдання влади досить

часто займало у вчителя більше часу, ніж суто освітнє і складало важливу частину його повсякденного життя⁵. Тобто, всіляко сприяючи формуванню нової *повсякденності вчительства*^{*}, влада тим самим вирішувала більш глобальне завдання зміни традиційних уявлень і світосприйняття інших соціальних груп, верств та класів. Важливість цього завдання підтверджується словами першого наркому освіти РСФРР А. Луначарського: "Саме в переведенні на світлі розумні рейки того, що називається приватним життям, в цьому і є остання мета революції, її основне найвище досягнення"⁶. В УСРР вагомим засобом впливу влади на трансформацію повсякденності став обдуманий підхід до вирішення національного питання.

Всі три названі чинники наскільки сплетені між собою, що розділити і відокремити їх одне від одного не уявляється потрібним. У результаті взаємодії цих факторів повинна була утворитися нова культура, сформуватися людина особливого типу⁷. Іншими словами — мали відбутися ментальні зміни. І якщо потреба змін була об'єктивною і нагальною необхідністю, то їх форми та зміст визначалися "культурними плановиками" більшовицької влади. Але режим, який, за словами німецького вченого Ш. Плаггенборга, "виступав у якості учителя"⁸, спочатку мав "навчити" своїм цінностям вчительство, а вже через нього — маси. Саме під таким кутом зору — впливу режиму на вчительство і через нього — на широкі маси, перш за все селянські, не забуваючи при цьому про існуючий зворотній зв'язок, автор розглядає повсякденне життя вчительства.

2. Соціальне обличчя вчительства УСРР

Повсякденність будь-якої верстви чи соціальної групи неможливо дослідити без аналізу її соціального обличчя. Відтак дослідженні повсякденного життя освітян в УСРР у 1920-х рр. насамперед слід виявити, яким було вчительство у 1920-ті роки, які зміни відбулися з ним протягом цього часу і чим вони були викликані. Це потрібно також для того, щоб зрозуміти вагу та значення цієї соціальної групи в суспільстві, зрозуміти ставлення до нього з боку більшовицької влади. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити ряд завдань.

В першу чергу слід звернути увагу на кількість вчительства в Україні та розподіл його між містом і селом. Це питання варто дослідити не лише в динаміці, але й у зв'язку з окресленими у вступній частині тексту проблемами. У контексті аналізу завдань модернізації доречним буде порівняти динаміку кількісного складу вчительства та робітничого класу.

* Під цим терміном ми передусім розуміємо ту частину життя, що знаходиться поза межами професійних обов'язків шкільного вчителя — навчання дітей.

Також слід порівняти кількість вчителів на початку 1920-х рр. із дорадянським періодом, звернувши увагу на ті тенденції, що були характерні до приходу радянської влади.

У тісному взаємозв'язку з аналізом кількісних характеристик вчительства є вивчення його національного та гендерного складу. Доцільно буде звернути особливу увагу на динаміку змін цих характеристик протягом досліджуваного періоду. Значущість цих чинників підсилюється також їх вагомих місцем у системі більшовицької агітації та пропаганди.

Надзвичайно важливим при аналізі ситуації на початку 1920-х рр. є вивчення організаційної структури вчительства. Перша світова війна та революційні події надзвичайно активізували вчительство. Вчительські організації у цей час мали суттєвий вплив на перебіг подій. Чимало уваги таким організованим структурам приділяло і більшовицьке керівництво. То ж дослідження розвитку профспілки робітників освіти допоможе зрозуміти обличчя цієї соціальної групи в контексті її взаємовідносин із владою.

Доповнить соціальний портрет вчительства початку 1920-х рр. аналіз його фаховості і компетенції. Для цього варто проаналізувати освіту вчителів як за ступенем освіченості (початкова, середня, вища), так і за спеціалізацією (наявність педагогічної освіти). Важливим також є педагогічний стаж.

В радянській історіографії чимало уваги зверталось проблемам освіти. Ще з початку 1920-х рр. за сферою освіти закріпилася назва — "третій фронт" (слідом за військовим і господарчим). Це свідчило про те, що більшовицьке керівництво усвідомлювало важливість цього питання. Відтак і цікавість істориків до нього є цілком закономірною. Щоправда, досліджувався перш за все освітній процес, вчительству як окремій соціальній групі уваги приділялося значно менше. "Обличчя" вчительства періоду початку 1920-х рр. і, зокрема, в контексті тих обставин, що зумовили надзвичайну його важливість у цей час, проаналізовано недостатньо. Для радянської історіографії це було цілком логічно — навіщо ретельно досліджувати одну з частин "прошарку" між робітничим класом та селянством (як тоді називали інтелігенцію), тим більше з огляду на її далеко неоднозначне чи навіть переважно негативне ставлення до більшовицької влади?

У сучасній українській історіографії цій проблемі теж приділяється недостатньо уваги. Близько до поставленої проблеми підійшов у своїй монографії О. Кліцаков⁹. Однак більша протяжність досліджуваного періоду (1917–1937) та підхід до проблеми з марксистсько-ленінських методологічних засад (його журнальні статі на цю тематику були надруковані в Українському історичному журналі в 1988 та в 1990 рр.¹⁰) не сприяли ґрунтовному розкриттю проблеми. Більш сучасними виявилися підходи

О. Богінської¹¹, однак територіальна обмеженість (досліджувалося вчительство Донбасу) не дала змоги розкрити питання на всеукраїнському рівні.

Зовсім іншою була ситуація в 1920-ті рр. Більшовицька влада пильно слідкувала за настроями вчительства і робила все, щоб формувати їх у потрібному для "комуністичного будівництва" руслі. Соціальне обличчя вчительства було під постійним контролем влади, що знаходило своє відображення як в узагальнюючих працях¹², так і в загальних статистичних довідниках того часу¹³. Його аналіз здійснювався за результатами переписів населення (передусім 1926 р.) та перевірявся під час спеціальних переписів освітніх установ у 1922 та 1927 рр.¹⁴ Ці джерела стали основними у нашому дослідженні. Окрім того, до джерел слід віднести тогочасну пресу, передусім газету "Народний вчитель", журнал "Шлях освіти" та "Бюлетень Наркомосвіти". В ряді випадків, особливо тих, що стосуються початку досліджуваного періоду, надзвичайно корисними виявилися "Збірники Узаконень та розпоряджень Робітниче-селянського уряду України".

В першу чергу ми проаналізуємо динаміку змін кількісного складу вчительства. Це питання, здавалося б, просте і суто технічне. Адже статистика — це не продукування оцінок і поглядів, а констатація фактів. Пропаганда і агітація зовсім не є її призначенням, відтак показники мали б бути позбавлені ідеології. Однак тут виявилися певні підводні каміння.

Під час опрацювання архівних документів другої половини 1930-х рр. автор занотував статистичні дані, що стосувалися чисельності вчительства усього міжвоєнного періоду. Вони виглядали правдиво, хоча б тому, що там постійно зустрічалися примітки про небажаність публікації відомостей за окремі роки. Це наштовхувало на думку, що для внутрішнього користування використовувалися справді достовірні цифри. Ось які цифри там містилися (кількість надавалася в середньому за увесь навчальний рік)¹⁵:

Таблиця 1.

Кількість вчителів у 1920-х роках за даними статистики 1930-х рр.

Рік	Кількість вчителів нижчих та середніх загальноосвітніх шкіл
1914–15	45 383
1921–22	42 376
1922–23	44 479
1923–24	44 484
1924–25	46 863
1925–26	55 317
1926–27	61 027
1927–28	67 913
1928–29	75 380

Висновок із цих цифр впливає такий — війна дещо загальмувала розвиток шкільництва. Але із закріпленням радянської влади ситуація почала виправлятися. Здавалося б, усе логічно — хіба може у добу військових дій ситуація покращитися? І так добре, що зменшення кількості вчителів було не занадто суттєвим. Однак ці цифри варто порівняти з іншими, які фігурували у 1920-х роках¹⁶. Кількість вчителів у нижче наданій таблиці вказана на початок календарного року, тобто на 1 січня. Відтак порівнювати слід показники, приміром, 1921–22 р. з *Таблиці 1* і 1922 р. — з *Таблиці 2*.

Таблиця 2.

Кількість вчителів у 1920-х роках за даними статистики 1920-х рр.

Рік	Кількість педагогів
Січень 1911	35 460
1914	44 083
1915	44 862
1922	62 740
1923	51 617
1924	46 717
1925	46 863
1926 (станом на 1.12.1925)	55 068
1927	60 576
1928(станом на 15.12.27)	66 875
1929(станом на 1.12.28)	74 046

Помітні дві особливості. По перше, у більшості випадків у статистиці 1930-х, де формально рахувалася кількість вчителів за увесь навчальний рік (табл. 1.), надані цифри дещо більші від тих, які вважаються чинними на 1 січня календарного року (табл. 2.). Різниця невелика і пояснення їй знайти неважко. Після подолання кризи початку 1920-х рр. надалі кількість вчителів лише зростала. І порівняно невелика їх кількість приходила до школи і в другій половині навчального року. Хоча, звичайно, основне поповнення школи кадрами відбувалося влітку. Можна зробити висновок, що чисельність вчителів у статистиці 1930-х вираховувалася переважно станом на кінець навчального року.

Більш цікавою є інша різниця. Стосується вона лише 1922–1924 рр. (1921–22 — 1923–24) рр. і є найбільш відчутною саме в 1922 (1921–22) р. Якщо прийняти кількість вчителів у 1915 (1914–15) р. за 100%, то відмінність можна відобразити в такій таблиці:

Таблиця 3.

**Порівняння кількості вчителів у за різними статистичними даними
(у відсотках)**

Роки:	Вчителів за статистикою 1920-х (1915 — 100%)	Вчителів за статистикою 1930-х (1914–15 — 100%)	Різниця (у %)
1915 / 1914–15	100	100	0
1922 / 1921–22	140	93,4	47,6
1923 / 1922–23	115	98	17
1924 / 1923–24	104,1	98,01	6

Аналізуючи відокремлено другу та третю колонку, дослідник може зробити протилежні висновки щодо динаміки чисельності вчительства у першій половині 1920-х рр. Якщо опиратися на статистичні дані 1930-х рр., то логічним буде твердження про те, що саме з 1922 р. розпочався хоч і повільний, але поступальний зріст кількості вчителів. Однак таке твердження суперечить не лише статистиці 1920-х рр., а й тогочасній літературі з теми шкільництва. У ній неодноразово висловлювалася стурбованість скороченням кількості вчительського складу. Приміром, на початку 1924 р. у довіднику під грифом Наркомату освіти УСРР наводилися цифри щодо кількості педагогічного персоналу у 1921–23 рр. І хоча говорилося, що до цифр треба "ставитися обережно"¹⁷ (у порівнянні навіть з статистикою другої половини 1920-х рр. вони були вищі), однак тенденція сумніву не викликала — з остаточним утвердженням радянської влади кількість шкіл, і вчительського складу відповідно, стала зменшуватися стрімкими темпами. Оскільки показники за ці три "проблемні" роки у цьому довіднику більш розлогі, то проілюструємо їх в окремій таблиці¹⁸.

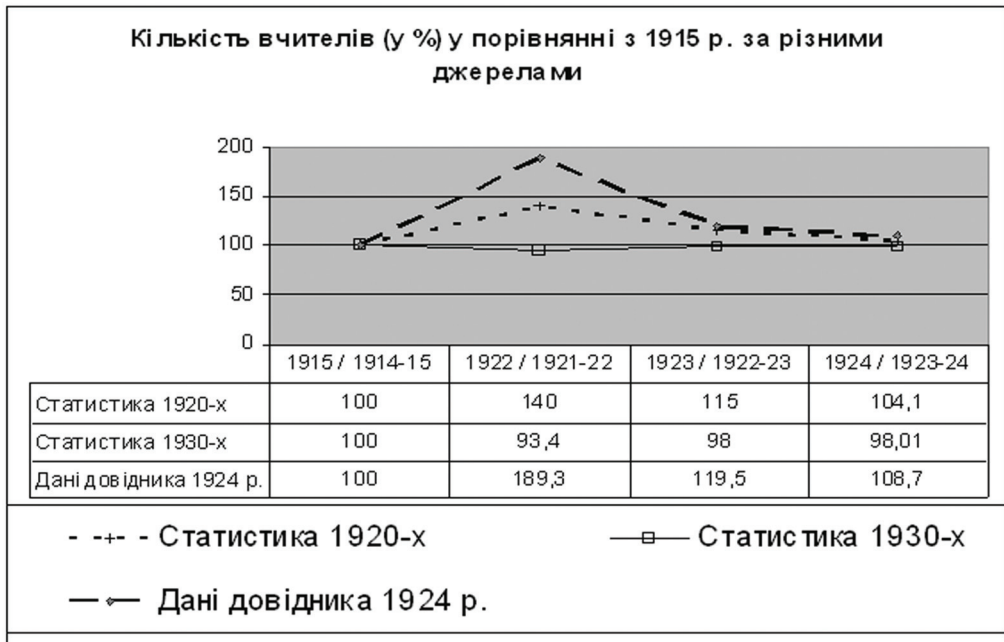
Таблиця 4.

Чисельність вчителів у 1921–23 рр. (за даними 1924 р.)

Дата	Абсолютні цифри	У відсотках до 1.10.1921
1.10.1921	84 902	100
1.04.1922	73 281	86,3
1.04.1923	53 592	63,1
1.10.1923	48 755	57,4

Найбільш проблемним є визначення чисельності вчительства під час апогею голоду. Водночас дані за інші періоди більш точні і їх варто порівняти з наведеними вище цифрами статистиків 1920-х і 1930-х рр. Щоб деяким чином уніфікувати ці наявні за 1921/22–1923/24 рр. показ-

ники з наведеними у Таблиці 1 і Таблиці 2, приймаємо дані названого довідника Наркомосвіти за 1.10.1921 р. як характеристику 1921–22 навчального року (в крайньому разі — його початку), від 1.04.1922 — виключимо, оскільки вони є найбільш недостовірними. Цифри від 1.04.1923 р. приймаємо як характерні для 1922–23 навчального року (його закінчення), а від 1.10.1923 — для 1923–24 навчального року (початок). Звичайно, певні недоліки в такій уніфікації є. Але такий підхід дозволяє уточнити кількість вчителів на початок мирного часу. Щоб порівняння було більш наочним, автор склав графік, у якому усі дані приводяться у порівнянні з 1915 р. Ось він:

Як видно з графіка, зменшення кількості вчителів в перші роки "мирного будівництва" зафіксоване на двох графіках. Дані довідника наркомату освіти від 1924 р. роблять цю тенденцію незаперечною. У ньому є показники за жовтень 1921 р., коли вплив голоду ще не був помітним. Більше того, оскільки у названому довіднику остання цифра стосується 1.10.1923, а в статистиці 1920-х — станом на 1 січня 1924 р., то, враховуючи тенденцію до зниження кількості вчителів, їх можна вважати ідентичними. Про те, що з 1924–25 навчального року вже й дані статистики 1930-х рр. не мають принципових розбіжностей з даними 1920-х ми говорили вище.

Припинити зменшення кількості вчителів вдалося лише в 1924–25 навчальному році. Цей висновок впливає з Таблиці 2. Про це, зокрема, свідчить і текст постанови ВУЦВК від 10 жовтня 1924 р., у якій

говорилося про "зупинення відходу на шкільному фронті" як одне з вагомих досягнень¹⁹. З цифр довідника 1927 р., які в абсолютному своєму значенні дещо різняться від даних *Таблиці 2*, впливає та ж тенденція — кількість вчителів остаточно стабілізувалася і намітилося зростання саме в 1925 (1924–25 навчальному) році, а включно до 1927 р. кількість вчителів була меншою, аніж у 1922 р.²⁰

Звідки ж тоді в статистиці 1930-х взялася цифра 42 376 вчителів у 1921/22 навчальному році, яка так відчутно контрастує з показниками з інших джерел? І що є причиною такої невідповідності інших даних за 1922–1924 рр.? Аналіз відомих нам документів дозволяє стверджувати, що це стало можливим внаслідок відразу двох факторів.

Першим слід назвати вибір джерела даних. Автору статті вдалося його віднайти, а відтак зрозуміти походження кінцевої цифри. Формально до самого джерела зауважень бути не може. Ним виявилися офіційно оприлюднені результати обстеження освітніх закладів. Рішення про його проведення було ухвалено постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. Однією з цілей цього обстеження було отримання відомостей "як про самі заклади, так і про педагогічний та керівний їх склад"²¹. Згідно даної постанови це обстеження мало розпочатися не пізніше 1 лютого і закінчитися не пізніше 15 березня 1922 р.²². Однак реально воно розпочалося на початку травня²³.

Зрозуміло, що з початку січня до травня 1922 р. ситуація кардинально змінилася. В Україні був апогей голоду. Однак не лише голод став причиною зменшення кількості вчителів за цей короткий період. У вступі до публікації результатів названого нами обстеження з цього приводу зазначалося таке: "Відчутно змінилася ситуація в області народної освіти, особливо у зв'язку з масовим, іноді неупорядкованим переходом закладів народної освіти на місцевий, на той час ще погано організований бюджет. Попередні списки закладів народної освіти, що були складені окремими губерніями на 1 січня 1922 р., вже не відповідали стану справ у травні місці"²⁴.

Переведення народної освіти на місцевий бюджет, якого на той час фактично не існувало, означало на практиці відмову більшовицької влади від фінансування школи. Це, звичайно, не могло не вплинути на кількісний склад шкіл та вчительства навіть у тих губерніях, які не постраждали від голоду. Однак, навіть враховуючи цей факт, у тексті зазначалося — "ЦСУ України вважає, що загальна цифра шкіл-семирічок (а відповідно і вчителів у них — Є. Г.), що згідно з обслідуванням становить 15 298, є дещо зменшена порівняно з їх справжньою кількістю і одночасно з цим коливається у межах зазначеної вище кількості та 22 000 шкіл, у свій час зареєстрованих Народним Комісаріатом Освіти

УСРР за станом на 1 січня 1922 р."²⁵ Тобто ті, хто проводив цей перепис вважав його дані значно применшеними, але статистики 1930-х взяли ті цифри без будь-яких застережень.

Однак навіть це обстеження показало більшу цифру, ніж та, яка фігурує у статистиці 1930-х. А саме — близько 46 200 осіб (це без дошкільних закладів освіти та дитячих розподільників, а також без врахування ряду регіонів)²⁶. Тобто навіть попри явний недооблік вчительства, який визнавався самими упорядниками обстеження, кількість вчительства у травні 1922 р. перевищувала довоєнні показники. Щоб зрозуміти, звідки ж у статистиці 1930-х взялися ще нижчі цифри, варто проаналізувати другий фактор.

Більшовицькі статистики 1930-х серед шкільних вчителів 1922–1924 рр. враховували лише тих, хто працював в традиційних семирічках та початкових школах. Викладачів шкіл при дитячих будинках, які в перші роки більшовицької влади в Україні вважалися основою майбутньої системи освіти, вони не враховували. У звичайних же школах за переписом 1922 р. працювало 41 371 осіб²⁷. Якщо зважити на те, що ця кількість не включала в себе дані по 3 повітам Чернігівської губернії, містам Олександрії, Бахмуту, Гуляй-Полю, Житомиру, Слов'янську та Чигирину²⁸, то цифра "42 376" стає цілком зрозумілою (екстраполяція або дооблік).

У наступні два роки залишився чинним лише другий фактор. Тобто до кількості вчителів статистика 1920-х рр. включала вчителів трудшкіл при дитячих будинках різного типу²⁹. Зменшення різниці між різними статистичними даними у наступні два навчальні роки (*див. табл. 3 та графік*) стало результатом скорочення кількості дитячих будинків і, відповідно, меншою кількістю (не)врахованих вчителів. Так, приміром, якщо станом на 1 квітня 1922 р. було 2002 дитячих будинки, то 1 квітня 1923 р. їх стало менше на 800³⁰, а кількість педагогів у них зменшилася з 12 267 до 7 376³¹. Кількість вчителів у денних дитячих будинках зменшилася за цей рік з 1 436 до 293³² тощо. Відколи ж кількість вчителів в УСРР почала реально зростати, то потреба в такого роду "обґрунтуваннях" переваг радянської влади зникла. Показники за другу половину 1920-х рр. фактично ідентичні в обох джерелах і навіть у статистиці 1930-х вони дещо вищі. Існуючу різницю ми вже пояснювали вище. Таким чином, проведений аналіз ствердив достовірність статистики 1920-х рр. і в черговий раз підтвердив висновок французького науковця А. Блюма про те, що в другій половині 1930-х рр. "статистика перестала бути засобом пізнання і перетворилася на засіб пропаганди"³³.

Важливим у вивченні кількісних параметрів є також визначення закономірності цих змін. Якщо прив'язувати збільшення кількості вчительства до розвитку модернізаційних процесів, то слід визнати, що

воно мало б зростати (до певного насичення) паралельно зі зростанням чисельності робітників, зайнятих у промисловості. Довоєнна динаміка свідчила на користь цієї думки — і кількість робітників, і кількість вчителів в Україні стрімко збільшувалася (див. Табл. 5). Перші роки війни не змінили цієї тенденції — це підтверджують як представлені у таблиці дані за 1915 р., так і відома кількість робітників на початок 1916 (635,3 тис.) та 1917 (812,5 тис) років³⁴. Але починаючи з 1918 р. і по 1921 р. динаміка зміни чисельності цих двох соціальних груп прямо протилежна. У ці роки чисельність робітництва стрімко скорочується, а кількість вчителів, навпаки, зростає (див. *Таблиця 5*, усі дані — на початок календарного року³⁵). Тоді як в 1922–1924 рр. скорочується кількість вчителів, а робітників — зростає.

Таблиця 5.

Зміни у кількості вчительства та робітників великої промисловості у (1914–1928)

Рік	Робітники великої промисловості (на початок календарного року)		Вчителі (на початок календарного року)	
	Абс. цифри (в тис)	У % до 1914	Абс. цифри	У % до 1914
1911	481,6	76,3	35 460	80,4
1914	631,6	100	44 083	100
1915	631,4	99,96	44 862	101,8
1922	280,5	44,4	62 740	142,3
1923	277,4	43,9	51 617	117,1
1924	349,0	55,3	46 717	106
1925	385,2	61	46 863	106,3
1926	541,1	85,7	55 068	124,9
1927	617,9	97,8	60 576	137,4
1928	653,2	103,4	66 875	151,7

Щодо робітництва — то причини як падіння, так і зростання його кількості зрозумілі, закономірні і логічні — падіння в добу кризи, революцій і потрясінь, зростання — у період відбудови економіки. Але динаміка вчительства суперечить цій, здавалося б, закономірній тенденції. Причиною його зростання у цей неспокійний час стало усвідомлення дедалі ширшими верствами населення необхідності освіти. І що особливо важливо — зняття заборони на українську школу. З цього приводу відомий український педагог і один із творців української освіти доби

Центральної Ради Степан Сірополко зазначав: "Кожне село намагалося мати в себе українську школу, складало приговори, збирало кошти, відводило помешкання, давало ґрунт, розшукувало вчителя"³⁶. Тобто якщо раніше освітня справа все-таки була прерогативою держави та церкви, то в роки революцій і потрясінь вже саме суспільство вимагало школи. І не лише вимагало, а й створювало її. Наведемо такий приклад: за переписом 1897 р. частка письменних серед українців становила 13%, а серед росіян — 32,4% (розрив майже на 20%)³⁷. До революції, внаслідок асиміляційної політики царського уряду, цей розрив не зменшувався, а, радше, збільшувався. Однак за три роки існування українських шкіл (1917/18–1919/20) ситуація суттєво змінилася. Так, за переписом 1920 р. 29,2% усіх українців і 43,2% усіх росіян були писемними (розрив у 14%). І це без врахування тих губерній (Волинської та Подільської), де розвиток українського шкільництва пішов най далі³⁸.

Звичайно, прагнення навчатися рідною мовою не зникло і після приходу радянської влади, що добре усвідомлювало більшовицьке керівництво. Так, Християн Раковський у одній із своїх доповідей у 1920-му р. підкреслював: "Населення скрізь посилено вимагає шкіл. Селяни самі віддають будинки поміщиків та ремонтують школи. В одній волості житомирського повіту серед селян зібрано 3 млн. грошей для того, щоб їм зробили школу"³⁹. Про розуміння більшовицьким керівництвом цієї масової тенденції свідчить і одна з перших постанов більшовицької влади в освітній галузі на початку 1920 р. під назвою "О практической работе по просвещению". В ній, зокрема, після вказівок про розпуск інститутів та старших класів гімназій наголошувалося: "В області початкової школи зосередьте всі зусилля на підтримці та зміцненні початкової школи. Відкрийте всі українські школи, що існували раніше. Забезпечте їх навчальними посібниками, паливом і всіма засобами охороняйте приміщення від реквізиції"⁴⁰. Тобто більшовицька влада намагалася враховувати прагнення широких мас, перш за все селянських. І для цього спробувала хоча б зберегти (про розширення мова не йшла) ті надбаня в галузі освіти, які були здобуті національними урядами України в 1917–1919 рр.

З початком непу держава усунулася від фінансової підтримки шкільної освіти. Більш детально матеріальне становище вчителів буде розглядатися в наступному розділі, а тут зауважимо лише, що школу фінансували самі народні маси. Так, за свідченням газети "Правда", на початку 1923 р. за державний кошт утримувалося лише 70 закладів Соцвиху⁴¹ в Україні. А, приміром, в повітах кийвської губернії коштом селян на добровільних засадах було відремонтовано 80% шкіл⁴². Більш вагому частку, ніж державні кошти, займала допомога організацій, що патрунували той чи інший заклад. Основою ж для існування вчительства у цей час стали

кошти сільських громад, а також, як зазначалося у доповідній записці наркомату освіти — "подавання, які вчительство вимушено було приймати у формі обідів по черзі у кожного з селян, або у вигляді підношень індивідуальних або групових" та "енергія і ентузіазм вчительства"⁴³.

Зрозуміло, що в умовах усунення держави від підтримки шкільної справи кількість вчителів чималою мірою визначалася економічними умовами. А вони на початку 1920-х рр. були на селі вкрай важкі. Скорочення кількості вчительства на початку 1920-х рр. було зумовлено значною мірою саме голодом 1921–23 рр. Це загально визнаний факт. Але стосується він передусім південних регіонів України. На заході та півночі УСРР вчителів звільняли через політичні причини. Так, приміром, в одному з повітів Волині в результаті політичної "чистки" 1922 р. було звільнено 90% (!) вчительського складу⁴⁴. Про недовірливе ставлення вчительства до більшовицької влади говорилося скрізь. Без опанування цієї соціальної групи, котра, "як довів досвід на Україні, може зрушити з місця будь-яку гору, навіть такий сфінкс, яким є селянство"⁴⁵, більшовики не бачили сенсу у збільшенні її кількості, тобто не збиралися сприяти розвитку шкільництва. Про це прямо писалося у педагогічному журналі: "Діти мають виховуватися або як борці за комунізм, або зовсім не виховуватися. Цю найвеличнішу історичну проблему не можна ставити в залежність від умонастроїв розхлябаного інтелігента"⁴⁶.

Таким чином можна з впевненістю сказати — причиною скорочення кількості вчителів на початку 1920-х рр. був не лише голод, а й фактична відмова фінансувати школу ("перехід" школи на місцевий бюджет, якого не існувало), та опір вчительства більшовицькій владі чи просто невідконтрольність і недовірливе ставлення до неї. Причому ці причини могли впливати на процес як відокремлено, так і спричиняти одна одну. Однак модернізаційні потреби змусили більшовиків діяти більш гнучко, тому вони запровадили політику коренізації. І саме після перших її успіхів становище нормалізувалося.

Повертаючись до порівняння динаміки кількісного складу вчительства і робітництва, відзначимо цікаву деталь: навіть у найважчі після початку Першої світової війни часи для обох цих груп (для вчительства — перші роки відбудовного періоду, для робітників — 1919–1921 рр.) чисельність вчительства, на відміну від робітництва, була таки більшою від довоєнного рівня. Якщо перевести це на мову модернізаційної термінології, то можна сказати, що хоча поточні результати модернізації (випуск промислової продукції) зменшилися, внутрішня підготовка до неї, усвідомлення її необхідності та розвиток однієї з її основних передумов (освіта) у ті важкі роки не лише не послабилася, а й посилилася.

Важливою складовою характеристики вчительства як соціальної групи є аналіз його розподілу між містом і селом. Такі показники за всі роки досліджуваного періоду можна визначити лише за статистикою 1930-х років (див. *Таблиця 6*⁴⁷). Про неточність та упередженість її цифр стосовно 1922–1924 рр. вище йшла мова. Тому наведені у цій таблиці показники мають бути певним чином відкоректовані.

Таблиця 6.

Розподіл вчителів між містом та селом

Навчальні роки		місто	село	всього
1914–15	Абс. цифри	15 778	29 705	45 483
	відсотки	34,7	65,3	100
1921–22	Абс. цифри	10 604	31 772	42 376
	відсотки	25	75	100
1922–23	Абс. цифри	12 121	32 358	44 479
	відсотки	27,3	72,7	100
1923–24	Абс. цифри	12 616	31 868	44 484
	відсотки	28,4	71,6	100
1924–25	Абс. цифри	13 399	33 464	46 863
	відсотки	28,6	71,4	100
1925–26	Абс. цифри	16 116	39 201	55 317
	відсотки	29,1	70,9	100
1926–27	Абс. цифри	17 669	43 358	61 027
	відсотки	29	71	100
1927–28	Абс. цифри	22 573	45 340	67 913
	відсотки	33,2	66,8	100
1928–29	Абс. цифри	24 184	51 196	75 380
	відсотки	32,1	67,9	

З *Таблиці 6* видно, що від 2/3 до 3/4 усього вчительства працювало на селі. Однак за окремі роки можна віднайти матеріали і в інших джерелах. Так, якщо порівняти показники (у відсотковому відношенні) цієї таблиці з результатами шкільного перепису, що відбувся у грудні 1927 р., то виявиться, що сільське вчительство становило 71,6%⁴⁸ від загально-українського, тоді як згідно наведених у таблиці цифр — 66,8%. Втім закиди у свідомому перекиданні легко спростовуються — вищий відсоток сільського вчительства пояснюється тим, що міста були визначені за

списком ВУЦВК. Якщо ж до числа міст включити усі ті населені пункти, що потрапили до списку міст під час перепису населення 1926 р., то відсоток сільського вчительства зменшиться до 67%⁴⁹ — цифра майже ідентична наведеній в таблиці. Це свідчить про іноді досить таки розмиті межі між поняттям "сільський" і "міський" вчитель. Проведений аналіз також підтверджує високу ступінь достовірності тих показників *Таблиці 6*, що стосуються другої половини 1920-х рр.

Водночас не можна не зауважити, що до вказаного у *Таблиці 6* співвідношення між сільським і міським вчительством у 1921/22-1923/24 навчальних роках є серйозні зауваження. Вони витікають з тих перекручень більшовицької статистики 1930-х, про які ми писали вище. Відтак абсолютні цифри далекі від істини. Більше того, наведені у відсотках дані неможливо екстраполювати, оскільки неврахування вчительства статистиками 1930-х не носило рівномірного характеру. Якщо врахувати, що у 1922–1924 рр., з огляду на вказані причини, скорочувалася кількість насамперед сільського вчительства, то можна з впевненістю стверджувати, що його відсоток у ці три роки був вищим порівняно з вказаним у *Таблиці 6*. Автор має навіть родинне підтвердження тези про скорочення сільського вчительства на початку 1920-х рр. Моя бабуся, яка була родом із села на Житомирщині, мала йти в школу саме у 1922/23 навчальному році. Але вона залишилася на все життя неграмотною. Тоді як всі її старші і молодші брати сестри (усього десять) отримали початкову освіту. Тобто вчителів в деяких "неблагодійних" районах не було навіть у тих селах, де вони були до війни.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що для більшовицької влади терміни "сільський вчитель" і "вчитель" взагалі були ледь не повними синонімами. І причиною цього було не лише те, що своєю кількістю сільське вчительство значно переважало міське, а і його величезне значення у новобудованому суспільстві. Для компартійних керманічів було важливо мати багато педагогів на селі, але лише належно ідеологічно вихованих. "Розхлябані інтелігенти", які б навчали своїх учнів самостійно і критично мислити, що неминуче б призвело до появи відмінних від пропагованої владними інституціями думок, компартійному керівництву були непотрібні. Адже не менш, а то й більш важливим завданням вчительства була громадська робота. Відповідними були і завдання, які ставило більшовицькі керманічі перед вчительством. Наприклад, на пленумі центрального комітету робітників освіти України, що відбувся у лютому 1928 року, наголошувалося: "Не безпринципне культурництво, а активна робота, спрямована на економічне зміцнення бідняцьких елементів села, організація наймитів, підвищення їх культурного рівня, сприяння переходу села на засади великого

усуспільненого господарства, підвищення культурності робітничого класу і т.ін. — такими є завдання громадської роботи". Подібні завдання постійно ставилися і в іншого роду у постановах, статтях, наказах, інструкціях тощо. "Радянська влада з особливою увагою і дбайливістю ставиться до нового вчительства, що є провідником не лише загальної, а й комуністичної освіти в маси"⁵⁰, — говорилося в одному з таких документів.

Беззаперечним визнавався той факт, що громадська робота була прерогативою передусім сільських вчителів. Зокрема, голова спілки робітників освіти України О. Мізерницький навесні 1925 р. наголошував: "Тим часом як сільське вчительство через об'єктивні причини бере якнайважливішу участь в громадській роботі й часто перевантажується нею, міське вчительство є майже вільним від громадської праці, не знаходячи об'єкту для своєї роботи"⁵¹. Надзвичайна важливість громадської роботи як у зміні повсякденного життя самого вчительства, так і у впливі його на повсякденність усього села, спонукали автора виділити окремих розділ, присвячений цьому питанню.

Величезне значення сільського вчителя для влади буде більш зрозумілим, якщо врахувати ще одну обставину: на селі на одного вчителя припадало значно більше учнів, ніж у місті. Приміром, наприкінці 1927 р. на одного вчителя у місті в середньому припадало близько 27 учнів, а на селі — близько 37. І це при тому, що на той час ситуація вже покращилася — наприкінці 1925 р. на одного сільського вчителя припадало 47 учнів, а на міського — майже 30⁵². Перелічене робить цілком законним вислів одного з педагогічних плановиків середини 1920-х років: "Розв'язання життєвих питань вчительства за останнього часу нібито ототожнювалося із сільським вчительством"⁵³.

Водночас було б неправильно говорити, що проблеми у більшовицької влади з учителями були лише на селі. Наведемо два приклади. У серпні 1923 р. на загальноміських зборах вчителів у місті Миргороді була ухвалена фактично антирадянська резолюція, в якій, зокрема, зауважувалося: "Висловлюємо своє здивування неухважному, прохолодному ставленню, яке спостерігається тут до головного нерву нашої пролетарської держави — народній освіті"⁵⁴. В іншому документі, — резолюції зібрання робітників освіти міста Павлограда на результати I Всеукраїнського вчительського з'їзду (січень 1925 р.) зауважувалося: "Цей з'їзд підвів остаточно червону рису під минулим, коли вчительство не розуміло ролі пролетаріату в будові нового життя і йшло іншими шляхами, перешкоджаючи йому у цій великій роботі"⁵⁵. А от коли "зрозуміло" — тоді і стало потрібним владі, тоді і кількість його почала збільшуватися, в тому числі і на селі.

Важливою характеристикою, врахування якої суттєво сприяло формуванню нового світогляду сільського вчительства, є національність працівників освіти. За шкільним переписом 1927 р. 76,6% вчительства склали українці, 10,4% росіяни, 6% — євреї, 2,2% — німці, 1,2% — поляки, 0,9% — греки, по 0,6% — білоруси та болгары, по 0,4% — молдавани та татари, і всі інші — 1,1%⁵⁶. З перелічених національностей лише білоруси не мали національних адміністративно-територіальних одиниць на території УСРР. Причому серед вчителів початкової школи українці становили 79,7%, а серед вчителів-предметників середньої — 65,2%. Водночас українська була викладовою у 80,1% вчителів початкової школи і 60,4% — середньої. Тобто у процентному відношенні українська мова навчання у початковій школі станом на кінець 1927 р. була майже ідентична відсотку українців серед всього населення (80,14%⁵⁷), а в середній — була значно меншою. З огляду на те, що II концентр (5–7 класи) на селі, де українці склали понад 86% населення⁵⁸, ще не був широко розповсюдженим, такі пропорції є закономірними і свідчать про реальні здобутки. Варто підкреслити, що українці серед освітян склали значно більший відсоток, аніж по інших групах інтелігенції. Сам факт переважаючої частки українців серед вчительства УСРР⁵⁹ більшовицька влада активно використовувала в пропагандистських цілях.

Більше відомостей є по гендерному складу. До початку Першої світової війни вчителювання не було прерогативою однієї із статей, кількість жінок і чоловіків була майже рівною — жінки становили 49,3% усіх вчителів⁶⁰. Їх співвідношення у наступні роки добре проілюструє Таблиця 7⁶¹.

Таблиця 7.

Гендерний склад вчителів УСРР (у відсотках)

Роки обслідувань	Жінок серед вчителів		
	Міста	Села	Разом
1.1.1922	53,6	49,4	52,2
1.1.1923	55,6	49,1	51,7
1.1.1924	54,3	49,3	51,2
1.12.1925	56,2	52,3	53,4
1.1.1927	57,4	53,0	54,2
15.12.1927	62,3	53,1	55,8

З таблиці можна зробити висновок, що відсоток жінок, за винятком найважчих років, неухильно зростає. Особливо відчутним був цей зріст у містах — за шість років частка жінок збільшилася майже на 8 відсотків,

тоді як у селі — менш ніж на чотири. Однак, незважаючи на названі зміни у співвідношенні, професія вчителя залишалася однією з найбільш "рівноправних". Про це свідчить той факт, що навіть серед груповодів (вчителі початкових класів), станом на кінець 1927 р. чоловіки складали 38,1%⁶². Для порівняння зауважимо, що нині це вважається суто жіночою професією. На початку 1920-х рр. ще траплялися випадки, коли при призначенні вчителем початкової школи жінки селяни виступали проти цього з такими аргументами: "вчена, гарна, але ми бажаємо чоловіка"⁶³. Серед вчителів-предметників, більшість у той час зберігалася за чоловіками, — 65,8% всіх учителів 5–7 класів були чоловічої статі.

Варто підкреслити, що фактична рівність між чоловіками й жінками у цій професії підтверджувалася матеріальним забезпеченням. Приміром, середня ставка зарплати чоловіків і жінок груповодів наприкінці 1927 р. відрізнялася всього на 70 коп. — 47,5 та 46,8 руб. відповідно. Серед предметників ця різниця була ще меншою — 30 коп. (66 руб. та 65,7 руб.)⁶⁴. За рахунок же того, що чоловіки переважали серед предметників, а жінки — серед груповодів, середня заробітна плата по всьому вчительству серед чоловіків була вища майже на 5 руб. Однак ця різниця не була викликана гендерною нерівністю.

Велике значення у формуванні вчительства у 1920-ті рр. мали профспілки освітян, історія існування яких була нетривалою. Малочисельність вчительства та різнохарактерність тих завдань, що стояли перед ним наприкінці XIX ст., не дають змоги говорити про вчительство як окрему соціальну групу у той час. Лише на початку XX ст. в Російській імперії з'явилися перші вчительські організації, однак різнотипність початкових та середніх навчальних закладів залишалася, що певним чином заважало узгодити інтереси всього вчительства. До того ж у цих союзах, і території України це стосується насамперед, не враховувався національний чинник. Ситуація почала змінюватися з початком Першої світової війни і, особливо, після початку Російської революції.

Ми не будемо зупинятися на аналізі профспілок доби революції та національно-визвольних змагань. Зауважимо лише, що в Україні переважаючим став вплив "Всеукраїнської вчительської спілки". Більшовицькі плановики визнавали, що "вчительська спілка об'єднала в першу чергу учителів села — сільську українську інтелігенцію, що плекала надії на національне визволення"⁶⁵. Тобто вона (спілка), була ініційована вчительськими низами і стала справді народною. І ця профспілка українських вчителів на тривалий час "зв'язала свою долю з долею петлюрівщини. Вважала її перемоги своїми перемогами, а її поразки — своїми поразкам"⁶⁶. Відтак більшовицька влада зробила все можливе, щоб ліквідувати цю спілку. Ще наприкінці листопада 1919 р. про потребу

особливого нагляду" за вчительською Спілкою та "особливі заходи по її розкладанню, виділенню комуністів і т.ін." писав Ленін⁶⁷. З допомогою керівних кіл боротьбистів більшовикам вдалося її ліквідувати наприкінці січня 1920 року. Про нагальну потребу боротьби з іншими "інорідними" більшовицькій владі тілами в системі освіти наглядно свідчить лютнева 1920 р. інструкція наркомату освіти: "Розколюйте усі існуючі вчительські організації і з дійсно революційних елементів створюйте єдиний Всеукраїнський союз робітників освіти та соціалістичної культури, який буде здатний здійснювати нашу Радянську політику"⁶⁸.

Однак, як це видно навіть з наведеної вище цитати, без профспілки освітян більшовицька влада вже не мислила майбутнього. Інша справа, що вона мали перетворитися з засобу захисту інтересів вчителів на засіб встановлення контролю держави над вчителями, при цьому зберігши, а то й навіть формально розширивши деякі функції по захисту членів профспілки. Після активного наступу на українське вчительство і розвалу Вчительської спілки працівники освіти, як наголошував у 1924 р. тодішній керівник спілки робітників світи України М. Долинко, "ще були наскільки інертні, що не могли самі виявити досить ініціативи, щоб утворити цю спілку. Тому народилася вона в стінах наросвіти, де тоді сконцентрувалася комуністична і краща частина безпартійних вчителів"⁶⁹. Зауважимо: на відміну від попередніх вчительських професійних організацій, які утворювалися за ініціативою "знизу", нова спілкабула створена безпосередньо "зверху", а "керівничі органи спілки склалися переважно з керуючих робітників наросвіти, й інколи важко було відрізнити, де кінчається наросвіта й де починається спілка"⁷⁰. Тому не дивно, що, як зауважив навесні 1925 р. новообраний голова спілки О. Мізерницький, "народившись в кабінеті наркому освіти, перші кроки свої спілка Робос справляє шляхом наркомосівської роботи"⁷¹. Ця спілка на перших порах не користувалася популярністю серед вчителів. Приміром, із 7 000 членів, що на території Одеської губернії входили до складу "Всеукраїнської вчительської спілки", до прокомуністичної організації увійшло лише 1 200 осіб⁷².

Ще одна цікава деталь: тривалий час (до 1924 р.) нова спілка мала неукраїнську назву. Незважаючи на формальну незалежність УСРР, вона носила назву "Південного бюро" всеросійської спілки вчителів. Тобто навіть формально у назві не було слів "Всеукраїнська" чи "українська". В документах вживалася також назва не "спілка Робос" (робітників освіти), як це було пізніше, а "спілка Работпрос" (за російським зразком). Лише з другої половини 1923 р. (після формального проголошення СРСР⁷³) листи з Москви до керівників українського Робосу стали адресуватися як до Укрбюро, а не до Південбюро.

Після поразки національно-визвольних змагань вчительство намагалося захиститися від нової влади гаслом аполітичності роботи вчителя, однак більшовицький центр це не влаштувало. Результатом суперечності стало скорочення кількості вчительства, що продовжувалося навіть після деякого налагодження ситуації в інших сферах господарського та культурного життя. Причини цього скорочення вже розглядалися вище. Зауважимо лише, що профспілка, і в першу чергу її керівники, були повністю підконтрольні владі. Різницю у ставленні царської та більшовицької влади до професійних спілок ілюструє одна важлива деталь. Якщо до революції типовою причиною звільнення вчителя з посади була його належність до "Всеросійського союзу вчителів"⁷⁴, то в 1920-х ситуація змінилася з точністю до навпаки — звільняли в першу чергу тих, хто не вступив до профспілки. В циркулярному листі до губернських відділів профспілок "Про добровільне членство" підкреслювалося: "Не вступивши в союз можуть быть сняты и заменены безработным членами Союза"⁷⁵. У цьому ж документі також наголошувалося на тому, що нова профспілка не користується популярністю серед вчителів і пропонувалися певні заходи, щоб все-таки здобути прихильність працівників освіти. Таким чином, можна зробити висновок, що більшовицьке керівництво, усвідомивши об'єктивну необхідність учительської профспілкової організації, вирішило: конфліктувати з нею не можна, а відтак її необхідно очолити.

Такий підхід до діяльності вчительської профспілки приніс вагомі дивіденди новій владі. Навіть політична перепідготовка йшла під прапором профспілки, не кажучи вже про інші традиційно профспілкові справи, які тепер були під повним контролем більшовицької влади. Однак реальних результатів не було до того часу, доки влада на практиці не почала піклуватися про розвиток української за формою освіти. Адміністративні заходи та заклики на кшталт "від чужого нам учительства скоріше позбавляйте школу, для чого влаштовуйте перевибори вчителів не лише на папері, але й насправді"⁷⁶ не допомагали. Причина проста — нікого було обирати, бо "нового" (прокомуністичного) вчительства ще не вистачало. Враховуючи це, а також той факт, що й далі ще деякий час на професійних з'їздах та зібраннях освітян піднімалися досить гострі питання, можна зробити висновок про те, що у 1920-х рр. вчительство було не лише об'єктом, але й суб'єктом владної політики.

Останнім штрихом, яким ми завершимо характеристику соціального обличчя вчительства, стане аналіз його освітньо-професійних особливостей. Зауважимо, що на той час для того, щоб стати вчителем, зовсім не обов'язково було мати педагогічну освіту. Власне кажучи, за винятком хіба що невеликої кількості учительських інститутів, її фактично не існувало.

При аналізі кількості вчительства вже згадувалося обстеження 1922 р. Окрім визначення кількості, влада в ньому намагалася якось класифікувати наявних вчителів за освітою. В Інструкції до цього обстеження було добре виписано три категорії "освітнього цензу" вчителів — освіта "вища", "середня" та "нижче середньої". Оскільки різнотипність навчальних закладів довоєнного періоду була просто вражаючою, то наданий в інструкції перелік навчальних закладів ми подали в окремій таблиці⁷⁷:

Таблиця 8.

Розподіл навчальних закладів довоєнного часу за категоріями

Вищі навчальні заклади	Середні навчальні заклади	Навчальні заклади нижче середніх
1. Університети	1. Вчительські інститути	2. Прогімназії
2. Вищі жіночі курси	3. Гімназії чоловічі та жіночі	4. Духовні училища
3. Академії	5. Реальні училища	6. Професійні училища
4. Консерваторії	7. Учительські семінарії	8. Торгові школи
5. Духовні академії	9. Жіночі інститути	10. Міські училища по положенню 72 року.
6. Інститути	11. Духовні семінарії	12. Міністерські дво та однокласні
	13. Комерційні училища	14. Земські
	15. Приватні навчальні заклади I розряду	16. Міські
	17. Єпархіальні училища	18. Фабрично-заводські
	19. Середні сільськогосподарські школи	20. Нижчі технічні училища
	21. Середні технічні промислові училища та технікуми	22. Залізничні дво та однокласні
	23. Музичні училища.	24. Церковно приходські
	25. Художні училища	26. Школи грамоти
	27. Військові і морські корпуси та юнкерські училища	

Після обстеження виявилось, що повну вищу освіту мали 10% вчителів, середню та незакінчену вищу — 65,9%, нижче середньої — 24,1%⁷⁸. Однак більшовицьке керівництво більше ніж освіта вчителів турбувала їх політична благонадійність. Тому була поновлена практика іспитів на

право вчителювання. До них допускалися "всі громадяни, що не заплямовані судовим вироком та досягли 18 років"⁷⁹. Якихось формальних обмежень за освітою не було, головне — потрібно здати іспит, у програмі якого чільне місце займала програма з суспільствознавства⁸⁰. Тобто пошукач вчительської посади повинен був бути перш за все політично "свідомим". При цьому психолого-педагогічних питань на іспит не виносилося.

Значно більш розлогу і детальну картини фаховості та освіченості вчительства дав шкільний перепис 1927 р. Його результати щодо освіченості та педагогічного стажу вчителів засвідчує *Таблиця 9*⁸¹.

Таблиця 9.

Характеристика учителів Соцвиху за ступенем освіченості та педагогічним стажем

Категорія вчителів	Угрупування вчителів за освітою(%)				Угрупування вчителів за педагогічним стажем.					
	вища	Технікум УСРР	Середня	нижча	До 2 р.	2-4	5-9	10-14	15-24	25 та більше
Груповоди	3,0	13,7	58,3	25,0	9,7	20,2	29,3	18,0	17,0	5,8
Предметники	36,0	9,1	47,9	7,0	11,2	19,8	28,7	17,2	16,9	6,2
Разом	10,1	12,8	56,0	21,1	10,0	20,1	29,2	17,9	16,9	5,9

Таким чином, ми бачимо, що за 5 років відсоток вчителів з вищою освітою майже не змінився, причому серед груповодів він був в десятки разів менше, аніж серед предметників. Була введена нова категорія — "технікум УСРР". В результаті (разом з цією категорією) відсоток освітян із середньою освітою дещо зріс, а з нижчою — дещо знизився. Загалом же картина, порівняно з 1922 р., змінилася мало. З цієї таблиці можна зробити також й інший висновок — майже третина тодішніх вчителів мала стаж менше 5 років, тобто можна з досить великою ймовірністю припустити, що вони прийшли в школу після 1922 р. Однак більшість вчителів починали свою працю на педагогічній ниві ще до приходу до влади більшовиків.

Про певну автономію вчительства свідчить і відсоток з партійних серед працівників освіти. Незважаючи на завдання "комуністичного виховання" наприкінці 1927 р. позапартійних серед вчителів було 92,6%, причому різниця між груповодами та предметниками у цьому показнику була зовсім невеликою — близько 3% (відповідно 93,3 та 90,1%). Членами та кандидатами в члени КП(б)У було усього 3,3% вчителів, а ЛКСМУ — 4,1%⁸².

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що УСРР, як і СРСР загалом, потребувала прискорення модернізаційних процесів. Таке прискорення на тому етапі могла ініціювати тільки держава. Воно потребувало стрімкого переходу до нового способу життя, нової повсякденності. Самим лише примусом позитивний результат забезпечити було неможливо. Відтак на вчительство лягало двоєдине завдання — з одного боку освіта, з іншого — трансформація повсякденного життя народних мас. В силу ряду обставин, про які ми говорили вище, це завдання по-різному бачилося більшістю вчительства та компартійним керівництвом.

Зберігши основні засади комуністичної ідеології, владним верхам довелося зробити суттєві поступки в національній формі освіти. Нині навіть не згадується той факт, що на початку своїх експериментів навіть це слово — "учитель" — культурні плановики більшовицької влади намагалися замінити на "шкраб" ("школьный работник"). Цей термін, проти якого, до речі, виступив сам В. Ленін, яскраво характеризував ставлення влади до вчительства у перші роки панування більшовиків.

Взаємовідносини влади із вчительством характеризувалися не лише медяником, а й батоном, тобто поряд з поступками влада активно використовувала репресивні заходи. Починаючи з 1930-х рр. в історичній літературі всіляко затушкується та обставина, що в добу відбудовного періоду (1921–1925 рр.), коли уся промисловість та сільське господарства підіймалися з руїни, кількість вчительства не збільшувалася, а, навпаки, зменшувалася. Не акцентувалася увага і на тій обставині, що у словосполученні "розвиток радянської освіти" для кремлівської влади безумовним пріоритетом користувалося слово "радянської". Позбавлена впливу комуністичної ідеології освіта була непотрібна більшовицькому керівництву. Один з керівників тодішнього Наркомосу В. Арнаутов в середині 1923 р. відверто визнавав: "Набагато важливіша, у багато раз важливіша, роль вчителя як громадського діяча, аніж роль вчителя — спеціаліста по методиці свого предмета. У цей бік має бути спрямована наша увага і відповідно до цього потрібно будувати наші заклади для підготовки педагогічного персоналу"⁸³. Вчитель, а по суті, як ми вже зазначали йшлося про сільського освітянина, — мав не тільки і навіть не стільки навчати, скільки вести пропагандистську та агітаційну роботу, допомагати владі змінювати світосприйняття селян і всю їх повсякденність. Для цього треба було перш за все змінити світ уявлень та моральних цінностей самого вчителя. Це завдання повністю не було розв'язано до початку 1928 р., однак влада суттєво про двинулася у цьому напрямку. Важливим кроком до успішності у виконанні цього завдання стало поліпшення матеріального добробуту освітян.

3. Матеріальне становище вчителів

Одним із визначальних чинників впливу компартійно-радянської влади на освітян було матеріальне забезпечення. Воно суттєво позначалося на формуванні соціального обличчя вчительства та його повсякденного життя. Оскільки спочатку більш вживаним у ставленні до вчительства як соціальної групи був "батіг", а не "медяник", то це знайшло свій відбиток і в оплаті праці освітян. Щоб зрозуміти, як саме у 1920-х рр. матеріальне забезпечення вчителів впливало на їх повсякденне життя, слід проаналізувати його динаміку по роках та звернути увагу на основні принципові зміни у підходах до цієї проблеми. Варто також простежити вплив додаткових матеріально-побутових стимулів та різного роду пільг на ставлення вчителів до радянської влади.

Вище вже наголошувалося на недовірливому ставленні вчительства до більшовицької влади у перші роки її існування. Більшовики відповідали освітянам тим же. Хоча в одному з перших своїх наказів, виданому 14 лютого 1920 р., новий нарком освіти Григорій Гринько наголошував на необхідності подальшого функціонування усіх існуючих до приходу радянської влади українських шкіл та забезпечення їх навчальними посібниками, паливом та охороною від реквізицій, висловлений ним же водночас заклик "позбавляти школу "від чужого нам вчительства"⁸⁴ (яке було таким в основній своїй масі) не міг сприяти посиленню взаємоповаги між освітянами та більшовицькою владою. Тим більше, що в іншому наказі, опублікованому 4 травня 1920 р., таке збереження кількості українських шкіл обумовлювалося необхідністю "зробити українські національні форми культури засобом комуністичного виховання мас"⁸⁵, а зовсім не турботою про розвиток освіти.

Це вже пізніше "перевиховання" стало однією з цілей роботи більшовицької влади у взаємостосунках з освітянами. Спочатку більшовики про це навіть не думали. На реалізацію виголошених у названій постанові намірів про підведення міцної фінансової бази під освітню діяльність та видачу вчителям авансів "у розмірі середньої тарифної ставки"⁸⁶ на практиці кошти далеко не завжди знаходилися. Приміром, станом на кінець жовтня 1920 р. із усієї Волинської губернії заробітна плата вчителям лише по Житомирському повіту була видана до першої половини вересня, по іншим же повітам губернії ніяких виплат вчителям за весь час існування радянської влади не здійснювалося⁸⁷. Не набагато краще були справи і в Одеській губернії. Із запланованих 502 млн. радзнаків було отримано лише 197 млн. У березні освітяни отримали 10% коштів, в квітні 1920 р. — 20%. На друге півріччя планувалося 1 млрд. 74 млн., а отримано було лише 10% від цієї суми⁸⁸.

Зрозуміло, що таке недофінансування не могло позитивно відобразитися на популярності радянської влади серед вчителів. Водночас аналіз ситуації, особливо з огляду на величезні масштаби фінансування політосвітньої роботи, спонукає до наступного висновку: не вчителі поставилися негативно до радянської влади внаслідок недофінансування, а радянська влада недофінансувала освітян тому, що вони у своїй масі не сприймали комуністичних ідей.

Подібні недоплати були правилом у взаємостосунках більшовицької влади з вчителями і протягом 1921 календарного року. Однак у цей час хоча б офіційно визнавався сам факт такої недоплати, що тією чи іншою мірою зумовлювало пошуки фінансування задля ліквідації недоліків. Ситуація змінилася кардинально на початку 1922 р. Влада офіційно відмовилася від утримання шкіл, насамперед — сільських. Усі турботи по фінансуванню школи, а відтак і вчителів, лягали на місцеве селянство. Особливо важким було матеріальне становище вчителів у південних регіонах України, що у 1921–23 рр. потерпали від голоду — там навіть при бажанні селяни не могли допомогти у фінансуванні освіти. Ось що у 1927 р., за свіжими ще слідами тих подій, згадував вчитель з Миколаєва Величко:

"Пригадую 1921 рік. На 52 школи, коли мені пам'ять не змінює, існувала, ледь животіла в приміщенні, де зараз міститься Друга трудова школа, українська школа імені Франка. В кожній групі жменька учнів. Вчитель держиться за них, щоб вони якось не розбіглися, ці останні. Матеріальної бази в школі немає ніякої. Працювала невеличка груп українських вчителів, що нараховувала в своїх лавах чоловік 20–25. До певної міри підтримувало її товариство "Просвіта", що тоді існувало. Щоб підвести базу для роботи, улаштували вечірки та вистави. Мені, зовсім далекому від театральної справи, приходиться збирати товаришів, переводити репетиції й виступати для посилення матеріальної бази школи. Був театр Кожанського. Потім була ще спроба улаштувати вечірку в клубі бувшому міліції. Але був такий холод в нетопленій школі, що товариші не могли виступати, заперестували. Так ми тягли до весни. Працювати становилося все трудніше. Дотягла школа до квітня місяця, а потім сам собою вмерла.

Але залишалася ще одна школа, що так само ледве-ледве животіла. Ця школа мала лише дві групи. Робота там підтримувалася надзвичайно примітивними засобами. Тоді видавалися Аронські пайки, була також столовка. Учителька, щоб утримати дітей в школі, домагається, щоб їм видавали обіди та сніданки. Таким чином тяглася робота. Але потім, не маючи бази, не бачачи жодної підтримки навіть з боку органів Наросвіти, не маючи достатнього контингенту учнів, — і ці групки примушені були припинити роботу, зачинитися"⁸⁹

Якщо уважно проаналізувати листа, у якому аналізуються події 1921–22 навчального року, то можна зробити висновок: держава не надавала жодної матеріальної підтримки школі та вчителям. Залишки вчительства продовжували працювати в школі завдяки: а) українській "Просвіті" (яку влада незабаром остаточно ліквідувала); б) власній самодіяльності школярів та вчителів; в) продовольчим пайкам, що надавалися з АРА. Але довго так тривати не могло.

Реальне матеріальне становище вчителя на початку 1922 р. у Токмацькому районі описується у листі Л. Крицької, дружини вчителя з міста Молочанська Токмацького повіту (мова і орфографія збережена):

"Будучи женой одного из учителей г. Молочанска Токмацкого уезда, оказавшись случайно в Харькове, считаю своим долгом обратить внимание Наркомпроса на безвыходно тяжелое положение тамошних учителей и обратиться к вашей помощи не только по отношению к нашей семье, а всего учительского персонала. 4 месяца уже никто не получил жалованья, а пайка выдали с осени только 2 раза и то в размере 1/2 пуда, что, конечно, является каплей в море, особенно для многосемейных, как, например наша семья. В Токмаке же, уездном городе, находящемся в 10 верстах от Молочанска, выдают регулярно пайки. Отговариваются в Токмаке тем, что будто бы учителя в Молочанске получают продукты от учеников. Между тем только несколько учеников в начале учебного года, жалея учителей, приносили по несколько фунтов того или другого. Теперь же, когда голод необычайно усилился, никто из учеников не имеет возможности чем-нибудь поделиться с нами, так как сами остро голодают. Американская помощь, которая прибыла туда, будет кормить только детей до 5 лет и стариков, а учителям отказали. Поэтому единственная надежда именно на Вашу помощь, а помощь нужна скоро, иначе могут повториться такие случаи, какие уже были — самоубийства на почве голода.

Летом еще, несмотря на то, что учителя были освобождены от разверстки, все-таки у нас отняли последние 4 пуда пшеницы, утешая тем, что будем регулярно получать пайки, что не осуществилось, а раньше еще, весной, 31 пуд пшеницы отданной на мельницу, чтобы получить муку, пропало, будто бы 9-тая дивизия по ошибке взяла с собой. Прошу Наркомпрос, если это возможно, распоряжения о выдаче нам ссыпным пунктом хоть 4 пуда пшеницы, которые Молочанский Райнпродком, теперешний Токмацкий Упродком, незаконно отобрал. У нас дома нет ни крошки муки, а вещи, которые мы начали с осени продавать, чтобы как-нибудь просуществовать, все проданы.

Еще раз очень прошу Наркомпрос принять немедленно меры для улучшения положения учителей в Молочанске, иначе все обречены на гибель.

*Жена учителя Молочанской социал-экономической школы
Л Крицкая.*

*Харьков, 31 марта 1922 г.*⁹⁰

У цьому листі характеризується не лише політика в галузі освіти, але й ставлення більшовицького керівництва до селянства. Якщо ж характеризувати стан самих вчителів, то бачимо, що у даному випадку джерел існування було ще менше, ніж у прикладі із вчителем з Миколаєва: допомога (до певного часу) місцевих селян та розпродаж усіх власних речей. Навіть американських пайків вчителям не дісталось, фінансування ж центром припинилося ще восени 1921 р.

Таке раптове припинення фінансування школи не могло не відобразитися негативно на ставленні вчительства до радянської влади. Дещо кращою, але теж важкою була ситуація з фінансуванням вчительства у тих губерніях, які не потерпали від природних катаклізмів. Іван Демиденко, один із представників освітян того часу, згадував у 1986 р. про події 1922 р.: "Так я тоді влаштувався, вчителем, бідність була, то з учителями взагалі розплачувалися за науку тим, що призначали муки з селянина"⁹¹.

Лише 1922–23 навчального року державні органи влади почали сприяти (але не фінансувати) віднайденню коштів для професійної діяльності вчителів. Відтак вдалося організувати (чи зафіксувати існування) декілька видів джерел існування шкіл. За приблизними оцінками у першій половині 1923 р. близько 1 000 шкіл та 400 дитячих будинків існували завдяки шефській допомозі⁹². Близько 9 000 шкіл (з 17 805, що існували на початок 1923 року⁹³, тобто більше половини усіх існуючих) утримувалися на кошти сільських товариств до договору (розрахунки велися в зернохлібі, розміри якого коливалися від 2 до 20 пудів зернохліба у місяць)⁹⁴. Певна частина вчителів існувала у 1922/23 роках завдяки самооподаткуванню селян та відрахуванню 10% від натурального податку⁹⁵. Але навіть така організаторська допомога наркомосу далеко не охоплювала усі школи й усіх педагогічних працівників. В пояснювальній записці до "Приблизних даних про розподіл дитзакладів Соцвиху по джерелам їх існування", поданій В. Арнаутовим на розгляд керівництва наркомату освіти в червні 1923 року, зазначалося:

"Дуже велику групу шкіл складають ті сільські школи, які навіть у лютому місяці не отримували коштів ні з одного з вказаних вище джерел. На початку навчального року таких шкіл було значно більше, тепер же їх кількість скоротилася внаслідок збільшення місцевих видатків та розвитку договірної кампанії. Джерелами існування цих шкіл стали подаяння, які вчительство вимушено було приймати у формі обідів по черзі у кожного з селян, або у вигляді підношень індивідуальних або групових. У багатьох випадках вчительство жило за рахунок відведених

йому городів та власного господарства. Нерідкими були випадки найму вчителів на розробку ліса і т.ін.

Тим не менш заняття в значній частині цих шкіл відбувалися більш чи менш нормально. Перерви спостерігалися головним чином внаслідок відсутності палива. Таким чином, головним джерелом утримання шкіл, на які не виділялися гроші ні з місцевого бюджету, ні з центрального, ні по договорам, варто вважати енергію і ентузіазм вчительства, котре зовсім безкоштовно віддавало свою працю школі.⁹⁶ За визнанням у 1927 р. голови спілки Робос О. Мізерницького навіть у 1922/23 навчальному році близько 600 шкіл із загальною кількістю вчителів понад 1 тис. не увійшли ні в який бюджет⁹⁷.

В одній зі своїх статей В. Арнаутов відверто визнавав, що фактично до початку 1923 р. "не було навіть натяку на допомогу з центру, ні у формі виплати заробітної плати, ні у формі якого-небудь педагогічного зв'язку"⁹⁸. Названі вище "ентузіазм і енергія" були мало пов'язані з радянською владою, і це непокоїло більшовиків. Не маючи безпосередньої матеріальної залежності від компартійно-радянської влади, вчительство ніяк не могло стати її союзником. Тому з початком формування місцевого бюджету, який реально почав з'являтися в Україні у 1922/23 господарському році (тривав із жовтня по вересень) і суттєво зміцнився у 1923/24 господарському році, змінювалася і система оплати. Заробітна плата вчителям у містах нараховувалася в стійкій грошовій одиниці — товарному рублі. На перших порах ставка вчителя у місті розпочинала свій зріст від 3 товарних рублів за місяць і до кінця 1922/23 господарського року зросла до 4,75 товарних руб.⁹⁹ Однак з жовтня 1923 р. відбувся перехід до червінцевого рубля. Реальна зарплата, здавалося б, знизилася. Ось такою була ситуація з реальною та номінальною величиною тарифних ставок вчителів, на основі яких формувалася заробітна плата освітян у місті Харкові у жовтні 1923 — лютому 1924 рр. (усереднені дані):

Таблиця 10.

Рух тарифних ставок, відображених у червінцевих рублях, з переводом на вартість товарного рубля по індексу на 1 число місяця¹⁰⁰.

Місяць	Ставка в червінцевих рублях	Ставка в товарних рублях
Жовтень	5,1	3,3
Листопад	5,1	3,51
Грудень	5,5	3,25
Січень	6,0	3,48
Лютий	6,5	2,83

Здавалося б, вчителі мали бути незадоволеними нововведенням, адже ззовні виглядає так, що їх зарплата знизилася. Однак насправді деяке незадоволення викликав лише лютий місяць, загалом же перехід на виплату у червінцевих рублях був зустрінутий схвально. Справа в тому, що товарний рубль був умовною одиницею, що прирівнювалася до довоєнного царського рубля шляхом перерахунку основних цін. Кошти виплачувалися в радянських знаках по індексу цін на 1 число кожного місяця в радянських знаках, завдяки чому на час виплати (в умовах високої інфляції), навіть коли не було затримок, його справжня вартість знижувалася наполовину. Тоді як вартість червоного рубля була більш стабільною. Особливо позитивним був факт виплати у червінцевих рублях з огляду на те, що "несвоєчасна виплата, з запізненням приблизно на місяць, — є звичайним явищем, що спостерігається майже скрізь, не кажучи вже про ті губернії, де заробітна плата не видається протягом 2–3 місяців"¹⁰¹. Наприклад, у більшій частині міських населених пунктів Чернігівщини на початок січня 1924 р. виплати обмежилися 75% від ставки за жовтень місяць і лише в деяких місцях було виплачено не лише усі кошти за жовтень, а й 25–50% за листопад. Про грудень, як бачимо, ніде й мова не йшла¹⁰².

Якщо рівень платні міським вчителям наркомат освіти та спілка Робос ще могла якось простежити, то справи на селі були значно гірші. Більшість із сільських шкіл існували на основі договірних засад із сільською громадою, і їх ставка обчислювалася в хлібних одиницях. З появою районного місцевого бюджету, який перетворився на реальну величину лише у 1923/24 господарському році, стала можливою сама постановка питання про перехід шкіл на місцевий бюджет. Тому спілка Робос кинула гасло "Жодної школи на договірних началах із сільтовариствами!"¹⁰³. Нагадаємо, що таких шкіл у 1923 році було близько 9 000. Така турбота формально обґрунтовувалася низьким рівнем заробітних плат вчителів при названому способі їх матеріального забезпечення. І справді, наводилися дані, що при середньомісячній зарплаті вчителів сільських шкіл, які офіційно перебували на місцевому бюджеті у розмірі 8,3 руб., в учителів договірних шкіл вона не перевищувала 2–3 руб.¹⁰⁴ Більш детальний аналіз усіх матеріалів, у тому числі і тієї обставини, що у таких школах кошти утримання вчителів засновувалося на товарному, а не грошовому еквіваленті, спонукає до висновку, що серед основних причин запровадження такого гасла є саме неможливість встановлення комуністичного впливу на це вчительство. Адже у тих селах, де школи на селі перейшли на місцевий бюджет, вчителі, незважаючи на відмову від "договірної" форми, отримували заробітну плату у рази меншу, аніж у місті. Приміром, у Харкові ставка для освітян першого розряду перевищувала

подібну величину для працівників навколишніх сіл у 3 рази, у Полтаві — у 2,3 рази. Відтак щоб якось заробити собі на хліб, сільські вчителі були змушені брати додаткове навантаження. Адже, як визнавало керівництво спілки Робос, "життя в селі має майже таку вартість, як і у місті"¹⁰⁵.

Незважаючи на загальне збільшення фінансування школи у 1923/24 році, різниця між оплатою праці міського та сільського вчителя за місцевим бюджетом залишалася суттєвою, її характеризує наступна таблиця:

Таблиця 11.

Матеріальне забезпечення вчителів, що утримувалися на місцевому бюджеті в 1922/23 і в 1923/24 акад. роках (в червоних руб.)¹⁰⁶

Губернії	1922–23		1923–24	
	місто	село	місто	село
Волинська	Нема від.	Нема від.	17,5	16,8
Донецька	14,0	12,5	31,7	24,7
Катеринославська	Нема від.	Нема від.	34,4	21,5
Київська	11,08	6,75	22,5	18,0
Одеська	11,0	8,0	36,25	29,0
Полтавська	11,0	7,75	17,5	10,5
Подільська	11,75	Нема від.	31,2	14,6
Харківська	Нема від.	Нема від.	37,5	18,2
Чернігівська	10,5	8,2	14,0	10,5
Пересічно по Україні	11,1	8,3	26,95	18,0

Незадоволення педагогів низьким рівнем матеріального забезпечення, невідповідністю гасел і дійсності, часом виливалося у відверто антирадянські рішення. На вчительській конференції міста Миргорода що відбулася 7 серпня 1923 року, була ухвалена резолюція, у якій наголошувалося:

"Школи не ремонтуються, їх робітники не отримують заробітної платні протягом 4–5 місяців /чого не бувало навіть у найбільш критичні періоди нашої держави/. Вчитель протягом 4–5 років безперестанної боротьби розгубив свої внутрішні багатства, він вимушений жєбракувати, як матеріально не лише в минулі роки, які були важкими для усіх, але й нині, коли інші службовці більш-менш наближаються до прожиткового рівня. У цей час, коли перед іншими закладами і їх робітниками розкриваються нові перспективи, постають нові завдання, перед школою та вчителем все той же темний кут, із якого, здається, немає виходу.

Нема для вчителя і сьогодні. Невиплачена заробітна плата за 4–5 місяці вимушує його за мізерну винагороду частинами продавати свої сили, збільшувати робочий день до колосальних розмірів. Знесилений таким чином учитель, певна річ, не лише не сприяє творчості у роботі по створенню нової школи, а й, навпаки, втрачає остання радісне почуття творчої діяльності. Втрачає набуті досвід і знання.

... Ми, робітники школи, остаточно знесилені у своїй самотній боротьбі за кращу її долю, спостерігаючи її оманливе існування при існуючих сьогодні умовах і не бажаючи надалі підтримувати цей самообман, в безсиллі складаємо руки і відмовляємося від шкільної роботи до того часу, доки школи не будуть відремонтовані, забезпечені паливом, мінімальною кількістю шкільного приладдя і доки робітникам не буде виплачена заборгованість за минулий час.

Хай живе справжня Трудова школа, хай живе справжнє комуністичне виховання!"¹⁰⁷

Таким чином, важке матеріальне становище ставало особливо помітним і нестерпним на фоні вагомого покращення загальної ситуації в країні, а також поліпшення забезпечення інших категорій службовців. Поряд з високими гаслами про роль вчителя та школи в новобудованому суспільстві це справді викликало розпач. При такому стані речей про контроль над учительством з боку більшовицької влади і мови не могло бути. Адже, як справедливо зазначалося у одній зі статей у педагогічному журналі "Шлях освіти" на початку 1923 р., ніхто не зможе опиратися "економіці": "Економіка велить брати приватні уроки. Провінційний педагог вже давно, — в прямому і переносному розумінні цього слова, не голодує; але, за кмітливим виразом чийось, з періоду боротьби за картоплю він перейшов у період боротьби за нові брюки — а це боротьба менш трагічна, ніж боротьба за хліб, але, ймовірно, більш інтенсивна, оскільки ведеться вже з наповненим шлунком"¹⁰⁸. І хоча далеко не скрізь "боротьба за картоплю" перетворилася на "боротьбу за нові брюки", у більшовицького керівництва викликала глибоке занепокоєння та обставина, що при такому зануренні у заробляння грошей вчитель вже не міг навіть і замислюватися над тим, щоб пропагувати комуністичне виховання. Як зазначалося у цьому ж дописі, при наданні приватних уроків "педагог берет и не "мудрствуя лукаво", "жжет" вечером то, чему "поклонялся утром"* , тобто надає приватні уроки зовсім за іншими, ніж у школі, підручниками і програмами, що були запозичені з дореволюційних часів¹⁰⁹. А це не могло сприяти посиленню більшовицького впливу на селі, відтак ситуацію потрібно було змінювати.

* Орфографія і мова збережена з метою передачу колориту висловленого.

Тому з 1923/24 р. поряд із "батогом", що й надалі виявлявся у свавільних звільненнях, переміщеннях, закидах в прихильності до "петлюрівщини" та руйнуванні традиційного духовного життя вчителя, більшовицька влада дедалі активніше використовує "медяник": реальне підвищення заробітної плати, поява соціальних гарантій, справді велика вага вчителя на селі тощо. Реальне покращення матеріальних умов вчителів у 1923/24 стало можливим як внаслідок зміцнення місцевого бюджету, так і завдяки відчутному збільшенню частки наркомату освіти у Всеукраїнському асигнуванні — з 18% у призначенні та 15% у реальному виконанні протягом 1922/23 господарського року, до 24% у 1923/24 господарському році¹¹⁰. У результаті фінансування освіти збільшилося в тричі.

Одним з найбільш показових "медяників" була політика коренізації, до здійснення якої активно залучалося і "петлюрівське" вчительство. Це не лише примиряло таких вчителів з новою владою, але й часом робило з них справжніх ширих і палких прибічників більшовизму. Відтак досить швидко, — фактично протягом 1923/24 господарського року, — більшість вчителів стає прихильниками радянської влади.

Хоча матеріальне становище й покращилося суттєво, але забезпеченням вчителя назвати було важко. У червневому номері журналу "Шлях освіти" за 1924 р. була надрукована стаття кореспондента Сивоконя з аналізом матеріального становища вчительства на селі, яке залишалось важким. Зауважуючи, що далеко ще не всі вчителі допомагають партійним органам боротися з "куркульсько-попівською ідеологією", дописувач зауважує, що є сильний ворог, що перешкоджає бути завжди на чеку. Цей ворог — тяжке матеріальне становище. Щоб звести свій убогий бюджет без дефіциту, вчитель переобтяжує себе всякою роботою, що аж ніяк не стосується освіти"¹¹¹. І приводить такі статистичні дані: "Зарплатню по курсу дня освітянин одержує з грудня 1923 року; 42,4% цієї суми йде на їжу що, головним чином, складається з таких продуктів: хліб, картопля, пшоно, олія, капуста, цибуля, чай. Другу статтю складають витрати на купівлю одягу і взуття — 32,1%. Всі освітяни до теперішнього часу не мали можливості купити собі одягу, страшенно обносилися й тільки за останній час, коли зарплатня стали більш-менш помітною, почали купувати взуття і одяг. Ті з учителів, що мають свої продукти споживання, витрачають на взуття і одяг $\frac{3}{4}$ зарплатні. На культурні потреби витрачається 3,2%, на квартиру — 12,3% інші витрати — 10%."¹¹² Особливо слід підкреслити наступне: незважаючи на постійну критику становища народного вчителя в дореволюційний час, у реальному вимірі зарплатня сільського педагога Харківщини в середині 1924 р. складала 42,4% довоєнної. Тому цілком закономірною була та обставина, що і в середині 1924 р. шкільна зарплата становила лише 65,3% загального

прибуткового бюджету вчителя, до якого додавалися "інший заробіток, прибуток з городу, фізична праця і т. інше"¹¹³.

Станом на кінець 1927 р., коли проводився всесоюзний шкільний перепис, ситуація суттєво змінилася. Відсоток отриманих від педагогічної праці коштів у загальному заробітку вчителя значно зріс (див. колонку 4)¹¹⁴:

Таблиця 12

Загальний заробіток вчителя та частка у ньому плати за педагогічну роботу (листопад 1927 року)

Категорія		Загальний заробіток	Педагогічна робота	% заробітку з педагогічної роботи до загального
Міські селища				
Всі вчителі		73,1	69,1	94,5
1. Груповоди		58,0	55,7	96,03
	Чоловіки	70,1	65,5	93,44
	Жінки	55,2	53,4	96,74
2. Предметники		92,1	85,9	93,27
	Чоловіки	101,0	93,6	92,67
	Жінки	78,4	74,0	94,39
Сільські місцевості				
Всі вчителі		54,4	52,3	96,14
1. Груповоди		51,4	49,7	96,69
	Чоловіки	55,0	52,8	96,0
	Жінки	48,6	47,3	97,33
2. Предметники		77,3	71,8	92,88
	Чоловіки	81,0	74,6	92,01
	Жінки	66,4	63,6	95,78
Вся УСРР				
Всі вчителі		60,0	57,3	95,5
а) Груповоди		52,8	51,0	96,59
б) Предметники		86,3	80,4	93,16
	Чоловіки	68,0	64,1	94,26
	Жінки	53,6	51,9	96,28

Слід зауважити, що до згаданої у таблиці педагогічної роботи входила також позашкільна оплачувана праця, в тому числі і ліквідація неписьменності. Варто відзначити: пересічні зарплати були вищими за пересічні тарифні ставки. Адже існували ще всілякого роду доплати, та й навантаження вчителя намагалися іноді брати більше за ставку (на той час це не віталось: більш бажаним було виконання вчителем громадської роботи). У таблиці про заробітну плату станом на листопад 1927 р. наводиться саме розмір загального заробітку. Для порівняння наведемо динаміку зростання розмірів середньої ставки вчителя за 1926/27 — 1928/29 навчальні роки.¹¹⁵

Таблиця 13

**Середні тарифні ставки міського та сільського вчительства
у 1926/27 та 1928/29 навчальному роках**

Рік	I концентр (груповоди)		II концентр (предметники)	
	Місто	село	місто	село
1926/27 рік	45,98	40,97	52,05	43,52
1928/29 рік	56,9	47	76,6	68,9

Таким чином, бачимо: якщо середня ставка заробітної плати сільського вчителя груповода навіть у 1928/29 навчальному році становила 47 руб., та предметника 68,9 руб., то ще за рік до того сама лише зарплата за педагогічну роботу цих категорій вчителів складала відповідно 49,7 руб. та 71,8 руб., тобто була вищою. І це незважаючи на те, що номінально вчительські ставки у 1928/29 році дещо зросли. Якщо ж взяти загальну зарплату, то різниця буде ще більш відчутною: груповод та предметник на селі мав відповідно середню зарплату 51,4 та 77,3 руб.

Незважаючи на ще існуючу різницю між загальним заробітком та коштами, отриманими за педагогічну роботу, слід відзначити, що вона (різниця) суттєво зменшилася у порівнянні з 1923/24 навчальним роком, і головне, сама тарифна ставка підвищилася. Однак за збільшення заробітної плати досить часто вчитель був повинен "розплачуватися" безоплатною громадською роботою. Якщо у місті 63,2% вчителів взагалі не мали подібних додаткових навантажень, то у селі — всього 42,4%, причому серед чоловіків-груповодів такий відсоток знижувався до 26,5, а чоловіків-предметників — 31,8¹¹⁶. Варто також відзначити, що від 20 до 25% всіх вчителів-чоловіків на селі мали по 3 і більше посад на безоплатній громадській роботі¹¹⁷. З наведеної таблиці також добре

видно, що різниця у заробітній платні між сільським та міським вчителем була досить значна — на селі освітянин отримував лише 74,4% коштів у порівнянні з міським. Якщо врахувати ту обставину, що земельні наділи серед сільських вчителів, внаслідок їх великої завантаженості, були не досить розповсюджені (господарювали на наділах 17,5% сільських вчителів та 2,2 міських¹¹⁸), то можна з впевненістю сказати, що матеріальна скрута на селі була більш відчутною.

Цікавим буде порівняння грошового еквіваленту вчительської ставки із ставками агрономічного та медичного персоналу України, що, поряд з вчительством, відігравав важливу роль в повсякденному житті усіх верств суспільства. Це, між іншим, допомагає оцінити важливість для влади тієї чи іншої професії. Подана нижче таблиця складена за даними наркомату фінансів УСРР.

Таблиця 14

**Тарифна ставка та кількість представників основних категорій
низової інтелігенції станом на вересень 1924 року¹¹⁹.**

Категорія	Кількість	Середня ставка станом на вересень 1924 р. (руб.)	Запланована ставка на 1924/25 рік (руб)
Вчителі	44 816	13	25
Лікарі	2 043	22	40
Інший медичний персонал, окрім технічного	4 585	13	25
Молодший медичний персонал (сиділки, санітари)	4 100	8	13
Агрономи	930	35	40
Ветеринари	812	35	40

З наведеної таблиці добре видно, що різниця в оплаті між вчителями і тими ж агрономами та ветеринарами була значною. Усвідомлюючи вкрай незадовільне матеріальне становище вчителів, що було відчутним навіть після значного підвищення оплати праці у 1923/24 навчальному році, український уряд планував збільшити заробітну плату майже вдвічі. Заплановані на 1924/25 рік пропорції зберігалися і в наступні роки. Про це свідчить порівняльна таблиця тарифних ставок основних категорій службовців у 1928/29 господарському році.

Тарифні ставки основних категорій сільських службовців та порівняння їх з подібними ставками у містах

Назва посади	Пересічна ставка на 1928/29 рік (в руб.)	
	місто	Село
Голова і секретар сільради		27,9
Голова РВК		103,2
Зав фін част.і район. зем. управл.		71,3
Члени президії РВК		71,3
Рай статистик		50,8
Фін робітник		78,3
Нарсудді	104,3	87,7
Судвиконавці	49,4	
Міліціонер	40,2	33,9
Вчитель 1 конц.	56,9	47
Вчитель 2 конц.	76,6	68,9
Вчитель спец. пред. профшкіл	81,4	73,7
Мед лікар	99,5	99,2
Райагроном	105,7	
Ветлікар	98,9	105

Як видно із таблиці, найбільш шанованою з боку держави особою на селі, якщо робити висновки із заробітної платні, був ветлікар. Учителі знаходилися у нижній частині списку. Хоча, якщо взяти до уваги службовців не районного, а сільського рівня, то тут становище вчителя було порівняно непоганим: голова сільради та міліціонер мав значно меншу тарифну ставку, ніж вчитель.

Про те, що матеріальне становище вчительства за роки непу справді реально покращилося, свідчать наступні дані. Якщо порівняти індекси цін на 1 січня 1924 р. і 1 січня 1929 р., то виявиться, що зросли вони всього на 18%¹²⁰, тоді як ставки заробітних плат зросли у декілька разів. Але, як свідчать існуючі документи та матеріали, навіть у досить складних

матеріальних умовах 1923/24 навчального року настрої дедалі більшої частини вчителства ставали прорадянськими, про що з радістю говорили і компартійно-радянські урядовці. Це спонукає до висновку, що не матеріальні чинники стали основними у збільшенні симпатії вчителства до нової влади. Для підтвердження цієї думки варто навести результати аналітичного дослідження, датованого 1924 р. Як відверто визнавалося у цій праці, "еволюція учительства тим більш знаменна, що їй навряд чи могло сприяти значне поліпшення побуту". На підтвердження цього наведена така таблиця:

Таблиця 16

Порівнююча таблиця заробітної плати 30-літнього вчителя

КРАЇНА	Місячна платня \$	Цінність продуктового набору \$	Покажчик реальної заробітної плати	Стандартний покажчик	Місце
1. Англія	98,00	2,16	45	2,4	2
2. Бельгія	36,00	2,00	18	0,9	8
3. Болгарія	10,80	1,10	10	0,5	12
4. Німеччина	4,00	1,56	3	0,2	14
5. Голандія	84,00	0,20	38	2,0	4
6. Іспанія	38,88	2,01	19	1,0	7
7. Італія	23,90	1,99	12	0,6	11
8. Китай	51,00	1,57	32	1,7	5
9. Латвія	15,30	1,50	10	0,5	12
10. Литва	21,60	1,45	15	0,8	9
11. РСФРР	13,00	2,10	6	0,3	13
12. Румунія	16,17	1,18	14	0,7	10
13. Півд. Амер. Сп. Держ.	100,00	2,35	43	2,3	3
14. Фінляндія	48,00	1,67	29	1,5	6
15. Франція	33,00	2,00	17	0,9	8
16. Чехословаччина	28,30	1,80	16	0,9	8
17. Швейцарія	83,02	1,34	54	2,8	1
18. Швеція	70,70	2,12	33	1,7	5
19. Південно-Славія	15,00	1,55	10	0,5	12

Примітки:

1. Місячну платню й цінність продуктового набору показано на американські долари

2. Показчик реальної заробітної плати показує відношення місячної платні до продуктового набору.

3. Продуктовий набір має: 1 кілограм муки, 1 кг. Рису, 1 кг масла, 1 кг м'яса, 1 кг цукру і 1 кг картоплі.

4. За стандартний показчик — 1 — взято країну з середнім показчиком реальної заробітної плати (середнє арифметичне)

5. Графа "місце" показує, яке місце займає країна по розміру заробітної платні в загальному ряду.

З цієї характеристики видно, що бідніший от вчителя Союзу тільки вчитель зруйнованої Німеччини. (Для більшої точності треба зауважити, що середня цифра місячної зарплати в 13 доларів, як тут показує тов. Бубу, звичайно, прибільшена. Середня цифра заробітку учителя у нас, на Україні, відчитного року була значно нижче"¹²¹. Тобто, автори реально визнавали, що український вчитель забезпечений матеріально гірше не лише від європейських країн та Китаю, але й у порівнянні з освітянами з інших регіонів СРСР.

Незважаючи на усі труднощі того періоду, з 1923/24 навчального року, як вже зауважувалося вище, матеріальне становище вчителя, нехай повільно, але почало поліпшуватися. Ця повільність чималою мірою зумовлювалася розширенням шкільної мережі, що реально розпочалося з 1925/26 навчального року. То ж кошти були потрібні не лише на покращення матеріального становища існуючих шкіл, а й на відкриття нових. У своєму виступі на черговому з'їзді спілки у квітні 1926 р. Олександр Шумський так пояснював повільність у покращенні матеріального становища вчительства та поліпшення матеріально-технічної бази школи: "Піднятися на вершок із нашої темряви, але піднятися мільйонами і не "строить теплички для избранных" — це є радянська політика в освіті, а не те, що буде збудовано багатенько гарненьких шкіл, надрукуємо неспіша підручників, найдемо учителів, а тоді організуємо школу й наберемо деяку кількість дітей"¹²².

Порівняно невисокі матеріальні статки вчителів, особливо сільських (як видно з вищенаведених таблиць, заробітна плата сільського вчителя суттєво відставала від міського), певним чином компенсувалися різного роду пільгами. У одному з довідників про це говорилося так: "Декретом від 5.08.1925 року про вселюднє навчання уряд УСРР встановив цілу низку пільг для вчителів у сільських школах соцвиху, що перебували в найгіршому стані, а саме: вчителі, починаючи з 1925/26 року, через кожні 3 роки одержуватимуть 10% надбавки до своєї платні, округові й районіві виконавчі комітети незалежно від утримання вчителів мусять забезпечити

їх не платно помешканням з опаленням та освітленням, неповнолітніх членів родин сільських учителів переважно перед дітьми інших громадян поміщати в дитячі садки, будинки тощо, дітей вчителів, переважно перед дітьми інших громадян, приймати до усіх шкіл, звільняючи від плати за навчання, улаштовувати для вчителів курси по підвищенню кваліфікації тощо"¹²³.

Таким чином, можна зробити висновок, що важливе місце у заохоченні до праці вчителем на селі мали комунальні пільги, які, звичайно, були повністю відсутні на початку 1920-х рр., коли влада відмовилася від фінансування вчительства взагалі. На виконання вказаного декрету в колективному договорі між спілкою Робос та наркоматом освіти УСРР на 1925/26 господарський рік (що майже збігався з навчальним) наголошувалося: "Усім педробітникам сільських шкіл соцвиху надається помешкання з освітленням і опаленням у школі або десь в іншому місці, але не далі як 1½ верстви від нього. Коли ж робітникові такого помешкання не дається, — то видається відповідну грошову компенсацію"¹²⁴. Підкреслимо — комунальні пільги стосувалася саме вчителів сільських шкіл. І хоча на початку 1927 р. керівництво спілки Робос ставило перед собою завдання поширити їх "на промислові райони та заштатні містечка"¹²⁵, повною мірою здійснити це не вдалося. Так, у листопаді 1927 р. лише 19,7% міських вчителів мали безкоштовне помешкання і ще 11,5% отримували на гроші на житло. Тоді як на селі картина була іншою: 68,7% сільських вчителів мали безплатне помешкання, а ще 18,9% отримувало гроші на квартири. З тих, що отримували безплатне помешкання на селі, 46,6% користувалися лише безплатним опаленням, 1,2 — освітленням, і лише 37,5% — мали безоплатне і опалення, і освітлення. Слід також зауважити, що в силу різних причин 13,4% сільських вчителів не користувалися комунальними пільгами. Швидше за все більшість з них складала ті, хто жив у великій родині у власному помешканні і працював у рідному селі.

Іншою вагомою пільгою вчителів, — і вона мала особливе значення у контексті майбутньої модернізації, — було сприяння в отриманні їх дітьми повної середньої та вищої освіти. У колективному договорі зазначалося: "*Наркомос дає такі пільги щодо навчання й плати за навчання навчителям та іншим членам спілки, а також їхнім утриманням:*

а) Неповнолітніх членів родин сільських учителів переважно перед дітьми інших громадян, за інших однакових умов, приймається до дитячих будинків садків, колоній та інших установ соціального виховання типу інтернатів;

б) Члени родин — учителів сільських шкіл соцвиху та сироти їхні мають перевагу перед іншими громадянами під час приймання до старших груп 7 річної трудової школи, професійної школи та вищих учбових закладів, їх звільняється від плати за навчання; крім того, їх в

першу чергу задовольняється підручниками й шкільними посібниками та забезпечується сільським інтернатом чи встановленими стипендіями;

в) Дітей всіх педробітників, а також дітей осіб, що обслуговують учбово-виховальні та культосвітні установи, якщо заробіток цих осіб не перебільшує 75 карб., звільняється від плати за навчання в установах соцвиху"¹²⁶.

Окрім соцвиху (на той час це семирічна школа) подібна пільга існувала для усіх названих у пункті в) категорій для навчання у профшколах. Навчання у вузах було безкоштовним вже для тих, хто мав заробітку менше 250 руб.¹²⁷, інші мали платити. Подібна підтримка освітніх прагнень вчительства та членів їх родин реально впливала на настрої освітян та сприяла підтримці ними радянської влади: важливість освіти розуміли всі вчителі.

Існувала ще одна пільга, якої вдалося добитися українському уряду в середині 1920-х рр. І знову таки вона стосувалася освітян, які працювали на селі. Йдеться про відстрочку від служби в армії, яка надавалася вчителям сільських шкіл. У доповідній записці до ЦВК та РНК СРСР від 29 вересня 1925 р., поданій разом з ініційованим українським урядом законопроектом "Про відстрочку від призова на військову службу вчителів сільських шкіл", говорилося про завдання забезпечення сільських шкіл якісним педагогічним персоналом. Важливість цього завдання значно підвищувалася у зв'язку з ухваленням 5 серпня 1925 р. постанови ВУЦВК "Про заходи по проведенню загального навчання". Згідно цієї постанови встановлювалося обов'язкове та безкоштовне навчання дітей у перших чотирьох класах трудової школи соціального виховання. У зверненні керівництва УСРР одним з основних чинників, що заважає "постановці шкільної справи на селі", називався саме призов учителів на військову службу:

"Призов вчителів особливо несприятливо відгукується на сільській школі, так як, з одного боку, відрив від вчительської праці під час військової служби декваліфікує вчителів, а з іншої — ускладнює питання із заміщенням вчительських посад, в той час, як кількість бажаючих вчителювати на селі не така вже й велика.

Між іншим, при здійсненні загального навчання потрібно забезпечити вчительським складом саме сільську школу і зберегти постійні кадри вчителів.

Одним із заходів для досягнення цього є надання сільським вчителям відстрочки від призову на військову службу.

Така пільга надавалася вчителям у дореволюційний час. Пільга ця, внаслідок незначної кількості молодих вчителів, у порівнянні із загальною кількістю тих, хто підлягає призову на військову службу, не зможе негативно відбитися на інтересах захисту Республіки"¹²⁸.

Як бачимо, причини вказані суто професійні, без будь-якого домішку ідеології. Пропозиції ці цілком відповідали завданню технічної підготовки

до "модернізаційного стрибка", результатом їх виконання мало стати збільшення кількості людей, що отримали якісну початкову освіту. Цей проект дещо загубився у коридорах верховної влади: вищі радянські органи влади не хотіли розглядати це питання. Адже обґрунтованих причин для відмови не було, а погоджуватися не хотілося. Лише за особистим наполяганням голови ВУЦВК Григорія Петровського це питання таки було поставлене 29 січня 1926 р. на порядок денний РНК СРСР¹²⁹. Категорично проти проекту українських урядовців виступила лише Реввійськарада СРСР:

"Сільський вчитель, пройшовши строкову службу в армії, стане провідником впровадження в народні маси думок про необхідність набуття військових знань. Вважаючи, що відрив на 1 рік від вчительської праці вчителів не декваліфікує, Реввійськарада проти клопотання Постпредства УСРР заперечує"¹³⁰. Аналіз цього та інших документів, які впливали на ухвалення рішення, дозволяє зробити висновок про те, що головну роль у запереченні намірів по відстрочці від призову відіграло побоювання того, що подібна відстрочка загальмує уніфікаторські процеси в СРСР. Однак пропозицію України підтримали більшість республік, та й загальний настрій на той час був більш сприятливий до господарського будівництва, аніж до військових дій. Тому Президія ЦВК СРСР 7 травня 1926 р. все-таки ухвалила рішення, у якому говорилося:

"Всем учителям, расположенным в сельских местностях школ первой степени, семилеток и школ крестьянской молодежи предоставляется отсрочка по призыву на действительную военную службу на все время состояния их в должностях учителей вышеупомянутых школ"¹³¹.

Таким чином, український уряд таки зміг добитися свого у цьому випадку. Не останню роль в цьому зіграв названий вище факт: близько 70–75% усіх чоловіків-вчителів сільських шкіл активно займалися громадською роботою. Однак слід підкреслити, що обґрунтовані проекти рішень українських урядовців далеко не завжди затверджувалися в союзному центрі.

Покращення, хай і не кардинальне, матеріального становища вчителя, поряд з більш уважним ставленням до нього компартійної влади у зв'язку з його справді великим значенням у завоюванні симпатій села та підготовці до "модернізаційного стрибка", зумовили прихильне ставлення більшості вчительства до нової влади. Чималою мірою цьому сприяла громадська робота вчителя, зміст якої формувався агітаційно-пропагандистськими відділами компартійних органів. Часто повторюючи комуністичні гасла, навіть при початковому скептичному ставленні до них, вчителі, як і кожна людина, переймалися ними. Це значною мірою впливало як на їх повсякденність, так і на зміну уявлень інших верств населення, передусім — селян. Саме на громадську роботу вчителя й звертається увага в наступному підрозділі.

4. Громадська робота

Як вже зазначалося вище, просто "вчитель", тобто людина, що несла ази освіти і життєвих знань, радянській владі був непотрібен. Їй були потрібні "радянські вчителі", тобто такі фахівці, для яких комуністичне виховання є не менш, а то й більш важливим завданням, аніж власне освітні. Однак спочатку таких катастрофічно не вистачало: незважаючи на народні гасла більшовиків, багато що як у їх діях, так і в програмних засадах комунізму-більшовизму насторожувало, а комуністична доктрина у її "чистому" вигляді не сприймалася фактично усіма прошарками інтелігенції, в тому числі і низової. Звичайно, властиве для людей розумової праці намагання доходити до всього своїм розумом, а не вірити беззастережно компартійній ідеології, не могло подобатися більшовицьким вождям. Недарма епітет "гнила" (інтелігенція) був ледь не синонімом самого терміну з самого початку існування більшовицької влади. Це вже трохи згодом, після остаточного опанування ситуації в країні, серед більшовицького лексикону з'явився термін "пролетарська інтелігенція", до якої, зокрема, віднесуть і сільське вчительство. Однак на початку 1920-х розподілу інтелігенції за її ставленням до "пролетаріату" ще не було, а однією з причин цього було загалом однакове неприйняття більшовицької влади як широкими масами низової інтелігенції, так і представниками високих наукових та мистецьких кіл.

Але більшовики усвідомлювали, що вони не можуть застосувати такий же репресивний формат у взаємовідносинах з низовою інтелігенцією, в тому числі з наймасовішою її ланкою — сільським вчительством, як це вони робили з відомими мислителями, науковцями, літераторами. Хоча, здавалося б, причини для цього були. Адже з часів більшовицького перевороту і до початку 1920-х рр. значна частина компартійної верхівки України оцінювала українське вчительство — і не безпідставно! — не інакше як "петлюрівське"¹³². Зауважимо, що сільське вчительство України в основній своїй масі в роки національно-визвольних змагань підтримало УНР, а у перші роки запровадження непу було не меншим, а то й більшим супротивником більшовицької влади аніж так зване "куркульство" (інакше кажучи — самодостатнє селянство).

Звичайно, негативне ставлення вчителів до більшовизму не було таємницею. В одній із брошур, датованій 1925 р., про цей етап у взаємовідносинах влади та вчительства говорилося так: "Жовтневий переворот, перехід влади до рук більшовиків, збив з пантелику масовика-освітянця і штовхнув його разом з цілою профорганізацією в табір опозиції, — щоб м'яко висловитися, — настроїв його проти нової влади, її роботи, її органів"¹³³. Відповідним було і ставлення більшовиків до освітян. Але, незважаючи на

це, Кремль вустами Леніна проголосив про наміри поставити вчителя на "нечувану раніше висоту". І хоча ця настанова була озвучена на початку 1923 року, вороже ставлення більшовицької влади до вчителів залишалося правилом ще й наприкінці цього року: "До цієї пори по традиції, яка коріниться в тяжких іспитах Радянської влади, до народного вчителя на місцях підходять переважно як до яскраво вираженого ворога Радянського ладу, не виявляючи при цьому жодних зусиль, аби ворог став "опорою Радянського ладу". Його часто ігнорують і не помічають, рахують не заслуговуючим жодної уваги, ні доброго слова"¹³⁴. Втім, незважаючи на певне нерозуміння важливості ролі вчителя на місцях, нова влада справді приділяла чимало уваги освітянам, а про ліквідацію цієї соціально-професійної групи "як класу" (що фактично трапилося з самодіяльним селянством) і мови не могло йти. Про причини такого уважного ставлення більшовицького керівництва до освітян, а також про вплив цього чинника на повсякденне життя сільських вчителів і буде йти мова далі.

Для вирішення визначеної проблеми треба дати відповідь на ряд питань. По-перше, необхідно проаналізувати причини такого уважного ставлення влади до вчительства, насамперед — сільського. При цьому варто звернути увагу не лише на *суб'єктивні* (вплив вчительства на селі, активна участь у національно-визвольних змаганнях, ставлення до більшовиків та комуністичної ідеї тощо), але й на *об'єктивні* (передусім необхідність прискореного переходу суспільства на індустріальні рейки) фактори пильної і часом специфічної опіки більшовицької влади над роботою сільського вчителя.

Другим важливим питанням є розгляд тих мотивів, що сприяли переходу переважної більшості вчительства від негативного спочатку до нейтрального, а потім й позитивного ставлення до більшовицької влади.

По-третє, слід в'яснити, якого роду завдання ставила більшовицька влада перед освітянами. При аналізі цього питання особливу увагу слід звернути на те, які з цих більшовицьких завдань диктувалися передусім потребами модернізації, а які були чинниками збереження територіальної цілісності нового державного утворення.

І, врешті, четвертим питанням, на яке автор звернув увагу цій частині дослідження, буде аналіз безпосереднього впливу більшовицького керівництва та комуністичних ідей на повсякденне життя вчительства, що відобразилося у громадській роботі вчителя. Важливо зрозуміти, чому для комуністичної влади була такою цінною громадська робота вчительства? Усі чотири перелічені питання є безумовно вагомими і тісно пов'язаними між собою, тому розглядаються в комплексі.

В українській історіографії проблема взаємовідносин більшовицької влади та вчительства розроблена недостатньо. В більшості праць, що так

чи інакше торкаються цієї проблематики, розглядаються питання освітньої політики радянського уряду взагалі¹³⁵, або її особливості стосовно національних меншин¹³⁶. Використавши новітню методологію історичних досліджень, проблему впливу історичної освіти на формування нового способу життя, розглядає у свої працях О. Удод¹³⁷.

Ряд робіт присвячений проблемам розвитку шкільництва, однак увага в них концентрується саме на шкільництві як системі¹³⁸. Є також дослідження, присвячені безпосередньо аналізу діяльності учительства. Однак вони зорієнтовані передусім на пояснення місця вчителя в рамках тієї чи іншої політики і мало стосуються проблем повсякденного життя, зокрема, громадської роботи сільського вчительства¹³⁹. Найбільше наближеним до тематики нашого дослідження є монографія І. Кліцакова¹⁴⁰. Однак, незважаючи на те, що вона побачила світ уже в 1997 р., у праці ще занадто відчувається вплив більшовицьких історичних міфів та й написана вона, незважаючи на наявні негативні оцінки певних дій більшовицької влади, ще з марксистсько-ленінських методологічних засад. Є ще чимало робіт, в котрих автори, аналізуючи становище інтелігенції, так чи інакше торкаються і вчительства, однак воно не є спеціальним предметом дослідження в цих працях.

Для того, щоб збагнути актуальність дослідження громадської роботи вчительства, її затребуваність у тогочасному суспільстві, слід в загальних рисах охарактеризувати ті зміни суспільства, що відбулися у добу Першої світової війни та національно-визвольних змагань. Адже цивілізація Другої Хвилі, як називає індустріальне суспільство Е. Тоффлер, "рішуче змінила спосіб сприймання людством довколишнього світу і їхньої повсякденної поведінки"¹⁴¹, докорінно змінила спосіб життя простої людини. Успішності зміни цього способу сприймання світу суспільством, багато в чому й сприяли події 1914–1921 рр., а "продовжувачем" цих змін в українському селі стало саме вчительство.

Основним призвідником модернізації в Україні, а відтак і змін у повсякденному житті, була влада, тобто зміни запроваджувалися швидкими темпами зверху. Водночас керманичам держави вкрай необхідно було на місцях мати не лише виконавців своїх наказів, але й тих так би мовити "тлумачів", що могли б пояснювати населенню необхідність і доцільність нововведень і при цьому не були складовою владної вертикалі. На селі саме вчителі могли бути (і за більшовиків стали) такими реальними агентами влади у її намаганнях якомога швидше перейти до індустріального суспільства. Тобто вчительство було тією соціально професійною групою, яка "щоденно впливала на свідомість і психіку"¹⁴² не лише молодого покоління, а й усього сільського населення.

Загалом модернізація — це комплексний процес, що охоплював всі сфери: економіку, суспільне життя, культуру тощо. Однією з основних

ознак модернізаційного процесу є стрімка масовизація освіти та культури. Якщо раніше для селянина було зовсім необов'язковим вміння читати й писати, бо сільськогосподарську роботу він міг виконати і без цього, то в добу переходу до індустріального суспільства це вміння стає неодмінним атрибутом повсякденного життя. А рідна мова і національна школа є найбільш ефективним засобом отримання знань. Цього факту не розуміла владна верхівка Російської імперії, яка ініціювавши модернізацію своєї країни, намагалася обмежити усі процеси економікою і всіляко протистояла змінам у національно-культурній політиці. В умовах навздогінної модернізації, коли час — найбільший дефіцит, такі обмеження неминуче вели до краху владних верхів. Водночас цю проблему, хоча б на словах, добре усвідомлювало більшовицьке керівництво, що врешті й зумовило їх перемогу у подіях 1917–1921 рр.

Процес осягнення широкими масам необхідності модернізаційних змін підштовхнула Перша світова війна. Як слушно наголосив професор С. Кульчицький "правлячі кола імперії самі того не бажаючи, об'єднали селян у великі колективи, а на додаток вклали їм в руки гвинтівки з набоями і навчили ними користуватися"¹⁴³. Не менше значення цього явища полягало у тому, що величезна маса людей одночасно і не заплановано вирвалася за вузькі межі свого сільського оточення і побачила новий, індустріальний світ. Колишні селяни в лавах армії як під час перебування на передовій, так і, особливо, в містах, в дні підготовки до фронту, за короткий проміжок часу одержували таку масу інформації, яку при інших обставинах могли не отримати і за все життя. Надзвичайно важливим є сам факт таких великих скупчень людей, які при інших обставинах були б обов'язково розрізнені. Побачене власними очима й одночасна пропаганда різних політичних сил допомагала масам цих людей не стільки зрозуміти переваги нового суспільства, скільки усвідомити недоліки старого. Тим більше, коли в руках сотень тисяч людей, що по-новому відкривали для себе світ, була зброя і ці люди були організовані у певні групи.

Варто наголосити, що в умовах поступального розвитку суспільства така можливість впливати відразу на великі маси людей була б досягнута не відразу. Так, справді, "індустріалізованому суспільству потрібні були, — і не дивно, що вони винайдені! — потужні засоби для того, щоб послати одне повідомлення багатьом людям водночас дешево, швидко й надійно"¹⁴⁴. Однак провадження нових технологій відбувалося не за принципом "все й відразу". Відзначимо, що до Першої світової війни в Російській імперії ще не було вагомих успіхів у розповсюдженні кіно та радіо, а тиражі газет не стали масовими, передусім внаслідок низької грамотності населення. Відтак розраховувати на пресу як на джерело одночасної передачі тієї чи іншої інформації широким масам населення було неможливо.

Та в ці процеси втрутилася нові чинники. Перша світова війна, створивши величезні об'єднання компактно зібраних людей з усіх куточків імперії, не лише зародила передумови для переростання війни в селянську революцію¹⁴⁵, а й сформувала новий канал одночасної передачі інформації великим масам населення. Це, власне, стало однієї з причин краху імперії Романових. Причому інформація могла розповсюджуватися як організовано (у вигляді пропаганди тих чи інших ідей), так і стихійно, передусім як незадоволення існуючою владою. А коли, як зауважує С. Кульчицький, "траплялося щось неординарне, вони (*маси солдат* — С. Г.) починали поводити себе однаково чиним без всякого організаційного впливу ззовні"¹⁴⁶. Окрім того, більшість солдат, — недавніх селян, — почали дедалі більше усвідомлювати свою національну самобутність, "іншість". Водночас варто підкреслити, що царська влада не збагнула повною мірою цих реальностей і власну пропагандистську роботу вела досить кволо. Пізніше саме демобілізовані солдати, точніше принесені ними з фронту ідеї разом з вагомими аргументами у вигляді зброї, стали важливим чинником революційних подій. А оскільки саме більшовики, своєчасно зрозумівши народні прагнення, зробили їх своїми гаслами (земля — селянам, фабрики й заводи — робітникам, мир — народам тощо), то намісця пішло чимало прихильників більшовизму.

Таким чином, у країні, де модернізація лише починалася, під час війни склалася така унікальна ситуація, коли ту чи іншу інформацію можна було швидко донести представникам усіх куточків величезної імперії. Цей фактор, характерний для більш пізніх етапів модернізації, надавав змогу усім бажаним, не володіючи ще в достатній мірі засобами одночасного розповсюдження інформації, ознайомити зі своїми ідеями самі широкі кола суспільства. Більшовики не лише сповна скористалися цим становищем, а й зрозуміли його корисність і необхідність у майбутньому. І після закінчення активних воєнних дій, в котрих більшовики в силу різних причин перемогли, Кремль поступово усвідомив, що втратив такого важливого чинника свого впливу на селі, якими під час військових дій були демобілізовані солдати. Комнезами чи члени комуністичної партії не могли бути дієвими агентами більшовицької влади як по причині своєї непопулярності на селі, так і в силу малоосвіченості, а комуністи — ще й нечисельності. З усіх боків так виходило, що саме вчителі найкраще підходять на цю роль.

Вчительство ж на селі в переважній своїй частині було українським за мовою та національністю і, головне, працювало в українському середовищі. Свого часу проти радянської влади воно перестало вести активну боротьбу не в останню чергу завдяки декларованому Кремлем визнанню прав українців на національну освіту та культуру. Однак в 1920–22 рр. більшовицьке керівництво у цій царині вирішило обмежитися деклара-

ціями. Реально для навчання українців рідною мовою влада робила небагато. Прикладів цього багато, наведу лише один. У дитячих будинках Катеринославщини (а саме дитячі будинки були промовистою моделлю ставлення більшовиків до проблем освіти і хоч якось фінансувалися в цей час урядом) знаходилося в 1922 р. 6 000 дітей. З них 3 000 — українці. Однак лише 250 з них навчалося українською мовою. Неупереджені контролери вияснили, що у дитбудинках не винятком були такі випадки, коли дитина початкових класів не розуміла російських віршів, наприклад фразу "ласточка в сени к нам летит" і її відразу визнавали дефективною. Однак при цьому вияснялося, що такі "дефективні" прекрасно розуміють українську мову і знають чимало віршів Шевченка¹⁴⁷.

Не можна назвати цей приклад винятком, на той час це було радше правилом. Таке ставлення до освітніх процесів, особливо в дитячих будинках, щоб були під найпильнішим контролем компартійної влади, повністю відповідало баченню вищого компартійного керівництва шляхів вирішення освітньо-культурних проблем. Недарма у 1922 р. чільник уряду УСРР Х. Раковський вимагав від наркома освіти Г. Гринька "корінного переходу від політики українізації до радянізації"¹⁴⁸. Тобто свої обіцянки в національно-культурній сфері керівництво держави виконувати не збиралося. Натомість, компартійне керівництво намагалося адміністративними заходами взяти під суровий контроль освітню галузь, не завжди узгоджуючи свої дії з наркомом освіти України Г. Гриньком, який у січні 1922 р., навіть написав заяву про звільнення¹⁴⁹.

Подібні методи застосовувалися не лише щодо "командних висот", тобто керівництва освітньою галуззю, а й до вчительства на місцях¹⁵⁰. Тих вчителів, які не піддавалися тиску згори й не переходили на радянські позиції, намагалися залякати звільненням. Однак успіхів примусово-адміністративні дії приносили мало, хоча б тому, що внаслідок іноді повної відсутності фінансування освітньої галузі вчителів і так не вистачало, а на роботі лишалися лише справжні ентузіасти. Фактично це свідчило, що спроби будівництва нового суспільства без урахування існуючої повсякденної реальності були приречені на провал.

Така політика в освітній галузі могла призвести не до успішного розвитку країни, а до краху усіх сподівань нового керівництва на швидке індустріальне зростання країни. Незважаючи на постійні красиві гасла, реальної підтримки освітньої галузі не було. Більше того, шкільництво в Україні деградувало. У дослідженнях та статистичних збірках радянської доби усі довідники, що порівнювали стан освіти, за кінцеву дату добільшовицького періоду брали переважно 1913 р., іноді 1915 р., а за початкову радянського — 1923 р. Зазвичай, це слугувало одним із засобів демонстрації згубності війни та революційних подій на розвиток освіти, оскільки

ки в 1923 р. кількість шкіл і зайнятих у них вчителів відчутно зменшилося у порівнянні з дореволюційним періодом.

Такий підхід був політично продуманим рішенням. Адже, на відміну від промисловості, освітня галузь активно розвивалася у роки світової війни та революційних подій, то ж у випадку наведення даних, скажімо, 1919 чи 1920 р., неозброєним оком було помітно погіршення ситуації за часів радянської влади. Приміром, за підрахунками Катеринославського земства у 1918 р., при існуючих тоді темпах розвитку дитячої освіти, до 1923 р. закладами соціального виховання на території губернії мало бути охоплено 100% дітей молодшого шкільного віку, тоді як реально ця цифра у 1923 р. складала 16%¹⁵¹. Такий стан речей аж ніяк сприяв досягненню задекларованих більшовиками цілей прискорення індустріального розвитку країни. Без реальних реформ в національно-культурній політиці використати переважну частину вчительства в ролі агентів радянської влади не уявлялося вірогідним. Влада виявилася неспроможною повернути на свій бік вчительство командно-адміністративними та примусовими заходами, а без вчителів важко було впливати й на селян.

Однак, як відзначали і дослідники, і сучасники, з другої половини 1923 р. вчительство стало більш лояльно ставитися до радянської влади, а наприкінці 1924 р. воно, у переважній своїй більшості, стояло на радянській платформі. Що ж зумовило поворот освітян в бік симпатій до радянської влади? Основним чинником подібної зміни уподобань стало запровадження політики коренізації. Про це не раз говорилося у багатьох виступах та дослідженнях тогочасної доби. Приміром в одній з праць називалися основні причини збільшення симпатій вчительства до радянської влади: "Слух про Леніна на XII з'їздові з нап'ятуванням проти всякого великодержавного шовінізму, нова національна політика після XII з'їзду, що раз частіші обіжники та прикази радянських і парторганів про протягування сільської інтелігенції до радянського культурного і в кінці державного будівництва"¹⁵².

З вищенаведеної цитати можна зробити також висновок, що не лише зміни в національно-культурній політиці сприяли поліпшенню ставлення вчительства до нової влади. Надзвичайно важливим був і інший момент. З запровадженням політики коренізації вчителі-українці отримали усі шанси для кар'єрного і професійного зросту. Це дуже важливо. Адже у дореволюційний час вже між народним вчителем та педагогом з гімназії, не кажучи вже про більш високі посади, існувала величезна прірва. Учителю на селі, навіть найбільш активному, фактично був закритий шлях нагору. Тим більше україномовному та такому, що не цурається своєї "українськості" освітянину. Подібна ситуація зберігалася до 1923 р., оскільки компартійне керівництво з великою пересторогою ставилося до

національно свідомих педагогів, які й склали основу сільського вчительства. Однак після запровадження політики коренізації ситуація почала кардинально змінюватись. Формальна "українськість", насамперед спілкування та викладання українською мовою, тепер не засуджувалася, а віталася, і сільський вчитель отримував усі можливості для руху вперед по професійній чи владній вертикалі. Для цього слід було прийняти більшовицьку ідеологію та відмовитися від виявлення своєї релігійності. Враховуючи, що нова редакція більшовицької ідеології формально не суперечила "українськості", а з релігією ще й до революції у народного вчителя не завжди були теплі стосунки, то такі жертви значній частині освітян здавалися цілком прийнятними, ба навіть в їх очах не були жертвами. Але справжнє (негативне) ставлення більшовицьких діячів до українських вчителів час від часу все-таки виявлялося.

Якщо уважно проаналізувати об'єктивне місце вчительства у кожній країні, що модернізується, то варто підкреслити наступне. По-перше, і вчителі, за родом своєї професії, і влада, — внаслідок нових потреб утвореного індустріального суспільства, вкрай зацікавлені у якомога швидшому і якісному розвитку шкільної світи. По-друге. Вчительство, як найбільш освічена соціально-професійна група на селі, краще інших усвідомлює необхідність змін у способі життя, запровадження нових виробних відносин на селі та перетворення сільськогосподарського виробництва на товарне. А це і є ознаками процесу модернізації на селі. Таким чином, у країні, що переходить від аграрного до індустріального суспільства, *вчитель на селі стає не лише прямим союзником влади в розширенні освіти, а й природнім її агентом у запровадженні модерного світобачення та пропагандистом нового способу життя*, спрямованого на перехід до "індустр-реальності" (Е. Тоффлер)*. Підкреслимо, що такий союз є природнім для всякої країни, що модернізувалася.

Однак крім об'єктивних закономірностей у взаємовідносинах влади та вчительства є ще й суб'єктивні, що визначаються специфікою історичного розвитку тієї чи іншої країни. Російська імперія була багатонаціональною державою, але царський уряд у своїй культурно-освітній політиці не бажав цього враховувати. Відтак наміри русифікувати, приміром, україн-

* Під цим терміном Е. Тоффлера мається на увазі світогляд індустріального суспільства. Так, він пише: "Стикаючись у тисячі точок із цінностями, концепціями, міфами й мораллю сільськогосподарського суспільства, Друга Хвиля принесла новий погляд на Бога, справедливість, кохання, владу, красу. Вона розбудила нові ідеї, відношення і аналогії. Вона відкинула й змінила старі гіпотези про час, простір, матерію і причинність. З'явився вагомий, послідовний світогляд, що не лише пояснював, а й виправдовував реальність Другої Хвилі. Цей світогляд індустріального суспільства не мав назви. Краще всього буде назвати його "індустр-реальність"// Тоффлер Елвін. Третя хвиля. — К., 2000. — С. 92.

ців приходили в суперечність з намаганнями модернізувати країну. Адже дати дитині швидку і якісну шкільну освіту на чужій для неї мові неможливо. *Для імперії Романових, як і для Білого руху часів громадянської війни в Росії, національно-антиукраїнське переважало економічно доцільне.* Головним для них була все-таки не перехід країни до числа індустріально розвинених, а саме збереження цілісності країни чи навіть розширення її меж, а стосовно українців — то повна їх русифікація і перетворення на росіян. То ж навіть у разі перемоги Денікіна у війні з Червоною армією йому навряд чи вдалося б утримати Україну. Але навіть якби й з цим пощастило, то про прискорену модернізацію тоді було б годі й говорити, — перед очима приклад міжвоєнної Польщі, у якої стартові позиції індустріалізму були значно кращі порівняно з СРСР.

Зовсім по-іншому дивилися на проблему керівники більшовиків. Вони визнавали, що "політика є концентрований вираз економіки"(В. Ленін)¹⁵³. Тобто саме економічні пріоритети для них були головними. Водночас без економічного потенціалу України Кремль не бачив можливості швидкими темпами здійснити модернізацію країни. Тому протягом 1918–1922 рр., коли радянська Україна була формально незалежною, економічна централізація і визиск значно посилювалися у порівнянні з останніми роками царського правління¹⁵⁴. Однак в голос про це не говорили.

Взагалі централізація та уніфікація були основними управлінськими принципами більшовицького керівництва, оскільки вважалося, що це вищий етап розвитку. Тому не дивно, що і в культурній сфері Кремль намагався зробити те ж саме. Однак з часом нові керманічі усвідомили, що спроби мовно-освітньої уніфікації не лише підривають авторитет правлячої партії, але й не дають змоги прискорити темпи модернізації країни. Від такої ідеї відмовилися і взяли курс на "національну змичку" з селянством¹⁵⁵, тобто на розвиток національної форми мови та культури. При цьому, як зазначав у квітні 1923 р. Лев Троцький у виступі на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У, роль вчительства у боротьбі, з потенціальною "другою петлюрівщиною", яка "була б озброєна культурним планом — в школі, в кооперативі, у всіх ділянках побуту"¹⁵⁶, ставала вирішальною. Все це зумовило перехід більшовиків від декларацій про вільний розвиток українського шкільництва до реальної його підтримки.

Для комуністичної ідеології сприяння в національно-культурному будівництві неросіян було кроком назад і багатьох комуністів це бентежило або сприймалося як тимчасова поступка на зразок "народницької" програми в аграрному питанні чи непу. Таких правдомовних скептиків варто було переконувати відмовитись від пропаганди своїх уподобань, тому що відвертість у національному питанні могла лише нашкодити планам керівництва РКП(б). Подібним діячам Л. Троцький, а він навесні

1923 р. ще мав велику вагу у владній вертикалі, відповідав: "Зрозуміло, було б легше будувати соціалізм (цей термін досить часто з більшовицького сленгу можна перекласти як "будувати індустріальне суспільство" — С. Г.), якби не було потреби в національних "поступках", тобто якби не було в минулому національного гноблення, а в теперішньому часі — відмінностей у мові та культурі. Так само було легше будувати соціалізм, якби не було в нас багатомільйонного селянства. Можна було б піти ще далі і сказати: для пролетарської революції було б краще, якби Азія була б такою ж капіталістичну арену класової боротьби як і Європа. Але така постановка питання абсолютно недієздатна"¹⁵⁷.

Більшовицьке керівництво вважало за доцільне поступитися у національній формі, щоб виграти у змісті. Адже вчительство загалом можна було адміністративним шляхом змусити викладати російською мовою. Тобто у принципі адміністративні дії щодо вчителів могли мати б реальний результат, оскільки, на відміну від самодіяльного селянства, вчителі економічно цілковито залежали від держави. Але в такому б разі, по-перше, більшовики отримали б вороже налаштовану масу не лише вчителів, а й переважної частини селян, а по-друге, і, можливо, це головне, про усілякі намагання швидкого переходу до індустріального суспільства можна було б забути. Тому влада вирішила піти на компроміси в питанні національно-культурному, оскільки воно не було для Леніна принциповим, і зосередитись на пропаганді основних ідей і цілей "соціалістичної" індустріалізації. А вона передбачала обов'язкову концентрацію, уніфікацію та централізацію в межах однієї держави. Тобто, якщо до революції В. Ленін мріяв про те, щоб комуністи гноблених націй вимагали "найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації"¹⁵⁸, то тепер подібне завдання ставилося перед вчителями. В цьому була основна мета громадської роботи на селі, оскільки для більшовиків поняття "радянізація" "індустріалізація", "уніфікація", "централізація" знаходилися в одному синонімічному ряду і були метою їх політики, тоді як "коренізація", "національно-культурне будівництво" тощо були засобами для досягнення мети.

В середовищі професійної спілки робітників освіти одним з проявів уваги більшовицького керівництва до потреб українського вчительства стало перейменування керівного органу спілки в УСРР з "Південбюро" в "Укрбюро". Таким чином, хоча сама профспілка й залишалася централізованою, в Україні їй надали національний колорит і вже у серпні 1923 р. листи та телеграми з Росії відправлялися на адресу "Укрбюро"¹⁵⁹. Окрім того, листування в середині українського відділення спілки переходить на українську мову.

Найбільш активним у плані налагодження взаємозв'язків з вчительством став 1924 р. З цього приводу О. Мізерницький, обраний на початку 1925 р. головою спілки Робос в Україні, зауважив: "З метою втягти у радянське будівництво найширші верстви суспільства, партія кинула гасло: "розв'язання національної проблеми", а потім "лицем до села"¹⁶⁰. До I з'їзду Всеукраїнської спілки Робос, що відбувся в січні 1925 р., українці в низовому керівництві спілки складали вже 73,4%, в округових правліннях — 57,9%, а в губернських — 47%¹⁶¹. Перед своїми членами керівництво спілки відверто ставило завдання "організувати міцну опору дев'ятому валу капіталізму — організувати комуністичну освіту і утворити культзв'язок села з містом" і закликала дати "опір намаганню куркуля робити наступ на сільському фронті"¹⁶². Увага до національного питання та покращання матеріально-побутових умов існування разом з проголошенням вчителя головною особою на селі, дало свої результати. Підбиваючи підсумки 1924 – поч. 1925 р., О. Мізерницький наголошував: "Українське вчительство ... одмежується від буржуазної інтелігенції, солідаризується з пролетаріатом і виступає під проводом комуністичної партії, як передавач комуністичного впливу на село"¹⁶³.

Щоб якось пом'якшити спогади про минулу ворожнечу, компартійні керівники оголошували учителів невинними в тому, що вони опиралися радянській владі. Так, голова Укрбюро Робос Долинко у вересневому 1924 р. виступі на III Волинському Губерніальному з'їзді робітників освіти наголосив, що "тов. Ленін у свій час цінував вчительство як майбутній кадр помічників компартії в її праці по утворенню нових засад життя та по закріпленню нових ідей поміж масами. Якщо вчительство до сього часу стояло осторонь від широкого революційного шляху, то не тому, що воно стояло за реакцію, за царя, за поміщиків. Головна причина відсталості фактична пригнобленість вчительства оточенням старого ладу"¹⁶⁴. Однак такий підхід керівника Укрбюро Робос вирішили підправити самі вчителі. Логічно розсудивши, що основну поступку — дозвіл та сприяння навчанню українською мовою, — зробило саме більшовицьке керівництво, волинські вчителі прийняли декларацію, в якій говорилося: "Сьогодні, вдень нашого єднання, ми не підносимо покайних молитов за наше історичне минуле, воно було таким, яким мусило бути в цілій сумі умов минулого, в цілому комплексі життя.

Виконуючи свідомо чи несвідомо колись одне із завдань буржуазного ладу, ми разом з тим свідомо чи несвідомо витворювали й один з *могутніх чинників минулих революцій — освіту народних мас* (курсив автора). В процесі самої роботи відчували гніт системи й вітали в огні повстань народніх передвісників прийдешніх революцій"¹⁶⁵. Таким чином, вони ледь не відкрито відкидали завуальовані звинувачення в реакційності і наполягали на своїй прогресивності.

З більшою прямою говорив відомий компартійний діяч, а в 1924 р. секретар Одеського губкому КП(б)У Ф. Корнюшин. Він прямо наголосив, що після 1917 р. "вчительство зробило значний відступ від тих своїх традицій, якими воно славилось у боротьбі з царизмом. Якщо тоді вчительство було найбільш активною частиною (*суспільства* — *Є. Г.*), то з приходом пролетарської революції від величі цієї революції трохи розгубилося і вступило в конфлікт з робітниками і селянами, можливо навіть чесно не розбираючись як слід в тому, що відбувалося на початку революції"¹⁶⁶. Як показав історичний досвід, все було з точністю до навпаки. Спочатку вчителі краще розбиралися в поточній політичній ситуації, і саме їх опір був одним з основних чинників того, що більшовицьке керівництво пішло на поступки. Однак о цих поступках значна частина вчительства помилково, як виявилось у майбутньому, побачила стратегічний курс і добровільно стала підтримкою компартійно-радянської влади на селі.

У цьому ж виступі доповідач традиційно розкритикував вимоги вчителів початку 1920-х зробити школу аполітичною. Тези більшовиків при цьому зводилися до думки, школа не може бути аполітичною. І якщо, мовляв, ви не стаєте на радянський бік, то це означає, що ви на анти-радянській платформі. Причому фактично радянською виголошувалася платформа індустріалізму з додатком — сіамським близнюком у вигляді комуністичної ідеології. У галузі сільськогосподарського виробництва завданням учителів на селі ставилося пропагувати і наближати селян до такого господарювання, "щоб можна було перетворити ці господарства в периферію державного господарства, щоб вони могли збувати продукцію державі". Основною "без сумніву є форма колективна — кооперування. І в цій частині комуністична партія дуже багато чекає від вчительства. Вчитель на селі є найбільш передовою людиною, котра добре знає селянство, котра може надати нам величезні послуги в проведенні заходів Радянської влади на селі"¹⁶⁷.

Аналіз преси та літератури свідчить про те, що основою пропагандистської праці вчительства має бути все-таки пропаганда "індустр-реальності". Приміром, у підсумовуючій праці М. Авдієнка говорилося: "Школа і освіта мусять виробляти громадян з комуністичним поглядом на життя. Але забезпечити соціалістичне будівництво, не відбудувавши промисловості й сільського господарства на підвалинах найновішої техніки, електрифікації і всіх здобутків сучасної науки, є річ безнадійна. Потрібні великі знання, щоб користуватися електрикою, новою технікою, найдосконалішими засобами, прикладаючи їх як до промисловості й сільського господарства в цілому, так і до окремих галузей промисловості і сільського господарства. Тому найголовнішим завданням шкіл і освітніх установ є навчити пристосувати мільйон робітників і селян до вимог господарського будівництва"¹⁶⁸.

Але, — і це цілком природно з огляду на російськоцентричний характер більшовицької еліти та й самого СРСР, шлях до побудови цієї індустрії найбільше враховував російські національні особливості. Якщо використовувати тогочасну лексику, то ця теза прозвучить дещо інакше. Нове вчителство "є провідником не лише загальної, а й *комуністичної освіти* (*курсив наш — Є. Г.*) у маси". Причому у цій же роботі підкреслювалося: "Не забезпечити належних сприятливих умов для роботи вчителя — це значить затримувати соціалістичний розвиток суспільства"¹⁶⁹.

Звичайно, що вчитель не міг бути агентом радянської влади на селі, не пройшовши політичної підготовки, або, як їх називали в пропагандистській літературі "виховнічі заходи, направлені на те, щоб полегшити вчителю цей процес виробки нової свідомості, процес повернення до трудового народу"¹⁷⁰. Розпочата в лютому 1923 р. кампанія поступово розгорталася за принципом брунькування. Про спрямованість цієї кампанії перепідготовки влучно свідчить навіть список розісланих по губернських відділах книг. Ось він (подається за архівним джерелом, орфографію та мову оригінала збережено):¹⁷¹

№	Автор	Назва книг
1	Бухарин	Азбука комунізму / на руском и украинском языках
2	Богданов	Политэкономия в вопросах /на руском и украинском языках
3	Покровский	Русская история /на руском и украинском языках/
4	Маркс и Энгельс	Коммунистический манифест
5	Ленин	Государство и революция
6	Бубнов	Основные моменты
7	Зиновьев	Из истории партии
8	Коваленко	Политграмота
9	Богданов	Краткий курс экономических наук
10	Сарабьянов	Очерк по истории
11	Ленин	Империализм
12	Плеханов	В Амстердаме

Відповідно до цієї літератури вимагалися і знання. Після підрахунку анкети, питання якої визначали результативність повітових курсів політграмоти, ми отримали такі цифри: усього в анкеті близько 70 питань тестового характеру. Вони розподілялися на такі теми:

1. З уставу партії (16 питань — і це вчительські, а не партійні курси!).
2. Відомості по радянському будівництву (7 питань).
3. З історії революційного руху (4 питань).
4. З політекономії (21 питань).
5. Історичний матеріалізм. (10 питань)¹⁷².

Під час цієї кампанії в першу чергу увага зверталась на тих, "хто по духу і настроям ближче до радянської влади"¹⁷³. Водночас більшовицьке керівництво розуміло, що дистанційне навчання малоефективне, а мала завантаженість робітників освіти та занурення у "дрібнобуржуазне середовище" може звести нанівець спроби політичної перепідготовки. Тому в тезах пленуму ЦК спілки Робос відзначалося: "З метою створення радянського вчителя необхідно вилучити його із дрібнобуржуазного оточення, хоча б в години його відпочинку. З цією метою створюються клубні об'єднання для робітників освіти. Не менш важливим у виховному відношенні є й залучення вчителя в селі до роботи в сільбуді"¹⁷⁴.

Врешті кампанія 1923 р. дала такі результати: "З 48 000 з гаком вчителів, що мусіли перші пройти політичну підготовку, пройшло через курси — коло 15 000, через курси-з'їзди стільки ж, через конференції — понад 20 000, через гуртки — 30 000 і через епізодичні лекції 2 500. Таким чином значні групи вчителів проходили політичну підготовку різними способами"¹⁷⁵. Ці заходи стали одним із засобів привернення вчителя на свій бік, про що ми вже говорили. Результати не забарилися. На пленумі ЦК Робос один з керівників наркомату освіти зазначав: "При обслідування в 23 році села ми знайшли школу мертвою, школа не мала ніякого громадського зв'язку. 24 рік ми маємо 41% учителів, що беруть участь у громадській роботі"¹⁷⁶. А головне, вчителів на практиці зрозуміли, чого хоче від них влада.

А хотіла вона "всього" якщо й не "відразу", то дуже швидко. Загалом, враховуючи необхідність переходу до індустріального суспільства, вимоги були багато у чому слухними. Тому спочатку невелика кількість, а потім дедалі більше вчителів включається в активну громадську роботу. Що повинен був робити вчитель, окрім навчання дітей? Цікаву викладку зайнятості сільського вчителя — активного громадського діяча, навів у своєму виступі на губернському з'їзді ще в 1924 р. вчитель з Одещини Краєвський. Він, зокрема, зауважив: "Я хочу сказати, скільки працює сільський вчитель: в школі він зайнятий 5 годин, в лікнепі — півтори години, в хаті-читальні — 2 години, в кооперації — півтори години, в сільраді — дві з половиною години, на загальних зборах селян — 2 години, КНС — 2 години. Ви скажете, що збори бувають не кожен день, але в нас в Одеському районі збори КНС розпочинаються в 5 годин, а закінчуються в 2 години ночі. Жінвідділ забирає приблизно півтори

години, КСМ — півгодини, перепідготовка вчителів — півтори години. Всього вчитель зайнятий 19 з половиною годин"¹⁷⁷.

Звичайно, даними обов'язками далеко де обмежувалася діяльність учителя на селі. Велику вагу мали такі прояви громадської роботи як антирелігійна діяльність, керівництво самодіяльністю, піонерською організацією тощо. Причому в усіх цих формах роботи відверто проголошувалася мета: руйнація традиційних цінностей українського суспільства. А завуальовано — говорилося про сприяння побудові такого індустріального суспільства, яке б найбільшою мірою враховувало російські національні особливості і формально мало понаднаціональний вигляд комуністичного чи соціалістичного. Зауважимо, що для більшовиків соціалізм були лише однією з фаз побудови комуністичного суспільства, він мав мало спільного із розумінням соціалізму в представників українських та європейський соціалістичних партій. Заклики більшовицьких керівників насамперед були спрямовані на "перебудову" приватновласницької психології українця, яка у комуністичній пропаганді називалася лайливим словом "дрібнобуржуазність". Приміром, державну важливість "дитячого комруху" один з керівників наркомату освіти В. Арнаутов формував так:

"В дитячому русі завжди були і будуть деякі сторони, котрі надзвичайно сприяють вирішенню державних завдань, покладених на Соцвих. Цього стосується не лише політичне виховання дітей, здійснюване ідеально у формах дитячого руху, але й зруйнування усього того побуту, котрий суперечить комуністичній ідеології. До цього завдання партія йде багатьма шляхами, але ще недостатньо випробуваний шлях революціонізування побуту за допомогою школи. Підкреслюю "школи", тому, що діти дитячого будинку вдома не входять в контакт і конфлікт з буржуазною або куркульською сім'єю. Якщо такий конфлікт можливий, то лише у школярів, котрими керує вчитель-комуніст (формально він може й не бути членом партії, не в тому суть)"¹⁷⁸.

Дитячий комуністичний рух був одним із основних засобів у боротьбі за "комуністичну мораль", яка й передбачала нищення усього "приватного" і заміну його "державно-колективним". Ототожнивши у своїй пропаганді "державно-колективне" з "пролетарським", представник більшовицького керівництва Серафіма Гопнер так висловила своє бачення комуністичної моралі: "Комуністична мораль полягає у тому, що все те є справедливим, все те є добрим, все те є моральним, що допомагає класовій боротьбі пролетаріату, що допомагає його перемозі"¹⁷⁹. "Вищою радістю" і "великою насолодою" для вчителя, на думку тієї ж Гопнер, має стати "знайомство з марксизмом і ленінізмом", яке має передувати пропаганді комуністичної моралі серед населення"¹⁸⁰.

У роки "пізнього соціалізму" подібні визнання були вже неможливи-ми, — відверта брутальність та неприхований терор стали непопулярними. Однак на початку 1920-х років, коли більшовицька влада намагалася якомога більше нацькувати різні верстви українського суспільства одне на одного, це було правилом життя. Слід підкреслити, що саме така рішучість у застосуванні терору, саме така більшовицька брутальність чималою мірою зумовили перемогу у боротьбі за владу з іншими соціалістичними партіями — діяти за принципами "комуністичної моралі" інші були неготові. Адже, як, аналізуючи причини запровадження непу, зізнався у квітні 1923 р. Л. Троцький, "якби відбувся розрив між пролетаріатом і селянством, якби буржуазії вдалося в особі своїх політичних прикажчиків — есеро-меншовиків, або інших, більш рішучих і твердих, стати на чолі селянства, це б означало громадянську війну, громадянська війна по цій лінії, до перемоги пролетаріату на Заході, додамо ми, становила б для нас сумнівні наслідки"¹⁸¹. Більшовицьку "рішучість" у боротьбі з "ворогами пролетаріату", які згодом перетворилися у "ворогів народу", більшовики активно запроваджували серед дітей. І згодом це дало свої результати.

Ще більш вагомою і важливою ділянкою громадської роботи вчителя, з якою тісно переплітався дитячий комуністичний рух, була антирелігійна діяльність. У директивному листі до усіх губкомів КП(б)У за підписом другого секретаря ЦК КП(б)У Дмитра Лебеда та завідуючого агітпропом Олександра Шумського зазначалося: "Під час проведення кампанії (*єднання міста із селом* — *Є. Г.*) слід звернути увагу на антирелігійну пропаганду: Робітник освіти повинен бути активним пропагандистом-антирелігійником загалом у життя, а також у своїй професійній діяльності"¹⁸². Подібні завдання тиражувалися і місцевими працівниками спілки Робос серед вчителів. Так, приміром на III Волинському губернському з'їзді спілки робітників освіти, що відбувся 25–27 вересня 1924 року, серед резолюцій були такі (орфографію та правопис збережено):

"9. На робітника освіти покладається велике завдання сприяти знищенню релігійних забобонів серед населення, тому антирелігійна пропаганда нарівні із профпропагандою має зайняти ключове місце в культурній праці робітників.

10. Піднесення матеріального світогляду через вивчення основ позитивних наук і історичного матеріалізму, необхідно створити певну базу для сталих антирелігійних переконань.

11. Методом цієї праці по антирелігійній пропаганді мусить бути добровільне гуртування в антирелігійні гуртки і боротьба за зміну побуту спілчанських мас"¹⁸³.

Антирелігійна пропаганда велася досить таки жваво. У радянських газетах та журналах постійно критикувалися вияви релігійності у вчителів та навпаки, вихвалюються випадки їх протидії релігійним звичаям. Приміром, засуджувалася участь вчительки в релігійній громаді і, що особливо важливо, відмова працівників місцевої профспілки виключити її за це із членів профспілки¹⁸⁴. Тут же палко вітаються дії тих вчителів, які "потурили попа з хати", або "відвоювали у попа будинок"¹⁸⁵. Засуджувалося те, що деякі вчителі "говіли в піст"; що студентка педкурсів ходила співати у церковному хорі; що у кімнатах учителів села Зоркова Черняхівської волості Житомирського повіту "досі по кутках виснуть ікони "херувимів" та "чудотворців""; що в одному із сіл на антирелігійному диспуті місцева вчителька "несподівано повела агітацію серед присутніх селян, що релігія повинна бути, і що напади на неї комсомольців дурниці", що один із вчителів не хоче нікого навчати ні у православні, ні у єврейські свята тощо¹⁸⁶.

Ставилося за приклад те, що в одній з шкіл учнями та вчителями було ухвалено рішення про перенесення дня свята із неділі на вівторок; що у Володарській волості "виявилися наслідки антирелігійної роботи: на Пасху приходили до школи не тільки учні, а й інші діти, що не ходили до школи"; що "у селі Дивиці відбувся привселюдний суд над двома вчителями: Недетьком та Горбанем, що говіли"; що вчитель Крикевич "Повів антирелігійну пропаганду. Куркульня йому цього не дарує, не пускає до школи, і в Онитківцях цей учитель голодний, обдертий і босий"; що у селі Писарівці "вчителі забрали собі попівський будиночок" (мається на увазі — під школу) тощо¹⁸⁷. Слід зауважити, що "пряме" перевиховання у дні релігійних свят далеко не завжди давало позитивні результати. Брутальна антирелігійна пропаганда відштовхувала не лише віруючих, а й тих людей, в тому числі і вчителів, які притримувалися не "комуністичної", а звичайної людської моралі. Тому з часом на сторінках газети "Народний вчитель" почали з'являтися замітки у яких дописувачі більш обережно ставилися до агресивності в антирелігійній пропаганді і навіть пропонували відмовитися від нав'язування безбожництва у дні релігійних свят: "Наша практика зв'язувати їх з днями релігійних свят і навіть годинами церковної одправи навряд чи виправдовує себе"¹⁸⁸.

Поряд з антирелігійною роботою від вчителів вимагалася пропаганда нових, "революційних" свят, та впровадження "червоних обрядів". Так, вчитель з Катеринославщини Єривенко наприкінці лютого 1924 р. звернувся до губернського відділу Робосу з проханням "увести в права громадянства його дочку, що народилася, шляхом акту "червоних уводин" (христин)". Опис події досить цікавий, тому процитуємо його більш детально (орфографія збережена):

*"На урочистім зібранні робітників освіти, присвяченим 6-м роковинам Червоної армії, після доповіді про Червону армію, зібрання приступило до акту Червоних уводин. Представник спілки в коротенькій промові охарактеризував значення червоних уводин, що їх висувається на зміну вмираючого релігійного звичаю. В пошану славного Чонгарського полку, що над ним має шефство спілка, новонародженій дали ймення Чонгара. Батькам після цього читався наказ та давалися подарунки від спілки. Представник Чонгарського полку, вітаючи цей акт, запевняє, що новий член нашого пролетарського суспільства — Чонгара, буде достойно носити ймення славного Чонгарського полку. Зібрання на це реагувало невгомними аплодисментами"*¹⁸⁹.

Нижче приведемо ще одне свідчення поля громадської роботи вчителя, яке, судячи з листа, виявилось недостатнім для висування його до вступу у вуз та до зайняття ним посади вчителя в 1925/26 навчальному році. В цитаті збережена авторська орфографія. Отож, у своїй скарзі до спілки Робос автор пише:

*"Згідно отзивам Піщанського Райпаркому та Піщанського райкому Робос т. Пухтинський (автор листа — Є. Г.) приймав жваву участь в проведенні ріжних кампаній та антирелігійній пропаганді, працював в сельбуді, як організатор сельбуда, в сельраді, кооперації /голова ревкомісії/. Був одним з перших організаторів "Ю.Л" (юних лєнінців — Є. Г.) в с. Піщані і весь час працював при "Ю.Л", як виділений від Педради. З квітня місяця 1923 року по лютий 1924, будучи членом Піщанського райкому Робос відав культроботою Піщанського райкому Робос"*¹⁹⁰.

Цікаво, що влада проголосила про надання освітянам майже двомісячної відпустки, але як свідчили і дописи у газетах, і листи до керівних органів спілки Робос, вчителів у цей час досить часто ще більше завантажували громадською роботою¹⁹¹, або ж організовували курси перепідготовки¹⁹². Як зазначалося у одній з таких статей у газеті "Народний вчитель", за час "відпочинку" вчитель мав виконувати обов'язки секретаря "п'ятірки" для реалізації виграшної позики, скласти тези агітаційної роботи на селі, зробити список сільгосподатку, приготувати матеріали райбюро по МОДРУ тощо¹⁹³. Нерідкими були випадки, коли, як це писав вчитель з Роменщини Лука Озмитель, у відпустку відправили, але грошей не дали¹⁹⁴. Подібний стан речей не міг влаштувати освітян. Тому з середини 1920 років розгорнулася кампанія по наданню реальної відпустки, під час якої вчитель справді б відпочивав, а не займався громадською роботою.

Більшовицькій владі було мало авторитетної роботи вчителя на селі. Вона намагалася використовувати педагогів у якості шпигунів серед селян. Особливо цінними могли стати ті освітяни, які справді користувалися

пошаною на селі, а таких було чимало. Нам трапився цікавий документ. Наведемо його повністю (правопис оригіналу збережено):

Фінінспектор
Тростянецького району
28 вересня 1925 р.

Таємно
По зав школою в с. ... (назва села)

Наступна реалізація селянами свого врожаю дає змогу приватним скупщикам, ховаючись від держподатків, скуповувати з перших рук збіжжя, масло, яйця, сирові шкiри і інші продукти сeльського господарства, що відбивається на держбюджеті в бік його зменшення.

А тому до Вас, як стоячого найближче всіх до селян Вашого села — велике прохання. Якщо будуть помічені вищеназвані особи — розпитайте про прізвище їх, на яку суму, коли і чого скупили вони і, приватним таємним листом, будь-ласка, сповістіть про це мене.

Це не службова необхідність Ваша, але у виконання своїх обов'язків громадянина, потрібно думати, що Ви відгукнетесь на моє запитання, чим дасте можливість паралізувати діяльність підпільних торговців і збільшити прибуток держави.

З товариським привітом

Фінінспектор —

(підпис)¹⁹⁵

Документ, як бачимо, датований 1925 р. У цей час один з директорів школи з Тростянецького району, — П. Корніс, до якого й прийшло це прохання-інструкція, обурився самим фактом його появи та відмовився шпигувати. Свою позицію він аргументував так: *"Чи входить в функції зав школою, навіть громадянина, слідкувати як хтось там та деє скуповує яйця?"*

На то є сільрада та міліція!

А таких обіжників, подібних до цього "таємного", зав школами получать досить багато.

Не слід вчительство ставити в рамки якогось "слідчого"! Боротьбу з частним крамарем він веде відверто, затаюючи селянство до кооперації та розвиваючи його самосвідомість"¹⁹⁶. Як склалася подальша доля цього директора школи? Це питання нині здається риторичним. Система поступово замінювала ті гвинтики, які заважали налагодженню жорсткої машини...

До 1925/26 господарського року, коли реконструктивна доба ще не почалася, громадська робота вчителя цього має суттєві відмінності від подальших років. Її основою в ці роки була пропагандистська робота, а не дії по безпосередньому виконанню завдань більшовицької індустріалізації (збирання коштів по різних позиках, лотереям, самообкладанню, участь у розкуркуленні та колективізації тощо). З початком доби реконструкції

промисловості на сільського вчителя також були покладені обов'язки по збиранню коштів на позики, лотереї, ще через деякий час — по самообкладанню сільського населення тощо. Ззовні це є період чи не найбільш лояльного ставлення більшовицького уряду до селянства і вчительства. Сільського вчителя і справді піднесли на "нечувану раніше висоту". Адже у своїй діяльності він замінював собою усі засоби масової інформації на селі. Громадськи активний вчитель вільно чи невільно перетворювався на ретранслятора більшовицьких ідей модернізації "по-комуністичному", "по-більшовицьки", що, як ми вже згадували раніше, фактично означало "по-російськи". Причому роботу проводив він переважно українською мовою.

Типову картину роботи громадської роботи вчителя у початковий період реконструктивної доби змалював у своєму листі до спілки Робос директор однієї із сільських шкіл Білоцерківської округи Дерт:

"Школа завжди приймала участь в роботі сельбуду під час революційних свят. Учні школи виступали зі співами, ставили для батьків вистави, робили доповіді батькам про значення деяких революційних свят, робили доповідь про Червону армію, про її значення... бували свята, що художня частина їх обслуговувалася виключно школою і жодного раз не було, щоб учні не виступали з деклараціями та співами. Під час цих же свят учні завше приймали участь в прибиранні і прикрашанні помешкання сель буду, писали плакати, лозунги...

Школа приймає живу участь в кампанії розповсюдження с/г позики. В сельбуді перед батьками й учнями робилася доповідь про значіння позики й шкільний кооператив купив облигацію.

Школа відчитувалася неодноразово перед громадою про свою роботу та перед сельрадою, а дитячі організації перед батьками. Шкільний кооператив після відчиту перед громадою та батьками мав велику моральну підтримку батьків і визнання великої користі такої роботи. Збори вітали молодих кооператорів. Піонерська організація школи вела в цім перед"¹⁹⁷.

Лист самого Дерта був викликаний негативним відзивом про нього частини вчителів, що працювали у його школі. Оскільки основним звинуваченням було те, що, за словами дописувачів, "тов. Дерт, як зав школою, досить гостро ставився до учителів, які приймали участь в громадській роботі села, доводячи, що ця робота шкідливо відбивається на шкільній роботі"¹⁹⁸. У відповіді директор школи яскраво змалював основні вади повсякденного життя тих "громадсько активних" вчителів, які поскаржилися на нього до спілки Робос. Він пише:

"Коли один з учителів робив замість 4-х лекцій лише 3, працював не за планом, а випадково і на протязі довгого часу не зачитував плану, бо його, як він казав, не було оброблено. Не вів щоденник на протязі довгого часу ні

в класному журналі, ні в себе в зошиті, спіраючись на те, що йому заважає робити це якась переобтяжливість. Коли цей же вчитель ходив на лекції з вимазаною в крейдині спиною, з пір'ям у волоссі. Коли він, не дивлячись на нашу роботу по прищепленню дітям гігієнічних звичок, часто під час лекцій списував крейдою столики та плював у класі на підлогу, а не в плювальницю. А коли я заходив до класу і звертав увагу учнів на це, то учні одмовляли, що не вони роблять це, а вчитель"¹⁹⁹.

Недоліками іншого вчителя, а водночас це було тісно пов'язано з громадською роботою, — Дерт називає його поїздку без попередження на з'їзд безбожників, а також ту обставину, що після "репетицій до ранку" у драматичному гуртку у школі на наступний день від дуже грізний. Але мабуть найбільш дошкульним було наступне зауваження:

"А взагалі я ще неприхильно, гостро може, на чийсь думку, ставився до цілонічних засідань моїх колег за преферансом, бо відчував, що це відбивається і на шкільній праці, а про ці "засідання" знало все село й ставилось так, що вам не треба цього й казати"²⁰⁰.

Зайнятість освітян громадською роботою почала переходити всякі межі. Тому після неодноразових скарг на те, що вчитель просто не встигає виконувати свої прямі обов'язки, про що, зокрема, говорилося й на з'їзді робітників освіти, що відбувся наприкінці квітня 1926 р.²⁰¹, "хватку" послабили, суворо наголосивши на добровільності громадської роботи вчителя. Однак спроба вчительства зосередити свою увагу на професійній діяльності і послабити свою громадську роботу призвела до незадоволення значної частини селян. Про це, зокрема, неодноразово говорилося на з'їзді КНС на початку 1927 р. Згадав цю обставину й М. Скрипник у першому своєму "наркомосвітовському" виступі на II пленумі ВУК Робосу у березні 1927 р.²⁰²

Поступово навантаження громадською роботою знову збільшилося, а іноді такого зменшення і взагалі не відбувалося. Про це, зокрема, свідчить анкетування освітян Моровського району Чернігівської округи щодо стану громадської роботи, яке відбулося влітку 1928 року. У ньому вказано, що 1926 році 28 вчителів району активно займалося громадською роботою, а в 1927 — 37. Зазначалося також, що "безліч вимог, які ставляться перед освітянами, її розпорошують, від чого бачимо малу продуктивність"²⁰³. Найбільшу зацікавленість вчителів району викликала "робота в коопераціях, що видно з того, що освітянами проводиться робота в кооперативних гуртках", відтак основним завданням на найближче майбутнє більшість вчителів Моровського району поставили підвищення знань про ведення сільського господарства в умовах малоземелля. Основною перешкодою для ефективності громадської роботи самі освітяни визнавали ту

обставину, що у формальних умовах добровільності вона "на практиці не цілком переводиться, так одного освітянина вимагають в ряд організацій і скрізь вимагають роботи"²⁰⁴, а відтак така робота не може бути визнаною цілком добровільною, "бо завжди зустрічається із фактом, що її неодмінно треба виконувати"²⁰⁵. А робити це в умовах, коли "перед освітянином ставляться далеко більші вимоги в його педагогічній роботі ніж три роки назад" дедалі важче²⁰⁶. Таким чином, щодо рівня активності громадської роботи можна зробити висновок, що в деяких районах відбулося його тимчасове зниження, але завдання реконструктивної доби ставило все нові завдання перед українським вчительством. То ж реально ситуація початку 1927 р. виявилася лише нетривалим перепочинком перед постановням нових завдань.

Підсумовуючи усе вищесказане зауважимо наступне. Більшовицьке керівництво прагнуло передусім прискореної модернізації суспільства, переходу його на індустріальні рейки. Тому сільське вчительство було природнім союзником влади, оскільки навіть в силу своєї професії вчителя були зацікавлені у розвитку шкільної освіти. Деякі суб'єктивні чинники на певний час створили ворожу атмосферу у взаємовідносинах між вчительством та владою, але першочерговість саме економічних, а не національно-культурних пріоритетів сприяла усвідомленню більшовицьким керівництвом подвійної вигоди від співробітництва з вчительством, а відтак змусила його піти на поступки у 1923 р. До цього кількість вчителів та шкіл відчутно зменшилася навіть у порівнянні з 1920 р., а серед жителів села визрівало незадоволення більшовицькою владою.

Саме поступки в національному питанні, а потім і покращення матеріального становища зумовили перехід вчительства до співробітництва з більшовицькою владою. Представники цієї соціально-професійної групи стали центром сільського життя. Вони мали величезний вплив не лише на школярів, а й, внаслідок великої громадської роботи, на широкі верстви села. Запроваджена політика коренізації підкупила вчителів також можливістю стрімкого професійного та кар'єрного зросту, вона сприяла вертикальній мобільності серед освітян.

Переважна частина завдань, що їх ставила більшовицька влада перед вчительством, була характерна для будь-якої країни навздогінної модернізації. Однак разом з цим було багато завдань, спрямованих, здавалося б, на "комуністичне" виховання, що насправді пропагували уніфікацію суспільства за російським зразком. Найяскравішим прикладом на селі була пропаганда колективного товарного сільськогосподарського виробництва, тоді як індивідуальне (теж товарне і таке, що більше відповідало українському способу життя) — всіляко утискувалося і ганьбилося. Оскільки все подавалося під "комуністичним" та "соціалістичним" соусом,

то російський зміст такої роботи лишився поза увагою. На окружному з'їзді спілки робітників освіти Харківщини, що відбувся на початку 1927 р. з приводу завдань вчительства на селі наголошувалося:

*"Індустріалізація радянської країни може бути великим кроком до соціалізму тільки в умовах якомога більшого поширення Освіти, знищення неписьменності, а для цього необхідні сталі міцні педкадри робітників, які мали б можливість більш-менш спокійно вести свою роботу як у прямому своєму змісті, так і у значенні культуртрегера — того, хто взагалі повинен понести соціалістичну культуру на село"*²⁰⁷.

Врахувавши досвід Першої світової війни з одночасної передачі інформації якомога більшій частині суспільства, більшовицька влада використовувала освітян у ролі прямих агентів впливу на селі. Образно кажучи, у середині 1920-х рр. вчитель на селі заміняв собою всі засоби масової інформації. До ліквідації неписьменності і масової появи кіно та радіо саме сільський вчитель був основним джерелом інформації для селян про навколишній світ. Однак виконував ці функції він не в робочий, а вільний час, що певним чином відривало вчителя від повсякденних проблем села, оскільки не давало активному освітянину часу на занурення, як висловлювалися в керівних органах, "в дрібнобуржуазну стихію". Основними напрямками громадської роботи були антирелігійна пропаганда, організація художньої самодіяльності, ліквідація неписьменності, участь в роботі КНС, сільради, сільбуду тощо. Громадська робота вчителя була для влади значно важливіша ніж робота освітня, оскільки впливала на вже дорослих і сформованих людей. Фактично це був основний спосіб завоювання села та його модернізації, тобто *вчитель був тією пуповиною, через яку селу передавалися соки індустріалізму*, але, на жаль, ці соки були чужорідні українському суспільству, хоча й носили національну форму.

Чималою мірою саме симпатії до більшовиків за просування національної форми культурно-освітньої політики зумовили послаблення спротиву колективізації на початку 1930-х рр. Та звинувачувати сільське вчительство за те, що піддалося на такі умови більшовицького керівництва, дуже важко. Адже, як слушно підкреслив П. Штепа, навіть ті соціалістичні партії, що очолювали війну з більшовиками, "українськими не були. Їхня програма нічим не відрізнялася від московських, крім вимоги культурної (лише культурної) автономії, що фактично оберталася лише у право вживати українську мову. Навіть найбільшу справу — земельну — змавпували рабськи з московської програми, прийнявши ідею соціалізації землі. У Московщині ця ідея мала національно-історичні корені в общині, отже, була природною і можливою. В Україні ж споконвіку панувала не лише фізично-правно, а й у всьому духовному житті ідея приватної власності на все"²⁰⁸.

То ж якщо навіть супротивники більшовизму з національного табору весь сенс розвитку України бачили в отриманні національно-мовної автономії, то як можна закидати вчительству співробітництво з владою? Адже навіть перший керівник незалежної УНР Михайло Грушевський повернувся до СРСР і співпрацював з більшовиками. Чи можна уявити, наприклад, що Пилсудський після поразки змагань за незалежність поїхав би в радянську Польщу?...

Знесилена репресіями самодержавства та заскочена зненацька вибухом національної самосвідомості українців, спровокованим Першою світовою війною, українська інтелігенція виявилася не готовою чітко сформулювати національні пріоритети. Те ж, що було метою боротьби до початку війни — національно-культурна автономія, — досягнуто було. В нових умовах вчителі відчували себе творцями нового життя, перспективи якого захоплювали, і не помічали, як перетворюються на гвинтиків тоталітарної системи. Усвідомлення ворожості нового ладу самій суті українського народу приходило поступово й не до всіх відразу. Тож більшовицька машина мала можливість поступово змінювати ненадійні гвинтики. З часом на селі у вчителя залишилася переважно професійна роль і він перестав бути центром сільського життя. Але то вже тема іншої розмови.

¹ Див: Пушкарева Н.Л. "История повседневности" и "История частной жизни": содержание и соотношение понятий.// Социальная история. Ежегодник. — 2004. — Москва, 2005. — С. 97.

² Там само.

³ Гопнер С. Партия и учительство// Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 3. — С. 9.

⁴ Дейвис Норман. Європа: Історія. — К., 2006. — С. 788.

⁵ Див.: Єфіменко Г. Громадська робота вчителя як чинник повсякденного життя вчителя.// Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. пр. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 108–132.

⁶ Луначарський А. О быте. — Москва, 1927. — С. 10.

⁷ Плаггенборг Стефан. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. — Санкт-Петербург. — 2000. — С. 29.

⁸ Там само. — С. 35.

⁹ Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.)/ Горлівський держ. педагогічний ін-т іноземних мов ім. Н.К.Крупської. — Донецьк : Юго-Восток, 1997. — 309 С.

¹⁰ Кліцаков І. О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчительства (1917–1927)// Український історичний журнал. — 1988. — № 3. — С. 90–100; Він же: Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927–1937)// Український історичний журнал. — 1990. — № 2. — С. 57–69.

¹¹ Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–30-ті роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький держ. ун-т — Донецьк, 2000. — 19 с.

¹² Народна освіта на Україні. — Х., 1924; Народна освіта України на 1 січня 1925 р. Установи соціального виховання. — Харків: ЦСУ УСРР, 1925. — Вип. 1. — Т. 5.

¹³ Календарь и записная книжка Волосного статистика и корреспондента ЦСУ Украины на 1922 г. — Харьков, 1921; Календарь-справочник и записная книжка ЦСУ Украины на 1923 г. — Харьков, 1922; Календар-довідник на 1926 р. — Р.Б. — 1926; Календар-довідник на 1927 р. — Р.Б. — 1927.

¹⁴ Народное образование Украины по обследованию на 1 января 1922 года: Предварительные итоги. Серия VII. Статистика народного образования; Статистика України. № 131, серія 8, т. 7. Вип. 1.; Народна освіта на Україні на 15 грудня 1927 р. Попередні підсумки шкільного перепису. Х., 1928; Всесоюзний шкільний перепис 15/ХІІ-1927р. — Т. 1; Шкільні установи соціального виховання на Україні. — Х., 1930.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1403. — Арк. 10.

¹⁶ Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 85. Показники за 1929 р. — за попередніми підрахунками.

¹⁷ Народна освіта на Україні. — Харків. — 1924. — С. 87.

¹⁸ Там само. — С. 99. Від загальної кількості педагогів віднято тих, хто працював у дитячому садку. Якщо в 1921–22 рр. ця цифра складала понад 2 тис. осіб, то у 1923 р. — близько 350–400.

¹⁹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗЗ України). — 1924. — № 43. — Ст. 272. — С. 800.

²⁰ Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні. — Х., ЦСУ., 1927. — С. 10.

²¹ ЗЗ України — 1921. — № 27. — Ст. 911.

²² Там само.

²³ Народное образование Украины по обследованию на 1 января 1922 года: Предварительные итоги. Серия VII. Статистика народного образования. — Х., 1923. — С. III.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — С. IV.

²⁶ Там само. — С. 2.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. — Х., 1928. — С. 85; Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. — Х., 1929. — С. 79.

³⁰ Народна освіта на Україні. — Харків. — 1924. — С. 89.

³¹ Там само. — С. 99.

³² Там само.

³³ Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине. — Москва, 2006. — С. 112.

³⁴ Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. — Х., 1928. — С. 229.

³⁵ Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. — Х., 1928. — С. 229; Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 85.

³⁶ <http://izbornyk.narod.ru/cultur/cult06.htm>

³⁷ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. — Москва, 1930. — С. 273.

³⁸ Календар-справочник і записка книжка на 1925 р. районного статистика і кореспондента. — Х., 1925. — С. 94.

³⁹ Советское строительство на Украине (по докладом отделов Губисполкомов). Итоги одной поездки. — Харьков. — 1920. — С. 44.

⁴⁰ ЗЗ України. — 1920. — № 1. — С. 13; Известия ВЦИК и Харьковского Губревкома. — 1920. — 27.02. — № 59.

⁴¹ Правда. — 1923. — 25 января.

⁴² Там само.

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 865. — Арк. 14–17.

⁴⁴ Правда. — 1923. — 25 января.

⁴⁵ Чалий С. До „Сторінки з щоденника" тов. Леніна (Роля народного вчителя)// Путь просвещения. Шлях освіти. — 1923. — № 11–12. — С. 118.

⁴⁶ Арнаутов В. Переподготовка работников просвещения.// Путь просвещения. Шлях освіти. — 1923. — № 7–8. — С. 38.

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1403. — Арк. 10–11.

⁴⁸ Вирахувано за: Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. — Х., 1928. — С. 86–87.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні. — Х., ЦСУ, 1927. — С. 15.

⁵¹ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап.// Робітник освіти. — Березень-квітень 1925. Число 3–4 (5–6). — С. 4.

⁵² Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 8.

⁵³ Сергієні І. Міський вчитель іде за сільським.// Робітник освіти. — Березень-квітень 1925. Число 3–4 (5–6). — С. 37.

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 7.

⁵⁵ Там само. — Спр. 35. — Арк. 14.

⁵⁶ Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 85.

⁵⁷ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення — Х., 1928. — С. 4.

⁵⁸ Там само. — С. 206.

⁵⁹ Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 85.

-
- ⁶⁰ Там само. — С. 80.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само. — С. 84.
- ⁶³ Макаров А. Н. Педагог новой формации. // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 7–8. — С. 184.
- ⁶⁴ Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 84.
- ⁶⁵ Мізерницький О. Перед лицем Жовтня (освітянський профрух на Україні)// Народний вчитель. — 1927. — 7 листопада.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. — Москва, 2000. — С. 307.
- ⁶⁸ 33 України — 1920. — № 1. — Ст.14. — С. 13.
- ⁶⁹ Долинко М. Спілка Робос на Україні. — Шлях освіти. — 1924. — № 10. — С. 154.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап.// Робітник освіти. — Березень-квітень 1925. Число 3–4 (5–6). — С. 4.
- ⁷² Советское строительство на Украине (по докладам отделов губ исполкомов). Итоги одной поездки. — Х., 1920. — С. 44.
- ⁷³ Єфіменко Г. Коли утворився Радянський Союз? До обставин виникнення одного історичного міфу.// День. — 2007. — 6 липня.
- ⁷⁴ Сучков И. В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков// Отечественная история. — 1995. —№ 1. — С. 74.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 108.
- ⁷⁶ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. — 1920. — № 1. — Ст.14. — С. 13.
- ⁷⁷ Російський державний архів економіки (РДАЕ). — Ф. 1562. — Оп. 17. — Спр. 351. — Арк. 4.
- ⁷⁸ Статистика Украины. — Харьков, 1922. — Сер. 7. — Т. 2. — № 39. — С. 14–15.
- ⁷⁹ Про іспити на право вчителювання в 4-річній школі Соцвиху. — Х., 1925. — С. 1.
- ⁸⁰ Там само. — С. 2–3.
- ⁸¹ Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 84.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Арнаутов В. Переподготовка работников просвещения. // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 7–8. — С. 43.
- ⁸⁴ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. — 1920. — № 1. — Ст. 14.
- ⁸⁵ Про підготовлення робітників освіти.// Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР. — 1920. — 2–12 травня. — № 9 — Ст. 149

⁸⁶ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. — 1920. — № 1. — Ст. 14.

⁸⁷ Советское строительство на Украине (по докладам отделов губ исполкомов). Итоги одной поездки. — X., 1920. — С. 44.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1069. — Арк. 81.

⁹⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 18–19.

⁹¹ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. — Washington, 1990. — Т. 2. — С. 645.

⁹² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 865. — Арк. 16.

⁹³ Україна. Статистичний справочник. — X., 1925. — С. 49.

⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 865. — Арк. 16.

⁹⁵ Там само. — Арк. 16.

⁹⁶ Там само. — Арк. 16–17.

⁹⁷ Мізерницький О. Перед лицем Жовтня (освітнянський рух на Україні). // Народний вчитель. — 1927. — 7 листопада.

⁹⁸ Арнаутов В. Переподготовка работников просвещения.// Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 7–8 — С. 36.

⁹⁹ Долинко М. Материальное положение работников просвещения на Украине.// Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 7–8 — С. 112.

¹⁰⁰ Там само. — С. 113.

¹⁰¹ Там само. — С. 115.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. — С. 116.

¹⁰⁴ Народна освіта на Україні. — X., 1924. — С. 112

¹⁰⁵ Долинко М. Материальное положение работников просвещения на Украине.// Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 7–8 — С. 116.

¹⁰⁶ Україна. Статистичний справочник. — X., 1925. — С. 60.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 261–262.

¹⁰⁸ Макаров. А. Н. Педагог новой формации.// Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 3 — С. 112

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Народна освіта на Україні. — X., 1924. — С. 112.

¹¹¹ Сивокінь. Учитель на селі Харківщини.// Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 6 — С. 268.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Весоюзний шкільний перепис 15.XII.1927 р. — Т. 1. — Шкільні установи соціального виховання на Україні. — Х., 1930. — С. 305.

¹¹⁵ Складено за матеріалами: 1 рядок: ЦДАВО України — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 259. — Арк. 25; 2 рядок: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2977. — Арк. 5.

¹¹⁶ Весоюзний шкільний перепис 15.XII.1927 р. — Т. 1. — Шкільні установи соціального виховання на Україні. — Х., 1930. — С. 305.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Складено за матеріалами: ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 2072. — Арк. 5–6.

¹²⁰ Вирахувано за даними статистичних довідників: Календар-справочник і записна книжка районного статистика і кореспондента. — Х., 1925. — С. 261; Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 259.

¹²¹ Народна освіта на Вкраїні. Х., 1924. — С. 76–77.

¹²² ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 405. — Арк. 28.

¹²³ Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні. — Х., ЦСУ, 1927. — С. 15.

¹²⁴ Бюлетень Наркомосвіти. — 1926. — Ч. 7(25). — Травень 15–31.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 638. — Арк. 2.

¹²⁶ Бюлетень Наркомосвіти. — 1926. — Ч. 7(25). — Травень 15–31.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4113. — Арк. 1–2.

¹²⁹ Там само. — Арк. 4.

¹³⁰ Там само. — Арк. 5.

¹³¹ Там само. — Арк. 23.

¹³² Лебедь Д. З. Советская Украина и национальный вопрос за 5 лет. — Б.м., 1924. — С. 26–27.

¹³³ Гаврилів М. Жовтнева революція та вчительство. — Х., 1925. — С. 28.

¹³⁴ Чалий С. До „Сторінки з щоденника" тов. Леніна (Роля народнього вчителя). // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 11–12 — С. 117.

¹³⁵ Див: Сірополко Степан. Історія освіти в Україні — К., 2001; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. — Донецьк, 2000.; Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: У 2 т. — К., 2002. Т. 1: (1917–1943 рр.); Марчук М. В. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917 — поч. 1930-х рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук.: — Івано-Франківськ, 2003.

¹³⁶ Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: Х., 1998; Очеретянко С. І. Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: — Х., 2003.

¹³⁷ Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. — К., 2000; його ж: Історія і духовність. — К., 1999; Історія: осягнення духовності. — К., 2001.

¹³⁸ Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: — Д., 2003; Антонюк Т. Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянізації освіти в УСРР (20-ті — початок 30-х років ХХ століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: — К., 2005.

¹³⁹ Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–30-ті роки): Автореф. дис... канд. іст. наук, Донецьк, 2000.; Сігаєва Л. Є. Становлення та розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.) . — К., 2000.

¹⁴⁰ Кліцаков Іван Олексійович. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.). — Донецьк, 1997.

¹⁴¹ Тоффлер Елвін. Третя хвиля. — К., 2000. — С. 96.

¹⁴² Марочко Василь. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)/ В. І. Марочко, Г. Хілліг. — К., 2003. — С. 74.

¹⁴³ Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд. — К., 2003. — С. 19.

¹⁴⁴ Тоффлер Елвін. Третя хвиля. — К., 2000. — С. 40.

¹⁴⁵ Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд. — К., 2003. — С. 20.

¹⁴⁶ Там само. — С. 21.

¹⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 74.

¹⁴⁸ Масненко В. В., Шаров І.Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років// Укр.іст.журнал, 1990. — № 12. — С103.

¹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 22.

¹⁵⁰ Див аналіз і текст основних постанов з цього питання у статті Галини Славути Антирелігійна політика радянської держави у галузі народної освіти// : www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43070

¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 75.

¹⁵² Гаврилів М. Жовтнева революція та вчительство. — Х., 1925. — С. 31.

¹⁵³ Ленін В. І. Ще раз про профспілки// Повне зібрання творів. — К., 1974. — Т.42. — С. 269.

¹⁵⁴ Див аналіз цього питання: Єфіменко Г. Г. Про причини появи „волобуєвщини"// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 14. — К., 2005. — С. 94–136 або в Інтернеті: <http://history.org.ua/zbirnyk/14/7.pdf> .

¹⁵⁵ Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. — Москва, — 1923. — С. 38.

¹⁵⁶ Там само. — С. 39.

¹⁵⁷ Там само. — С. 68.

¹⁵⁸ Ленін В. И. Повне зібр. творів. — Т. 27. — С. 434.

-
- ¹⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 188.
- ¹⁶⁰ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап.// Робітник освіти. — 1924. — Число 3–4.
- ¹⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 48. — Арк. 4–5.
- ¹⁶² Там само. — Арк. 2.
- ¹⁶³ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап.// Робітник освіти. 1924. — Число 3–4.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 55. — Арк. 1–2.
- ¹⁶⁵ Там само. — Арк. 5.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 5.
- ¹⁶⁷ Там само.
- ¹⁶⁸ Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні. — Х., ЦСУ, 1927 р. — С. 12–13.
- ¹⁶⁹ Там само. — С. 15.
- ¹⁷⁰ Народна освіта на Україні. — Х., 1924. — С. 77.
- ¹⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 95.
- ¹⁷² Там само. — Спр. 31. — Арк. 170.
- ¹⁷³ Там само. — Арк. 102.
- ¹⁷⁴ Там само. — Арк. 106.
- ¹⁷⁵ Там само. — Спр. 29. — Арк. 88.
- ¹⁷⁶ Там само. — Спр. 84. — Арк. 97.
- ¹⁷⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 9.
- ¹⁷⁸ Арнаутов В. Учитель и детское движение.// Путь просвещения — 1923. — № 11–12 — С. 55–56.
- ¹⁷⁹ Гопнер С. Партия и учительство.// Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 3 — С. 4.
- ¹⁸⁰ Там само. — С. 9.
- ¹⁸¹ Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. — Москва, — 1923. — С. 37.
- ¹⁸² Вісти ВУЦВК. — 1924. — 23 березня.
- ¹⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 55. — Арк. 26–27.
- ¹⁸⁴ Коряк В. Вчительський побут.// Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 11–12 — С. 110–111.
- ¹⁸⁵ Там само. — С. 115.
- ¹⁸⁶ Коряк В. Учительський побут.// Радянська освіта. — 1923. — № 11. — С. 71–72.
- ¹⁸⁷ Там само. — С. 71–73.
- ¹⁸⁸ Різдвяні свята та антирелігійна робота на селі.// Народний вчитель. — 1927. — 5 січня.

¹⁸⁹ Життя спілки Робітників Освіти. // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 4–5 — С. 337.

¹⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 597. — Арк. 15–16.

¹⁹¹ Див наприклад: Ну і відпочинок!// Народний Вчитель. — 1925. — 23 червня; ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 59. — Арк. 709 тощо.

¹⁹² Не дають одпочити!// Народний вчитель. — 1925. — 23 червня.

¹⁹³ Харвшок. Ну і відпочинок!// Народний вчитель. — 1925. — 23 червня.

¹⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 59. — Арк. 6.

¹⁹⁵ Там само. — Арк. 10.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Там само. — Оп. 3. — Спр. 62. — Арк. 261.

¹⁹⁸ Там само. — Арк. 260.

¹⁹⁹ Там само. — Арк. 268.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 402. — Арк. 173.

²⁰² Народний вчитель — 1927. — 16 березня.

²⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 110.

²⁰⁴ Там само. — Арк. 111.

²⁰⁵ Там само. — Арк. 112.

²⁰⁶ Там само. — Арк. 111.

²⁰⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1083. — Арк. 53.

²⁰⁸ Штепа Павло. Московство. — Дрогобич-Львів, 2003. — С. 138.

Розділ VIII

НАРИСИ СТУДЕНТСЬКОГО ЖИТТЯ

1. Повсякденне життя студентів

У 1914/15 навчальному році у вузах на території України, що входили до складу Російської імперії налічувалося 26,7 тис. студентів¹. Головним чином вони були сконцентровані у великих університетських центрах — Києві, Харкові, Одесі. 60% з них походили з сімей "дворян-землевласників, капіталістів", чиновників і т.п. "Дрібна буржуазія" складала близько 20%. У 1921 р. у вузах навчалось 6% робітників, 10,5% селян, 54,7% службовців, 28,9% інших².

На початку 1920-х років у системі вищої освіти УСРР відбулися докорінні зміни, які мали значний вплив на структуру студентства. Замість університетів були утворені інститути. Середні спеціальні навчальні заклади були реформовані у технікуми. З 1922 по 1930 рр. вони випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. "З метою підготування з робітників міста й села науково-освічених організаторів соціалістичного господарства, а також з метою дійсного оробітнення існуючих інститутів" РНК УСРР спеціальним декретом від 7 березня 1921 р. ухвалила відкрити не пізніше 1 травня того ж року дворічні робітничі факультети³.

З осені 1921 р. до вищої школи можна було вступити лише за рекомендаціями партійних, профспілкових, комсомольських, військових організацій та комітетів незаможників. Водночас, у 1921–1922 рр. з вузів було виключено 5,5 тис. "соціально-ворожих елементів", звільнено 70 осіб, які належали до так званої зміновіхівської професури⁴.

У 1924 р. в УСРР налічувалося 39 інститутів, 158 технікумів та 33 робітфаки, де навчалось відповідно 35 485, 28 167 та 7 972 осіб. У 4 індустріально-технічних інститутах було 6 824 студенти, у 7 сільськогосподарських — 3 856, у 6 медичних — 11 567, у 14 педагогічних — 7 659, у 3 соціально-економічних — 3 789, у 5 художніх — 1 790⁵.

Мережа вищих навчальних закладів розподілялася по республіці досить нерівномірно. Головними студентськими центрами, як і до революції, залишалися Київ, Харків, Одеса та Катеринослав. Водночас, створювалися нові інститути, технікуми і робітфаки на периферії. У Київській губернії налічувалося 10 інститутів з 11 992 студентами, 36 технікумів з 7 085 та 6 робітфаків з 1 051 слухачами. У Харківській губернії — 8 інститутів (10 603 студенти), 15 технікумів (3 479 студенти), 7 робітфаків (2 255 студенти). В Одеській — 10 інститутів (7 255 осіб), 23 технікумів (4 471 осіб),

7 робітфаків (1 322 осіб). У Дніпропетровській — 3 інститути (3 787 особи), 26 технікумів (3 861 чол.), 5 робітфаків (1 009 чол.)⁶.

На 1 січня 1927 р. в УСРР налічувалося 37 інститути з 28 196 студентами та 147 технікумів з 26 463 та 31 робітфак з 6 634 учнями⁷. Значно збільшився у цих закладах відсоток робітників і селян. Перших в інститутах було вже 23,2%, других — 18,2%. Ще більшою була їх питома вага на робітничих факультетах. У 1926/27 навчальному році серед 5 343 учнів, що навчалися на 26 денних робітфаках УСРР, робітники склали 61%, селяни 31,6%⁸.

Протягом двадцятих років національний склад студентів УСРР змінювався в бік його українізації. У 1923/24 навчальному році серед слухачів інститутів українці склали 43,7%, росіяни — 20,1%, євреї — 30,8%; технікумів: 48,7% — українців, 19,4% — росіян, 23,5% — євреїв. Через три роки (в 1926/27 навчальному році) в інститутах вже 59,4% та технікумах 64,3% студентів були українцями. Відповідно 14,7% та 11,9% — росіянами, 21,9% та 18,1% — євреями⁹. У 1923/24 р. українці склали більшість у сільськогосподарських (53,1%), педагогічних (44,2%) та художніх інститутах (40,5%). Значно менше їх було серед студентів соціально-економічних (15,7%), інженерно-технічних (20,2%) та медичних (22,1%) вузів¹⁰. В 1928 р. серед слухачів інститутів 25,8% склали жінки, технікумів — 31,5%, робітфаків — 14,6%¹¹. Серед студенток до вступу до вузу у сільському господарстві та на виробництві працювало приблизно в 2,5 рази менше, ніж серед чоловіків. Приблизно таке ж співвідношення, але навпаки, було між жінками і чоловіками, що знаходилися на утриманні рідних.

Що до навчальної підготовки, то студентство складалося з трьох основних груп. Перша — ті, хто вступив до вузу після дореволюційної школи, до 1921 р. без розкладки і тих, хто продовжував вступати з підготовкою бувших середніх навчальних закладів. Друга — ті, хто вступив після прискореної підготовки з робітфаків. Третя — молодь, яка закінчила радянську профшколу.

Згідно "Положення про соціальне забезпечення учнів у навчальних закладах професійної освіти", затвердженого РНК УСРР 6 грудня 1921 р., загальну видачу грошового, продовольчого та майнового постачання в усіх навчальних закладах було скасовано. Замість того соціальне забезпечення надавалося лише окремим категоріям студентів, головним критерієм при цьому був класовий принцип. Більшість студентства соціальним забезпеченням не користувалася¹².

В особливому привілейованому становищі опинилися учні робітфаків. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову "Про матеріальне становище робітфаків", яка передбачала: "Запропонувати НКПроду видачу продо-

вольчого постачання для робітфаків провадити у першу чергу нарівні з Червоною Армією... Відпустити з ресурсів Південбюро ВЦРПС УРПГ необхідні для робітфаків обмундирування, взуття, білизну і постільні речі за встановленою їй твердою розцінкою... Наркомосу відпускати у першу чергу робітфакам належне грошове утримання, підручники і прилади"¹³.
Всі робітфаківці забезпечувалися повною державною стипендією.

У 1922 р. кожна повна державна стипендія складалася з грошової, продовольчої, речової та житлово-навчальної частини. У листі до С. Косіора в червні 1922 р. нарком освіти УСРР Г.Гринько визнавав: "Формально ми маємо 7 тис. стипендій та 7 тис. напівстипендій. Стипендії нараховуються в 23 бюджетних рублів, з яких тільки 2 припадає на грошову частку. Так як наркомпрод натуральну частину не виконує, то до нового урожаю наші стипендії зведені до нуля"¹⁴. В першому кварталі 1923 р. грошова частина стипендії дорівнювала 72 млн. руб., у другому — 90 млн. руб., а напівстипендії, які отримували окремі категорії студентства — їх половину. Продовольча частина для робітфаківців складала 60 фунтів муки (1 ф. — 409,5 гр.), 7,5 фунтів крупи, 10 фунтів м'яса, 2,5 фунтів жирів і 30 фунтів картоплі на місяць. Студентський харчовий пайок був зменшеним. Речове постачання повинно було складатися з одного комплекту обмундирування та білизни на рік. Право на поселення в гуртожитку та отримання навчальних посібників надавалося тільки робітфаківцям. Інші студенти ним не користувалися¹⁵.

Постановою ВУЦВК від 5 грудня 1923 р. було встановлено стипендії для всіх без винятку студентів робітфаків і 8 тис. напівстипендій для студентів першого року навчання. Для робітфаківців стипендія дорівнювала 8 руб., для студентів інститутів — 4 руб.¹⁶

Але вже через декілька днів у постанові ВУЦВК від 17 грудня відзначалося, що вісім червоних рублів недостатньо навіть для сплати комунальних послуг, не враховуючи культурні, просвітницькі та інші потреби, наприклад: придбання необхідних книжок, посібників, зошитів, паперу, сплати різних членських внесків та інших необхідних витрат¹⁷.

РНК УСРР звернулася з пропозицією про збільшення грошової стипендії для робітфаківців до 22 черв. руб. на місяць і стипендіатів вузів до 12 черв. руб., виходячи з відповідних розрахунків. Для робітфаківців на одну особу на місяць припадало: на харчування — 3 руб. 72 коп.; на заготівлю і ремонт обмундирування — 5 руб.; на сплату комунальних послуг (помешкання, освітлення, вода, пальне і т.п.) — 4 руб. 40 коп.; на придбання навчальних посібників — 2 руб. 20 коп.; на культурні потреби (театр, газети, різного роду членські внески) — 3 руб. 20 коп.; на гігієнічні потреби (лазня, прання білизни, мило, стрижка, гоління) — 1 руб. 65 коп.; на дрібні витрати (проїзд, лагодження, ліки та ін.) — 1 руб. 83 коп. для

студентів-напівстипендіатів враховувалися такі ж витрати, але тільки на харчування, сплату комунальних послуг, придбання навчальних посібників та гігієнічні потреби. Всього передбачалося виділити 7 150 стипендій по 22 руб. для робітфаківців та 8 тис. напівстипендій по 12 руб.¹⁸ У лютому 1924 р. ВУЦВК збільшив повну стипендію до 25 руб. на місяць (для сімейних 37 руб. 50 коп.)¹⁹.

Хоча розміри стипендії постійно збільшувалися, вона не могла задовольнити потреб "щасливчиків", які її отримували. Зокрема, про це зазначалося у резолюції I Всесоюзної конференції пролетарського студентства у 1925 р.: "Розмір держстипендій, навіть підвищений порівняно з минулим роком, все ще відстає від загального прожиткового мінімуму і таким чином стипендія тільки частково вдовольняє потреби студента, не дає можливості йому цілком присвятити себе навчанню, а тому розмір стипендії повинен до наступного навчального року бути збільшений до 30 руб. у промислових центрах або до 25 руб. в інших"²⁰.

В УСРР кількість стипендій та їх розмір змінювалися таким чином: 1925/26 р. — 19 тис. державних, 1,3 тис. господарчих та 650 місцевих (окрвиконкому) стипендій з середнім місячним розміром 21 руб., 1927/28 — 24 тис. державних та 1 тис. місцевих стипендій середнім розміром у 24 руб. Хоча у середньому по республіці стипендіями забезпечувалося 39,2% студентства, реальна картина була зовсім іншою. Оскільки 12 044 студентів (учні денних робітфаків, студенти вузів "робітфаківці", слухачі факультетів політосвіти при ІНО) забезпечувалися повністю на 100%, то решта 12 936 стипендіатів отримувала в середньому 20,3% від того, що отримували "робітфаківці". За спеціальностями між окремими вузами вони розподілились за такими коефіцієнтами: інженерно-технічні — 1:3,4; педагогічні — 1:2,9; медичні — 1:5,7; художні — 1:10,2 тощо²¹. Розмір стипендії залежав також від поясу, в якому містився вуз. До першого поясу відносився Харків — розмір стипендії 25 руб., до другого — Київ, Дніпропетровськ, Сталіно, Луганськ, Артемівськ — 23 руб., до третього — Одеса — 22 руб., до четвертого — Вінниця та Миколаїв — 21 руб., до п'ятого — всі інші окружні міста — 20 руб., до шостого — більшість вузів поза окружними центрами — 18 руб.²² В невеликих містах за відсутністю необхідної кількості стипендій їх розділяли між студентами — у такому випадку стипендія становила не більше 7–8 руб.²³

Цілком зрозуміло, що студенти постійно скаржилися на недостатній розмір стипендії. Так, під час опитування один з одеських студентів у своїй анкеті писав: "Просимо вас порушити клопотання перед Наркомосом про підвищення стипендії для задоволення наших потреб духовних і фізичних"²⁴. У Миколаївському ІНО при проведенні опитування у 1924 р.

51,6% з тих, хто подали анкети, скаржилися на надзвичайно важке матеріальне становище²⁵.

На думку керівництва, форма використання стипендії повинна була мати по можливості колективний характер шляхом організації низки обслуговуючих студентських закладів (гуртожитків, їдалень, лікарень і т.д.). Така форма мала сприяти з одного боку розвитку колективного життя студентства, з іншого — гарантувати використання стипендій за їх прямим призначенням²⁶.

У вищих навчальних закладах обов'язково встановлювалися три категорії учнів: 1) ті, що платили за навчання повністю; 2) ті, що вносили пільгову плату; 3) ті, що навчалися безкоштовно. Звільнялися від плати за навчання: а) студенти, що отримували державну стипендію; б) студенти пролетарського походження та члени КНС, які не мали роботи або заробляли не більше 40 руб. на місяць; в) студенти, що до вступу до вузу вели педагогічну, науково-просвітницьку та наукову роботу у закладах НКО; г) інваліди війни та праці.

У 1925/1926 навчальному році Наркомос встановив плату за навчання в інститутах: індустріально-технічних — 100 руб. на рік, у сільськогосподарських — 80 руб., соціально-економічних — 120 руб., педагогічних, ветеринарних і землевпорядних — 60 руб., медичних, музичних і художніх — 120 руб. У технікумах: індустріально-технічних — 50 руб. на рік, сільськогосподарських, педагогічних та землевпорядних — 30 руб., соціально-економічних, медичних, художніх — 80 руб., музичних — 120 руб.

Плата за навчання стягалася за триместри рівними частинами 1–15 жовтня, 1–15 лютого та 1–15 травня. Студентів, які не внесли платні, звільняли з вузів²⁷.

Робітники та службовці, а також особи, що знаходилися на їх утриманні, які мали заробіток 40–50 руб. на місяць, сплачували 20% повної плати за навчання, 50–60 руб. — 25%, 60–70 руб. — 30%, 70–85 руб. — 40%, 85–100 руб. — 50%, 100–125 руб. — 60%, 125–150 руб. — 75%, більше 150 руб. — 100%. Особи вільних професій та ті, хто знаходився на їх утриманні, — 100–200% залежно від їх роботи. Ті, хто жив на нетрудові доходи, — 200–300%²⁸.

На початку 20-х рр. на становищі студентства, як й інших верств республіки, позначилися катастрофічні наслідки голоду.

Порівняно у кращих умовах перебували учні робітфаків. Згідно вже згадуваній постанові ВУЦВК від 1 лютого 1922 р., вони постачалися за нормами курсантів військово-навчальних закладів. Це складало на місяць: зерно-хліб 39 фунтів або 30 фунтів муки; 10 $\frac{1}{4}$ ф. зерно-круп, 1 $\frac{7}{8}$ ф. жирів, солі — 1 $\frac{1}{4}$ ф., що на день містило 1 808 калорій. Ця норма до загальнодержавного харчового прожиткового мінімуму в 2700 кал.

складала всього 67%. До того ж і цієї незначної норми досить часто не дотримувалися. Приміром, у січні-травні 1922 р. на кожного учня робітфаку Харківського технологічного інституту видавалося продовольства на 1382 кал. в день, сільськогосподарського — 1 703 кал.²⁹

В одному з документів у листопаді 1923 р. визнавалося: "Проведене дослідження життя студентства дало приголомшливі цифри. 12% студентів харчується один раз у день, що складається з тарілки супу, $\frac{3}{4}$ фунту чорного хлібу і чашки чаю, 32% їдять 2 рази в день і тільки решта харчується відносно стерпно"³⁰. Згідно анкетування, проведеного серед харківських студентів у тому ж році, 17,8% відповіли, що обідають коли-неколи, 22,7% — ніколи не мають м'яса, у 40% м'ясо буває на обід 1–2 рази на тиждень. Цікаво порівняти це анкетування з аналогічним опитуванням проведеним у 1909 р. Тоді харківські студенти у своїх зауваженнях про студентську їдальню писали: "М'ясо — підшва", "Борщ — якесь місиво", "Час від часу переходжу на ковбасу, щоб відпочити від обідів у студентській їдальні". Що ж повинен був казати радянський студент, який не міг навіть поскаржитися на якість м'яса, тому що бачив його в їдальні 2–3 рази на місяць, а про таку розкіш як ковбаса він і не мріяв?

На сторінках тогочасних видань можна знайти численні скарги на напівголодне існування студентства: "Прокинешся зранку і думаєш, а що його сьогодні їсти? І так день-удень. До біса навчання, коли його доводиться так здобувати"; "Гарячу їжу собі можу дозволити лише раз на тиждень. Про чай і думати не доводиться"³¹.

У середині 1920-х років харчування студентства дещо покращилося, але в цілому залишалося незадовільним. Про це, зокрема, свідчать результати опитування серед одеських студентів, опубліковані у 1928 р. 51,8% чоловіків відповіли, що харчуються недостатньо, 0,3% — зовсім не обідали і лише 5% харчувалися достатньо добре. Серед жінок недостатньо харчувалися 45,5%, достатньо добре — 11,5%³². У часописі Київського сільськогосподарського інституту в 1929 р. зауважувалося, що один, два дні не їсти вареної страви звичайне явище для студенту цього вузу. Увечері та ранком — окріп з хлібом і дуже велике обмеження жирів³³.

Отже, значна частина студентства була приречена на напівголодне існування. Рятувальницями від справжнього голодування стали студентські їдальні, в яких за даними на 1926 р. харчувалося 15 тис. вузівців (25% всього складу студентства республіки). До кожного обіду держава додавала 3–5 коп.³⁴ Як зазначав Я. Ряппо: "Їдальні при вузах, хоча й з усіма їхніми дефектами, все-таки досить допомагають у поліпшенні побуту пролетарського студентства... Вартість обіду — від 21 до 45 коп. Пересічно 30,5 коп."³⁵ Хоча студентські їдальні й допомагали учням вузів виживати у складних умовах, вони мали чимало вад. Приміром, у журналі

"Студент революції" так описувався стан їдальні БПС №1 у Харкові на початку 1929 р.: "За кожним столом крім сидячих по 4 чоловіки, стоять ще по 2 за кожним стільцем — це так звана перша черга. Хвилин за 15 подають обід, що завжди холодний. Борщ несмачний. Калорій там дуже мало, жирів не чувається зовсім. Деякі хлопці для досвіду пробували обідати по двічі та все одно — ситі вони не були... друга страва не краща. М'ясо в котлеті скріплено якою хочете вогкістю, тільки не жиром. Підлива має смак дощової води з перегаром. Дається одна котлета."³⁶

За даними рейду "легкої кінноти" (січень 1929 р.) у їдальні Харківського ІНО утворювалися великі черги й штовханина. Якість їжі була не така, як слід. Особливо погане м'ясо в борщі. Хліба до обіду давалося мало³⁷. У тому ж році у черзі до їдальні Київського ІНО студентам доводилося витратити до двох годин³⁸.

При наявності відповідних умов студенти намагалися організувати харчування за місцем проживання. Приміром, у деяких гуртожитках Харкова їх мешканці купували колективно примуси, чайники і самі готували їжу. Обіди коштували набагато дешевше, ніж в їдальні, хоча меню було і не дуже різноманітним³⁹.

Газета Харківського технологічного інституту описувала приклад колективного харчування так: "По черзі страви готують акуратно та вчасно... ніколи не були голодними і завжди хватало грошей на їжу."⁴⁰

Одним з найболючіших у повсякденному житті студентства було житлове питання. 31 травня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову "Про забезпечення робітничих факультетів гуртожитками". Згідно неї помешкання для гуртожитків повинні були міститися поблизу робітфаків з розрахунку 1 кв. сажень (1 кв. сажень — 4,55224 м²) на кожного мешканця. Вони мали бути обладнані кип'ятильниками й забезпечені ліжками, столами та іншими необхідними меблями, відповідно до кількості мешканців⁴¹. Саме робітфаківці складали переважну більшість мешканців гуртожитків на початку 1920-х років. На практиці загальні вимоги до студентського житла не виконувалися. Згідно опитування 1923 р. тільки 18% харківських студентів жило у гуртожитках і було вдоволено ними. Приміром, гуртожиток Харківського ІНО не був відремонтований: дахи протікали, не було меблів, вікон, опалення⁴². Взагалі більшість студентських гуртожитків Харкова не опалювалися, в них не діяла каналізація, не було води. 30% харківського студентства жило у сирих помешканнях. 46,3% змушено було мешкати на околицях міста далеко від вузів. Були й взагалі безпритульні, що ночували де прийдеться: в якихось ящиках, на вокзалах, удаючи з себе подорожніх тощо⁴³.

Обстеження студентів ХТІ свідчило, що на 1 січня 1923 р. у гуртожитках мешкало 38,5% опитуваних, на приватних квартирах — 61,5%⁴⁴.

Хоча у подальшому ситуація дещо покращилась, (так по республіці жилплощею було забезпечено — 26% вузівців, в 1925 р. — 30%, в 1926 р. — 33%)⁴⁵, — у цілому вона залишалась досить складною.

Існувало два типи студентських гуртожитків. У 1926 р. це було 165 інтернатів, де мешкало 9437 студентів, що знаходилися при 104 вузах і під їх безпосереднім керуванням і 38 гуртожитків з 10658 студентами, що містилися у великих студентських центрах і знаходилися у віданні і керувалися комітетами поліпшення побуту учнів (КПОПУЧ) (в інших джерелах КУБУЧі — від російського: комитеты улучшения быта учащихся). З поширенням у комсомолі української мови у більшості офіційних документів вживався перший варіант. У документах того часу відмічалось, що вузівські інтернати утримувалися навмання: то подачками адміністрації вузів, то за рахунок крихітних коштів студентських економічних організацій. Більшість вузівських інтернатів (окрім інтернатів при робітфаках великих вузів) являли досить гнітючу картину, як щодо нормального обладнання, так і господарського обслуговування. Гуртожитки КПОПУЧу не мали під собою твердої матеріальної бази й існували з року в рік без всякого плану за рахунок субсидій, що завжди запізнювалися. "Не слід дивуватися тому, що гуртожитки помалу руйнуються, погано устатковані, а відсутність світла і води у гуртожитках КПОПУЧу явище звичайне... Умови життя в них, ще гірші, ніж у гуртожитках вузів, а це погано відбивається як на учбовому успіху, так і на стані здоров'я" — визнавалося в доповідній записці наркомату освіти до РНК УСРР в 1926 р.⁴⁶

Згідно інструкції НКО УСРР від 22 жовтня 1926 р. "Про порядок утримання студентських гуртожитків" всі студентські інтернати, що існували до того часу при вузах, а також кпопучівські будинки пролетарського студентства мали бути передані у безпосереднє відання адміністрації вузу, яка несла всю відповідальність за їх господарче обслуговування. При закріпленні інвентаря слід було користуватися "такими кондиціями: ліжка належить замовити переважно залізні, військового зразка; ... ковдри слід купувати шерстяні, військового зразка; ... щодо табуретів, столів і ліжкових тумбочок, то вони придбаються в залежності від кількості мешканців." Розмір платні за гуртожиток встановлювався: а) для робітфаківців і студентів стипендіатів, а також студентів, які не отримують стипендію, але звільнені від платні за навчання — 50 коп. на місяць; б) студентів, що платять за навчання 50 і менше відсотків — 1 руб.; в) для інших студентів-службовців, які заробляють більше 50 руб., а також з тих, які повністю платять за навчання, стягувалася платня за комунальні послуги і паливо за відповідними нормами по загальноміському тарифу⁴⁷.

Численні архівні документи та друквані видання свідчать про надзвичайно тяжкі побутові умови життя у студентських гуртожитках. У документі, що надійшов до ЦК КП(б)У в листопаді 1923 р., зазначалося: "Гуртожитки студентів знаходяться у непривабливому стані — тіснота, сирість, темрява, відсутність елементарної обстановки — ось звичайна картина студентського життя"⁴⁸. А ось як змальовувався студентський гуртожиток у Катеринославі у журналі "Студент революції" в 1924 р.: "Самих різноманітних розмірів, але однаково холодні і незатишні кімнати... Рідко-рідко можна побачити лампочку, що звіщується зі стелі: у більшості випадків студентам доводилось займатися при "коптилках". Поганенькі залізні ліжка з порожніми матрацами з мішків, а то й взагалі без матраців. У більшості випадків на цих ліжках немає ковдр: казенні не видавалися, а власні мали лише відсотків 20 мешкавших тут студентів... Холод (парове отоплення діє лише 6 годин на добу) змушує студентів сидіти в шапках і шинелях. Столів занадто мало для всіх. Буває, що у великій кімнаті розміщується до 30 чоловік, і всі вони на різних курсах, у різних вузах... У гуртожитку знайшло притулок чоловік 560–570, але майже така ж кількість потребує помешкання. Улаштувати їх у гуртожитку неможливо: немає місця"⁴⁹.

Більшість одеських студентів (61,7%) відповіли в анкетах, що гуртожитки, в яких вони живуть, не мають найпримітивніших зручностей, майже не обладнані для життя. Це кімнати з недостатньою кубатурою, незадовільним освітленням, брудні, не відремонтовані і не обладнані печами. Іноді у кімнатах жили від 10 до 30 осіб (близько 10%). Майже кожен п'ятий з опитуваних не мав окремого ліжка — першої запоруки здорового відпочинку. Так, в Одеському ІНО 47,7% студентів жили в тісних помешканнях, лише 61,9% мали окреме ліжко, у медичному інституті відповідно 43,6%, і 77,9%, хіміко-фармацевтичному — 47,7%, і 81,1%⁵⁰.

Значна частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для цього та непридатних для житла взагалі. Приміром, у Києві це приміщення Лаврського музею та бараки, де раніше жили військовополонені; у Харкові — колишній барак будівельних робітників; в Одесі — нічліжний будинок, колишні пивні, трактири⁵¹.

В особливо несприятливих умовах опинялися студенти та робітфаківці новачки. Так, у грудні 1926 р. в Харкові у тимчасових приміщеннях мешкало 867 осіб нового прийому (в клубі ІНО — 158, спортзалі ХТІ — 57, читальному залі ЦБПС (Центрального будинку пролетарського студентства — Прим. автора) — 107, залі для глядачів — 81, залі БПСа № 4 — 24, вул. Чайковського №33 — 429 студентів)⁵². Взимку 1926/27 р. спеціальна комісія з обстеження побуту пролетарського студентства Харківської міськради надала таку інформацію: "Під час обслідування

комісія натрапила на жахливу картину щодо житлових умов студентства. Наприклад, на Чайковській студенти живуть у колишніх бараках побудованих для сезонних робітників. Бараки абсолютно не пристосовані до зимового житла. Стіни мокрі, холодно, мало повітря. У будинку пролетарського студентства № 1 у залі мешкає 90 студентів, ліжка стоїть до ліжка, столів і стільців нема, на всіх є одна лампа. Щоб готуватися до лекцій доводиться вистоювати спеціальні черги: частина студентів уночі спить, а частина працює. Так само і в другому помешканні. Тут мешкає 154 студентів — разом чоловіки і жінки. У той же час у будинку в першому поверсі міститься ресторан"⁵³.

У жовтні 1926 р. до Наркомосу УСРР надійшов лист від робітфаківців першого курсу і колишніх робітфаківців, які стали студентами Харківського технологічного інституту (ХТІ): "Живемо протягом трьох місяців в антигігієнічних умовах у кімнаті, яка зовсім не пристосована до житла — 67 чоловік, валяючись на загальних дерев'яних нарах без ліжок, маючи одну стіну зала зв'язану з типографією, відокремлену тонкою дерев'яною перегородкою з щілинами, вдихаючи свинцевий пил без достатнього повітря, завдяки чому були випадки захворювання і відправлення до лікарні"⁵⁴.

Акт обстеження 28 жовтня 1926 р. підтвердив скаргу мешканців гуртожитку ХТІ на жахливі умови проживання. У ньому повідомлялось, що в приміщенні, де можуть розміститися 20 осіб, проживають фактично 65. Суцільні, незйомні нари без підголовників. Матраци набиті соломкою. При найменшому дотику до них виділяється велика кількість порошку... Зала загороджена дерев'яною щілинною перегородкою від літографії... У повітрі відчувається запах фарби... Зал перетворився на справжню конюшню. Зловісний сморід, бруд, пил, клопи та інші паразити"⁵⁵.

Водночас, мережа гуртожитків розширювалася, будувалися нові помешкання. Найбільш показовим прикладом було зведення 10 двоповерхових будинків (7 з них — з вересня по грудень 1927 р.) у Харкові, так звана "Толкачівка".

Тодішній студентський часопис писав, що переїзд студентів до цих будинків зі старих гуртожитків нагадував "перехід з халабуди самоїдів до паризького салону". Кімнати вмщували від 4 до 6 осіб. В усіх корпусах парове опалення. В одному з корпусів відведено великий зал спеціально для читальні. Тут у вільний час студенти могли почитати газети та журнали, пограти в шахи або шашки"⁵⁶. Такі новобудови у масштабах республіки були винятком. Але й вони мали суттєві технологічні недоліки. Як зазначалося у вересні 1929 р.: "Гуртожитки за стандартною формою, які існують у Харкові, Одесі та інших містах, а саме: дерев'яний будинок з глинобитними стінами з цегляною обкладинкою... сирі і взагалі непридатні для життя... через 2–3 роки починають гнити й будуть цілком непридатні"⁵⁷.

При загальному контингенті прийому 1926–27 рр. у 17 250 осіб забезпеченню гуртожитками у великих студентських осередках підлягало лише 5 630 студентів, тобто 33%, якщо вважати, що гуртожитками забезпечувався тільки пролетарський склад⁵⁸.

У 1927/28 р. гуртожитками було забезпечено 42% студентів, які мали на них право. Студентські гуртожитки залишалися неймовірно переповненими. При пересічній нормі у 2 кв. сажні, реально на мешканців гуртожитків припадало у Києві і Харкові — 0,8 кв. сажень, Одесі та Дніпропетровську — 1, інших містах від 1 до 1,2 кв. сажень⁵⁹.

Як зазначалося в акті комісії київської міськради від 12 березня 1928 р., у нездатних до житла умовах перебувало 260 студентів. Вони були позбавлені будь-якої можливості нормального навчання, через непридатність до життя цих приміщень, а також віддаленість деяких від вишів (Лавра та бараки 6 км.), при чому в останньому випадку студентам доводилося витратити 3–4 години найкоротшого часу на ходіння. Окрім цього, всі приміщення не задовольняють мінімальним вимогам санітарії і гігієни⁶⁰.

Згідно обов'язкових правил розпорядку будинків пролетарського студентства КПОПУЧу кожен їх мешканець повинен був пам'ятати, що його сусіди — такі ж студенти, яким треба вчитися, а тому вести себе так, щоб не перешкоджати їх заняттям. У гуртожитках цілком заборонялися співи, галас, голосні стуки у кімнатах. Для студентів, яким це потрібно по роду занять, наприклад, вихованцям музичних навчальних закладів, таке дозволялося тільки до 22 години. Заборонялися також співи, крики, біганина тощо в коридорах. У кімнатах потрібно було підтримувати належний лад: підлогу мити не менше двох разів на тиждень; кожен день провітрювати помешкання; сміття, що виміталось з кімнати, не залишати в коридорі, а негайно виносити у двір. Вимагалось утримувати у повній чистоті буфетні й вбиральні кімнати, ні в якому разі не засмічувати раковини та умивальники, а також не виносити у ці кімнати сміття. Мешканці кожної кімнати виділяли старшого відповідального, який опікувався майном, що знаходилося у кімнаті, а також слідкував за дотриманням обов'язкових правил поведінки⁶¹.

Але, як свідчать численні архівні та друковані джерела, для значної частини мешканців студентських гуртожитків ці правила існували лише на папері. Приміром, у розпорядженні по наркомату освіти УСРР від 16 вересня 1926 р. повідомлялося наступне: "Оглянувши 22 серпня всі студентські гуртожитки, що на той час перебували у віданні харківського КПОПУЧу, комісія виявила цілу низку ненормальних явищ у їх стані і умовах перебування в них". При цьому було зазначено, що ці негаразди пояснювалися не стільки обмеженістю матеріальної бази гуртожитків,

скільки недбайливим і некультурним ставленням їх мешканців. Так, у коридорах і кімнатах лунали співи, галас, стуки, що перешкоджали роботі і відпочинку самих студентів. У кімнатах панував бруд: по кутках сміття, на стінах написи, помешкання не провітрювалися, в них прали та сушили білизну. Помічалося недбайливе ставлення до державного майна, псування меблів й електромережі. Комісія зробила висновок, що в БПСах не чувається жодної дисципліни. Для усунення виявлених негативних явищ наркомат освіти запропонував у правилах внутрішнього розпорядку обов'язково зазначити, що за порушення цих правил винних у цьому висилатимуть з гуртожитку в адміністративному порядку, а у випадках особливо важких порушень таких студентів звільняти з вузів⁶².

Аналогічну картину становища у студентських гуртожитках змальовують тогочасні видання: "Деякі гуртожитки для студентів набувають характер нічліжки. Свій гуртожиток для них остогидлий, у кімнатах не прибирають, раковини забруднюють, готують їжу на примусах у кімнатах, не беруть до уваги інших студентів, співають, коли вже треба спати. До цього треба відзначити лайки, розгардіяш, шовінізм, антисемітизм. Деякі не витримують і повертаються додому"⁶³.

Щоб скласти картину матеріально-побутового життя студентства треба розглянути, наскільки студенти були в змозі задовольнити свої матеріальні та культурні потреби. Згідно опитування, проведеного серед одеських студентів, з 2098 респондентів на питання чи мають вони можливість відповідним чином одягатися, позитивну відповідь дало лише 14,1%, купувати книги — 12,5%, відвідувати театри та кіно — 16,9%⁶⁴. Особливий інтерес викликає остання цифра, яка свідчить, що у студентському середовищі прагнення до задоволення духовних потреб брало гору над прагненням придбати новий одяг. Що стосується одягу, то у дещо кращому становищі знаходилися учні робітфаків. На рік їм виділялися: пара чобіт, шинель або пальто, теплий та ліній костюми, кашкет, 2 зміни білизни загальною вартістю 60 руб.⁶⁵ Оскільки на початку 1920-х років серед студентів було чимало демобілізованих військових, широкого поширення набули елементи військової уніформи — шинелі, гімнастерки, френчі, галіфе, будьонівки, що спричинило утвердження своєрідного напіввійськового костюму.

Зустрічалися серед учнів вузів і представники так званої "золотої молоді": у модному вбранні, відмінно виголені та випечені студенти й тендітні, схожі на актрис, вдягнені за останньою модою, з гарними зачісками студентки. Вони рідко відвідували лекції. Заходили до вузу коли-не-коли, щоб зустріти потрібну людину, поговорити про ціни, коливання валюти тощо. Проте їх можна було зустріти у ресторані, партері театру.

Але переважна більшість вузівців виглядала зовсім по-іншому. Стипендія яку мала у повному обсязі лише незначна частина студентів, не могла задовольнити навіть їх елементарних потреб.

У 1925 р. бюджет студента на місяць мав приблизно такий вигляд: витрати на триразове харчування — 15 руб., чай та цукор — 95 коп., членські внески — 50 коп., газети — 90 коп., навчальне приладдя — 3 руб., платня за гуртожиток — 50 коп., культурні потреби, прання білизни та лазня — 55 коп. Всього 25 руб. 90 коп. при розмірі середньої стипендії 21 руб.⁶⁶ У 1927/28 р. стипендія підвищилася пересічно до 24 руб. Водночас, за найжорсткішим розрахунком життєвий мінімум студента на місяць складався: обід у студентській їдальні (35 коп. на день) — 10 руб. 50 коп.; сніданок та вечеря (35 коп. на день) — 10 руб. 50 коп.; амортизаційні витрати на одяг, взуття та ін. — 5 руб.; придбання підручників та навчального приладдя — 2 руб. 50 коп.; побутові потреби (прання, лазня тощо) — 2 руб.; Культпотреби (газети, театр, кіно) — 2 руб., платня за гуртожиток — 50 коп., членські внески — 50 коп. Тобто 35 руб. 50 коп., що на 8–9 руб. перевищувало розмір щомісячної стипендії⁶⁷.

Відповіді на анкети змальовують непривабливість й одноманітність студентського життя. "Незначна стипендія, — повідомляв студент II курсу Одеського політехнічного інституту, — не дає можливості ходити в кіно, відвідувати театр, придбати книги, вдягатися, і ми живемо вірніше не живемо, а животіємо, зростаючи егоїстами, скупими і песимістами". Його думку поділяли й інші одеські студенти: "Стипендія мізерна. У наші молоді роки ми не спроможні задовольнити свої потреби. Через відсутність коштів не відвідуємо театри, кіно, не купуємо книжок, не вдягаємося. Живемо у кімнаті, не виходячи нікуди. Таке життя з матеріальними нестатками виховує в нас заздрість, скупість, егоїзм. Характер стає песимістичним. Від нашого кута зору втікають всі принади життя, у нас немає майбутнього. Ми не живемо, а доживаємо ...

Наші матеріальні нестатки досить часто штовхають нас на карні вчинки ... Ми оточені, як частоколом, матеріальними незгодами. Все це робить із нас моральних калік непридатних для будівництва сучасного нам життя XX століття"⁶⁸.

Аналізуючи результати анонімного перепису харківського студентства в 1923 р. часопис "Студент революції" відмічав, що на час перепису відсоток студентів, яких матеріально підтримували рідні, зменшився до 7,5% у студентів і до 19,5% у студенток. Якщо в 1909 р. тільки на свій власний заробіток жило не більше 25% студентства, то в 1923 р. батьки забезпечували життя тільки 11,7% харківських студентів. Ще 17,4% жило за рахунок стипендії. Решта (70,9%) могла розраховувати лише на власні сили.

Більшість з них (42%) були службовцями. Частина жила за рахунок уроків, випадкових заробітків тощо. Отримуючи ззовні мізерну допомогу, багато студентів самі допомагали своїм сім'ям. Так, 31,2% студентів та 11,6% студенток були головними годувальниками сім'ї⁶⁹. За даними обстеження студентів ХТІ (членів каси взаємодопомоги) на 1 січня 1923 р. заробляли на життя: фізичною працею — 8,4%, розумовою — 31,9%. За рахунок рідних жило — 2,5%. 46,3% — були стипендіатами, 10,9% — безробітними. По відношенню до середнього заробітку робітника та службовця заріток студента складав — 42,5%⁷⁰. Ось як характеризувався повсякденне життя більшої частини студентів на шпальтах тогочасного видання: "Нам здається, що ми не помилимося, якщо скажемо, що така частка складає 75% всього студентства. У них робочий день починається з 8 годин ранку і закінчується часто в 1–2 годину ночі"⁷¹. "Більшість пролетарів-студентів, знаходячись у страхітливих умовах існування, вимушені заради шматка хлібу йти на 6–8 годинні служби, отже, втрачають фактичний зв'язок з вузом і всім академічним життям"⁷². У Полтавському ІНО лекції відбувалися з 17 до 22 години. Це хоч було і незручно, але давало більшості студентів можливість продовжувати навчання. Вдень вони працювали в установах, більшість на двох роботах⁷³.

Студенти були згодні виконувати будь-яку роботу. Так, серед одеських вузівців навіть склали жартівливі куплети: "Студент де-юре завершаєт свой учебный год, а де-факто разгружает иностранный пароход"⁷⁴. У Києві влітку також чимало студентів годувалося за рахунок роботи у порту. Студентські артілі не без успіху конкурували з артілями професійних вантажників. Взимку становище погіршувалося. Краще склалися справи з роботами по місту. Громадські роботи (очищення міста від снігу і т.п.) значною мірою виконували студенти⁷⁵. У Полтаві багато студентів теж займалося фізичною працею: брукували тротуари, рубали дрова тощо⁷⁶.

Важливим фактором, що впливає на повсякденне життя будь-якої людини, є стан її здоров'я. Значна частина радянського студентства у двадцяті роки мала досить слабке здоров'я. З одного боку, це можна пояснити тяжкими матеріальними та побутовими умовами, з іншого — тією обставиною, що майже все воно постраждало від найтяжчих епідемій під час світової та громадянської воєн. Так, серед обстежених одеських студентів не було жодного, який би не переніс хоча б одну з різновидностей тифу (висипний — 43,3%, повторний — 26,8%, черевний — 29,9%). Лише 11% вважали свій стан здоров'я за відмінний, 66,9% — за задовільний, а 22,1% (тобто майже чверть) — за слабкий. 6,8% були хворі на туберкульоз⁷⁷. Подібний стан речей спостерігався й у Харкові. Серед обстежених студентів лише 8,3% були цілком здорові. Водночас, 43,6% хворіли недокрів'ям, 15,5% — неврастенією, 7,5% — катаром шлунку. Активну

форму туберкульозу мали 6% студентів та 7,1% студенток⁷⁸. У 1925 р. 65% пацієнтів київської студентської поліклініки, що звернулися до терапевта хворіли на туберкульоз⁷⁹ Харківська студентська лікарня за рік (з квітня 1925 по квітень 1926 р.) зареєструвала 1132 випадки захворювання функціональними нервовими хворобами. Надзвичайно висока цифра, якщо взяти 12 тис. студентів. З 378 хворих 214 (56,6%) працювали пересічно 10–13 годин на добу, 164 (43,3%) — 13–16 і більше⁸⁰.

У республіці досить активно діяли самодіяльні студентські органи, що піклувалися про матеріально-побутові умови їх життя, насамперед, комітети поліпшення побуту учнів вищих шкіл (КПОПУЧі). Відповідно до постанови РНК УСРР від 10 жовтня 1922 р. утворилися республіканський та місцеві (у Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі) комітети. Вони являли собою виборні студентські органи, що мали за мету покращення побуту учнів інститутів, технікумів і робітфаків. Для цього комітети організували та сприяли роботі гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, а також їдалень, пралень, перукарень, майстерень, виробничих колективів та інших установ і підприємств, що полегшували матеріальний стан студентства⁸¹.

Наведемо деякі приклади багатогранної діяльності КПОПУЧів.

Після утворення комітету у Харкові у його розпорядження перейшли існуючі на той час амбулаторія, лікарня й аптека. Вже у 1923 р. студентська лікарня ім. проф. П. Шатілова за своїм благоустроєм та організацією справи була однією з кращих не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі. Влітку 1923 р. у 50 верстах від Харкова у сосновому бору на березі р. Донець було відкрито будинок відпочинку, що міг обслуговувати щомісяця близько 100 студентів. За власною ініціативою комітет встановив зв'язок з Європейською організацією допомоги студентству за домовленістю з якою безкоштовне харчування надавалося близько 2 тисячам студентів. Всього з липня 1922 по липень 1923 р. через студентські їдальні було видано 68 718 обідів. Для задоволення потреб учнів харківських вузів КПОПУЧ організував виробничі майстерні: кравецьку, шевську, годинникову, шапкову, палітурну; перукарню, фотографію. У них працювали майже виключно студенти. Ціни на послуги були значно нижчі від ринкових⁸².

У розпорядженні Одеського КПОПУЧу в 1924 р. було шість гуртожитків. З квітня 1923 по квітень 1924 р. через дві їдальні Американська секція Європейської організації допомоги студентству у середньому щомісяця передавала продовольства на 1 625 студентів по 1,3 долара на кожного. За цей період через студентську поліклініку пройшло близько 30 тис. хворих. За рік її аптекою безкоштовно або з значною знижкою було відпущено 15 тис. рецептів⁸³.

Київський КПОПУЧ у 1924 р. опікувався амбулаторією, яка приймала за рік близько 42 тис. студентів; їдальнями, що обслуговували 3 340 осіб; будинком відпочинку на 200 осіб⁸⁴.

У підсумках обстеження цього комітету у вересні 1927 р. констатовано: "Вражає книжкова крамниця. По-перше: службовці-студенти. По-друге: її крам має безпосереднє сполучення з навчальною справою. Й по-третє: є намір кредитувати студентство підручниками та навчальним приладдям..."

Пуще-Водицький будинок відпочинку працює з початку оздоровчої кампанії. Перебувають місяць і виключно одні студенти. Кожен студент платить 12 руб., решта за рахунок КПОПУЧу. Меню нічим не відрізняється від Святошинського санаторія."⁸⁵

У Луганську КПОПУЧем також був організований власний будинок відпочинку. Як писав студентський часопис у жовтні 1925 р.: "Добра їжа, прогулянки, купання та рибна ловля на Донці, ввечері веселі товариські розмови, пісні, музика — так проходив непомітно 21 день — термін перебування кожної групи студентів у будинку."⁸⁶

Своєрідними філіями КПОПУЧу на місцях були студентські каси взаємодопомоги, що діяли у великих вузах. Вони мали за мету матеріальну та трудову (підшукування підробітків) допомогу своїм членам. Для цього каси видавали позики найбільш бідним студентам, окремим колективам та трудовим артілям; організовували різні установи, які підшукували роботу учням вузів тощо⁸⁷.

Першою у Києві виникла каса взаємодопомоги у 1922 р. у медичному інституті. Вже через десять місяців вона нараховувала до 1 200 членів. Каса значно полегшувала матеріальне становище студентів, особливо у випадках хвороби, поїздок та непередбачених витрат. Її лікарняна секція надала за цей час допомогу близько 800 хворим вузівцям. Бюро праці при касі організувало артілі: фельдшерські та по охороні магазинів⁸⁸.

Каса взаємодопомоги харківського технологічного інституту взяла в оренду кінотеатр та перукарню. Нею були організовані майстерні по лагодженню взуття та шевська, де члени каси мали знижку 50%⁸⁹.

Проте, у цілому по республіці каси взаємодопомоги охоплювали незначний відсоток студентів: у Києві — 9%, Харкові — 13,6%, Одесі — 19,8%⁹⁰.

Більшість студентів мали деякий заробіток від постійної або тимчасової роботи, що давало можливість створювати хоч трохи стерпні умови існування. Вони повинні були більшу частину свого часу витратити на навчання, тому намагалися знайти випадкову, тимчасову роботу. Кількість студентів, що шукали можливість давати уроки, займатися переписуванням тощо значно збільшувалась, пропозиція все більше перевищувала попит. Це породжувало конкуренцію і, як наслідок, надмірну експлуатацію студентської праці. Вона винагороджувалася мізерною платнею.

Таке ненормальне становище потребувало свого вирішення у формі створення органу, що був тісно пов'язаний зі студентською масою і спроможною нормувати й захищати випадкову працю студентів від експлуатації. Такими органами стали бюро випадкової праці, що створювалися при біржі праці з 1923 р.

Згідно положення про бюро випадкової праці його завданням було: організація репетиторських занять; розсилка лекторів на випадкові роботи; виконання різних робіт від відповідних організацій; посилка кореспонденції для газет і журналів; направлення студентів: для організацій різного роду кампаній; на чергування до хворих; на виконання робіт креслярсько-технічного характеру; для проведення різного роду листування⁹¹.

Студентський часопис писав у 1929 р., що у Київському інституті народного господарства мали місце національна ворожнеча та інші негативні явища: "Нещодавно один комсомолец на прилюдних зборах виступив з вимогою встановити відсоткову норму для євреїв при вступі до вишів. Серед студентів можна почути шовіністичні гасла, на зразок "Україна для українців", "геть росіян", "бий жидів"... Був випадок, коли комсомолка єврейка на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби"⁹².

Більшовицьке керівництво кваліфікувало як негативне явище і релігійні переконання. Опитування проведено серед харківських студентів у 1923 р. засвідчило, що 6% з них мали релігійні переконання, 80% — не мало, 14% — не відповіли. Серед жіночої частини відсоток віруючих був вищим. Так, серед студентів медінституту релігійні переконання мали 3%, серед студенток — 13%. В ІНО — 4% студентів, 9% — студенток⁹³. Найбільша питома вага віруючих була серед студенток невеликих периферійних інститутів та технікумів.

Значну роль у повсякденному житті студентства відігравали статеві стосунки. Вони здійснювалися як випадковими зв'язками з різними партнерами, так і постійним довготривалим зв'язком з однією людиною. Результати анонімного анкетування учнів харківських робітфаків у 1926 р. засвідчили наступні факти: 75,3% вступали у статеві стосунки після недовгого знайомства і у 73,1% вони мали недовготривалий характер. 45% жонатих, або тих, хто був жонатий, мали позашлюбні зв'язки, які у більшості (63,4%) носили довготривалий характер. У більшості жінок (71,9%) статеві стосунки наступали після тривалого знайомства і у 54,9% незаміжних студенток мали тривалий характер. Лише 18% жінок вступали у позашлюбний зв'язок⁹⁴. Певна частина опитуваних не мала статевої стосунків. Серед жінок головними причинами цього були відсутність кохання, страх перед вагітністю, моральні погляди і відсутність потреби. У чоловіків головними мотивами були страх перед венеричними хворобами, соромливість, відсутність випадку, моральні погляди.

За даними опитування одеського студентства 76,9% чоловіків та 90% жінок вважали найбільш бажаним моногамний зв'язок. Якщо статеві стосунки з декількома партнерами і знаходили своїх adeptів серед чоловіків (15,9%), то серед жінок вони приваблювали тільки 3,7% опитуваних. Досить значний відсоток студентів взагалі відкидали статевий зв'язок (7,2% — чоловіків та 6,3% жінок)⁹⁵.

У студентському середовищі поширювалася тенденція якомога скоріше розпочати сімейне життя. Досить широкого розповсюдження набули приклади вільного нелегалізованого шлюбу. У цьому відношенні жінки значно випередили чоловіків (31,7% одеських студенток жили у цивільному шлюбі, а чоловіків усього 16,5%). Незважаючи на те, що вільні форми шлюбу знайшли швидке розповсюдження, якість сімейного життя від цього ніскільки не постраждала. На 790 шлюбів серед одеських студентів припадало лише 95 розлучень, тобто 12%⁹⁶.

Але значна частина студентства не мала можливості розпочати сімейне життя. Серед основних мотивів безшлюб'я перше місце у чоловіків займало матеріальне незабезпечення, а друге — небажання зв'язувати свою волю. Невелика стипендія, або взагалі її відсутність; житлові умови; страх перед тим, що сім'я не дасть змоги закінчити освіту — все це головні перешкоди, що стоять перед чоловіками на шляху до шлюбу. У жінок перше місце займало небажання зв'язувати свою волю, а друге — відсутність кохання.

Згідно опитування серед учнів харківських робітфаків із загальної кількості тих, хто перебував у шлюбі або були одружені раніше 16,3% чоловіків і 39,9% жінок перебували у шлюбі більше ніж один раз. Більшість розлучень відбулася не пізніше ніж через два роки шлюбного життя. 22,6% чоловіків назвали головною причиною розлучення ідейні розходження, різницю у культурному розвитку. Одне з типових пояснень: "Відірваний від жінки, вона культурно — відстала. Немає можливості її вчити, а тому виробляються різні погляди ..." Другою причиною була звичайна розлука (14,8% у чоловіків і 9,2% у жінок). Найчастіше вона була пов'язана з роками війни: "Фронт, громадянська війна, довга відсутність від дому"; "перша жінка одружилась з іншим під час громадянської війни". Нарешті 7% чоловіків і 14,9% жінок мотивували розірвання шлюбу несхожістю характерів⁹⁷.

21,8% з опитуваних студентів жили самотньо полишені на самих себе, 45% — жили з товаришами, 3,6% — з дружиною або сожителькою і тільки 28,7%, тобто трохи більше чверті, жили у власній родині, де могли отримати якщо не матеріальну, то хоча б моральну підтримку.

Відірвані від рідних місць, живучи серед малознайомих людей, студенти шукали уваги та підтримки не тільки з боку власної родини, але й

від тих, з ким доводилося жити. Це прагнення до зближення з оточуючими було особливо характерне для студента, людини часто позбавленої елементарних умов для існування, життя якої зводилося до постійної і впертої праці. Саме цим можна пояснити той факт, що переважна більшість студентів (92,8%) та студенток (86,3%) любила людей та суспільство та шукали зв'язки з ним⁹⁸.

Соціальне середовище, в якому студенти знаходилися до вступу до вузу, відбивалося у певній мірі на формування його характеру. Найбільше впливали на становлення характеру книги (у чоловіків 27,7%, у жінок — 30,3%), потім товариші (22,9% у чоловіків і 20,6% у жінок) і сім'я (відповідно 21,4% та 25,8%). Вплив школи був порівняно незначним.

Серед опитаного одеського студентства за своєю психічною конституцією у середньому виявилось, що 34,5% — холерики, 28,9% — флегматики, 21,3 — меланхоліки і 15,3% — сангвініки. Більш всього сангвініків було серед студентів музично-драматичного інституту (37,1%), меланхоліків — серед медиків (31,9%), холериків — серед студентів інституту народного господарства (42%), флегматиків — серед слухачів рампартшколи (48,1%)⁹⁹.

Невід'ємною частиною повсякденного життя радянського студентства була його участь у суспільно-політичному житті. У 1920–1922 рр. вузи УСРР стали ареною гарячого політичного протистояння. Головним чином це відбувалося на загальностудентських сходках. У 1920 р. почали створюватися ради студентських представників (РСП), що охоплювали всю масу студентства того чи іншого вузу. Більшовицький вплив у цей період був ще досить незначним. Приміром, у Харківському технологічному інституті (ХТІ) у 1921 р. на близько 2 тис. студентів припадало 20 членів та кандидатів у члени КП(б)У і 9 комсомольців¹⁰⁰. Переважна більшість студентів та викладачів була опозиційно налаштована до правлячого режиму. Водночас у РСП досить впливовими були меншовицькі та есерівські фракції. Неодноразово мали місце спроби зриву загальностудентських сходок, якими офіційно керувала більшовицька фракція.

У ХТІ осередок КП(б)У в лютому 1921 р. ухвалив рішення про пролетаризацію вузу і створення робітфаку. Була організована комісія, яка з березня за допомогою народного комісаріату освіти (НКО) проводила цю роботу. В жовтні цього ж року на загальностудентських зборах за звітом РСП було запропоновано дві резолюції: більшовицьку та меншовицьку. Після довгих суперечок затвердили першу. Залишившись у меншості, студенти-меншовики залишили зал під свист. РСП було ліквідовано і замість неї створено студком¹⁰¹.

У Катеринославському медичному інституті при виборах нового студкому в 1922 р. відбулася палка сутичка пролетарського студентства з "дрібнобуржуазним". Сходка ухвалила резолюцію, що визнала роботу

студкому незадовільною через відсутність "класової лінії"¹⁰². Отже, головним органом студентського самоврядування став студком. Він обирався на півроку на загальних зборах усіх студентів вузу, що мали виборче право. До обов'язків студкому входили: виявлення перед правлінням інституту потреб своїх товаришів; організація заходів, що були спрямовані на надання матеріального та іншого роду сприяння студентам вузу; всіляка допомога органам управління в адміністративному, господарському, навчально-науковому відношенні; керівництво діяльністю факультетськими (курсowymi) комітетами¹⁰³.

З 1923 р. поруч з студкомачами почали виникати організації студентів з робітників і селян у профсекціях та в секціях незаможників, що об'єднувалися спільним бюро. Студкоми завмирили, поступово їх заступали профорганізації і організації КНС, об'єднані у виконкомбюро, причому частина студентства залишалася поза цими організаціями. 1924/25 навчальний рік позначився значним збільшенням числа профсекцій, а це утворювало зайвий паралелізм у їх діяльності. Було вирішено злити секції, і на початку 1925/26 навчального року це завдання скрізь було виконано.

Згідно "Положення про організації пролетарського студентства у вищій школі (профсекцій)" (1924 р.) вони мали за мету: об'єднання у стінах вузу пролетарського студентства; активне сприяння проведенню у вузі нового статуту вищої школи та всіх заходів Головпрофосу по її пролетаризації та реформуванню; здійснення організаційного зв'язку своїх членів з профспілками та виробництвом; наукову та культурно-просвітню роботу серед членів організації; охорону наукових та матеріальних інтересів членів організації¹⁰⁴. До 1928 р. 70% студентства вже були членами профспілок¹⁰⁵.

У 1920–1922 рр. більшовицький вплив у вузах був порівняно незначним. Партійні організації нараховували 5–10 чоловік в осередку. Їх робота мала головним чином адміністративно-господарчий характер. Партійці брали на себе функції політкомісарів, ректорів, голів різних комісій. За їх безпосередньою участю проводилися всі кампанії, прийом до вузів, перереєстрація студентів, вибори до студентських організацій. Як писав заступник НКО УСРР Я. Ряппо: "За цей період було чимало помилок, доводилося не тільки керувати, не тільки втручатися у справи управління, а й командувати, особливо в перший час, коли професура й міщанські студентські маси одверто перебували в опозиції до радянської влади"¹⁰⁶.

XIII з'їзд ВКП(б) у резолюції "Про роботу серед молоді" окремий розділ присвятив роботі серед студентства. У ньому, зокрема, говорилося: "Партія повинна поставити перед собою першочергове завдання організації раціонального комуністичного виховання молоді у вузах... Партійні і комсомольські осередки вузів повинні поміняти зміст і методи своєї

роботи... необхідно якнайретельніше раціоналізувати роботу комуністів і комсомольців, так, щоб громадська робота не перечила академічній, і навпаки"¹⁰⁷.

Враховуючи важливість роботи у вузах, ЦК КП(б)У в серпні 1922 р. створив Центральне бюро комуністичного студентства, а наприкінці того ж року при Київському, Катеринославському та Одеському губкомах — губернські бюро¹⁰⁸. Після виникнення робітфаків та прийому у вузи робітників і селян кількість комуністів і комсомольців постійно зростала. Якщо в 1923/24 навчальному році кількість членів та кандидатів у члени КП(б)У складала 9,1% студентів інститутів, 3,1% — технікумів, то відповідно у 1926/27 н.р. — 15% та 5,9%. Водночас, за той же період комсомольці, що навчалися в інститутах — 6,1% та 22,2%, технікумах — 7% та 33,4%. Ще більше їх було на робітфаках¹⁰⁹.

Більшість членів КП(б)У та комсомолу навчалися на перших курсах та робітфаках. В усіх вузах, де було не менше ніж три члени партії, створювалися осередки КП(б)У. Згідно "Інструкції про роботу комосередків вузу" найбільш важливими напрямками їх діяльності були: внутрішньопартійна робота з виховання та підняття політичного рівня членів осередку; робота у напрямку пролетаризації вищої школи; робота серед безпартійних учнів і службовців, проведення серед них комуністичного впливу; боротьба з буржуазною ідеологією у вищій школі; участь власним прикладом у виконанні учбових завдань; сприяння усіма засобами покращенню роботи вузу". По всіх галузях партійні осередки повинні були вступати у самий тісний зв'язок з осередками КСМУ. У випадку відсутності комсомольського осередку у вузі на партосередок покладался обов'язок його організувати. В основу його роботи серед позапартійного студентства мало ставитися завдання розшарувати студентів та організувати навколо себе пролетарську та напівпролетарську частини учнів; завоювати керівництво усіма організаціями учнів. Осередки повинні були стати ініціаторами і брати активну участь у створенні клубів, наукових гуртків і секцій, семінарів тощо¹¹⁰.

Згідно циркуляру "Про боротьбу з буржуазною ідеологією" партія поставила собі за мету оволодіти студентством не лише іззовні, але й внутрішньо. Пропонувалося: періодично обговорювати питання про боротьбу з буржуазною ідеологією на загальних зборах осередків; добитися через відповідні парторгани фактичного читання соціально-економічних наук лекторами-марксистами; організувати марксистські гуртки; посилювати політико-просвітницьку роботу серед студентства; вести постійну роботу серед по підриву авторитету немарксистських професорів у їх трактовці суспільних наук. Протиставляти на кожній лекції буржуазним теоріям свою теорію революційного марксизму, не соромитись тим, що не завжди вдається глибоко обґрунтувати зауваження¹¹¹.

У вузах УСРР діяла широка мережа добровільних громадських організацій, приміром, місцевих осередків Міжнародної робітничої допомоги. (МОДР). Її робота зводилася головним чином до збирання коштів на допомогу трудящим, що переслідувалися за кордоном. Разом з тим ці організації брали участь у політичних кампаніях за визволення політичних в'язнів, проти репресій тощо. Так, в ХТІ, — одному з найбільших закладів республіки, — осередок МОДРу виник у 1923 р. На початку 1928 р. у ньому налічувалося 1200 осіб. В 1927/28 було проведено збір коштів на користь політв'язнів у Польщі та продаж театральних квитків на допомогу китайській революції¹¹².

У харківському інституті народного господарства осередок МОДРу також почав свою діяльність у 1923 р. 1926–1927 рр. стали періодом кількісного та якісного росту. На початку 1928 р. він нараховував до 600 членів. Осередок організував вечірки, на яких збиралися кошти, провадив агітаційну роботу.

У Київському сільськогосподарському інституті осередок МОДРу об'єднував до 700 осіб. Він налагодив зв'язки з частинами Червоної армії та клубом політкаторжан, виявив в інституті політичних емігрантів та утворив актив, випустив інститутську лотерею на користь підшефної в'язниці у Франції. По факультетських філіях було організовано куточки МОДРу, де висвітлювалися поточні політичні події за кордоном, поширювалася відповідна література. Осередок провів вечори на честь роковин МОДРу, Паризької комуни, десятиріччя Комінтерну¹¹³. Всього по вузах республіки осередки МОДРу охоплювали у 1928 р. до 13 тис. студентів.

До 7 тис. членів налічували вузівські організації військово-патріотичного товариства "Тсоавіахім"¹¹⁴. Так, у 1927 р. осередок цього товариства ХТІ об'єднував 1027 студентів. Найбільш успішно діяли стрілецький гурток та курси інструкторів-авіахімівців. Поза вузом робота проводилася також на ХПЗ та колишньому заводі ВЕК¹¹⁵. Наступного року до нього входило 1415 чоловік. Функціонувала ціла мережа гуртків: стрілецький, артилерійський, зв'язку, військово-інженерний, хімічний, по тактиці¹¹⁶. Того ж року у Харківському інгоспі осередок Тсоавіахіму охоплював 727 студентів¹¹⁷.

Добровільне товариство "Друзі дітей" мало в своїх лавах 3,8 тис. вузівців¹¹⁸. Ініціатива організацій цієї ліги в Харкові належала студентам медичного інституту. У 1924 р. вона була найбільшою у місті. Було прийнято шефство над найбільшою дитячою лікарнею, де перебували 300 пацієнтів. Роботу в ній проводило 50 студентів¹¹⁹.

Значне місце у повсякденному житті студентства займала культурно-масова робота. Культурний розвиток студентів відставав від їх спеціальних знань, таким чином утворювалися певні "ножиці" між освітою і культурністю з одного боку, і культурними потребами та їх задоволенням з другого.

Однією з найбільш поширених форм масової культурної роботи були студентські вечірки. Їх зміст часто був пов'язаний з виховно-побутовими питаннями (жива газета, світова газета з карикатурами, декламація, співи, оркестр, вистава та ін.). 19 грудня 1922 р. студентський комітет при Харківському будинку пролетстуду звернувся в ЦБ комуністичного студентства України дати дозвіл на святкування зустрічі Нового року. До 24 години та після намічалася інсценізація Нового року, духовий оркестр, декламація, українська та російська п'єси у революційному дусі, хор, камерне відділення, струнний оркестр¹²⁰. Водночас, в одному з вузівських видань відмічалася, що ці вечірки замінювалися звичайними танцями і слід серйозну увагу звернути на окремі вечори, що проводяться у вузах. У своїй більшості вони відзначалися політичною беззмістовністю¹²¹.

У Харківському окрузі досить часто спеціально для студентів проводилися музично-вокальні вечори з залученням найкращих творчих сил¹²².

29 квітня 1928 р. у Києві у Голосіїві відбулася загальноміська студентська маївка. У ній взяло участь 4–5 тис. студентів. Відбулися спортивні змагання, виступи міжвузівського хору, кобзарів, декламаторів тощо¹²³.

Центром культурно-масової роботи у вузах були клуби. У 1927 р. їх налічувалося 75, приймало участь у різного роду заходах цих клубів до 15 тис. студентів¹²⁴.

У 1921 р. одним з найбільш діяльних та відвідуваних в УСРР був клуб Харківського інституту сільського господарства та лісівництва. У ньому було зосереджено всю культурно-просвітницьку роботу, яка проводилася в наукових гуртках і клубних секціях любителів мистецтв¹²⁵.

У Харкові відкрився перший міжвузівський центральний клуб. До його складу було залучено до 12% всього студентства міста. Більше він вмістити не міг. В 1927/28 р. за вісім місяців клуб відвідало 130 тис. чоловік. Клуб розгорнув широку позаклубну роботу. У найбільших залах міста для студентства організовувалися лекції, концерти, колективне відвідування театрів, поширення пільгових квитків, участь в організації масових свят. Клуб мав ряд гуртків, що мали прикладний характер: фото, есперанто, стенографії. У них займалося понад 500 студентів. За 8 місяців у ньому відбулося 15 театральних вистав, 16 концертів, 12 лекцій, 102 кіносеанси тощо. Клубна бібліотека налічувала понад 2 тис. читачів. За 6 місяців було видано 75 тис. примірників книг¹²⁶.

У 1927 р. у Харківському окрузі діяло 10 студентських клубів (6 — в інститутах, 4 — в технікумах). В клубну роботу було залучено приблизно 12% загального складу студентства¹²⁷.

У київські клуби було втягнуто від 35 до 65% студентів відповідних вузів. У Дніпропетровську клубна робота була слабкішою¹²⁸.

Гірше вона була розгорнута на периферії. Так, на Полтавщині, де налічувалося 9 вузів з 1900 студентами, діяло всього два клуби, що обслуговували 450 осіб¹²⁹.

Окрім клубів в УСРР студентів обслуговувало 113 читалень і червоних кутків з періодичною літературою, шахами, шашками тощо. Одним з таких вузів був Харківський медичний інститут. "Клубу немає. Є три червоні кутки. У червоних кутках працюють три літературних і один шахово-шашковий гуртки. У цих кутках збираються студенти-письменники й влаштовують свої літературні вечори. Відвідування кутків щоденно складає на робфаці 70–80 чоловік, на основних факультетах — 150–200"¹³⁰.

Серед студентства Києва наприкінці 1920-х рр. діяло чимало літературних гуртків, наприклад, ім. М. Драгоманова. Їх члени вітали "Вальдшнепи" М. Хвильового, "Сонячну машину" В. Винниченка, інші "крамольні" твори. Вони організовували літературні вечори, на які запрошували неокласиків.

У Харківському окружному клубі близько 30 студентів різних вишів об'єднувалися у літературно-рецензентському гуртку. Щотижня вони опрацьовували різні книжки та журнали, що мали особливе значення для читацьких кіл. На диспутах були присутні 75–150 і більше чоловік. З січня 1929 р. при бібліотеці клубу силами гуртка видавався літературно-критичний бюлетень¹³¹.

Широко розгорнув діяльність літурток при Харківському зооінституті. За чотири роки існування він перейшов від кутково-гурткової роботи до широкого гурткового плану і охоплював усе більше студентів. Заняття відбувалися щотижнево. На них члени гуртка розглядали питання нової літератури, критику, а також читали власні твори. Було проведено декілька поширених диспутів з новинок літератури за участю авторів цих творів¹³².

У Харківському інституті народного господарства у січні 1929 р. при переповненому залі відбулася літературна олімпіада, яка зацікавила студентів багатьох вузів міста. До складу журі увійшли П. Тичина, В. Сосюра, П. Панч. Поезія, оповідання та нариси, що їх зачитали автори, серйозно, по-діловому обговорювалися. Найкращі з них було вирішено опублікувати в різних українських журналах¹³³.

Літературні гуртки активно діяли і в провінційних вузах. Так, у 1927 р. було організовано гурток у Коростишівському педагогічному технікумі. За два роки існування він зміцнів кількісно і якісно, неабияк популяризував свою діяльність серед молоді міста. Проводилися свята на честь Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, літературні вечори.

На засіданнях літературного гуртка при Кам'янецькому ІНО заслуховувалися доповіді, читалися твори членів гуртка, проводилося їх обговорення.

Члени гуртка доклали чимало зусиль для популяризації нової літератури, складали списки і рецензії на нові твори і вивішували їх у бібліотеці та клубі¹³⁴.

Водночас, журнал "Студент революції" вимушений був визнати: "Наше студентство зовсім не знайоме з художньою літературою. Уривки з класиків, два-три перекладних романи, імена сучасних письменників, переплутані з іменами героїв їх творів — ось весь літературний багаж сучасного студентства. Крім цього, широко розповсюджений погляд на літературу, як на відірвану від життя прикрасу, забаву, предмет окремих спеціалістів. Перед нами відкривається сумна картина — літературне нецтво сучасного студентства. Ми можемо сказати, що студенти взагалі не мають літературних смаків, у строгому розумінні цього слова"¹³⁵.

У Харківському БПС №1, де мешкало близько 600 осіб, були організовані драматичний та хорово-музичні гуртки. В останніх керували студенти місцевого музичного інституту. У самому цьому вузі діяли гуртки по вивченню народної музики, творчості, проводилися лекції та концерти. При інституті були організовані музичні класи, в яких викладали студенти¹³⁶.

Заходи Наркомосвіти, спрямовані на те, щоб надати можливість студентам відвідувати театри і кіно на пільгових умовах (60% знижки з номінальних цін) дали у 1926 р. протягом короткого часу значний ефект. Щомісяця розповсюджувалося 20 тис. квитків до театру і кіно. З моменту організації художнього культурного обслуговування студенти отримали близько 100 тис. театральних квитків¹³⁷.

Театрально-художній відділ ОБПА Харкова у 1926 р. склав угоди з театрами: Держопери, Березиль, музкомедії. В опері студенти мали щодня 200 місць із 60% знижкою, в Березилі — 150 з такою ж знижкою, у музкомедії — 110 з 45% знижкою, у п'яти кінотеатрах міста — 260 місць з 50% знижкою¹³⁸.

Київська та Одеська округові бюро пролетстуду через свої ради професійних спілок постачали своїх студентів квитками у театр і кіно зі знижкою не менше 50%. Катеринославське окрбюро також надавало учням вузів квитки до всіх театрів міста вартістю не більше 40 коп. за квиток¹³⁹.

На Полтавщині знижка вартості квитків на 50% надала змогу кожен день відвідувати два державних кінотеатри 180–200 студентам¹⁴⁰.

Але в цілому культурні потреби студентства задовольнялися недостатньо. Не вистачало клубів або відповідної роботи в них. Гуртожитки були непристосовані для розгортання культурно-масової роботи. Як зазначалося на нараді вузівського активу Іванівського РКЛКСМУ Харкова: "Відсутність помешкань для утворення клубів не дає можливості вузів-

ським осередкам розгорнути культмасову роботу як серед комсомольців, так і серед всього студентства. Відсутність цієї роботи та погане матеріальне становище не задовольняють їх культурних потреб"¹⁴¹.

"Культурних розваг студенти майже зовсім не мали. У театрі бували раз на рік і то з приводу якогось свята, коли у вузі роздавали безкоштовні квитки. Одна розвага — кіно і то була потрібна відвага, бо витративши гроші на пільговий квиток у другій половині місяця можна було залишитися без сніданку," — констатував центральний орган ЦК ЛКСМУ у 1926 р.¹⁴².

Обстеження студентів Київського сільськогосподарського інституту у 1929 р. дали такі результати: 686 студентів відповіли, що в театрі за триместр бували 1–2 рази, в кіно — 3–4. Громадські лекції та клуби відвідувало 459 студентів по 2–3 рази на триместр. Але це характеризувало лише частину студентства. Були й такі, хто відповідав: "В кіно буваю, в театрі — ні", "В опері ще не був зроду, а в кіно буваю на чужі гроші"¹⁴³.

Наукові секції та гуртки організовувалися на основі добровільності та за ініціативою самих студентів. Вони ставили завданням розвивати інтерес серед вузівців, як до наукових питань взагалі, так і до спеціальних — за своїм фахом. У роботі секцій та гуртків брали участь не тільки студенти, але й викладачі, які вели науково-дослідницьку роботу. Їх зміст роботи складали періодичні доповіді, реферати, звіти учнів, що були на практиці, екскурсіях.

У 1923 р. у ХТІ діяло декілька таких наукових секцій та гуртків: 1) механічна й аеросекція, паровозна, борошномельна та з паротеплотехніки; 2) хімічна і гуртки по виробництву цукру та мінеральних речовин; 3) електросекція; 4) архітектурно-містодорожня¹⁴⁴ секція. Вся науково-навчальна робота серед студентів вузу об'єднувалася в науково-технічному клубі ХТІ. Секції, що працювали у ньому, ставили за мету поглиблення та розширення тих теоретичних знань, які студенти отримували під час проходження навчального плану та разом з тим розвиток самодіяльності серед них. У більшості випадків студентством створювалися музеї, бібліотеки на кожному факультеті інституту; організовувалися семінари, лекції, доповіді; влаштовувалися екскурсії, виставки. Одним з найважливіших досягнень стало створення будівельною секцією бюлетеня (до 1924 р. вийшло сім його номерів)¹⁴⁵.

У цей період значна наукова гурткова робота проводилася і у Харківському сільськогосподарському інституті. Працювали гуртки по вивченню садівництва та городництва, вирощуванню цукрового буряка, лісний, меліоративний. Останній, відкритий при інженерно-агрономічному факультеті, проявив себе досить активною роботою: в ньому майже кожного тижня відбувалися доповіді з різних цікавих питань¹⁴⁶.

Активно працювали студентські наукові гуртки і навіть товариства (їх було п'ять) у Києві. Приміром, санітарно-просвітницький гурток при науково-студентському товаристві Київського медичного інституту, що виник навесні 1923 р. У 1925 р. у ньому налічувалося близько 70 студентів. Гурток працював при окружному Будинку санітарної просвіти.

У внутрішній роботі члени гуртку вивчали на загальних зборах і спеціальному семінарі зміст та методи санпросвіт роботи, розробляли фабули сансудів для робітничого та селянського середовища та репетирували їх проведення. Значна частина роботи проводилася на підприємствах, у провінції та на селі під час канікул. Гурток обслуговував 37 підприємств, 15 клубів та 12 робітничих гуртожитків, у деяких проводилися лекції та бесіди (було проведено до 450), улаштовувалися санкутки (улаштовано 15), створювалися санітарно-гігієнічні гуртки (35), проводилися екскурсії до музею Будинку санітарної просвіти (50), сансуди (всього до 50 судів)¹⁴⁷.

Для покращення здоров'я та фізичного стану студентів, перевантажених розумовою працею, надзвичайного значення набувало заняття фізкультурою. Водночас, як і в будь-якому мілітаризованому тоталітарному або авторитарному суспільстві, фізична культура в СРСР розглядалась як важлива складова військової підготовки. Особлива увага зверталася на розвиток стрілецького спорту: у вузах діяла широка мережа стрілецьких гуртків, проводилися змагання з залученням значної кількості студентів.

Фізкультурна робота у вищих навчальних закладах спрямовувалася центральною комісією фізкультури при ЦБ пролетстуду. Першим її завданням було розв'язання питань щодо керівництва фізкультурними організаціями вузів, покращення їх матеріальної бази. Комісія також займалася упорядкуванням екскурсій спортивного характеру, організацією різних спортивних зустрічей, створенням вузівських стадіонів, поширенням фізкультури у побут студентства тощо¹⁴⁸.

Аналогічні комісії фізкультури були створені при Харківському, Київському, Дніпропетровському та Одеському пролетстуді. Широкого розповсюдження набуло зайняття фізкультурою серед харківських студентів. Близько 10% з них було втягнуто у різні види фізичної культури¹⁴⁹.

При міжвузівській комісії фізкультури були організовані секції: футбольна, гандбольна та з легкої атлетики. Лише у січні-квітні 1927 р. у місті відбулися: міжвузівські змагання з волейболу за участю 19 команд; зустрічі з вузівськими Московськими командами у Харкові та Москві; міжвузівські міські стрілецькі змагання; шаховий турнір; лижні перегони¹⁵⁰.

Активно проводилася фізкультурна робота в окремих вузах міста та студентських гуртожитках. Як писав "Студент революції" в 1925 р. в БПС № 1 "зайняття по фізкультурі пішли останнім часом повним ходом. Наявність гарного спеціально відведеного приміщення, активність самих

студентів допомогли цьому". У фізкультурному гуртку при гуртожитку налічувалося до 180 чоловік. Краще ніж у інших місцях до фізкультурної роботи були залучені дівчата. Вони склали майже половину загального числа членів гуртка¹⁵¹. Фізкультурний студентський клуб при БПС № 1 мав декілька команд з ігрових видів спорту, які досить вдало виступали на загальноміських змаганнях: з волейболу — по класу А, гандболу і футболу — по класу Б. Восени 1926 р. команда клубу зайняла четверте місце на міських змаганнях¹⁵².

Чи не найкраще серед харківських вузів фізкультурна робота проводилася у ХТІ. Сектор фізкультури у цьому інституті було організовано ще у 1922 р. Спочатку робота проводилася з чоловічою групою в 20 студентів. А до січня 1926 р. до фізкультурної роботи було залучено вже 207 вузівців (серед яких 16 дівчат). Команда ХТІ перемогла на першій окружній вузівській спартакіаді¹⁵³.

Велику зацікавленість у занятті фізичною культурою виявили київські студенти. Це виявилось спочатку у стихійному зростанні осередків фізкультури при вузах міста. Після створення комісії фізкультури при окрбюро пролетстуду вони набули організаційного оформлення. Спочатку фізкультурні осередки існували у вузах і нараховували близько 550 чоловік. Восени 1925 р. вони діяли вже в 20 вищих навчальних закладах і об'єднували близько 1000 студентів. У жовтні того ж року було проведено міжвузівські змагання з легкої атлетики та ігрових видів спорту. В них брали участь 272 студенти з 13 вузів. Тоді ж було обрано шахову секцію комісії фізкультури, яка керувала роботою 14 шахових гуртків з 650 членами¹⁵⁴.

Про популярність занять фізичною культурою серед київського студентства свідчать зокрема результати анкетування студентів КСПГ. Серед відповістих на анкету 230 учнів інституту відзначили, що запроваджують у свій побут спорт. Особливою повагою він користувався у студентів, що жили у Голосіїві¹⁵⁵.

Повсякденне життя учнів вищих шкіл перетворилося у постійну боротьбу за виживання. Щоб заробити на шматок хліба більшість студентів була вимушена багато працювати. Це негативно впливало на їх навчання та стан здоров'я.

Таке тяжке становище породжувало у студентському середовищі настрої зневіри і апатії, а іноді й ворожості до існуючого режиму.

Більшовицьке керівництво намагалося використати важке матеріально-побутове становище студентства для досягнення власних цілей. Проголосивши за основу класовий принцип, правлячий режим перетворив розподіл матеріальної допомоги студентам у важливий важіль у проведенні політики пролетаризації вищої школи, підготовці у вузах слухняної, відданої йому інтелігенції.

За політичними настроями, ставленням до більшовицького режиму, різних партій і течій студентство УСРР на початку 20-х років являло собою дуже строкату картину. Як писала комсомольська преса в 1923 р., "скрізь на старших курсах усіх вузів серед учнів є елементи, які... ворожі до радянської влади. Кількість прихильників... буржуазної влади серед них досить значна"¹⁵⁶. Внаслідок чисток, проведених у студентському середовищі, та притоку до вузів досить значної кількості комуністів і комсомольців ситуація почала змінюватися. За підтримки адміністрації комуністичне студентство опанувало в навчальних закладах ключові позиції у студентських організаціях: студкомах, касах взаємодопомоги та ін. Опозиційно налаштовані студенти були виключені з вузів або відійшли від активної участі у громадському житті. Так більшовицьке студентство опанувало вищою школою.

Учні вузів УСРР зробили вагомий внесок у розвиток української культури в 1920-ті рр., процес українізації. Вони проводили широку культурно-масову роботу не тільки у своєму середовищі, але й серед інших верств населення республіки. Студентство стало однією з рушійних сил процесу українізації. Вузівці принесли українську мову в учбові аудиторії та студентські гуртожитки. Вони підтримували М. Хвильового, М. Куліша, неокласиків у їх пошуку свого шляху для новітньої української літератури. Саме ці національно свідомі студенти стали жертвою хвилі репресивних заходів, що прокотилася республікою наприкінці 1920-х рр.

2. Конструювання пролетарської ідентичності

Зміни, що відбувалися в Україні протягом трьох років національно-визвольних змагань, були хоч і короткотерміновими, але масштабними. На студентських лавах залишилася незначна кількість молоді. Наприклад, у Києві у 1920 р., замість 18-20 тисяч студентів, що значилися у списках, можна було знайти лише 4-5 тисяч¹⁵⁷. Студентство не було монолітним як у соціальному, так і у політичному відношеннях, далеко не однотипними були і стратегії поведінки окремих груп студентів тих років — співучасників, свідків і невірних заручників великих драм.

Кожен студент 1920-х рр. мав свій шлях до вищої школи, свою біографічну стратегію, свої життєві плани і мрії. Багато із них потім увійшли до нової радянської еліти. Тому зрозуміти психологію і спосіб життя студентів тих років означає суттєво наблизитися до розуміння ментальних особливостей радянської епохи.

Документи дозволяють на конкретних прикладах окреслити основні контури "доріг і роздоріж" молодих людей, яким випало навчатися в

"переломний період", побачити в них активних суб'єктів історії, реконструювати позиції та сприйняття реформ в системі освіти різними категоріями студентства. Не все "старе студентство" відправилося у складі армій — УНР чи Білої в еміграцію. Не всі були розстріляні і заарештовані в дні червоного або білого терору. Частина студентів, як уже відмічалось вище, залишилася на студентській лаві, а частина повернулася до неї, впливаючи на формування вже нового студентства, яке почало визначати себе як "пролетарське".

Нестабільність державної освітньої політики, повсякденна присутність і вплив державних інтересів та її представників на ситуацію у вищій школі, зумовили необхідність не лише вибору життєвої стратегії, а й пошук шляхів адаптації усіх категорій молоді до нових вимог. Нова влада поставила досить жорсткі вимоги до соціального складу студентства. Було сплановано ряд заходів, втілення яких в життя мало привести до зростання кількості вихідців із робітників і селян у ВНЗ.

Держава створювала образ "нового" студента, який впливав на конструювання студентами зміненої соціальної ідентичності. В основу ідейної схеми цього образу було закладено твердження, що найбажанішим студентом у пролетарській державі міг бути лише пролетар як за своїм походженням, так і за своєю сутністю¹⁵⁸. У пролетарських студентах, робітфаківцях, в майбутніх "червоних командирах соціалістичного виробництва" керівництво НКО бачило "нових людей", наочне втілення "соціалістичного типу особистості". Останнім часом дослідники почали звертати увагу на витоки концепції "нової людини", що була смисловим стержнем виховної системи радянського суспільства¹⁵⁹.

Образ "нового радянського" студента, створений керманічами республіки, був підхоплений публіцистикою і літературою, які довершували формування визначених стереотипів його сприйняття. Перетворившись на кліше, цей образ випереджав реальність, впливаючи як на конструювання студентами нової соціальної ідентичності, так і на сприйняття його громадськістю. Формування позитивного образу "нового радянського студента" мало чітко виражене ідеологічне навантаження. Підтримка в масах саме такої ілюзії була першочерговим завданням державного апарату.

Молодь 1920-х рр. використовувала різноманітні стратегії поведінки для того, щоб відповідати такому образу і тим самим мати можливість отримати вищу освіту і більш-менш вдало інтегруватися в радянське суспільство. Самими студентами у відповідності зі звичинами державної освітньої політики конструювалися гарантії, які дозволяли пристосуватися до нових умов. Ці гарантії ніхто не визначав зверху: протягом вказаного періоду вони весь час мінялися, оскільки студентське середовище характеризувалося як "дрібнобуржуазне".

Необхідність застосування категорії "пролетар" до своєї біографії не залежала ні від самоусвідомлення індивіда, ні від його попереднього статусу. Це скоріш визначалось спробою знайти своє місце в тогочасному соціумі і конкретною ситуацією, яка вимагала забувати своє походження чи навпаки. Як відмічають дослідники, протягом 1920-х років поняття "пролетар" залишалось вигідно невизначеним¹⁶⁰. Досить важко сказати, що означало ним бути і залишатися: походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи "свідомість робітника". Тож людська свідомість миттєво реагувала на запити нової влади. Пролетарська ідентичність конструювалася різними шляхами.

Робітничо-селянське походження стало однією із гарантій отримання освіти, хоч і воно не завжди допомагало закінчити ВНЗ. Анкети, які заповнювали студенти при вступі, свідчать, що робітниками вважалися не лише за фактом народження в робітничій сім'ї. Необхідний для вступу робітничий стаж можна було отримати, попрацювавши рік-два на виробництві. Найчастіше пролетарський статус студента мала підтвердити путівка, що видавалася партійними, комсомольськими чи профспілковими організаціями. Досить часто користувалися змішаними критеріями — походження і стаж. Невизначеність критеріїв призводила до того, що під час чисток, перереєстрацій чи соціально — академічних перевірок "пролетарські" студенти легко ставали "соціально-ворожими елементами".

Незважаючи на те, що до соціального складу студентства ставилися досить жорсткі умови, значна частина вихідців із колишніх привілейованих класів змогла вступати до ВНЗ. У житті радянських громадян велику роль відігравала анкета. Питань була солідна кількість і вони будувалися так, щоб молодь могла довести відданість радянській владі. Найбільш важливою в ті часи вважалася позиція "Ваше соціальне походження". Лише в наступному десятилітті разом з нею в дужках з'явилося уточнення — "колишній стан батьків". Тому, як згадував С. Голіцин, молодь без вагань відповідала: "отец служащий, мать домашняя хозяйка"^{*161}. Особисту історію потрібно було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані потрібно було розмістити так, щоб потаємне не стало явним. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, але і життя людини, бо дискредитуючий епізод був присутнім у біографії майже кожної людини. В лояльній до радянської влади сім'ї міг знайтися родич: емігрант чи "буржуй", куркуль чи депортований, соціально-небезпечний чи нетрудо-

* Тут і далі цитати подано мовою оригіналу зі збереженням стилю, лексики, орфографії і пунктуації.

вий елемент, тобто такий, про кого непотрібно було згадувати в анкетах, що заповнювалися на всіх етапах життєвого шляху.

Такі анкети досить часто і без особливих докорів сумління підроблялися. До навчальних закладів вступали діти із так званих "соціально ворожих" родин. Зокрема, в графі "соціальне походження" ставилася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, які не розкривали суті питання, а нерідко й брехливі: "батьки — службовці, померли", "зв'язку з батьком не маю". Наприклад, студентка Київського ІНО О. Кучеревська в своїй анкеті написала: "вільна професія, столярує і працює на городі" в той час, коли батько її був священиком¹⁶². "В цілому всі ми були пролетарське студентство, — відмічає Д. Гуменна, — але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався"¹⁶³.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність і влаштувати своє життя спонукала багатьох здобути фальшиві документи. Студент Харківського технологічного інституту М. Москвін у спогадах відверто написав: "поставив не одну бутылку самогонки сельским вождям, я добился от них документов, удостоверявших мою бедность, пролетарское происхождение и прочее...". Далі: "при поступлении в Харьковский технологический институт моя биография была заверена многочисленными органами власти и подкреплена вполне подлинными документами: отец — железнодорожный рабочий, инвалид, пенсионер; я работал у столяра шесть лет..."¹⁶⁴ Дійсно, це незаперечний факт, що необхідні для вступу у ВНЗ метрики можна було дістати по знайомству чи за хабар, навіть пісенька з'явилася:

Дайте мне за рубль за двадцать —
Папу от станка, папу от станка ...¹⁶⁵

Практика соціального маскуваннн була розповсюдженою. Вона розпочалася відразу ж після запровадження політики пролетаризації. Але відразу почалося й викриття фальшивок. Наприклад, 25 серпня 1922 р. до Полтавського губпрофосу надійшов лист від заступника голови Ваці — Марківського сільського КНС, в якому повідомлялося, що направлений на навчання до робітфаку Харківського сільськогосподарського інституту за відрядженням повітового КНС Федір Садовий "членом комнезаму не являється і належить до заможного класу. А за політичними поглядами належить до антирадянської групи в часи Гетьманщини і Денікіна: за перших був у "вільному козацтві", що, на мою думку, має бути перешкодою для вступу у пролетарський ВНЗ"¹⁶⁶. Документи ж Ф. Садовому, як члену КНС, були видані Нікольським волосним виконавчим комітетом.

Багато громадян користувалися своїми зв'язками з представниками влади. Таких комуністів називали в ті часи "ручними". Академік Д. Ліхачов згадує, що записочки і рекомендації від впливових осіб мали у той період велике значення, що "такою записочку, стыдно признаться, отец мне добыл, и она сыграла известную роль при моём поступлении"¹⁶⁷. В архівах зберігається немало записок до відповідальних радянських керівників з проханням допомогти отримати необхідні документи для вступу тієї чи іншої особи до інституту, як наприклад: "Т. Касьян. Посылаю тебе т. Харченко... о котором я говорил. Направь его куда следует, снабдивши соответствующими шпаргалками..."¹⁶⁸.

Представники влади самі порушували норми, встановлені для вступу до ВНЗ, називаючи відрядження радянських організацій "шпаргалками". В результаті, як і багато інших молодих людей, Д. Харченко, отримав необхідну посвідку для вступу у Київський ІНО і став його студентом у 1922 р. Подальша доля цього юнака уже залежала не стільки від успіхів у навчанні і громадської позиції, скільки від того, викриють чи ні його істинне походження. Одних викривали, іншим вдавалося закінчити інститут. Студента Харківського технологічного інституту В. Бобовича виключили за те, що вступив "за фальшивими документами, які видали знайомі батьку", що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом¹⁶⁹. Досить часто документи, які засвідчували "потрібне" соціальне походження, видавали комуністи і комсомольці на місцях, знаючи істинне походження людини. І не у кожному випадку за них давали хабара. Інколи це робилося із співчуття до людини, доля якої залежала від такої довідки. Тим більше, коли ця людина багато років доводила відданість новій владі, активно працюючи в радянських установах. Студент Харківського музично-драматичного інституту П.Голуб на комісії відмічав, що в місцевому осередку, коли видавали необхідні для вступу довідки, знали про нього і про походження його батьків і що "документи я збирав навмисно. Братів весь час переслідували і вони змушені були екстерном закінчувати виші"¹⁷⁰. Письменниця Докія Гуменна також згадує, що мала посвідку члена комнезаму. "Дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. ... Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і в вічі не бачила жадного жашківського незаможника",¹⁷¹ але щороку перед кожною чисткою у Київському ІНО їй "приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами... [посвідки] мали магічну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА"¹⁷².

Довідки різноманітних організацій, які засвідчували потрібне походження і лояльність кандидата до радянської влади, були не просто звичайними посвідченнями про відрядження на навчання. Як відмічає

А. Рожков, вони були рівнозначними поняттю "путівка в життя" і означали поворотний момент в біографії молодої людини, що відкривало для неї шлях до вертикальної соціальної мобільності, до кар'єри радянського спеціаліста¹⁷³. Тому молодь чи їхні батьки намагалися дістати їх, не задумуючись про можливі наслідки. Кожний, хто мав якесь відношення до "чужого класу", в будь-який момент міг бути позбавлений всього досягнутого в житті, навіть ціною неймовірних зусиль чи відмови від батьків. Остання стала звичним явищем, газети постійно друкували оголошення про відмову, що зовсім не говорило про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували у підтримці контактів із батьками.

Багато відряджень до навчальних закладів було видано червоноармійцям, походження яких ніхто не з'ясував. Частина студентів приходила до інститутів через виробництво, пропрацювавши на заводах чи фабриках пару років і отримавши необхідний "стаж" і новий соціальний статус — службовця чи робітника, а разом з ним відрядження на навчання, у тому числі і на робітфак. У липні 1924 р. інспектури народної освіти округів отримали вказівку особливу увагу звертати на комплектування робітфаків: "Стежити пильно, щоб потрапляли туди виключно робітники і селяни, з великим виробничим та громадським стажем"¹⁷⁴. Але все одно вони потрапляли. У січні 1929 року розгорілася велика дискусія стосовно студентки 4 курсу робітфаку Харківського ІНО Г. Михайловської, яку було виключено за "приховання соціального стану та за те, що вона не має відповідного робітничого та селянського стажу"¹⁷⁵. Вона дійсно приховала своє походження, сподіваючись, що її робота в сільській школі і членство матері в КНС допоможуть отримати освіту. Але на першому ж тижні занять її земляки почали доводити, що Ганна не має права вчитися. У грудні 1928 року до правління ХІНО прийшло повідомлення від інспектури Куп'янської округи про те, що "Михайловська Ганна Антонівна дочка дяка і що батько її втік з білими"¹⁷⁶. Декан робітфаку Г. Берас доводив, що ця дівчина не має права навчатися не лише через невідповідне походження, а й через відсутність робітничого чи селянського стажу, Центральна комісія у студентських справах її поновлювала. Нарешті, справу вирішили в Управлінні профосвіти, звідки до ректора ХІНО надійшла вказівка: "Пропоную негайно виконати постанову Центральної студентської комісії при НКО про поновлення гр. Михайловської Г. в правах студентки робітфаку. Стипендії не позбавляти. Про виконання повідомити"¹⁷⁷.

Чи не іронія долі, що саме через робітничі факультети, незважаючи на вказівки НКО про перевірку окружними контрольними комісіями всіх відряджених у ВНЗ, нащадки "соціально ворожих" класів могли легко потрапити до ВНЗ! Так і з'являлися у статистиці необхідні цифри, які

засвідчували "робітничо-селянське походження" та відсоток пролетаризації вищої школи. Крім того, при наведенні статистичних даних щодо пролетаризації ВНЗ, потрібно враховувати той факт, що звіти навчальних закладів не дають нам реальної статистики, оскільки поняття "соціальне походження" у більшості випадків замінено на поняття "соціальне положення".

Населення пристосовувалося до вигідного "класу", перетворюючи біографічну інформацію потрібним чином, на відміну від стратифікаційної політики, яку проводила радянська влада в перші десятиліття. Її сутність досить влучно розкриває поняття "приписування до класу", запропоноване американською дослідницею Ш. Фітцпатрик¹⁷⁸, яка вказує на те, що після 1917 р. представники всіх верств населення були "приписані" державою до якогось "класу". Приписані до класу, який отримав назву "буржуазний" (так звані "колишні люди" — поміщики, чиновники, офіцери царської і білої армій, купці, священники тощо), вимушені були інтегруватися в радянське суспільство в умовах дискримінації. Для отримання освіти вони всіма можливими для них шляхами намагалися отримати документи, які засвідчували пролетарське чи селянське походження, особливо великою виявилась серед них кількість так званих "службовців" чи вихідців із них.

Якщо проаналізувати динаміку всіх студентів, вихідців із цієї категорії, то виявляється, що протягом 1920-х рр., незважаючи на політику пролетаризації, їхня кількість у ВНЗ України або залишається стабільною (у технічних у 1923/24 н.р. їх було 28,0%, а у 1926/27 — 29,6%, у сільсько-господарських відповідно 22,7% і 25,0%), або має тенденцію до зростання (у медичних інститутах у 1923/24 н.р. службовців нараховувалось 54,9%, а у 1926/27 — 69,3%, у педагогічних відповідно 28,7% і 46,2%, у мистецьких — 45,4% і 63,1%)¹⁷⁹. Але встановити, ким була насправді основна маса цих "службовців", в дійсності нереально. Тому зауваження К. Попова стосовно ступеня пролетаризації ВНЗ "надо иметь ввиду, что среди этих рабочих и крестьян есть далеко не настоящие пролетарии, и далеко не настоящие крестьяне"¹⁸⁰ справедливі і разом з різноманітними його — документами свідчать про те, що реально вихідців із "колишніх" серед студентів було значно більше. Вони намагалися приховати своє походження для того, щоб мати можливість навчатися. "Я був студент і хотів учитися, — пригадував Ю. Шевельов. ... Я не розумів зв'язку явищ і тому не хотів до них втручатися. Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване "соціальне походження" з усіма його катастрофічними наслідками..."¹⁸¹.

Допомагали виявляти "соціально — ворожих" студентів загони "легкої кавалерії" — "особый тип летучего "неофициального" контролю", спеціальні групи комсомольців, які повинні були "влезть в самое сердце

злоупотреблений... застать врага на месте преступления..."¹⁸² Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового руху М. Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Результати ж роботи "легкої кавалерії" викликали шок у академічному середовищі. Акад. С. Єфремов записав у своєму щоденнику враження про її "роботу": "А в Києві по школах заведено "легку кавалерію". Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть "заява", а не "донос" — слів бояться. Легко зрозуміти, що може така "легка кавалерія" з таких "многонадійних" юнаків накоїти. Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж "легкою кавалерією" та комсомольцями по тих школах, на які зроблено "лихие набеги". Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати"¹⁸³.

Ватаги "легкої кавалерії" створювалися при бюро ЛКСМУ кожного ВНЗ для "виявлення соціального стану студентства". Представництво від "легкої кавалерії" було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу. Часто саме до неї пильні прихильники "чистоти" студентських лав надавали різного роду свідчення про "непідходящих типів". "Недріманні очі" засипали листами — доносами і інші інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, бо не могли змиритися з тим, що рядом з ними могли знаходитися люди з іншого соціального середовища — "замасковані вороги", "яких і близько до вузів не треба допускати". Особливості лексики і стиля таких доносів, сумбурність викладення фактів, наявні протиріччя не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. Наприклад, група робітників міста Жмеринки повідомляла: "Извещаем, что в городе Харькове занимается в одном из учебных заведений сын бывшего буржуа под названием Люлькин Иосиф Аронович ... и такой элемент занимает место в учебном заведении где мог бы заниматься сын рабочего и крестьянина. А поэтому убедительно просим Наркомпрос расследовать данного гр-нина и проверить наши данные и таких элементов гнать в три шеи из советских учебных заведений. Отец Люлькина уже помер, но его мать живёт в Жмеринке"¹⁸⁴.

Часто такі свідчення були брехливими. Так, студенту третього курсу Київського інституту народного господарства М. Грушкіну довелося збирати довідки для відновлення його в складі студентів лише тому, що його однокурсник А. Костоглодов — комсомолец і кандидат в члени КП(б)У, мав з ним особисті порахунки через кохання до дівчини, з

приводу чого вони вже виясняли стосунки за допомогою зброї. Коли це не допомогло, невдаха спробував перевірений метод — якщо й не виключать, то нерви потріпають обов'язково! Це йому вдалося, справа розглядалася півроку і дійшла до Центральної комісії, де й виявилось, що батько М. Грушкіна ніколи не служив у поліції, охранці і жандармерії і "куркулем" ніколи не був¹⁸⁵.

Це був чудовий метод позбавитися конкурента для задоволення будь-якої своєї потреби чи просто нездорових амбіцій. Затуманювали голову чийсь успіхи, чи житлова площа. В хід йшов підкуп та інші методи, а страждали часом просто добрі люди, яким потім було досить важко протистояти цьому помутнінню людського розуму. Інколи вдавалося довести свою непричетність до наклепу, але скільки це коштувало часу і нервів!

Приховування "ворожого" походження розглядалося як тяжкий злочин. В інститутах навіть проводилися спеціальні тижні самовикриття, а тим, хто добровільно розповість про своє минуле, обіцяли можливість продовжити навчання. В ці обіцянки не дуже вірили, зважаючи на гіркий досвід тих, хто повірив. Як правило, прямо вказувала на своє соціальне походження та молодь, яка мала заслуги перед радянською владою, наприклад, перебувала в рядах Червоної армії, звідки й була відряджена до інститутів. Так, А. Дольський, прослуживши добровільно з 1919 по 1923 рр., не приховуючи свого народження в родині священика, був відряджений на робітфак в Одесу, після закінчення якого правління рекомендувало його з позитивною характеристикою до військово-медичної академії¹⁸⁶. Але вже з першого курсу його виключили "за зв'язок з батьком-попом". Сам А. Дольський писав: "с того момента, как узнали о моём социальном происхождении, некоторые не в меру досужие, сочли своим долгом выгнать меня из вуза, ища причин к этому, выискивая их где только возможно ... плохого ничего я не сделал, а если родился от таких родителей ... просить прощения за это у косившегося на меня студента не буду..."¹⁸⁷.

Людину переслідувало її походження, навіть якщо батьків уже давно не було в живих. Серце не здригнулося виключити із п'ятого курсу студентку Київського медичного інституту П. Барську, яка у ранньому дитинстві залишилася сиротою, але мала нещастя народитися у родині міщан: "Целым рядом невероятных лишений я сама пробивала себе путь к образованию, некому было заботиться о моём среднем и даже низшем образовании; только на 32 году своей жизни я выдержала экзамен за 4 кл. при Киевской Ольгинской гимназии, а 35-ти лет выдержала экзамен за 8 классов при Киевской 8 гимназии. В 1920 г. по личному заявлению поступила в КМИ..."¹⁸⁸. Губернська комісія 13 грудня 1924 р. підтвердила постанову про виключення "як антирадянський елемент", а ще через місяць постановила: "Не заперечувати проти вступу до іншого інституту"¹⁸⁹.

Звичайно ж, це було лицемірство, оскільки після "чистки" до всіх ВНЗ під грифом "секретно" розсилалися списки осіб, які не пройшли перереєстрацію. Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти отримав у серпні 1923 р. від Головпрофосу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, які були виключені в результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р. з пропозицією "перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати"¹⁹⁰.

Тому вихідці із колишніх привілейованих шарів суспільства намагалися всіма можливими засобами приховати своє істинне соціальне походження. "Продолжая образование, — писала студентка 5 курсу Київського медичного інституту, — я всё время терзалась мыслью о том, что двери школы будут передо мной закрыты, если только станет известно о бывшем состоянии"¹⁹¹. Наведені факти були типовими, тому не враховувати їх при наведенні даних про соціальний склад студентства сьогодні неможливо.

Партійні організації ВНЗ всіма можливими методами намагалися виявити "соціально-ворожих" серед студентства і дізнатися про їхні політичні уподобання. З цією метою в студентське середовище упроваджувалися спеціальні представники ОДПУ, котрі мали відслідковувати настрої студентства і передавати відповідним органам інформацію. Про це свідчать різноманітні документи. Наприклад, на ім'я голови Полтавського губернського чека 3 лютого 1921 р. під грифом "секретно" надійшло прохання від губернського відділу народної освіти провести як студента такого представника в зв'язку з тим, що склад "студентів Полтавського історико-філологічного факультету в політичному відношенні і в відношенні виконання декретів і розпоряджень радянської влади потребує в інтересах радянської влади присутності серед студентів постійного представника губчека"¹⁹². Такі представники могли мати навіть "соціально-вороже" походження. Наприклад, коли у 1924 р. із Вищого ІНО було виключено в результаті соціально-академічної перевірки студента М. Шелудченка, який походив із родини священика, то до Київської губернської комісії з соціально-академічної перевірки студентів надійшов спеціальний лист під грифом "цілком таємно" від начальника Київського губернського відділу ОДПУ Іванова, в якому повідомлялося, що "Киевский отдел ОГПУ просит восстановить выше-названного, так как он является секретным сотрудником кг ОГПУ и оставление его студентом ВІНО необходимо в интересах работы"¹⁹³.

Відомий український поет Тодось Осьмачка також згадує про таких студентів: " ... ще будши студентами ВІНО, ми проходили з Косинкою [Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович — відомий український новеліст — О. Р.] коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо ліктем і шепоче: — поглянь праворуч... Дивлюся. Переходить нам шлях наскоси студент в однострої червоноармійця з планшеткою на ремінці

через плече... — "Сек...". Це значить — поміж студентський шпигун. ... в нього в планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить..."¹⁹⁴. Стурбований антирадянськими політичними уподобаннями студентів, які у 1924 р. закінчили Полтавський ІНО і мали бути направлені на стажування, партійний осередок цього інституту, не маючи формальних мотивів не допустити їх до практики, склав і відправив до відділу освіти список випускників з політичною характеристикою на кожного. Наведемо один з таких списків: "1. Вербицька Наталія — з монархічними нахилами, але працююча; 2. Тікціна Елеонора — радянська вчителька — буде; 3. Жигало Сергій — з українськими шовіністичними переконаннями, історію культури та літератури трактує в ідеалістичному висвітленні з примішкою українського націоналізму. Петлюрівський характер. Освіту отримав як "науку для науки"; 4. Литвиненко Володимир — син кустаря. По фаху культурознавець. Дає освітлення історичному процесові ідеалістичне, з додатком шовінізму. Був зв'язаний з УКП. 5. Трохіменко Марія — пролетаризована міщанка, ідеологічно і матеріально. Член ленінського гуртка; 6. Романовський Олександр — монархіст, розвинений; 7. Кібкало Марія — не виявилась; 8. Добровольська Ольга — з монархістськими напрямками; 9. Сидорук Сергій — із дворян, розвинений, обережний, не радянський елемент; 10. Ігнат'єв Євген — за переконаннями елемент, чужий для Радянської влади. Трактує історичний процес в ідеалістичному висвітленні. Син великого куркуля, що в часи військового комунізму втік з села в Полтаву; 11. Хоменко Яків — радянський вчитель; 12. Фінклер Ольга — радянська вчителька; 13. Лісовська Єлизавета — [характеристика відсутня — О. Р.]"¹⁹⁵. Із 13 стажистів лише три, на думку партосередку Полтавського ІНО, могли бути відданими ідеям пролетаріату вихователями підростаючого покоління. Враховуючи, що всі ці студенти вступали до інституту уже після запровадження політики пролетаризації, можна з впевненістю говорити про те, що існувало багато шляхів для вступу до ВНЗ дітям тих категорій населення, які були "приписані до класу", що іменувався "буржуазією".

У ВНЗ протягом 1920-х рр. проводилася систематична робота з метою очищення студентських рядів як від академічно невстигаючих (у цей період їх називали "академічним баластом"), так і від "соціально — ворожих елементів". Але навіть у політичних звітах можна зустріти твердження, що соціально-академічні перевірки, чистки і перереєстрації не могли дати таких результатів, які б змогли змінити "фізіономію складу студентства"¹⁹⁶. Факти також вказують на те, що переважна більшість "вичищених", у тому числі і з "соціально-ворожим" походженням, близько двох років оббиваючи владні пороги та засипаючи відповідні інстанції різноманітними довідками і листами, все ж таки добивалась відновлення. Клопоталися за своїх студен-

тів і професори. Так, студентку Київського ІНО К. Сингаєвську було поновлено у правах саме завдяки клопотанню проф. І. Шмальгаузена, який писав, що "успішність її занять по зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перебиваються її досягненнями в галузі зоології"¹⁹⁷. Окремі студенти чи їхні родичі у пошуках правди зверталися навіть до Н. Крупської чи до наркома освіти РСФРР А. Луначарського. Намагаючись допомогти уповноваженому Одеського окружного відділу ОДПУ Слиняву, брата якого виключили із інституту, Луначарський звернувся до наркома освіти УСРР М. Скрипника: "... Я думаю, что здесь действительно устроено безобразие. Не говоря уже о том, что крайне спорно положение, будто бы можно вычистить человека, переходящего на третий курс, только потому, что он назвал своего отца мелким торговцем, в то время как его[,] пожалуй[,] надо назвать средним, нельзя же не принять во внимание, что с отцом этим связи у студента нет, что семья его коммунистическая, что брат, который помогает и руководит им в жизни[,] видный работник ОГПУ. Если мы будем бить по таким семьям за их отцов, то это чёрт знает что. Я думаю, что Вам надо вмешаться в это дело..."¹⁹⁸ До нас дійшла достатня кількість як аналогічних клопотань, так і інших довідок, наданих студентами до різних інстанцій, які дозволяють говорити про поновлення у складі студентів переважної більшості виключених, у тому числі і осіб "непролетарського" походження. Тому головне призначення перереєстрацій ми бачимо не лише в виключенні "соціально-ворожих елементів" (виключалися і "пролетарі" з досить добрими показниками успішності), а і в іншому — в психологічному тиску, в залякуванні студентів, оскільки тих, кого залишали у ВНЗ, такі заходи заставляли не лише покращувати академічну успішність, а й втягуватися у громадську роботу¹⁹⁹ чи просто симулювати її, що академік Ю. Шевельов назвав наукою "нікому не шкідливого пристосування до радянських вимог"²⁰⁰. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору студентів і виховання єдино вірного світогляду без будь-яких проявів власної ініціативи у майбутніх будівників нового суспільства. Саме в цьому вбачали трагізм становища студентства радянської України закордонні сучасники: "Голодний, придушений раб, серед нелюдських умов життя, серед отруюче впливаючих прикладів деморалізації індивідуума ... не може творити іншої ідеології, ніж рабської, що змістом своїм має заховану в середині помсту... чи ідеології вічної покірливості дужчому"²⁰¹.

Таким чином, немало "колишніх" було вичищено під час різноманітних чисток. Але багатьом, нерідко завдячуючи саме імітуванню "пролетарського" походження, вдалося закінчити вищі школи і більш чи менш

вдало інтегруватися до нового суспільства. Серед таких можна назвати відому дитячу письменницю Н. Забілу, академіків Ю. Шевельова, Д. Ліхачова, професора Ю. Юркевича та багато інших.

Важливим кроком для закінчення ВНЗ мало стати збереження так званої "пролетарської" ідентичності. Одними із головних її критеріїв можна вважати зовнішній вигляд, одяг, мову і громадську активність студентства. Кожна історична епоха намагається "записати закон" часу, символічний соціальний код на тілі людини. Одяг — яскравий вияв запису такого типу²⁰². Мистецтвознавці відмічають, що одяг у 1920-ті рр. отримав функцію зробити людину непримітною, розчинити її в натовпі, підкреслити лояльність його власника до нової влади: "Время сформировало свой эстетический тип предельной функциональности и предельного аскетизма, при котором всё, что напоминало об ушедшей, насильственно откинутой бытовой культуре, воспринималось как враждебное, идеологически чуждое"²⁰³. Це було досить принциповим питанням протягом 1920-х рр. У студентському середовищі (це характерно для всіх ВНЗ) в одязі була несамовита мішанина. У цей період до старих студентських лав долучилися значні групи селянської, робітничої, комсомольської і військової молоді, яка своїм одягом внесла разючий дисонанс в усталені студентські уніформи. "Кожушки всіх кольорів, свитки, чемерки, смушкові високі й притоптані шапки, будьонівки з гострим одностороннім рогом, низенькі кубанські шапки, солдатські шинелі, галіфе... ось тільки опережи їх кулеметними стрічками, дай у руки рушниці — вже знов військо "на фронтах революції",²⁰⁴ згадує свої студентські роки в Київському ІНО Д. Гуменна. Теж саме знаходимо у спогадах іншого студента цього інституту — М. Шеремета: "Переважали солдатські шинелі, френчі, галіфе. Влітку сорочки з відкритим коміром, толстовки"²⁰⁵. В унісон їм говорять інші — академік І. Буланкін, студентські роки якого пройшли в Харківському ІНО,²⁰⁶ доктор медичних наук, професор О. Фуголь, яка була студенткою Харківського медичного інституту. Вона підкреслює, що деякі жінки тоді також носили шинелі і шкіряні куртки. "Но тогда этим даже немножко щеголяли, хотя другого у нас ничего не было, так что щегольство это было вынужденным"²⁰⁷. Одним словом, одні одягалися так, як могли, іншим доводилося підганяти свій зовнішній вигляд "під пролетаря".

Одяг був своєрідним знаком, який мав підкреслити пролетарську сутність тих, кому вони належали. Відмінна від інших світських форм модель одягу мала вказати масовій свідомості на внутрішній зміст, на наявність відповідної знакової сутності у господарів цих речей. Але в дійсності одяг — знак не завжди відповідав їхньому внутрішньому змісту. І робітничо-селянські маси, які приходили на навчання, і представники "колишніх", в переважній своїй більшості не мали пристойного вбрання,

особливо це було характерним для першої половини 1920-х рр. Часто студенти ходили босими до морозів і носили одну й ту ж сорочку без зміни. А коли наставав час її випрати, то ситуація могла виникнути, як у студентські роки в Олександра Копиленка, коли він одного разу, незважаючи на спеку, був у шинелі, застебнутій на всі гапlickи. На пропозицію роздягнутися він "... одним махом розстебнув всі гапlickи на шинелі. Під шинелею, над захисним галіфе в товариша нічого не було, самий голий торс ... Гімнастюрку, розумієш, довелося віддати випрати разом із сорочкою..."²⁰⁸.

В гумористичних настановах студентам рекомендувалося одягати брюки лише у дні революційних свят і завжди мати з собою голку, нитку та інші предмети домашнього господарства, щоб у потрібну хвилину надати собі першу допомогу, оскільки постулат про те, що матерія не знищується, а лише змінює свою форму, дуже погано втішить, якщо ваші брюки розповзлися на сотні шматочків. "Здається нічого не відбулося — брюки лише отримали іншу форму, але настрої у студента обов'язково пропаде"²⁰⁹. В таких самонасмійках відбивалася страшна правда життя. Деякі студенти через свої злидні соромилися навіть роздягнутися. У своєму листі до наркома освіти України студент першого курсу Київського художнього інституту А. Максимов писав, що шинель свою він соромився скинути навіть серед своїх товаришів, "так как обнажил бы весь ужас грязи и обрывков лохмотьев, о белье конечно нечего и говорить. ... Увидев, что я остался совершенно без штанов, товарищ по институту дал мне свои старые брюки — так что теперь я почти франт, на человека похожу"²¹⁰.

Тяжке матеріальне становище, житлова криза, антисанітарія, в якій доводилось "гризти граніт науки" значній частині пролетарського студентства, та й відсутність бажання слідкувати за собою сформували характерну зовнішність цієї категорії молоді²¹¹. Про це досить часто писалося на сторінках тогочасної періодики, підкреслюючи, що хоч кожному студентові і відомі основи гігієни і санітарії, але, "на жаль, ці теоретичні знання в особистому житті студента знаходять дуже мале пристосування"²¹². Звичайно ж, не вся молодь погоджувалася з таким становищем. Можливо, вроджений потяг до охайності змушував протистояти загалу. У всякому разі, знаходилися студенти, які виділялися із загальної маси, хоч це було небезпечно, тому що відразу ж таких охрещували "інтелігентами".

Як відомо, до середини 1920-х років слова "інтелігенція" та "інтелігенти", хоч і вживалися у відношенні до всіх дореволюційних освічених кіл, які працювали на радянську владу, але несли в собі негативні смисли²¹³. Так, молодих безпартійних інтелігенток в періодиці величали "барішнями", на відміну від комсомолок, яких називали "дівчатами". "Барішні" і "дівча-

та" відрізнялися і за зовнішністю, перші були з довгим волоссям і мали бліде обличчя, а дівчата — підстрижені і рум'яні²¹⁴. Дітей інтелігентів, які, користуючись зв'язками батьків, вступають до ВНЗ, минаючи класовий набір, називали "жоржиками"²¹⁵. В середовищі пролетарських студентів з великою зневагою ставилися до того, що з зовнішнього боку нагадувало буржуазне минуле. Тому "баринином" чи "інтелігентом" легко могли обізвати лише за те, що хтось скаже, що плювати "протино і некультурно", або висловить своє негативне ставлення до похабних анекдотів, які розповідалися в колі студентів в темному кутку інститутського коридору²¹⁶. Це був складний, вирішальний екзамен, де "учитывалось всё: умение виртуозно покрыть матом, ударить "по сапатке" (лицу), носить одежду по-пролетарски, соответственно есть, пить, курить ... Нужно познать, что грубость не порок, что насилие добродетель, и только тогда кандидат на высшее образование становится настоящей частицей материала, который пролетаризирует вузы"²¹⁷. Відповідним мав бути і лексикон студента: "Розговор пересыпался полублатными словечками, вроде "шамовка", "топать": это считалось обязательным комсомольским жаргоном"²¹⁸.

В молодіжному середовищі, як і в періодиці, точилися дискусії стосовно одягу, який дозволено чи навпаки носити пролетарському студенту. Багатьом дуже подобався стандартний для того часу одяг, оскільки вони і не мріяли про вишукані наряди, свідомо чи показово їх зневажаючи, бо, за словами Г. Косинки, на лисичку на плечах все ж таки приємно було подивитися²¹⁹. І аромат парфумів дурманів і відволікав від "марксистського напрямку", міг завести за декілька кварталів слідом за собою²²⁰ в той час, як комсомольський актив вирішував глобальні проблеми, як, наприклад: "... чи може комсомолец носити галстук і модні у середині 20-х років гостроносі черевики "джіммі" (капелюх рішуче відкидався, про нього не було й мови)"²²¹. А відомому поету М. Шеремету, який у кінці 1920-х рр. навчався у Київському ІНО, "комсомольський осередок навіть виніс догану за картатий джемпер", придбаний ним за перший гонорар²²². До краватки, як правило, ставились презирливо. Стосовно неї в тогочасній періодиці можна було часто зустріти різного роду "дискусії". Тривалий час її вважали "ознакою буржуазної ідеології", а в середовищі пролетарських студентів, як зазначалося вище, з великою зневагою ставилися до всього, що зовні було схоже на "буржуазне минуле". В одному із дописів говорилося, що дехто Глазов, колишній донецький шахтар, перейшовши із робітфаку до ВНЗ, придбав собі краватку. Це шокувало його друзів, які постійно його діставали: "Скажи, Глазов, почему ты носиш галстук, ведь это буржуазность?"²²³. І, незважаючи на те, що до кінця 1920-х рр. негативне ставлення до краватки було маже подоланим, в інститутах все ще піднімалося питання стосовно заборони студентам носити комірчики і краватки, а студенткам —

капелюхи. Наприклад, М. Борц було виключено із Харківського музично-драматичного інституту за "дискредитацію культпоходу" через те, що під час поїздки до Золочівського району вона одягла капелюх замість хустки, як було вказано і відмовлялася їсти з однієї миски з усіма учасниками цієї акції²²⁴. Не бажали змиритися з непролетарською зовнішністю однокурсники студента Київського політехнічного інституту Є. Лонського, який при вступі в документах, щоб не було зайвих підозр, наклеїв фото, де він був сфотографований по-робочому — в кепці набік, з розстебнутим коміром тощо, але згодом змінив "зовнішні атрибути пролетаря — кепу, подерті черевики та розхристаний комір ... на новенький форменний студентський кашкет, якого він здіймає тільки тоді, коли йде на студкомісію"²²⁵. Тому пролетарська частина курсу, зібравши 27 підписів під заявою до студкомісії, намагалася переконати її в тому, що інститут "готує шкідника для нашої промисловості"²²⁶. Є. Лонському двічі довелося побувати на прийомі в заступника Наркома освіти УСРР А. Приходька, де він клопотався про те, щоб його не лише поновили у складі студентів, а й перевели "до іншого вишу, бо тут не буде можливості вчитися"²²⁷.

Дещо відрізнялись від загальної маси студентів своїм зовнішнім виглядом і робітфаківці, на яких покладалися особливі надії у справі радянізації вищих навчальних закладів. Порівняно з іншими, вони забезпечувалися краще, поселялися у більш впорядковані гуртожитки, отримували, хоч і нерегулярно, одяг і талони на харчування. Тому сучасники відмічали, що серед них були чисто і акуратно одягнуті, як на ті часи студенти. Для них на швейних фабриках замовлялася спеціальна форма — гімнастёрка і брюки, відповідно до затвердженого Наркомосвітою зразка. Такий комплект виготовлявся із чорного або синього сукна і коштував 14 руб. 50 коп. "Гимнастёрка должна быть со стоящим отложным воротничком, двумя разрезными карманами на пуговице и поясом из основного материала с пряжкой; подкладка на манжетах, воротнике и карманах — чёрного нанбука; манжеты на двух пуговицах"²²⁸. Таку форму і білизну отримували не всі робітфаківці, її не вистачало, а жінкам взагалі її навіть не замовляли. Жінки і тут зазнавали дискримінації, незважаючи на всі декларації щодо турботи про них²²⁹. Проблеми жінки залишалися її власними проблемами і вирішувати їх вона мала сама. У кращому випадку, їм видавалося сукно для пошивки одягу.

Насторожене сприйняття станово-майнової знаковості костюма у перші роки непу призвело до того, що аскетизм і демократизм в одязі асоціювався з належністю до "трудових елементів", а модний вишуканий стиль сприймався як знак належності до минулих верхів суспільства²³⁰. Тому відійшла в минуле спеціальна студентська форма і кашкет, який у дожовтневі часи задовго до вступу у вищі школи намагалися придбати, а у

пролетарського студента він викликав особливу неприязнь²³¹. У стінах радянського ВНЗ модні речі носити стало небезпечно, у студентів через це могли виникнути проблеми. О. Фуголь наводить показовий факт, що на її однокурсницю Шепелеву відразу ж звернули увагу, коли вона зимою з'явилася у дуже красивій шубі: "Откуда у фельдшерицы из бедняков такая шуба. Пришлось ей ехать к себе на село и привезти оправдательный документ, в котором было записано, что "комбед командует на учёбу Шепелеву... на врача, а так как у неё не было тёплой одежды, то комбед решил выдать из реквизированной одежды какого-то купца шубу". Вот так она и ходила в купеческой шубе 5 лет"²³². М. Москвін, якому двічі доводилося бути членом приймальної комісії, відмічав, що зовнішність відігравала досить важливу роль навіть при вступі до ВНЗ, впливаючи на рішення таких комісій: "Чем больше "пролетарски" Вы выглядите, чем грубее ваша речь и тупее ответы, тем больше шансов на то, что Вы будете допущены грызть гранит науки". "Грязная, расстёгнутая косоворотка, сбита на затылок кепка делают своё дело лучше, чем всякие удостоверения и свидетельства"²³³. Така поведінка, як правило, викликала систему комплектування ВНЗ, що віддавала перевагу абітурієнтам пролетарського типу і піддавала дискримінації представників інших соціальних верств населення. Тому зовнішній вигляд і документи, які засвідчували робітничо-селянське походження, механічно ставили абітурієнта в категорію обраних.

Цю істину швидко засвоїли представники заможніших верств населення, які за допомогою одягу і показово неохайної зовнішності намагалися не виділятися з загальної маси студентства, щоб не привертати до себе зайвої уваги. Ю. Юркевич, згадуючи свої студентські роки у Київському політехнічному інституті, писав, що у молоді протягом 1920-х рр. "держался стиль подчёркнутой небрежности в одежде, да и в поведении: это считалось доказательством пролетарского мировоззрения"²³⁴.

Не було потреби маскуватися лише дітям непманів, які мали право навчатися за досить високу плату. Якщо було чим платити, їх терпіли і навіть давали можливість закінчити ВНЗ. Але не завжди. Їх також виключали і навіть з останнього курсу, хоч це і вважалось недоцільним²³⁵. Це були представники так званої "золотої молоді". Їх було небагато, та й трималися в інституті вони, як правило, окремо. С. Олійник писав, що діти багатих непманів "з'являлися на лекції в бостонах, шовках, при золотих годинниках, у лакованих тувельках. Деяких привозили на заняття фаєтонами власні візники"²³⁶. Хоч взаємовідносини всередині студентської корпорації в різних ВНЗ складувалися по-своєму. В Одеському кооперативному технікумі, наприклад, ставлення "золотої молоді" до "деревенских мальчиков" було добрим, товариським,²³⁷ а у Київському ІНО ""непачі-аристократи" і "плебеї-селюки" не бачили одні одних і не віталися. Міські

панічі й панни говорили лише російською, а українською хіба що з обов'язку, та й то не дуже. "Селюки" — скрізь і всюди — українською"²³⁸.

Інша річ, діти "нетрудового елементу" — священиків, офіцерів, різних чиновників старого режиму. Як говорилося вище, їхня кількість у ВНЗ була значною і саме їм потрібно було як поведінкою, так і зовнішнім виглядом, постійно доводити або імітувати свою пролетарську сутність, щоб не бути вичищеними під час всіляких перевірок. Одні із них були дійсно прихильниками нового режиму і намагалися своєю життєвою позицією, громадською роботою це щоденно доводити. Так, член партії П. Конотопська, яка два роки проробила на селі, як вона сама писала в листі до секретаря ЦК КП(б)У: "Всі кампанії чи то допомоги, чи популяризації питань, скрізь я приймала участь. Викачка податків... нарешті головування в сільраді..." Але вчитися вона не мала права саме через соціальне походження — батьки її були торговцями. "Ну що мені за діло до них: в 1918 р. я їх покинула, зв'язку не маю, нарешті коли ж ми будемо судити "комуніста", а не його "соціальне походження"... Та невже я повинна боліти тим, що у мене батьки були торговці, а не радуватися тому, що я комуністка, капля великого, сильного?!"²³⁹. Але, як говорив М. Москвін "будь ты трижды революционером, но стоит тебе иметь "прошлое", тебя загоняют в тартарары, как только это обнаружится — чтобы помнил, да чтоб другие не забывали"²⁴⁰. От і доводилось таким студентам щоденно нівелювати свою соціальну диференціацію, використовуючи одяг для соціальної мімікрії.

Декому удаваний "пролетарський" вигляд допомагав без проблем закінчити навчальний заклад. Студентка Харківського медичного інституту В. Горохова згадує, що їхній староста Дінерштейн протягом всіх років навчання "ходил всегда обтрёпанный, а летом даже босиком, а как только закончил институт и получил место в клинике города Харькова, сразу явился в щегольском, с иголки, коверкотовом костюме-галифе, в хромовых шикарных сапогах. В модной тогда кожаной куртке. Сразу женился на однокурснице, также превратившуюся из Золушки в принцессу. Оказалось, и у того, и у другой были очень состоятельные родители. А нам осталось только широко открыть глаза от изумления"²⁴¹.

Подібні стратегії поведінки були характерними для того періоду не лише для вихідців із "колишніх". До мімікрії прибігали і пролетарські студенти, яким вдавалося поповнити свій бюджет достатніми заробітками чи із інших джерел і придбати більш респектабельний одяг, щоб не викликати зайвих розмов стосовно "міщанства" чи "інтелігентності" і не позбутися стипендії та інших пільг. Це протиріччя було підмічене сучасниками тих подій, наприклад, В. Підмогильний так описував зміни в образі пролетарського студента Степана Радченка: "Це була йому страшна морока, але цю нудну процедуру він невхильно пророблював, виходячи з

дому то вбогим студентом, то красним лектором і змінюючи відповідно до одяжі вираз свого обличчя, жести й ходу. Він був єдиний, але в двох іпостасях, з яких кожна мала свої окремі функції та завдання"²⁴².

З часом пролетарське студентство стало приділяти більше уваги своїй зовнішності. На думку О. Рожкова, пряма кореляція між типом одягу і соціально-класовою належністю до кінця 1920-х рр. поступово втрачала свою актуальність, на відміну від перших пореволюційних років, коли різке неприйняття моди вважалось знаком належності до нових соціальних груп²⁴³. Як образно говорив Г. Костюк: "Як Київ, після революційних руїн ставав спокійним, тихим, чистеньким, щоденно підметеним і помитим містом, так і студентські лави ставали упорядкованими, самодисциплінованими і спраглими знання"²⁴⁴. До кінця 1920-х рр. спроби модно одягатися перестали сприйматися як знак належності до "колишніх людей", сприяли цьому і дискусії на сторінках періодичних видань, і виступи радянських лідерів, і покращення побутових умов студентства. Тоді ж стали проявлятися і риси особливої, радянської респектабельності²⁴⁵. Але індивідуальності в цьому світі моди місця не було. Одноманітність одягу, як і його відсутність, нівелює відмінності між людьми, вони здаються сірою масою. Бути з усіма і бути як усі — залишалось єдиним способом вижити як в межах вузького студентського бюджету, так і в умовах тогочасної реальності.

Таким чином, єдино можливим студентом у радянській державі могла бути лише молода людина, яка походила із робітничо-селянського середовища чи із верств населення, які мали маргінальний статус при попередньому режимі і намагалися ототожнювати себе з "пролетаріатом". Цю категорію радянського дискурсу потрібно було пристосувати до своєї біографії, оскільки вона означала не реально існуючу статусну групу, що мала об'єктивні соціальні характеристики, а можливість представити себе в тій чи іншій якості. Вихідці із "соціально-ворожого" середовища, незважаючи на дискредитаційну політику у відношенні до них, вимушені були різними шляхами долати перешкоди на своєму шляху, у тому числі і для отримання вищої освіти. Розповсюдженим явищем стало приховування свого соціального походження шляхом отримання фальшивих документів. Тому у ВНЗ постійно залишалася значна частина цієї категорії молоді. Гарантіями успіху могли стати характерна зовнішність і стиль поведінки — мова, особливо майстерність оволодіння офіційним дискурсом, участь у громадському житті, різноманітних кампаніях тощо. Знакова сутність при цьому не завжди відповідала внутрішньому змісту, але вона повинна була постійно демонструвати оточенню саме революційну сутність нового студентства. Від майстерності маневрування часто залежали не лише успішність інтеграції в радянське суспільство, а й саме життя людини.

3. Сміховий контекст студентської повсякденності

Сатиричний жанр завжди приваблював як відомих письменників, так і початківців. Особливо багаті на сатирико — гумористичні твори переломні періоди, періоди соціальних трансформацій. Саме гумор, і особливо соціально спрямований, має властивість впливати на людей, вказувати на помилки як в їхній поведінці, так і ідейних настановах. Саме сатирико — гумористичний текст як внутрішньо організована і цілісна структура може впливати на особистість²⁴⁶.

Як відмічає О. Удод, фактори, що розкривають духовне життя людей, можуть зустрічатися в зовсім несподіваних місцях і набувати найрізноманітніших форм²⁴⁷. Одними із таких джерел, які раніше серйозно не сприймалися дослідниками, можуть стати сатирико-гумористичні твори, як авторські, так і фольклорні. Вони допоможуть більш об'єктивно відтворити духовний світ людини, оцінку нею дійсності. Оскільки сміх є невід'ємною складовою життя людини, то гумор і сатира як прояви сміху складають важливу грань людської цивілізації. На думку А. Бергсона, сміх має суспільне значення, комічне відбиває, передусім, певну непристосованість окремої особи до суспільства²⁴⁸. Як і інші дослідники, він відмічає, що гумор має схильність до всього конкретного, до точних фактів і така точність — не випадкова риса гумору, а його сутність. В гумористичних творахлюбих жанрів людина показана з тих її сторін, які піддаються насмішкам і в житті. Іноді буває достатнім показати людину такою, якою вона є, а іноді цього не досить, смішне потрібно виявити. Але методи виявлення смішного і в житті, і в мистецтві одні і ті ж²⁴⁹.

Сатирико-гумористичні твори 1920-х років відігравали значну роль у тогочасному соціумі. Незважаючи на різноманітність їхнього характеру, вони позитивно впливали на психіку, будучи своєрідним нейтралізатором тієї страшної ситуації, в якій доводилося жити і навчатися переважній більшості студентської молоді. Сатирики намагалися не просто реалістично відтворювати життєві ситуації, а відсікати недоліки шляхом яскравого, сатиричного зображення.

Сатирико-гумористичні тексти були надзвичайно популярними, вони часто зустрічаються на сторінках тогочасної періодики. Писати про студентське життя було модно, цим грішили не лише визнані на той час майстри слова — професійні гумористи (О. Ковінька, К. Котко, Б. Бездомний, Л. Чернов, С. Чмельов), а й самі студенти. Саме в роки навчання першу "пробу пера" пройшли відомі гумористи Іван Ковтун (Юрій Вухналь), який навчався у Харківському інституті народної освіти, Василь Сокіл (Андрій Шпичка), студент Катеринославського ІНО, Степан Олійник, Володимир Іванович — студенти Одеського педагогічного інституту

та ін. Одним із найпопулярніших українських сатириків 1920-х рр. був Юрій Вухналь (псевдонім Івана Дмитровича Ковтуна), який не лише почав друкуватися у студентські роки, а й став основоположником нового в українській гумористиці жанру — гуморески, яка зародилася в надрах традиційного для вітчизняної літератури жанру гумористичного оповідання²⁵⁰.

Його твори були побудовані на комізмі ситуацій. Серед героїв були також і студенти, які в силу своєї молодості і відсутності необхідного досвіду роблять низку недоречностей, попадаючи, тим самим, в комічні ситуації. Сюжети для творів бралися із життя, а іноді і з власного досвіду.

Гуморески Ю. Вухналя користувалися широкою популярністю серед масового читача. За спогадами сучасників, він був улюбленцем публіки: "Незважаючи на те, що він не цілком досконало читає свої гуморески ... молодь його розуміла, широко реготала (урочисто-серйозна президія також) і викликала та просила ще зачитати"²⁵¹. А проф. Ю. Кобилецький також згадував, що "для нас його гуморески були злободенними, дохідливими, переконливими... Такі гуморески зачіпали за живе не одного з нас. Привчали до охайності, до внутрішньої самодисципліни"²⁵².

Сатиричний жанр притягував до себе спокую легкого успіху: сатиру із задоволенням слухають і читають. Тому у студентській періодиці уже на початку 1920-х рр. почали з'являтися розділи гумору і сатири. Так, перший гумористичний розділ у журналі "Студент революції" було започатковано у №6 за 1924 р. Знайти сатирико — гумористичні тексти можна і на сторінках журналу "Красное студенчество", але спеціальних розділів для цих текстів не існувало. Студентська тематика зустрічається і в інших гумористичних виданнях того часу — "Стружка", "Красной осе", які виходили у Харкові, серед них особливо слід виділити сатиричний журнал "Червоний перець". Як вважають дослідники, саме його поява зробила 1922 рік знаменним у розвитку українського гумору. В. Еллан-Блакитний писав, що журнал повинен "оживити промисловість, культуру й господарство Радреспубліки... Мажучи його струччям ... ушкоджені органи суспільного організму, примусимо їх оживити, палахкотіти веселим червоним кольором"²⁵³. Значна частина матеріалів на сторінках цього часопису була присвячена проблемам розвитку вищої школи.

Але сміховий контекст студентської повсякденності більш яскраво передають ті зразки студентського фольклору, який донесли до нас численні его — документи. Завдяки таким свідченням життя людини постає перед нами наповненим як радісними подіями, так і стражданнями, бо кожному притаманні як пристрасті, так і недоліки, які викликають розчарування, здивування, відразу, співчуття чи інші емоції. Все це придає життю різнобарвності, наповнює його особливим колоритом. Випробуван-

ня долі, підготовлені для студентства радянською дійсністю, різноманітні прояви студентської повсякденності можна побачити крізь призму сатири і гумору, як однієї із її форм.

Значний масив сатиричних творів про життя студентів був присвячений побутовій тематиці. Писали про невлаштованість студентського побуту: "Ви уявляєте студентський гуртожиток? Невеличка кімнатка, а в цій кімнатці — сорок майбутніх фахівців. Всі вони в один лад: гукали, читали, співали і кричали. У повітрі пахло: онучами, цибулею й оселедцями. Це неодмінні хімікати студентського гуртожитку..."²⁵⁴

Висміювалася практика поселення в одному гуртожитку студентів із різних вищих навчальних закладів:

Какая пёстренькая смесь
Студентов разных факультетов
Какой ужасный венигрет
Здесь изучаемых предметов.²⁵⁵

У 1928 р. на сторінках журналу "Червоний перець" було оголошено конкурс на кращий гумористичний твір. Друга премія (першу не було присуджено нікому) дісталася П. Сидоренку саме за яскраве зображення гіркого життя студента, помешкання якого було за 8 км. від інституту в зруйнованому будинку, що, до того ж, не опалювався. "Зате працювати дуже гарно. Не заснеш за роботою..."²⁵⁶ На жаль, такі випадки були дійсно не поодинокими в реальному житті студентства України, про це свідчать і інші документи, зокрема, листи до керівників Республіки Рад, у яких без перебільшення показані всі негаразди голодного і холодного студентського життя.

Типовість таких реалій була сюжетом для сатирико-гумористичних творів. Як правило, головним предметом насмішок в них виступають злидні, невлаштованість. Доля і життя студентів розкривається, на перший погляд, в комічних, сміхових ситуаціях. Але іронізація становища викликає протилежний ефект. Вона показує всю трагічність ситуації, в якій доводилось "гризти граніт науки" малозабезпеченій молоді зазначеного періоду. Ця ситуація викликає співчуття, над нею просто неможливо сміятися з усією щирістю. Деталі побуту описуються настільки реалістично, що гумор переходить у іншу площину — серйозності, за якою сміх просто зникає. Адже, як зазначають дослідники, сміх не має могутнішого ворога, ніж хвилювання²⁵⁷. Такі парадокси з сатирико-гумористичними текстами уже траплялися у попередні часи²⁵⁸.

Те ж саме можна сказати і про інші облюбовані гумористами теми для сміху — харчування студентів, їхній одяг та навантаження.

Десятки разных есть нагрузок,
Лишь для желудка нет нагрузки.
И, видно, всем знакомы схемы
Студенческих учебных дней:
В обед и в ужин теоремы
Да пара формул вместо шей²⁵⁹.

Але, незважаючи на голодне життя, студенти все ж не втрачали почуття гумору. Спогади донесли до нас розповідь про те, як відомий письменник Григорій Косинка під час свого навчання у Київському ІНО на запитання А. Кримського про життя відповів: "Нужденний пайок, бурда в їдальні, матеріальні нестатки набридли, заідають...". Та коли Агатангел Юхимович його запитав: "А коли Ви, юначе, їли борщ?" і у відповідь почув: "Учора", то прочитав йому із С. Руданського:

А у хаті на постелі
У сурдуті і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу.

"Ми покотилися зо сміху... Агатангел Юхимович, який любив жартувати, тут же докинув: "Словами того ж Руданського скажу Вам: А ти, дубе, кріпись, та рости, та рости..."²⁶⁰. Саме такі комічні ситуації додавали студентам сили, впевненості у собі, дозволяли мужньо переносити нестатки. Сміх ставав воістину чарівним зіллям проти сірої, голодної буденності. Характерним для цього періоду став і сміх над собою, самонасмішки:

Не додумать до конца!
Завтра в вуз, а послезавтра —
Ланца, дрыца и ца-ца...²⁶¹

Останній рядок приховував таємниці студентських буднів у пошуках можливостей прожити день-другий без копійки в кишені. Хтось пропонував харчуватися однією морквою — дешево, корисно і поживно²⁶², інші вираховували, якою кількістю гарячої води можна замінити харчування протягом однієї доби — їй потрібно було близько сорока відер при температурі 100 градусів!²⁶³ Ось чому, жартували студенти, так легко їм даються деякі предмети, наприклад, фізіологія: "опустишь в желудок сухарь и прислушиваешься, как слюна и желудочный сок выделяются. Или подойдешь на Сумской [центральна вулиця м. Харкова — О. Р.] к витрине и любишь на ветчину или на балык... Вся, брат, тебе внутренняя секреция ходуном ходит... Вот и узнаешь, как из железы слюна вытекает, как там всяческие в кишках пейеровы бляшки переворачиваются..."²⁶⁴

Стосовно одягу, то в гумористичних настановах студентам рекомендувалося одягати брюки лише у дні революційних свят і завжди мати з собою голку, нитку та інші предмети домашнього господарства, щоб у потрібну хвилину надати собі першу допомогу, оскільки постулат про те, що матерія не знищується, а лише змінює свою форму дуже погано втішить, якщо ваші брюки розповзлися на сотні шматочків. "Здається нічого не відбулося — брюки лише отримали іншу форму, але настрої у студента обов'язково пропаде"²⁶⁵. Жартома студенти називали свій верхній одяг "семисезонним пальто", а темно-сірі фабричного виробництва сорочки "смерть пралам"²⁶⁶. Але, як говорить дотепний український народ, "козак не без долі". І студентам інколи вдавалося "причепуритися" — отримували одяг з "АРА" і враз перетворювалися на таких — собі "джентльменів": "Вузькі рябі штанчата, піджак із круглими полами, на голові бриль. Дай ковінечку в руки — і американець..." — з іронією писав В. Минко, котрий про студентські проблеми також знав з власного досвіду, оскільки навчався у Харківському ІНО²⁶⁷. Одяг впливав і на поведінку: "Хліба в кишенях не носив, а їв завжди в їдальні, ходив хоч і швидко, зате поважно так і голову вгору". І враз зникали всі незгоди, і так хотілося в когось закохатися, за кимсь страждати, навіть незважаючи на те, що "в животі тужно бурчить студентський обід". Але "пана видно по халявам". Як не вбирайся, однак щось тебе та видасть: "Іде джентльмен по вулиці ... і онуча на аршин з ботинка волочиться..."²⁶⁸. Очевидно, інтелігентність визначається не якістю одягу.

Не залишалися непоміченими такі сторони студентського життя, як перевірки особового складу студентів, так звані "чистки". Редакція журналу "Студент революції" пропонувала своїм дописувачам надсилати матеріал щодо перевірки студентства, "гумористичні й сатиричні сторони, які виявились в ході перевірки, для нас дуже важливі"²⁶⁹.

Для багатьох це була дійсно трагедія, що спонукала навіть до самогубства: "який то жаж зразу відчути, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібен, відчути й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь"²⁷⁰. Але були студенти, які протестували проти "чисток". У великих ВНЗ створювалися колективи виключених студентів, періодично з'являлися різкі за змістом антирадянські прокламації, іноді навіть із закликом до терору чи збройного повстання. В Ростові-на-Дону в приміщення, де засідала комісія з перереєстрації, підкинули вірш, в якому чистка називалася ганьбою батьківщини і порівнювалася з вигоном скоту²⁷¹. Тому і з'являлися різноманітні сатиричні замітки стосовно чисток, як, наприклад: "... Вікіля вони все знають... ти Денікіна і в вічі не бачив, а про Врангеля і говорити не доводиться. А тебе питають, коли ти служив в білій армії"²⁷². І обов'язково знаходився в студентському

середовищі дотепник, який навіть під дверима перевірочних комісій підтримував однокурсників своїми жартами, вигадуючи глумливі імітування запитань до студентів, на зразок пригаданих Д. Гуменною: "І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому кожушку з обличчям дівчини та довгими локонами... він, стоячи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело й дотепно питався: "Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?"²⁷³. В дійсності запитання і рішення перевірочних комісій досить часто були безглуздими, але саме вони, з одного боку, сіяли паніку серед студентів, позбавляли їх можливості виробити відповідну стратегію поведінки під час чистки, а з іншого — викликали появу різних експромтів. Наприклад, для сьогоdnішнього читача анекдотично звучать типові тогочасні рішення про виключення із інституту: "По виду не подходит в педагоги"²⁷⁴, "Производит впечатление психически больного человека"²⁷⁵, або про переведення академічно встигаючого студента юридичного факультету Київського ІНГ Л. Рябого до ... театрального технікуму!²⁷⁶ Аналогічно громадська думка відреагувала і на поширення практики купівлі фальшивих документів, що засвідчували пролетарське походження, необхідних для вступу до ВНЗ.

Посилення інтересу до повсякденної поведінки і уявлень людей, що спочатку стимулювалися чисто практичним інтересом відбиття в буденній свідомості тих чи інших творів мистецтва, стають предметом все більш уважного вивчення в якості так званої популярної культури. Вони отримують все більш широке значення, оскільки вивчають механізми і соціокультурні наслідки взаємодії мистецтва, науки і звичайного здорового глузду.

Перетворюючись в складову популярної культури, літературні твори досить часто отримують різного роду зміни. Здавна у фольклорі існує такий прийом, як переробка. Він, як правило, сприяє створенню додаткового комічного ефекту. У 1920-ті рр. перероблювалися і переосмислювалися як окремі куплети чи рядки із пісень, так і лозунги. Переробка надавала їм нового відтінку і тим самим забезпечувала нове життя. Дослідники не без підстав вважають наявність різноманітних пародій ознакою популярності художнього твору. Так, в студентському середовищі надзвичайно популярним був відомий вислів Л. Троцького "гризти граніт науки". Одні його недолюбували: "Ми ніяк не могли зрозуміти, навіщо гризти зубами науку, і вважали цей лозунг образливим"²⁷⁷. Інші — або з пафосом відповідали: "Мы не грызём, а рвём, глотаем! И лозунг наших дней — гори! Мы слишком долго голодали, чтобы спокойно грызть гранит"²⁷⁸, або з іронією говорили: "грызём питательное блюдо под именем "гранит науки"²⁷⁹, а то й перелицьовували сюжет. "Жаль, що

граніт науки, а не ковбаса науки" — говорить робітфаківець перед вітриною з ковбасами²⁸⁰, "Трудно пломбірованими зубами гризти граніт науки", розмірковує інший²⁸¹, а третій підсумовує, що, на жаль, дві речі "граніт і стипендіальні обіди...не утворюють так званого "прожіточного мінімуму"²⁸². Зважаючи на плачевне становище студентів, громадськість устами гумористів закликала: "Важко громадяни, і сумно в таких умовах гризти граніт науки. Поліпшення ці умови вимагають. Даймо ж їх, а то хлопців граніт загризе"²⁸³.

Пародії були природною стихійною реакцією громадської свідомості на кризову ситуацію, характерну для 1920-х років. І студенти, і автори намагалися осмислити питання: наскільки гуманними є зміни, що відбуваються в суспільстві? Тому, коли одні співали "Інтернаціонал" (без нього не обходилися жодні студентські збори, навіть ті, на яких приймалися рішення, які не влаштовували партійних лідерів), інші підспівували: "Весь мир насилья мы разрушим. *А зачем?*". Інколи досить було змінити єдине слово — і загальновідоме прислів'я отримувало зовсім інший зміст. До таких, наприклад, можна віднести студентські "квартирні" прислів'я: "БПС [будинок пролетарського студентства — *О. Р.*] не сонце — всіх не обігріє", "Риба шукає де глибше, а студент, де б виспатись", "язик до Києва доведе, та там квартирою не забезпечить", "не кожен студент — хто без квартири"²⁸⁴.

Переробкам піддавалися і власні назви новостворених радянських структур. Так, студенти Академії теоретичних знань, яка була створена на базі реорганізованого Харківського університету у 1920 р., жартома величали її "Академією терзань"²⁸⁵, а, за спогадами академіка Д. Ліхачова, який з 1923 по 1928 р. навчався у Петроградському університеті, студенти новостворений "факультет общественных наук расшифровывали как "факультет ожидающих невест"²⁸⁶. ОГПУ (російською мовою) розшифровувалося як "О, господи! Помогите убежать!", а навпаки — "убежишь — поймают, голову отрубят"²⁸⁷.

Досить відверті роздуми інколи можна було зустріти на сторінках періодичних видань. Наприклад, відповідь абітурієнта на вступному екзамені, який на запитання: "Що таке Радянська влада?", перефразовуючи лозунг "Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни", що висів на стіні, відповів, що це — "комунізм мінус електрифікація", а під електрифікацією, відповідно, слід розуміти "комунізм мінус Радянська влада"²⁸⁸. Для того, щоб прийти до таких висновків, потрібно знати лише одну математичну формулу, навіщо ж читати багато книг! Автор цього твору відверто ні з ким і ні з чим не полемізує, але в даному випадку ми можемо говорити про літературний твір як суспільну поведінку, як громадський чин. Ми з точністю не можемо сказати,

чи можна цей стиль розглядати як відображення реальної поведінки автора в житті, можливо це лише так звана "поведінка в письмі", але у 1926 р. цього було досить, щоб опинитися під слідством. У цьому випадку ми маємо яскравий зразок сатиричного осмислення дійсності. Іншим таким зразком є "марксистське" осмислення відносних чисел на лекції з алгебри. Відомо, що ці числа діляться на позитивні (спрямовані вправо від нуля) і негативні (від'ємні, спрямовані вліво). Застосовуючи матеріалістичний підхід, робфаківець аналізує: "буржуазна наука щупальцями своїх професорів намагається захопити нас в полон омани. Слідуючи їхній математичній точності, люди з напрямком вправо — позитивні, в той час як ми прекрасно знаємо, що це контрреволюціонери. По-їхньому ті, що спрямовані вліво — негативний елемент, а з нашої точки зору — це будівники майбутнього суспільства. Ті, що не мають напрямку — абсолютні люди, а по-нашому — це просто болото. Товариші! Не потрапляйте на гачок!"²⁸⁹.

У зазначений період сатира була непохвальною розкішшю, тому до нас дійшла невелика кількість таких зразків, бо у переважній більшості вони не публікувалися, а передавалися в усній формі. Але те, що вони існували і, що незважаючи на небезпеку, народ висміював існуючі порядки, вказують, наприклад, спогади К. Чуковського, у щоденнику якого під 17.01.1920 р. є такий запис: "сегодня один мальчик сказал мне такие стихи: Нету хлеба, нет муки, Не дают большевики. Нету хлеба — нету масла, электричество погасло"²⁹⁰.

А за свідченням С. Єфремова, у Києві у 1928 р. самвидатівським способом ходив вірш анонімного студента під назвою "Лакузи революції". "Видно, навіть теперішнє вбоге й задурене студентство щось думає і, думаючи, до певних доходить висновків. А колись і заговорить", — писав академік.

Не "запрещают" вже — "забороняють"
(не смієш мислити, бо є марксизм),
Замість Сибіру в Соловки ганяють,
"За партію, за Леніна, за комунізм".
І знов настав час куцих конституцій,
І знов крамольний нищать дух, —
Творці великих революцій
Ненавидять визвольний рух!²⁹¹

Актуальним сьогодні є вивчення таких фольклорних творів, вони можуть і повинні претендувати на дослідження практик повсякденної поведінки людини, тим самим наближаючи до розуміння закономірностей в хаотичному світі оточуючої нас реальності. Сучасні дослідники фольклору наголошують на тому, що саме у фольклористиці більшою

мірою, ніж в інших гуманітарних науках "необхідність "панорамного" огляду культурних явищ наштовхується на методичні можливості достатнього опису"²⁹²

Будь-який фольклорний твір — інтерпретація і оцінка світу, відбиття світогляду автора. Кожен шар суспільства по-своєму бачить своє буття, отримує свої ціннісні орієнтири. Важливою складовою у формуванні світоглядних норм інтелігенції виступає той особливий культурний світ, в якому доводилося жити і навчатися їм у студентські роки. Це була особлива культура побуту, взаємовідносин в середині корпорації, взаємозв'язку з оточенням поза межами цієї корпорації. Зразки "студентського фольклору" до нас дійшли в невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, і, більшою мірою, ідеї, які визначали їхнє побутування. В залежності від того, наскільки ми можемо визнати фольклор явищем соціального життя і разом з тим — фактом нашої свідомості, уявлень і почуттів, його вивчення передбачає взаємодоповнюючу і складну інтерпретацію.

Маловідомі зразки студентської творчості можна вважати своєрідним літописом того часу. Потреба осмислення реальності, хоч якою трагічною б вона не була і тим більше, потреба поділитися своїми роздумами з ближнім, хоч і з деякою небезпекою для життя чи свободи, штовхала людей на відвертість, пересилувала страх. Оскільки до документів тоталітарного періоду потрібно ставитися з деякою мірою підозри, то саме студентська творчість може бути корисною в сенсі взаємодоповнення, взаємоперевірки. Такий підхід дозволить отримати більш об'ємне і точне бачення історії. За такими "творами" можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в офіційних документах. Зокрема, вони засвідчують критичне ставлення до політики партії, яка намагалася виробити єдині світоглядні норми у молоді. Відомо, наприклад, що студенти Київського ІНО полюбили під час занять пускати по рядах листки з різноманітними віршиками, де кожен щось дописував. Про вірші свого однокурсника, у майбутнього відомого поета М. Шеремета, які відповідали ідеології партії, але яким бракувало поетичності, вони не без іронії писали:

Думати не треба, — все вже ясно,
Нам вказали шлях наш до мети.
Лиш наказ виконувати вчасно
І бадьоро крізь життя іти²⁹³.

Це була страшна зухвалість як для кінця 1920-х рр. Осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва ставало все небезпечніше, це вважалося контрреволюцією. Тому, як згадувала Д. Гуменна, одного разу, коли вона написала свої рядки на одному із таких листочків, їй прийшла відповідь: "Більш ніколи віршів не пишійть". Так і не знаю, хто

це наклав таку "резолюцію"... Анонім ніколи не був розкритий, а пораду я взяла собі до уваги"²⁹⁴.

Та разом з тим сміх рятував людей від безпросвітності "тимчасових" труднощів, від понурої атмосфери життя. "Хоч яким був небезпечним жанр сатири, — пригадував В. Сокіл, я полюбив його як форму, в якій мінімально можна було в суворо цензурованих умовах критично оцінювати суспільні явища і громадсько-політичні процеси"²⁹⁵. Незважаючи на переслідування, знаючи, що чекає в разі виявлення авторства, студенти різними способами висловлювали своє ставлення до дійсності. Особливо частими були розписи стін, що викликало, з одного боку, паніку серед комуністів вузів, які запрошували співробітників ОГПУ, щоб виявити автора за почерком, а з іншого — сміх інших студентів. Сміх об'єднував, допомагав вистояти, дозволяв частіше бачити комічне у зовсім несмішних ситуаціях. Ось малюнок хімічним олівцем на всю стіну у коридорі Київського ІНО. У вихрастому танцю навколо ректора з батогом у руках група студентів. Внизу лаконічний надпис: "Вилітаючий балет". Це звичайна для 1920-х рр. реакція студентів на вказівки керівництва вузів, у цьому випадку — ректора, наказом якого їх було виключено із інституту за вимогу говорити українською мовою. Вимоги справедливі, але ж ректора студенти змусили "схопити свій портфель і накивати п'ятами під загальний регіт і свист", а потім ще й жартівливу пісню наспівували:

На городі бузина,
А в Києві Лобода* —
На студентів напада²⁹⁶.

Для сьогоденного студента така картина вважається нереальною. Як можна відкрито, в присутності інших, вказувати ректорові на його помилки, а тим більше — погрожувати. А у перше пореволюційне десятиліття це була звичайна практика, коли нове, пролетарське за походженням студентство, особливо його комсомольський актив та робітфаківці, головним аргументом у боротьбі за радянізацію навчального закладу вважали силу. Щоб змусити професора поставити залік, деякі занадто ретиві хлопці виставляли з кишені дуло нагана²⁹⁷, при цьому "людина дивиться тобі в вічі і так, знає, неоднозначно вмовляє: "Ви, професоре, ще не одмітили мені в книжці зачотик... Хе-хе"²⁹⁸. Робітфаківцям смішною видавалася реакція професури, але здоровий глузд переміг — зброю їх врешті — решт примусили здати.

* Лобода М. І. — ректор Київського ІНО до 10 квітня 1924 р.

Студентська молодь ніколи не залишалася байдужою до наростаючої ідеологізації життя. Почали з'являтися політичні за змістом надписи в туалетах. За словами М. Москвіна, у туалеті Харківського технологічного інституту можна було прочитати "вместо обычной похабщины — лозунги, воззвания: вот требования изгнать ректора; вот надпись, кроющая Советское правительство непечатными словами; вот основы Конституции будущего государства, сочинённые каким-то вузовцем; вот карикатуры на политические и бытовые темы; размышления, за которые ссылают в Соловки..."²⁹⁹. Д. Нитченко згадував, що коли П. Тичиною з метою самозбереження була видана збірка віршів під промовистою назвою "Партія веде", то "громадська свідомість миттєво і безжально відреагувала на цю "подію" появою на стіні туалету Київського університету експромту:

Тичина також наш поет,
Він часто ходить у клозет,
Та він не сам туди іде —
Його скрізь партія веде"³⁰⁰.

Будь-яке маленьке суспільство, що утворюється в надрах великого, прагне, під впливом невизначених інстинктів, знайти спосіб виправлення, пом'якшення та переробки косності звичок, засвоєних в іншому середовищі. Ось чому воно намагається, аби над кожним висіла якщо не загроза виправлення, то, принаймні, перспектива пониження, яка хоч і незначною мірою, але заставляє замислитись над своїми діями³⁰¹. Саме таку функцію повинен виконувати сміх. Завжди трохи принизливий для того, хто є його об'єктом, сміх дійсно ставав свого роду суспільним повчанням.

У студентському середовищі досить часто обігрувалися різні ситуації чи вислови викладачів, що потім анекдотами розходилися серед молоді. Так, на одній із лекцій студенти Кам'янець-Подільського ІНО зробили зауваження своєму викладачеві С. Божку, вихованцю Інституту червоної професури, який не орієнтувався твердо в датах і послідовності подій, на що той відповів: "Дати, товариші, річ неістотна. Головне всебічний виклад подій і правильне марксистське навітлення"³⁰². Професорську діяльність цьому викладачеві довелося залишити, бо цей його вислів відразу ж став анекдотом. А студенти третього курсу медичного факультету першого Московського державного університету у 1920 р. дружним сміхом продемонстрували свою підтримку дотепності одного із професорів, який, розповідаючи про *bacterium coli commune*, глузував, що мабуть від назви цієї бактерії виникло слово комуніст³⁰³. Взагалі, для самого початку 1920-х рр. було характерним явище, коли викладачі перед початком лекції парюю реплік покритикують радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів, пізніше на це уже ніхто не наважувався. Але анек-

дотів не меншало. "Корень ученя горек, а анекдоты его уморительны", "столбом клубится смехотворная пыль в нашем академическом быте, вместо сахара сдобривая общежитейский кипяток...", "Мало радости, что много весёлого сегодня"³⁰⁴ — звучало як вирок студентським експромтам, ставило табу на сміх. Як говорив великий М. Гоголь, людського сміху боїться всякий, навіть той, хто вже нічого на світі не боїться. Сміх ставав гострою і небезпечною зброєю для обох сторін. За один єдиний політичний анекдот почали саджати в тюрму і не лише того, хто сміявся:

— За що посадили?

— За великий язик: розповідав анекдоти. А тебе?

— За лінощі. Почув анекдот і думаю: завтра донесу, а товариш не полінився ...

Анекдоти — один із найрозповсюдженіших жанрів міського фольклору, побудований на національно-культурних конвенціях. Саме вони дозволяють відчутти у пропонованих текстах смішне: адресатам відомі стереотипи, що склалися в цій культурній спільноті. В основному, анекдот асоціюється з радянськими часами, але має давні витоки. На думку А. Терца, він являє форму і зразок чистого мистецтва, зображає сам по собі ідеальний образ дійсності, ясний і оптимістичний. Терц, говорячи про анекдот і сприймаючи його як явище феноменологічне, відтворююче дійсність, ставить анекдот біля витоків реалізму: "...анекдот выполняет немалую работу по части приведения действительности в относительную стройность, в порядок, в чувство и разум, в понимание себя как живой, интересной и занимающей материи. От анекдота, под анекдотом действительность, я бы сказал, начинает шевелиться. У неё появляется сюжет, поведка, феноменальность"³⁰⁵.

Як і гумористичне оповідання, анекдот, в першу чергу, визначається матеріалом дійсності. Автор може відтворити минуле, максимально наближаючись до реальності, може трансформувати його, підсилюючи ступінь комізму, може навіть створити версію, віддалену від оригінального факту, але в будь-якому випадку першоосновою змісту названих жанрів є саме життя. В анекдоті, як в особливому словесному жанрі, наявна відмінна риса — ключова фраза ("жарт з гарантією"), в якій сконцентровано достойне уваги явище. Анекдоти як і інші гумористичні нарративи є семантично багатим, образно насиченим і досить розповсюдженим способом реакції на політичну обстановку в країні. В них химерно поєднувалася і ненависть, і протест пересічного громадянина проти жорстокості і несправедливості політики держави, і надії, і мрії його, і сміх, і сльози. "Їх передавали пошепки, посміхаючись, на перехрестях вулиць і на трамвайних зупинках, оглядаючись, де-небудь в конторі співробітники; їх передавали відкрито і голосно, цокаючись чарками, в

тісному колі знайомих", згадував 1920-ті роки доктор історичних наук, професор О. Маньков³⁰⁶. З перших кроків радянської влади найбільш поширеними стали політичні анекдоти. Гострота анекдоту була в його миттєвій реакції на подію і в лаконічності. Чого вартим був анекдот про сьому умову Й. Сталіна, або інший: "Одного разу при зустрічі двох друзів один із них пожалівся на свою долю і лайав владу: "Їсти нічого". Його слова почув постовий міліціонер: "Ви що, громадянине, агітацію тут розводите, пройдемо зі мною!" За нього заступився товариш: "Товаришу міліціонер, та він же ненормальний". — "Який, до біса, ненормальний, коли правду говорить" — сказав міліціонер і повів арештованого". В середовищі студентів досить поширеними були антисемітські анекдоти, причому їх розповсюджували і самі євреї. Так, великим майстром у цій справі був студент Харківського технологічного інституту, єврей за походженням Гандварг, який розповідав їх однокурсникам у великій кількості, наприклад: "Яка різниця між Сталіним і Мойсеєм? — Мойсей вивів євреїв із Єгипту, а Сталін — із політбюро"³⁰⁷. І таких анекдотів була незлічима кількість. Важко сказати, були їхні автори випадковими чи ні, але вони блискавично розносилися по всій країні. Цей своєрідний сатиричний літературний жанр ще чекає своїх дослідників.

Анекдот подає побачені в дійсності події крізь призму гумору. Вони розповідаються з врахуванням сміхового начала, жарт, елементи гротеску використовуються при інтерпретації події. Досить часто анекдоти наділені сатиричним змістом. Здавалося б, що звичайна подія перетворюється в смішну пригоду. Анекдоту також властива така риса, як "зворотній логічний зв'язок", тобто "відображення життя не в нормальному плинні, не в її логічній і візуальній послідовності", а по іншому, в зворотному порядку"³⁰⁸.

Жорстокі випробування чекали на авторів анекдотів і інших гумористичних творів. Осмислення реальності, навіть в колі ближніх, роздуми над причинами тяжкої повсякденності людей не залишалися безкарними в суспільстві, де на варті завжди стояло "недріманне око" режиму. А таким "оком" міг виявитися навіть найкращий друг. Студент Валківського ветеринарного технікуму Тимофій Забара, заарештований саме за складання віршів, частівок та анекдотів, якими критикувалася політика радянської влади на селі, сидючи в ДОПРі, написав на аркуші: "За що, друзі, мене загнали... за те, що я вас захищав? Дяка, вам, друзі". Далі поставив прізвища "друзів" і продовжив: "Не забудьте, як будете вчитися, мене спом'янути, бо мені сидіть у допрі, не знаючи, за що. Вже літа мої і молодість навіки пропащі"³⁰⁹.

Було йому тоді лише 20 років. Він міг би зробити кар'єру в органах влади, бо був секретарем осередку ЛКСМУ у технікумі, членом пленуму районного комітету ЛКСМУ, але не міг байдуже споглядати життя, не міг

жити спокійно, коли навколо люди помирали з голоду. Тому й писав вірші "контрреволюційного" змісту, які говорять не лише про настрої їх автора, а й є свідченням духовного стану людей того часу, їхнього ставлення до комуністичної ідеології: "...У цих злиднях, що панують, завжди так і буде. Не зазнають добра люди при оцій Радвладі".

У кримінально-слідчій справі Тимофія Тихоновича записано, що він не лише читав вірші, а й "розповідав антирадянські анекдоти, після чого розпочинав бесіду із студентами, намагаючись довести тотожність цих анекдотів чи віршів з дійсністю, створюючи серед них антирадянські настрої". Для прикладу наведемо один із анекдотів, написаних Т. Забарою.

— Що таке артіль?

— Якщо прочитати це слово з права вліво вийде літра, а літра — це горілка, а горілка — це дурман, тому артіль — це дурман для селян!³¹⁰

За розповсюдження анекдотів Т. Забара отримав три роки заслання, але ніяких даних про його звільнення немає. Реабілітація стала можливою лише у 1995 р., відповідно до ст. 1 Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р.³¹¹

Заарештовано було і одеського студента Степана Олійника, який завинив лише тим, що писав фейлетони до "Синьої блузи". Інший студент і друг гумориста Володимир Іванович зібрав велику кількість студентських підписів про невинність Степана, про те, що ніякою контрреволюційною роботою він не займається і юнака звільнили, але психологічна травма залишилася на все життя. Захоплення сатирою калічило молоді долі.

Таким чином, як літературні (авторські), так і фольклорні сатирико-гумористичні тексти можуть претендувати на вивчення нормативно формалізуючих механізмів життя і культури, практик повсякденної поведінки людини. Саме в такій творчості необхідність осмислення суспільно-політичного життя поєднується з методичними можливостями достатнього опису.

Сатирико-гумористичні тексти 1920-х рр. є своєрідним джерелом, в якому задокументовані не лише сторінки життя і навчання українських студентів, а й їхнє ставлення до нових реалій, влади, освітніх експериментів. Крізь призму сміху і гумору можна побачити дійсність багатобарвну, більше наближену до природної.

Дефіцит свободи роздумів на політичні теми також компенсувався за допомогою своєрідного студентського "фольклору". І не потрібно було чекати особливого дозволу для оцінки подій, що відбувалися навколо. Такий спосіб висловлення своїх поглядів в епоху "вгасання радості і сміху" отримав досить важливе місце, оскільки великою була потреба в самоосмисленні і самопізнанні. В умовах наростаючої ідеологізації життя, доносів і терору нелегко було виживати вільному слову, але воно не лише

вижило, а й дійшло до наших днів у таких своєрідних зразках студентської сатири на сталінський режим. Ці твори були дійсно гострою зброєю, яких боялися і з якими боролися. А детальне вивчення і аналіз сатирико-гумористичних текстів дозволить перебороти розповсюджені стереотипи про ступінь сприйняття і підтримки студентами радянської влади, мотивацію цієї підтримки і взагалі, побачити перше покоління майбутньої радянської інтелігенції без традиційного ореолу романтичності, характерного для попередньої історіографії.

¹ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. — К., 1937 — С. 133.

² Народна освіта на Україні. — Х., 1924. — С. 70–71.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. — К., 1979. — С. 182.

⁴ Народна освіта на Україні. — С. 72–73.

⁵ Там само. — С. 100–102.

⁶ Там само. — С. 100–102.

⁷ Україна: Стат. щорічник на 1928 р. — Х., 1928. — С. 98–99.

⁸ Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. — Х., 1927. — С. 77.

⁹ Ряппо Я. П. — Там само. — С. 74.

¹⁰ Народна освіта на Україні. — С. 49.

¹¹ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. — С. 144.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 809. — Арк. 2.

¹³ Культурне будівництво в Українській РСР. — Т. I. — К., 1960 — С. 137–138.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1 — Оп. 20. — Спр. 1467. — Арк. 75.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166 — Оп. 3. — Спр. 809. — Арк. 8; Ряппо Я. Реформа вищої школи на Україні в годы революции. — Х., 1925. — С. 40.

¹⁶ Народна освіта на Україні. — С. 73.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 809. — Арк. 8–9.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Народна освіта на Україні. — С. 73.

²⁰ Студент революції. — 1925. — № 5. — С. 78.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 66.

²² Студент революції. — 1926. — № 5–6. — С. 47.

-
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 1150. — Арк. 37.
- ²⁴ Ласс Д. Современное студенчество. — М.-Л., 1928. — С. 44.
- ²⁵ Путь просвещения. — 1924. — № 9. — С. 267.
- ²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 20. — Спр. 1778. — Арк. 41.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Арк. 110, 112; Студент революції. — 1926. — № 5–6. — С. 47.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 1379. — Арк. 134–135.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 31–32.
- ³⁰ Там само. — Спр. 1777. — Арк. 12.
- ³¹ Путь просвещения. — 1924. — № 9. — С. 267.
- ³² Ласс Д. Современное студенчество... — С. 38–39.
- ³³ Реконструктор. — 1929. — 1 травня.
- ³⁴ Студент революції. — 1927. — № 7. — С. 25.
- ³⁵ Ряппо Я. Радянське студентство. — С. 34.
- ³⁶ Студент революції. — 1929. — № 1–2. — С. 45.
- ³⁷ Іновець. — 1929. — 1 лютого.
- ³⁸ Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 74.
- ³⁹ Там само. — 1928. — № 3. — С. 43.
- ⁴⁰ Красный технолог. — 1928. — 8 лютого.
- ⁴¹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 — 1927. — С. 190.
- ⁴² Студент революції. — 1923. — № 2–3. — С. 115
- ⁴³ Там само. — № 6. — С. 8.
- ⁴⁴ Там само. — № 4–5. — С. 106.
- ⁴⁵ Там само. — 1927. — № 7. — С. 25.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1043. — Арк. 78, 87.
- ⁴⁷ Державний архів міста Києва (далі ДА м. Києва). — Ф. Р-308. — Оп. 1. — Спр. 541. — Арк. 109–110.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1777. Арк. 12.
- ⁴⁹ Студент революції. — 1924. — № 1–2. — С. 65
- ⁵⁰ Ласс Д. Современное студенчество. — М.-Л., 1928. — С. 33, 36.
- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 68.
- ⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1037. — Арк. 14.
- ⁵³ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 14.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2264. — Арк. 229.

-
- ⁵⁶ Студент революції. — 1928. — № 3. — С. 42–43.
- ⁵⁷ ДА м. Києва. — Ф. Р-308. — Оп. 1. — Спр. 847. — Арк. 11.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1039. — Арк. 116.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 68.
- ⁶⁰ ДА м. Києва. — Ф. Р-11. — Оп. 1 — Спр. 997. — Арк. 54.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1039. — Арк. 108.
- ⁶² Там само. — Арк. 45–45.
- ⁶³ Студент революції. — 1928. — № 1 — С. 52.
- ⁶⁴ Ласс Д. Современное студенчество. — М.-Л., 1928. — С. 42.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. Спр. 809. — Арк. 9.
- ⁶⁶ Студент революції. — 1926. — № 1. — С. 36.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 66.
- ⁶⁸ Ласс Д. Вказ. праця. — С. 3, 31.
- ⁶⁹ Студент революции — 1923. — № 7–8. — С. 9–10.
- ⁷⁰ Там само. — 1923. — № 4–5. — С. 106.
- ⁷¹ Там само. — С. 75.
- ⁷² Там само. — 1922. — № 1. — С. 96.
- ⁷³ Там само. 1924. — № 1–2. — С. 91.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 494. — Арк. 112.
- ⁷⁵ Красный студент. — 1924. — № 3. — С. 47.
- ⁷⁶ Студент революции. — 1923. — № 2–3. — С. 120.
- ⁷⁷ Ласс Д. Вказ. праця. — С. 28–30.
- ⁷⁸ Студент революції. — 1923. — № 6. — С. 9.
- ⁷⁹ Там само. — 1925. — № 3. — С. 47.
- ⁸⁰ Там само. — 1928. — № 6. — С. 50–51.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 40.
- ⁸² Студент революції. — 1923. — № 7–8. — С. 123.
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 1151. — Арк. 73.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 212. — Арк. 17.
- ⁸⁵ ДА м. Києва. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 999. — Арк. 2–3.
- ⁸⁶ Студент революції. — 1925. — № 7. — С. 44.
- ⁸⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 254. — Арк. 186.
- ⁸⁸ Студент революції. — 1923. — № 2–3. — С. 103.
- ⁸⁹ Там само. — № 4–5. — С. 105.

-
- ⁹⁰ Ряппо Я. Радянське студентство. — С. 36.
- ⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1680. — Арк. 53.
- ⁹² Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 24.
- ⁹³ Там само. — 1923. — № 7–8. — С. 11.
- ⁹⁴ Студент революції. — 1927. — № 1. — С. 39, 44–45.
- ⁹⁵ Ласс Д. Вказ. праця. — С. 210.
- ⁹⁶ Там само. — С. 141.
- ⁹⁷ Студент революції. — 1927. — № 2. — С. 55–57.
- ⁹⁸ Ласс Д. Вказ. праця. — С. 44–45.
- ⁹⁹ Там само. — С. 52–53.
- ¹⁰⁰ Красный технолог. — 1927. — 29 января.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Коммунист. — 1922. — 1 апреля.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 254. — Арк. 178.
- ¹⁰⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 154, ч. I. — Арк. 168.
- ¹⁰⁵ Ряппо Я. Радянське студентство. — С. 40.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 48.
- ¹⁰⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 3. — С. 113, 115.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 993. Арк. 58.
- ¹⁰⁹ Там само. — Спр. 2703. — Арк. 28.
- ¹¹⁰ Там само. — Спр. 1075. — Арк. 14–17.
- ¹¹¹ Там само. — Арк. 11.
- ¹¹² Красный технолог. — 1928. — 20 марта.
- ¹¹³ Реконструктор. — 1929. — 21 березня.
- ¹¹⁴ Ряппо Я. — Радянське студентство. — С. 43.
- ¹¹⁵ Красный технолог. — 1927. — 8 июня.
- ¹¹⁶ Там само. — 1928. — 20 березня.
- ¹¹⁷ Студент жовтня. — 1928. — 25 жовтня.
- ¹¹⁸ Ряппо Я. Радянське студентство... — С. 43.
- ¹¹⁹ Студент революции. — 1924. — № 3–5. — С. 57.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1077. — Арк. 149.
- ¹²¹ За кадри. — 1929. — 10 грудня.
- ¹²² Студент революції — 1927. — № 2–3. — С. 24.
- ¹²³ Радянський студент. — 1928. — Травень.

-
- ¹²⁴ Ряппо Я. Радянське студентство... — С. 43.
- ¹²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20 — Спр. 1513. — Арк. 86.
- ¹²⁶ Студент революції — 1928. — № 7. — С. 44.
- ¹²⁷ Там само. — 1927. — № 2–3. — С. 22.
- ¹²⁸ Там само. — 1926. — № 5–6. — С. 9.
- ¹²⁹ Там само. — 1927. — № 5. — С. 92.
- ¹³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Арк. 41.
- ¹³¹ Студент революції — 1929. — № 4. — С. 48
- ¹³² Там само. — № 3. — С. 54.
- ¹³³ Там само. — № 1–2. — С. 55.
- ¹³⁴ Там само. — № 5–6. — С. 72.
- ¹³⁵ Там само. — № 1–2. — С. 52–54.
- ¹³⁶ Там само. — 1923. — № 4–5. — С. 95.
- ¹³⁷ Там само. — 1927. — № 2–3. — С. 24.
- ¹³⁸ Там само. — № 6. — С. 60.
- ¹³⁹ Там само. — 1926. — № 5–6. — С. 12.
- ¹⁴⁰ Там само. — 1927. — № 4. — С. 92.
- ¹⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7.– Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 35.
- ¹⁴² Комсомолец України. — 1926. — 18 березня.
- ¹⁴³ Реконструктор. — 1929. — 1 травня.
- ¹⁴⁴ Студент революції. — 1923. — № 4–5. — С. 81.
- ¹⁴⁵ Там само. — 1924. — № 1–2. — С. 86–87.
- ¹⁴⁶ Там само. — 1923. — № 4–5. — С. 94.
- ¹⁴⁷ Там само. — 1925. — № 4. — С. 47.
- ¹⁴⁸ Там само. — 1927. — № 1. — С. 72.
- ¹⁴⁹ Там само. — № 2–3. — С. 24.
- ¹⁵⁰ Там само. — № 4. — С. 68.
- ¹⁵¹ Там само. — 1925. — № 1. — С. 62.
- ¹⁵² Красный технолог. — 1927. — 16 апреля.
- ¹⁵³ Студент революції. — 1926. — № 1. — С. 60.
- ¹⁵⁴ Там само. — 1925. — № 8. — С. 31.
- ¹⁵⁵ Реконструктор. — 1929. — 1 травня.
- ¹⁵⁶ Работа. — 1923. — № 2–3. — С. 13.
- ¹⁵⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 118.

-
- ¹⁵⁸ Луначарский А. В. О народном образовании. — Москва, 1958. — С. 193.
- ¹⁵⁹ Платова Е. Жизнь студенчества России в переходную эпоху. — СПб., 2001. — С. 190.
- ¹⁶⁰ Марков А. Что значит быть студентом. — Москва, 2005. — С. 132.
- ¹⁶¹ Голицын С. Записки уцелевшего. — Москва, 2006. — С. 420.
- ¹⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10527. — Арк. 360.
- ¹⁶³ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — К., 2004 — Кн. 1. — С. 158.
- ¹⁶⁴ Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 5.
- ¹⁶⁵ Голицын С. Записки уцелевшего. — С. 346.
- ¹⁶⁶ Державний архів Полтавської області (Далі — ДАПО). — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 161.
- ¹⁶⁷ Лихачёв Д. С. Избранное. Воспоминания. — СПб., 1997. — С. 143.
- ¹⁶⁸ ДАПО. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 204.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 3535. — Арк. 78–81.
- ¹⁷⁰ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1417. — Арк. 89.
- ¹⁷¹ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — С. 160.
- ¹⁷² Там само. — С. 176.
- ¹⁷³ Рожков А. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Краснодар, 2002. — С. 220.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 1007. — Арк. 43.
- ¹⁷⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 10527. — Арк. 399.
- ¹⁷⁶ Там само. — Арк. 402.
- ¹⁷⁷ Там само. — Арк. 404.
- ¹⁷⁸ Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia//Journal of Modern History. — 1993. — Vol. 65. — № 4. — P. 750.
- ¹⁷⁹ Цит. за: Лаврут О. О. Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст. — Дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2004. — С. 54–56, додаток А. Табл. 2.5.
- ¹⁸⁰ Попов К. Вопросы подготовки научной смены// Революция и культура. — 1929. — № 17. — С. 7.
- ¹⁸¹ Тевельов Ю. Я — мене — мені ... (і доокруги). Т. 1. — Харків; Нью-Йорк, 2001. — С. 117.
- ¹⁸² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 344. — Арк. 2
- ¹⁸³ Цит. за: Болабольченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття// Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 139.
- ¹⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 69. — Арк. 13.
- ¹⁸⁵ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 57–69.

-
- ¹⁸⁶ Там само. — Оп. 9. — Спр. 327. — Арк. 3.
- ¹⁸⁷ Там само. — Арк. 22.
- ¹⁸⁸ Там само. — Оп. 4. — Спр. 711. — Арк. 88.
- ¹⁸⁹ Там само. — Арк. 89 — 90.
- ¹⁹⁰ Державний архів Краснодарського краю. — Ф. Р-890. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 36-37.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 711. — Арк. 134.
- ¹⁹² ДАПО. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 221.
- ¹⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 158.
- ¹⁹⁴ Осьмачка Т. Мої товариші// Березіль. — 1996. — № 3-4. — С. 95 — 134.
- ¹⁹⁵ ДАПО. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 161-163.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 177.
- ¹⁹⁷ ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 172.
- ¹⁹⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 142 (А. В. Луначарського). — Оп. 1. — Спр. 481. — Арк. 9.
- ¹⁹⁹ Там само.
- ²⁰⁰ Тевельов Ю. Я — мене — мені ... — С. 116.
- ²⁰¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 27.
- ²⁰² Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. — СПб., 2008. — С. 15.
- ²⁰³ Кирсанова Р. "Гимнастёрка", "Джимми" и "полпред"...// Родина. — 1997. — № 11. — С. 46,48.
- ²⁰⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — С. 154
- ²⁰⁵ Шеремет М. З глибин пам'яті. — К., 1977. — С. 14.
- ²⁰⁶ Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901 — 1960. — Харьков, 2004. — С. 70.
- ²⁰⁷ Доклад О. М. Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. 1923 — 1928 гг.// Музей історії Харківського медичного університету. — Б.м, Б.д — С. 5.
- ²⁰⁸ Смолич Ю. Твори у 8 томах. — Т. 7. — К., 1986. — С. 625 — 626.
- ²⁰⁹ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов// Студент революції. — 1926. — № 2. — С. 29.
- ²¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154; Рябченко О. Л. "Звертаюся до Вас, як до рідного батька..." Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті роки)// Київська старовина. — 2008. — № 4. — С. 120-122.
- ²¹¹ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти імені О. О. Потебні (1921-1930-ті рр.). — Х., 2000. — С. 93 — 103.

-
- ²¹² Студент революції. — 1927. — № 4. — С. 68.
- ²¹³ Чуйкина С. Дворянская память: "бывшие" в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 99.
- ²¹⁴ Нагрузка, кино, базар, девчата// Комсомольская правда. — 1926. — 5 января.
- ²¹⁵ "Учащиеся" по протекции// Комсомольская правда. — 1928. — 20 октября.
- ²¹⁶ Амтов. О галстук и прочем// Красное студенчество. — 1926. — № 1. — С. 41–42.
- ²¹⁷ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. — С. 8.
- ²¹⁸ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... — Москва, 2000 — С. 78.
- ²¹⁹ Косинка Г. Гине коняка// Косинка Г. Гармония. — К., 1988. — С. 302.
- ²²⁰ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921-1925 годах Гороховой В. Н.// Музей історії Харківського медичного університету. — С. 6.
- ²²¹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 96-97.
- ²²² Шеремет М. З глибин пам'яті. — С. 14.
- ²²³ Амтов. О галстук и прочем// Красное студенчество. — 1926. — № 1. — С. 41.
- ²²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1733. — Арк. 111-112.
- ²²⁵ Чия візьме// К.П.І. (газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту) — 1929 р. — № 80 (1 травня).
- ²²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 331. — Арк. 10.
- ²²⁷ Там само. — Арк. 35.
- ²²⁸ Там само.— Оп. 5. — Спр. 973. — Арк. 1, 32.
- ²²⁹ Рябченко О. Л. Проблема рівноправності жінки і еволюція поглядів на сімейно-шлюбні стосунки у 1920-ті роки// Гендерна політика міст: історія і сучасність. — Вип. 2. — Х., 2007. — С. 150.
- ²³⁰ Рожков А. В кругу сверстников. — С. 359.
- ²³¹ Парфиненко А. Ю., Посохов С. И. Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX — первой половины XX веков)// Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). — Х., 2004. — С. 243.
- ²³² Доклад О. М. Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. — С. 6.
- ²³³ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. — С. 9.
- ²³⁴ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... — С. 78.
- ²³⁵ Рябченко О. Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы)// Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). — Х., 2004. — С. 272.
- ²³⁶ Олійник С. Твори. — У 3-х т. — Т. 3. — К., 1968. — С. 178.
- ²³⁷ Там само.
- ²³⁸ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — С. 221.

-
- ²³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 700. — Арк. 377.
- ²⁴⁰ Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — С. 13.
- ²⁴¹ Жизнь студентки Медицинского института г. Харкова в 1921 — 1925 годах ... — С. 8.
- ²⁴² Підмогильний В. Місто. — Х., 2005. — С. 112.
- ²⁴³ Рожков А. В кругу сверстников. — С. 361.
- ²⁴⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987. — С. 99.
- ²⁴⁵ Кирсанова Р. "Гимнастёрка", "Джимми" и "полпред"... — С. 49.
- ²⁴⁶ Семенюк О. А. Язык эпохи и его отражение в сатирико — юмористическом тексте. — Кировоград, 2001. — С. 9.
- ²⁴⁷ Удод О. А. Історія: осягнення духовності. — К., 2001. — С. 94.
- ²⁴⁸ Бергсон А. Сміх. Нарис про значення комічного. — К., 1994. — С. 111.
- ²⁴⁹ Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. — СПб., 1997. — С. 26–27.
- ²⁵⁰ Капелюшний А. О. Сатиричний журнал „Червоний перець”. — Львів, 1986. — С. 108.
- ²⁵¹ Мукомела О. Юрій Вухналь// Знання та праця. — 1990. — № 3. — С. 16.
- ²⁵² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 97.
- ²⁵³ Дузь І. Українська радянська сатира 20-х років. — Одеса, 1962. — С. 7.
- ²⁵⁴ Ковінька О. Гризуть граніт// Червоний перець. — 1930. — № 6. — С. 3.
- ²⁵⁵ Бездомный Б. Маленький фельетон// Студент революції. — 1924. — № 6. — С. 93.
- ²⁵⁶ Сидоренко П. Як студент Приходько подолав прикrostі життя// Червоний перець. — 1928. — № 6(30). — С. 5.
- ²⁵⁷ Бергсон А. Смех. — Собр. соч. — Т. 5. — СПб., 1914. — С. 98.
- ²⁵⁸ Лихачёв Д. С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение. — СПб., 1997. — С. 389
- ²⁵⁹ Бездомный Б. Маленький фельетон// Студент революції. — 1926. — № 5. — С. 59
- ²⁶⁰ Мороз-Стрілець Т. Університет на дому// Нашадок степу. Спогади про В. Підмогильного. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 52.
- ²⁶¹ Лаврентьев А. По пути в вуз// Красное студенчество. — 1927–1928. — № 4–5. — С. 155.
- ²⁶² Рачинський М. Тяжкий етап// Студент революції. — 1927. — № 7. — С. 82.
- ²⁶³ Шабалин Б. Сопротивление материала// Красное студенчество. — 1927. — № 6. — С. 27.
- ²⁶⁴ О. В. Практика// Студент революції. — 1925. — № 1. — С. 62.
- ²⁶⁵ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов// Студент революції. — 1926. — № 2. — С. 29.
- ²⁶⁶ Кобилецький Ю. Фрески. — К., 1979. — С. 213.

-
- ²⁶⁷ Минко В. Її усмішка. — X., 1930. — С. 4.
- ²⁶⁸ Там само. — С. 15.
- ²⁶⁹ Студент революції. — 1924. — № 6. — С. 59
- ²⁷⁰ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну// Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 71.
- ²⁷¹ Рожков А. Ю. Студенческие "чистки" 1920-х годов как проявление репрессивной политики Советской власти в отношении интеллигенции// Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. — Краснодар, 2003. — Вып. 1. — С. 20.
- ²⁷² Чупчі-Гривенник І. Чистка// Студент революції. — 1924. — № 7. — С. 62.
- ²⁷³ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — К., 2004. — Кн. 1. — С. 159.
- ²⁷⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 709. — Арк. 23.
- ²⁷⁵ Там само. — Оп. 3. — Спр. 384. — Арк. 1–2.
- ²⁷⁶ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 281.
- ²⁷⁷ Корнійчук О. Твори в 5-ти томах. — Т. 5: Публіцистика. — К., 1968. — С. 12.
- ²⁷⁸ Кудряшов П. Троцкому// Студент. — 1924. — март. — С. 8.
- ²⁷⁹ Бездомный Б. Маленький фельетон// Студент революції. — 1926. — № 5. — С. 59.
- ²⁸⁰ Червоний перець. — 1929. — № 3–4. — С. 12.
- ²⁸¹ Чупчі-Гривенник І. Чистка// Студент революції. — 1924. — № 7. — С. 62.
- ²⁸² Писаревський Л. Любов студента// Червоний перець. — 1928. — № 10(34). — С. 7.
- ²⁸³ Ковінька О. Гризуть граніт// Червоний перець. — 1930. — № 6. — С. 3.
- ²⁸⁴ Червоний перець. — 1930. — № 6. — С. 6.
- ²⁸⁵ Копиленко О. Коротка автобіографія// Про Олександра Копиленка. — К., 1971. — С. 3.
- ²⁸⁶ Лихачёв Д. С. Избранное. Воспоминания. — СПб., 1997. — С. 144.
- ²⁸⁷ Маньков А. Г. Из дневника рядового человека// Звезда. — 1994. — № 2. — С. 143.
- ²⁸⁸ Трушков В. Формула Советской власти// Красное студенчество. — 1926. — № 10. — С. 24.
- ²⁸⁹ Колючий Д. Рабфаковец не доверяет// Студент. — 1924. — март. — С. 14.
- ²⁹⁰ Чуковський К. Дневник. 1901-1929. — Москва, 1991. — С. 138.
- ²⁹¹ Цит. за: Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. — К., 2000. — С. 245.
- ²⁹² Богданов К. Повседневность и мифология. — СПб., 2001. — С. 7.
- ²⁹³ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987. — С. 157.
- ²⁹⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 223.
- ²⁹⁵ Сокіл В. Здалека до близького (Спогади, роздуми). — Едмонтон, 1987. — С. 208.
- ²⁹⁶ Галич М. Справжній талант// Косинка Г. Гармонія. — К., 2003. — С. 493.
- ²⁹⁷ Корнійчук О. Твори в 5-ти т. — Т. 5: Публіцистика. — К., 1968. — С. 12.

-
- ²⁹⁸ Микитенко І. Кадри. — Х., 1932. — С. 69–70.
- ²⁹⁹ Москвин М. Хождения по вузам: Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 12.
- ³⁰⁰ Д. Нитченко. Від Зінькова до Мельборну// Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 113.
- ³⁰¹ Бергсон А. Сміх. Нарис про значення комічного. — С. 112–113.
- ³⁰² Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — С. 75.
- ³⁰³ Коган Б. На исторической проверке// Красное студенчество. — 1927 — 1928. — № 4 — 5. — С. 126.
- ³⁰⁴ К. Б. Вузовские анекдоты// Красное студенчество. — 1926. — № 4. — С. 57.
- ³⁰⁵ Терц А. Анекдот в анекдоте// Путешествие на чёрную реку и другие произведения. — Москва, 1999. — С. 259.
- ³⁰⁶ Маньков А. Г. Из дневника рядового человека// Звезда. — 1994. — № 2. — С. 151.
- ³⁰⁷ Державний архів Харківської області (далі.—ДАХО). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 23.
- ³⁰⁸ Терц А. Анекдот в анекдоте. — С. 260.
- ³⁰⁹ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 25, 26.
- ³¹⁰ Там само. — Арк. 34.
- ³¹¹ Там само. — Арк. 37.

Розділ ІХ

**ПОВСЯКДЕННІСТЬ ПОЛІЕТНІЧНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В ЇЇ ЕТНІЧНОМУ ВИМІРІ**

1. Вступні зауваження

Дослідження глибинних деформацій в усіх сферах суспільства, конфліктів у соціумі на етнічному та особистісному рівнях є вкрай актуальним для повноцінного відтворення горизонтальних та вертикальних систем і підсистем у системі координат соціальної, суспільно-політичної і культурної історії України. Боротьба між державою та народом країни за характер і зміст повсякденного буття впродовж 20-х рр., "перемоги" й вимушені поступки народові, який не сприймав цивілізаційних амбіцій більшовизму, складає голову інтригу для опрацювання істориками цієї історичної проблеми.

Не менш цікавою видається проблема повсякденності в її етнонаціональному вимірі. Власне, вона є проекцією проблем націо- та державотворення. Внутрішнє наповнення процесів етнічного відтворення на етапі "соціалістичної реконструкції" досі розглядається фахівцями доволі поверхово і відтворене лише в загальних рисах. Механістичними виглядають радянські історіографічні схеми, що стверджували об'єктивну перемогу процесів культурної універсалізації та уніфікації, затвердження якісно нових форм і моделей етнічного співжиття (на засадах пролетарського інтернаціоналізму). З радянської та сучасної вітчизняної історичної літератури не можливо з'ясувати, як співвідносилось спільне та автентичне у повсякденні поліетнічного українського суспільства; які нові форми функціонування суспільного організму та його відтворення на етнічному рівні викликала до життя більшовицька культурна революція; які з них увійшли до народної (масової) культури і, в зв'язку з чим це відбулося; які етапи позначили перехід етносів України від усталених стереотипів існування закритих етнічних спільнот до сучасного полівалентного, рухливого, наче ртуть, суспільства.

Заглиблення в названі проблеми здатне суттєво уточнити не лише картину суперечливих 20-х рр., а й сучасні погляди на етоногенез. На сьогодні доволі поширеним є уявлення, що "нації можуть формуватися з представників як одного, так і кількох етносів", для цього потрібний лише "центр єдності", "ядро централізації". Втім, чи не ховається за цими ззовні привабливим фразами нова версія державної політики асиміляції? Яким

шляхом скеровувався етногенез етнічних меншин за часів коренізації, і чи став тоді український етнос "ядром централізації", можна з'ясувати, лише дослідивши тогочасну повсякденність.

Ідеологічні теоретизування, що супроводжували соціалістичне будівництво в СРСР впродовж 20-х рр., перетворили питання етнонаціональної стандартизації на жупел політики коренізації. Після її проголошення в 1923 р. мало хто в партії наважувався виступати проти, але дискусії навколо її тривалості не припинялися. Водночас дратівливе для партійних функціонерів питання: "Де закінчується етап "всебічного розвитку національних культур" і розпочинається етап їхнього невідворотного злиття", — мало цікавило власне народ, зайнятий процесом виживання, як таким, та етнічним виживанням, зокрема. Досвід радянського будівництва свідчить, що навіть в обставинах послідовної стандартизації ознак буття різних етнічних і соціальних складових суспільства етнічні меншини зберігають потужний потенціал етнозбереження. Його коріння уходять саме в буденність, оскільки ідеї національного об'єднання діють на рівні "подієвої історії", а історія-існування етнічна і за своєю сутністю консервативна.

Ось чому дослідження історії повсякденності в її етнічному розрізі (на прикладі певних етнічних груп) видається перспективним напрямком подальшої розробки історії 20-х рр., як часу найвизначніших еволюційних та революційних змін у структурі матеріальної культури та світогляду етнічних спільнот.

Цей напрямок до останнього часу практично не цікавив істориків, внаслідок чого утворилася об'ємна прогалина в знаннях про зміст життя етнічних громад впродовж 20-х рр. саме на мікро-рівні, а не в контексті державного життя. Праці етнологів, які фіксують у часі автентичні пам'ятки матеріальної і духовної культури етносів, не здатні компенсувати дефіциту інформації, оскільки йдеться не про статичні моделі традиційної культури, а про динаміку історичних процесів, внутрішні причини трансформацій.

Вітчизняна та союзна етнографічна наука 60–70-х рр. минулого століття багато уваги приділила вивченню феномену радянської поліетнічного суспільства. Часи "хрущовської відлиги" стали "зоряним часом" радянської етнології: тоді розроблялися не лише схвалені державою програми вивчення історії становлення радянського побуту в його соціальному вимірі, хоча даний напрямок досліджень залишався пріоритетним. Завдання підведення наукового підґрунтя під ефемерний радянський спосіб життя українські та московські науковці виконали на відмінно: в працях А. Карасевич, В. Келембетової, А. Кувеньової, В. Миронова, М. Приходька та ін. затвердження радянських свят і звичаїв виглядало як цілком

природній прогресивний процес, позбавлений внутрішніх суперечностей та історичного драматизму, хіба що приправлений "для гостроти" згадками про боротьбу віджилого консерватизму антагоністичних класів на зорі затвердження радянської влади¹.

Інша, більш поліфонічна та фактографічно насичена, картина вималювалася в працях, присвячених власне етнічній специфіці народів України. Науковці академічних установ, прорвавши залізну завісу негласних заборон на дослідження етнічних громад України, вималювали досить цікаве обличчя поліетнічної республіки, в якій етнічне, всупереч нівелювальним акціям держави, залишалось не лише фольклорним рудиментом, а змістом життя мільйонів людей. 60–80-і рр. стали часом плідного дослідження традиційної культури українців², болгар та гагаузів³, греків⁴ України. На жаль, табуйованим залишалось вивчення поляків та німців.

Загалом, діяльність радянських учених з дотичної проблематики звелася до підведення псевдонаукового підґрунтя під ідеологему "нова історична спільність — радянський народ". Узагальнюючі, багато в чому кваліфіковані та ґрунтовні спостереження та висновки, містилися в колективній праці московських соціологів "Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования)" (М., 1986 р.). Центральною проблемою праці стало дослідження процесу створення однотипної соціальної структури радянських націй та методи її досягнення в СРСР. Висхідний рівень радянських перетворень був визначений у контексті ленінської парадигми: "Люди не только поклонялись разным богам, говорили на разных языках, придерживались разных норм поведения, но и, объединенные в одном государстве, находились на разных ступенях социального развития и жили как бы в разных социальных системах. Многоукладность в экономике России имела как бы свое пространственное выражение, и каждый этнос на континууме "буржуазные отношения — буржуазно-феодальные — феодально-патриархальные" занимал свое место"⁵. Радянські вчені цілком справедливо відзначали, що нівелювання соціальної структури етносів було системоутворюючою підвалиною соціальної політики і розглядалось більшовиками в якості основи затвердження фактичної рівності етносів. Замість множини майнових і станових груп створювалися національні когорти єдиноподібних класів і соціальних прошарків, економічним підґрунтям котрих була суспільна власність на засоби виробництва. Якими шляхами відбувалася соціально-класова нівеляція, які етнокультурні та демографічні наслідки вона мала, — з цілком зрозумілих причин це питання залишилося поза увагою авторів монографії, однак вони зауважили, що "реальный путь к "выравниванию" лежал через максимальную интенсификацию социального роста всех, и в первую очередь ранее отсталых народов"⁶.

Осягнення змісту та наслідків модернізаційних перевантажень радянської епохи в етносоціальній та етнокультурній сферах залишатиметься завданням номер один для наступних поколінь вчених.

80–90-і рр. ХХ ст. стали часом фактографічного та тематичного прориву: саме тоді переважна більшість етнічних громад України стала об'єктом наукового дослідження історичної науки та суміжних дисциплін, завдяки чому вони вийшли з, здавалося вічного, забуття; в суспільствознавстві затвердилося, надавши могутнього поштовху дослідницьким пошукам, поняття "етнічна меншина". Тематично дослідження наслідували радянську історіографію, проте геть іншими були концептуальні підходи і, як наслідок, оцінки діяльності урядових структур. Насамперед це стосується національно-культурної політики, мотивів запровадження стосовно етнічних меншин та її стратегічного призначення. Колективну думку вітчизняних дослідників можна сумувати наступним чином: коренізація освітньої системи становила одну з вагоміших складових національно-культурної практики радянського уряду, вона була частиною процесу "радянзації національних меншин" і була національною формою створення "радянської системи освіти і культури", яка передбачала ліквідацію дореволюційної системи освіти, традиційного виховання, атеїзацію навчального процесу, жорсткий партійний контроль над навчальним і виховним процесом.

За спільною думкою колег 20-і рр. стали часом різких змін у галузі традиційної культури етнічних громад України, а на кінець 30-х рр. перспективи подальшого їхнього розвитку формували процеси стандартизації та етнокультурного нівелювання. Зазначається, зокрема, що наприкінці 30-х рр. практично в середовищі всіх етнічних громад вийшов з вжитку традиційний костюм, занепали народні промисли, стали тенденцію до стандартизації виявляла культура будівництва. Всі ці факти є загально відомими, однак механізм процесів етнокультурної стандартизації практично не розкритий. Мало цікавило дослідників питання, яку роль у ній відіграла радянська держава 20-х рр. і якою була вага загальних тенденцій глобалізації. Праці, що ставили нетрадиційні ракурси дослідження процесу радянзації залишалися епізодичними⁷.

Як наслідок, у вітчизняній науці оформилися два протилежні концептуальні підходи. Один з них сформувався у першому пострадянському десятилітті й значною мірою наслідував концепції доби перебудови. Науковці значною мірою абстрагувалися чи "не помічали" суперечностей, що приховувала в собі коренізація, та її руйнівного впливу на низку складових традиційної народної культури. Інша концептуальна схема, вочевидь базована на ідейних засадах закордонної та еміграційної історичної думки, навпаки фокусувалася на суто негативних наслідках

радянської доби в історії етнічних громад. Між тим очевидно, що попри всі ідеологічні дискусії традиційне культурне середовище приречене самим ходом розвитку людства. У найбільш економічно розвинених країнах вже давно сформувалися нові форми етнокультурного відтворення, а осередки традиційного культурного середовища зберігаються лише як певні законсервовані анклавні. Процеси всесвітньої глобалізації поставили нові виклики перед етносами, і останні вимушені винаходити нові моделі етнічного відтворення у сучасному взаємозалежному світі.

Від того проблематика етнічного співжиття та взаємодії впродовж політики коренізації не стає менш важливою. Яким чином змінилася якість та наповнення народного життя під впливом більшовицької національної політики, ще належить з'ясувати. Однак зрозуміло, що з'ясувати це, спираючись лише на урядові звіти та статистичні показники — неможливо. Треба звернути погляд на народне життя як таке: позбавлене офіціозу та удаваного героїзму, життя-існування, життя-виживання, що складалося з щоденної виснажливої праці та епізодичних свят.

2. Радянізація

Не секрет, що більшовики ставили амбітні цілі інтернаціоналізації однієї з найбільш строкатих в етнічному відношенні країн світу. Першим кроком на тому тривалому шляху мала стати так звана радянізація. Під цим популярним упродовж 20-х рр. терміном приховувалася державна політика соціальної та культурної стандартизації етнічних громад, тобто виведення їх на той усереднений щабель соціальної зрілості (створення модерних соціальних прошарків і класів, зокрема, національних пролетаріату та інтелігенції) та культурного розвитку (підвищення рівня писемності, насамперед політичної), який би дозволив в масштабах СРСР запровадити цілковиту державну власність на засоби виробництва, зосередивши виробничі ресурси у великих промислових підприємствах. Впродовж міжвоєнного періоду актуальність терміну змінювалася, досить суттєво змінювалися й відтінки його значень.

На початку 20-х рр. термін мав синонім, який за своєю суттю був значно виразніший. Він зустрічається в справах ЦКНМ за 1924–1925 рр. Та частина етнічних громад, яка пристала до гасел Жовтневої революції, називається так: "обольшевичившиися"⁸. Керівники нацменсекцій ЦКНМ цілком слушно ув'язали радикальні зміни в традиційній етнокультурній поведінці етносів з пролетарською революцією. "...Зачастую солдаты с фронта, научившиеся говорить по-русски лучше, чем их собратья дома, выступали и руководили движением по-русски, т.е. на том языке, на

которм они восприняли русскую революцию", — констатував С. Ялі. Додамо, що вони у добу, що передувала коренізації, не лише "поросійськи" керували селами, а й привносили геть інші стандарти життя в повсякденність етнічних громад. Усвідомлення того, що ці зміни в етнічному середовищі відбулися не на користь влади більшовиків, привело останніх до усвідомлення необхідності переходу до коренізації. Дещо пом'якшився і зміст політичної діяльності партії більшовиків в етнічному середовищі: на добу непу й коренізації було поставлене завдання поступової радянзації етнічних громад, культивування соціальної бази ідей "великого ривка" в їхньому середовищі.

Наше завдання полягає у визначенні найвпливовіших факторів видозмінення повсякденності етнічних меншин УСРР у добу непу та політики коренізації, окресленні в ньому ваги політичного та господарського, винайденні співвідношення тенденцій маргіналізації, інтернаціоналізації та природного консерватизму в етнозберігаючій поведінці етносів впродовж періоду потужного державного впливу на засадничі основи існування останніх.

Зауважимо, що період від встановлення радянської влади до розгортання політики коренізації був часом критичного перенапруження сил етнічних громад, сконцентрованих на меті виживання на руїнах старого світу. Визначальними факторами повсякденного існування етнічних громад стали розруха, адміністративний хаос та голод 1921–1922 рр. Останнє соціально-економічне явище спотворило життєдіяльність низки етнічних громад, найбільшою ж мірою — селянських етнічних груп Південної України.

Обставини життя люду в голодні часи, висловлені в одній з газетних заміток стосовно грецького селянства, були типовими для України загалом: "... Звільнившись від усіх фронтів та махновських банд, селянство заходило над відновленням своїх розорених господарств. Були здійснені значні посіви. Але недорід ... продовжив розруху. Навесні наступного року зупинився в селі сільгоспзавод, зачинилося багато дрібних підприємств. Населення харчувалося сурогатами замість хліба. Біднота за безцінь збувала своє майно. Бідняцькі господарства, що обробляли землю руками чи однією корівкою, й наступними роками не спроможні були зміцніти. До осені 1925 р. тривали розпродажі майна та худоби"⁹.

В колишніх іноземних колоніях голод набув страхітливих форм і посилювався господарською кризою, викликаною поселищним розкуркулюванням. Відомості НКВС однастайні в описанні жахливих розмірів голоду в іноземних колоніях: німецьких, болгарських, грецьких, єврейських, шведській тощо. Промовисті відомості про поширення голоду серед німців в травні 1922 р. наводив зав. відділом національних меншин

НКВС УСРР І. Сударський у зверненні до Міжнародного комітету робітничої допомоги в Москві: "З загальної кількості населення Запорізької губернії... голодує німецького населення... 80%; Миколаївська губернія... 80%; ...Донецька губернія... 50%; Одеська губернія... 50%"¹⁰.

Перші згадки про відновлення традиційних громадських свят національного характеру у повоєнні роки знаходимо починаючи з 1925 р., коли тенденції виходу з економічної руїни та адаптації селянських господарств до нових правил господарювання набули сталого характеру¹¹.

На жаль, хронічне недоїдання та злиденність були не єдиною проблемою тогочасної реальності. Населення величезної більшості регіонів України жило в умовах щоденного звичного терору: це підтверджується як масовими архівними джерелами, так і матеріалами преси.

Липневі випуски катеринославської газети "Звезда" присвячені висвітленню так званої "Справи слов'янських "героїв", за матеріалами якої у повному складі звинувачувалися радянсько-партійний апарат та начальник міліції с. Слов'янка. Слідчі з'ясували, що начальник міліції, користуючись необмеженою владою, за сприяння місцевих властей впродовж року скоїв низку "самых кошмарных и невероятных преступлений"¹² (масові вбивства, зокрема, й сільської вчительки, п'ятика, розпуста й насилля). (Наперед зауважимо, що переважна частина з 28 звинувачуваних була амністована, але шістьох осіб засудили до ВМН з конфіскацією майна)¹³.

Захисники звинувачених, аналізуючи їхню протиправну діяльність, дійшли досить цікавих висновків. Адвокат групи сільрадівців Синайський зауважив, що "большинство преступлений не простая уголовщина ... это — сплошной самосуд, самосуд некультурных отсталых деревенских людей, выведенных из равновесия гражданской войной". Інший захисник — Ткачук — підсумовував: "Рабочие и крестьянство, малокультурное и неграмотное, сами создавали советский государственный аппарат, учась при этом друг у друга". В поєднанні з "завданнями революційного часу" [читай — політикою воєнного комунізму — Л. Я.], саме низький культурний рівень трудящих став, на його думку, підосною масових і жорстоких зловживань владою. "Ясно, что проводит эту работу им пришлось со строгостью первого революционного периода. Кто из активных участников нашей пролетарской революции не ошибался в своих революционных действиях? В эту революционную эпоху ошибались целые организации, целые революционные коллективы, а не только отдельные революционеры и что же? Они, крестьяне, малограмотные, самоучки, не выезжавшие из своей Славянки, отделенной на 75 верст от г. Павлограда — только они не должны были ошибаться? Они безусловно ошибались и не один раз, а много раз.

И все-таки все возложенные на них революцией задания, как сбор продрозверстки, борьба с бандитизмом и выкачка оружия — нужно отдать им справедливость, — они выполнили"¹⁴.

Матеріали "слов`янської справи" — типової й показової у своїй страшній правді — не лише унаочнюють страхітливі умови існування села, зокрема, національного, але й ставлення держави до проблеми протиправної діяльності місцевої влади, як такої. Впродовж 1920–1923 рр. вона, фактично, віддала село на відкуп ревкомам та міліції, мало переймаючись інтелектуальним та моральним рівнем останніх, не контролюючи їхні методи діяльності. Для неї мало важило, що в низці місцевостей радянський апарат та міліція перетворилися на банди. Центральна влада була зацікавлена лише в тім, аби місцева вправно збирала розкладку і "боролася" з антирадянським бандитизмом. Але ж заручниками цієї неприхованої змови держави та місцевих "крутеликів" було мирне населення, що існувало в обставинах вмотивованого "беспредела", і він, що важливо, був явищем пересічним.

298-й випуск "Звезды" започаткував серію репортажів з "Камишевацької справи". Матеріали слідства показали, що з лютого по травень 1922 р. місцева влада на чолі з головою виконкому, старшим міліціонером Волковим, начальником самооборони Найдьоновим та секретарем волкомосередку Жиліним без суду та слідства під приводом боротьби з бандитизмом вбила близько 20 осіб. Майно вбитих селян конфісковувалося та розподілялося між учасниками "спецоперацій", а господарі розстрілювалися вночі "при попытке к бегству". Ватага бравих сільрадівців та міліціонерів дійшла до того, що спалила живцем слідчого та ще п`ять ні в чому не винних людей (серед яких були діти), аби приховати свої злочини. За матеріалами справи проходили 24 звинувачувані, (з яких дві особи осуджені до ВМП)¹⁵, 32 свідки¹⁶.

Газетні шпальти з їхніми щоденними повідомленнями рубрики "Події" ("Происшествия") відбивають екстраординарну криміногенну ситуацію в містах України з характерними для неї безконтрольністю зберігання та використання зброї, грабунками, вбивствами, проституцією, наркоманією, підпільним ігорним бізнесом. Для ілюстрації наведемо декілька повідомлень тогочасної преси. — 30.10. — до лікарні доправлені два селянина с. Мануйлівка, поранені в голову пострілами з гвинтівки; вбитий учитель з с. Миколаївка Кам`янського району (три озброєні бандити з лісу вбили подорожнього та зняли з нього нові чоботи);¹⁷ 31.10 — у Н. Кайдаках пострілом з револьвера вбитий Ф. Сокрута; покінчила самогубством, кинувшись під потяг разом з немовлям, А. Ребристова; 6.11. — на станції Горяїнове у дачному потязі пограбований артільник, вбитий його охоронець, забрані 500 тис. руб.; селянин Трегуба став жертвою афериста,

який продав йому чотири фальшиві діаманти за 34,5 тис. руб.¹⁸; 11.11. — убивство на ґрунті ревнощів з револьвера.

Вкрай складними залишалися у повоєнну добу умови життя пересічних громадян. Побут городян на початку 20-х рр. можна з цілковитою відповідальністю кваліфікувати як критичний. Внаслідок величезних втрат житлово-комунального господарства впродовж війни та господарської розрухи, запровадження 8-годинного робочого дня та масових міграцій населення (зокрема, євреїв) територією республіки катастрофічно погіршилися житлові умови сотень тисяч людей. За підрахунками катеринославської влади у 1923 р. придатними для експлуатації було близько 60% житлового фонду. Житлові умови катеринославців окреслювалися поняттям "житлова криза".

Радянська преса дає багатий матеріал для дослідження феномену "раннього радянського суспільства", в якому не тільки боролися, а й співіснували, роз'їдаючи одна одну, більшовицька та непманська ментальності, свідомість селянства (переважно глибоко етнічна та релігійна), деполітизованого робітництва та ментальності низки маргінальних декласованих прошарків 1923 р. Перші шпальти періодичних видань рясніли не лише виступами партійних вождів, зведеннями про політичну ситуацію в світі, а й рекламними оголошеннями. Порівнюючи їх з іншими матеріалами преси, дивуєшся, як далеко ідейно й мовно відстоять ці матеріали, яка прірва відділяє ті соціальні верстви, носіями світогляду яких вони є.

Зростаючий тиск нової, раніше невластивої суспільству, ментальності поволі заповнював не лише газетні шпальти а й повсякденне існування тисяч людей. Безперечно, найвпливовішим фактором радянської реальності стала політизація повсякденності, спроба замінити традиційні побутові орієнтири штучно створюваними формами дозвілля. Спроба скоротити дозвілля до мінімуму перетворила життя радянського активу на безкінечні радянсько-партійні збори, що впродовж доби змінювали свою дислокацію. Усілякі засідання в безкінечних комісіях з'їдали левову частку життя радянсько-партійної бюрократії. Те, що остання, як могла волинила — незаперечний факт. Про це, зокрема, свідчить оголошення 22 серпня 1923 р.: "На основании пленума Екатеринославского горсовета от 17 августа 1923 г. всем неявившимся членам Горсовета на заседание пленума от того же числа надлежит в течение 3-х дней дать в президиум совета объяснение о причинах неявки. Не предоставившие в течение 3-х дней объяснений будут оштрафованы в размере 1-го рубля золотом в пользу воздухофлота"¹⁹. 332-й випуск газети інформував, що згідно з названою постановою міськради були оштрафовані 169 осіб, яких зобов'язали внести відповідне утримання впродовж тижня²⁰.

Намагання влади перетворити маси на активних свідомих громадян створило якісно нові форми "пролетарського (комуністичного) дозвілля" та осередки нового соціально-економічного укладу — комуністичного — який, щоправда, набув незначного поширення. Його, так би мовити, обличчям, були фігури партійця та комсомольця, поки ще малочисельні і загадкові для пересічних громадян. Засоби масової інформації відіграли провідну роль у формуванні нових стереотипів суспільного життя та образу нової радянської людини. Здійснювалося це завдяки тиражуванню простих зрозумілих образів. Пропагуючи зразковий образ сільського комсомольця г. "Молоде село", показувала його еволюцію від пересічного п'яниці та дебошира до охайного читача сільської бібліотеки, й резюмувала наступним чином: "От-так покінчить усякий свідомий комсомолец зі своїм пияцьким минулим... Поміркувавши, він піде по шляху знання та науки. Ось таким повинен бути усякий зразковий комсомолец"²¹. Повсякденне життя звичайно суттєво відрізнялося від ідеалістичних газетних картинок, однак їхній вплив на ментальність народу був величезним.

Досить складною була організація побуту партійців. Вона, як видно з преси, критично загострилася саме впродовж 1923 р., коли величезна більшість членів партії розчарувалася в ідеї всесвітньої революції. Події в Рейнській області підсилили песимістичні настрої серед партійців, які, споглядаючи розгортання непу, почали висловлювати незадоволення аскетичним побутом та матеріальними негараздами. Газетні публікації досить випукло підносили тему повсякденного життя партійця і таким чином виносили її за межі партійного кола. Відповідні замітки виходили тоді в рубриці "Партійна робота". Під псевдо А. Р. у статті "Побут партійця" один з членів партії не лише критично змальовував повсякденність пересічного комуніста, а й намагався теоретизувати з цього приводу. Життя комуністів впродовж 1917–1921 рр. змальоване ним лаконічно: "... Голодні пайки, стояння в черзі за обідом після занять, холодна кімната... жодного особистого життя". Інша справа — доба непу. Тут "особисте життя для комуністів ... виступає більш рельєфно, аніж раніше. Якщо раніше особистісне "Я" затушовувалося, якщо напівголодний партієць раніше забував про себе, мало піклувався, віддаючи переважну частку часу партії, то нині, коли він отримує більш менш пристойне утримання, маючи можливість купити костюм, придбати дещо з предметів розкошу, обставити свою кімнату більш менш пристойною обстановкою, — особисте його життя доволі часто переважає над партійним..." Саме в цьому А. Р. вбачав загрозу боєздатності партії. Негативний вплив міщанського "багна" (болота), суперечок з жінкою (нареченою) з питань побуту для партійця був незаперечним. Однак,

значніші загрози партії крилися у ній самій, а, вірніше, в економічній нерівності партійців. Вищість партійної номенклатури над комуністами, які отримували "мізерні ставки по 2–3 категоріях", внаслідок чого ледь животіли — закладала внутрішній конфлікт у партії. Як вкрай загрозливе зображувалося становище сільських партійців, які прискореними темпами "окуркулювалися", відправляли релігійні обряди, співалися і внаслідок цього відкликалися з партії²².

Несподіване продовження тема отримала в дописі секретаря Катеринославської міськради Л. Поліщука "Быт партийной клячи". Принциповий переслідувач прогульників засідань міської ради (Див.: С. 159) констатував: десятки засідань, доповідей, громадських навантажень перетворюють партійця на заручника показної громадської роботи, тоді як його власна родина (перш за все діти) лишаються без батьківської опіки. Висновок людини, яка потерпала від нікому не потрібної "радянської метушні" лунав, наче стогін: "Побут партійної шкапи необхідно змінити в напрямку розвантаження партійця від суміщення, від десятків нікому не потрібних засідань, від непомірних витрат, що непомірним тягарем лягають на бюджет партійця"²³. Л. Поліщук мріяв про створення громадських побутових закладів, які б "розвантажили дружину партійця від авгієвих стаєнь побуту" та, певне, сподівався на упорядкування роботи пересічного радянсько-партійного функціонера, однак відносно пом'якшення партійної дисципліни було нетривалим. Вже наприкінці 1923 р. газетні шпальти накрила лавина повідомлень про виключення з партії та винесення доган за недотримання партійного статуту (вінчання в церкві, участь у Водохрещі, хрещенні тощо): партія зробила жорстокішою дисципліну й зайняла "кругову оборону", тепер вже проти внутрішнього ворога — дрібнокапіталістичної — непманської стихії.

Село суттєво відрізнялося від повоєнного міста у своїх повсякденних звичках. На відміну від поліетнічних міст, села залишалися осередками виразної етнічності. Власне, рівень соціально-економічного розвитку певного села (регіону), його культурне обличчя та колорит були безпосередньо пов'язані з домінуючими етнічними групами. Втім, до початку політики коренізації на етнічну специфіку села зважали лише в контексті завдань більшовицької агітації й пропаганди. Етнічна специфіка, як така, в цей час більшовиків не цікавила. Один з перших дописів, що стосувалися життя етнічного жіноцтва, був присвячений болгарському жінвідділу с. Цареводарівка Бердянської округи, датований 23 серпня 1923 р.²⁴ У В.-Токмацькому районі Мелітопільщини в німецьких селах всі завдання радянської влади виконуються вчасно, але "якось механічно", школи всі функціонують, населення переважно заможне²⁵. Сількор С. Р., відзначаючи появу кочових циган у районі, зазначає неприпустимість

знахарства та ворожби, котрими кормляться "ці гастролери". "...Пора вже було б привчити цей народ до осілого життя й заборонити їм бродити по селах і обдурювати селян. Це змусило б циган зайнятися якоюсь виробничою справою"²⁶.

Сплеск цікавості до етнічних громад був не випадковим і визначався переорієнтацією внутрішнього політичного курсу більшовиків. До поворотного 1923 р. проблеми етнічних меншин накопичувалися й поглиблювалися в контексті проблем поліетнічного населення на цілком "інтернаціональних" засадах²⁷. В чому ж полягала їхня сутність?

Періодичні видання відбивають картину суцільного світоглядного хаосу, який поглинув село у повоєнні часи. Численні дописи сількорів та подорожуючих можна звести до наступного: хата-читальна існує на папері, вчителі безвідповідальні та бездіяльні, діти покинуті напризволяще, обкрадають сади й баштани, підлітки та молодь пиячать, влаштовують бійки й поножовщину²⁸, процвітає самогоноваріння та безпросипне пияцтво дорослого населення.

Статті з типовими назвами "Кулачные бои (Пора положить конец этому безобразию)"²⁹ закликали рятувати підростаюче покоління, переключати його сили в клуби, читальні та театри. Криком волаючого в пустелі лунали слова вчителів: "... Наша некультурність приголомшує, порівняно з буржуазними державами. Неохайність, бруд, вошивість заїдають більше 80% країни, хабар та пияцтво — звичайні супутники темноти й невігластва, культурної відсталості населення"³⁰.

3. Проблема створення "радянського" способу життя

У хаосі нереалізованих суспільних прагнень і управлінської безпорадності проблема побутової невлаштованості загострилася як ніколи, тим більше, що проголошення непу спричинило миттєву болючу ерозію комуністичного світогляду та кризи в партійних лавах. Невдовзі розпочалися пошуки прийнятних моделей співвіднесення комуністичного світогляду зі звичками народних мас. Проблемі був присвячений, зокрема, цикл виступів Л. Троцького, опублікований у регіональній пресі. Передова стаття одного з липневих випусків "Звезды" розтлумачувала пересічним партійцям: "Чтобы перестроить быт, надо познать его. В вопросах быта яснее всего обнаруживается, в какой мере отдельный человек является продуктом условий, а не творцом их... одно дело — политическая идея, другое — быт. Политика гибка, быт — неподвижен, упрямя.

Оттого — так много бытовых столкновений в рабочей среде по линии, где сознательность упирается в традицию"³¹. Звісно, побут, як такий, не

цікавив одного з провідних ідеологів більшовицької революції. Побут був для нього важливий ("Показывайте нам жизнь, какою она вышла из-под революционного отпечатка") лише тією мірою, якою його врахування сприяло побудові нового суспільства з новим побутом. "Завоевавший власть рабочий класс ставит себе задачей подчинить сознательному контролю и руководству экономические основы человеческих отношений. Только это и открывает возможность ясной перестройки быта", — резюмував у своєму виступі на московському радіо Л. Троцький. Місцева преса зовсім не випадково тиражувала його, прагнучи донести в деморалізоване партійне середовище нові орієнтири і стандарти життя, адже саме пересічному радянсько-партійному активісту з його пересічно непоказним культурно-освітнім рівнем і життєвим досвідом випадало на практиці примирити в умовах непу два діаметрально протилежні культурні світи: традиційний і поки що ефемерний комуністичний. На цьому шляху треба було вирішити багато питань, запропонувати суспільству та оперативно запровадити в життя якісно нові моделі повсякденного життя в усіх його складових (сімейно-шлюбні взаємини, дозвілля, обрядовість, побут, мода тощо). Одним з перших, вважав Л. Троцький, треба було вирішити питання створення нової обрядовості. Настанови автора теорії перманентної революції були цілком вмотивованими: "... Создание революционной бытовой "обрядности" и противопоставление её обрядности церковной достижимо только в отношении событий общественно-государственного характера, но не в отношении событий семейного характера ... Всекие новые формы и зародыши новых форм должны попадать на страницы печати, доводится до общего сведения, пробуждать фантазию и интерес и тем толкать вперед коллективное творчество новых бытовых форм"³².

Заклик Л. Троцького не залишився без уваги — висвітлення нових форм побуту стало центральною темою радянської преси впродовж 20-х рр.: усталені моделі традиційного побуту висвітлювалися в негативному ключі, тоді як нові — у глорифікаційному. Серед них безперечно першість утримували всілякі недільники ("воскресники") та суботники. Допис сількора В. Глотова "По нашему краю. Недельник на селі" у характерній піднесеній манері висвітлював один з таких заходів. — "За ініціативою комосередку, райвиконкому та райкомнезама в селі Сольному був влаштований недільник по збору врожаю суспільних клінів: районного, лікарняного, дитячого будинку, шкільного та сільбудинку". Рано вранці селяни в піднесеному настрої (серед них представники місцевої влади та вчителі) зібралися разом і до другої години дня викосили 60 дес. жита. Повернувшись до села і нашвидкуруч пообідавши, багато з них повернулися до виконкому, де відбувався народний суд над

17 особами, звинуваченими у грабунках. Надвечір всі бажаючі могли взяти участь в урочистому засіданні сільських організацій з нагоди 3-ї річниці існування комнезаму. Останнє "... відіслало привітальну телеграму т. Леніну й тільки о 12 годині ночі зі співами "Інтернаціоналу" та "Заповіту" завершилося"³³.

Отож, типовий "набір" розваг для народних мас включав працю без вихідних і святкових днів, народні суди з усіх приводів і випадків, як засіб масового перевиховування мас, тривалі засідання суспільних і партійних організацій до пізньої ночі і зранку — те саме.

Як альтернатива безцільному марнуванню часу висувалося суспільно корисне дозвілля, зокрема, фізкультурні заходи. Заклики на кшталт: "Будьте, як у Афінах, але по-пролетарськи", "Дух колективу, солідарності, сміливість та бадьорість, — от що повинна показати наша спартакіада"³⁴ супроводжували розбудову фізкультурного руху в республіці.

Центром перевиховання трударів за задумом більшовицьких вождів мав стати клуб. Сільський клуб, як видно з матеріалів преси, численних звітів обстежень сільрад та районів, упродовж першої половини 20-х рр. залишався химерою. Тоді, як втомлене війною та революційними потрясіннями населення прагло радісного дозвілля, пролетарські та селянські клуби пропонували людям типовий набір більшовицьких розваг: засідання суспільних організацій, лекції на політичні теми, політичні диспути. Прагнення перетворити клуб на осередок політичного виховання мас просякало наскрізь державні та партійні установи. Політично знеособлена робота окремих клубних установ засуджувалася відповідними органами і висміювалася в пресі. Один з дописувачів під псевдо "Батраков" писав: "Захожу одного разу до сільбудинку..., думав лекцію послухати, з'ясувалося — "танцюльки". Піаніст жарить у всі лопатки "підіспанець", а хлопці та дівчата скачуть до стелі". Висновок з події був цілком відповідний епосі: "... Райсільбудинку треба звернути серйозну увагу на роботу ... сільбудинку і водночас вичистити його склад від куркульського елементу"³⁵.

Найменший відступ керівництва таких установ від вимог партійно-радянської номенклатури ставав приводом для нищівної критики та посадових стягнень. Одна з критичних заміток стосувалася святкування Різдва катеринославським клубом металістів "Червоний Профінтерн". Робкор МАСКА писав наступне: "Здавалося б, у завдання клубу в дні Різдва входить також успішне проведення антирелігійної пропаганди. Але правління клубу ... певне з цим не згодне. В клубі був влаштований "сімейний вечір" Різдво зустрічали весело. Дали кіно. Опісля вже відкрили "вечір". Вечір з танцями та єврейськими анекдотами "з перцем". Під промовистим шаржем з підписом "Братва "гоцаєт" красувалося риторичне

запитання: "... А що ж правління влаштує на Великдень. Костюмований бал-маскарад з циганським хором, чи що?"³⁶ Риторичне питання не мало відповіді, не в останню чергу через нездатність більшовиків на той час цілковито підкорити маси своїм далекосяжним прагненням.

Поліетнічне українське суспільство на початку 20-х рр. було, власне, виснаженим соціальним організмом, якому потрібно було усвідомити свої устремління й обрати шляхи їхнього досягнення. Втім, найбільшу його проблему становила не відсутність спільної мети, а глибока світоглядна криза, викликана революційними потрясіннями. Пошматоване погромами, репатріаціями, радянськими й антирадянськими повстаннями, розкуркулюваннями, білим і червоним терором, суспільство перебувало в шоковому стані й було глибоко хворим. Про це свідчило поширення суспільних негараздів: пияцтва, наркоманії, проституції, дармоїдства, бандитизму, дитячої безпритульності. Довгоочікуваний мир відкрив перед людністю нові історичні обрії, але сам по собі був не спроможний мобілізувати суспільство й спрямувати його енергію в життєдайне річище.

В цій ситуації більшовицька держава, створивши інформаційну монополію, сфокусувала найкращі сили на справі формування нової масової свідомості, спроможної кінець-кінцем прийняти й підтримати ідеї "великого ривка". Ця величезна наукова проблема допоки не вивчена вітчизняними спеціалістами, навіть попереднє (досить поверхове звернення до неї) відкриває нові грані проблеми повсякденності, як такої, та її етнічної складової, зокрема.

Якісні доленосні зрушення в масовій свідомості (яка, зазначимо, суттєво відрізнялася від етнічних форм ментальності) випукло унаочнює радянська преса. Вона впродовж 20-х рр. стала сходинками, по яких більшовики підбиралися до народної ментальності, спромагаючись змінити її докорінним чином. Її складові на загал добре відомі науковцям: класовий радикалізм, пролетарський інтернаціоналізм, войовничий атеїзм — менше знані конкретні форми й методи, якими останні закріплювалися в масовій свідомості.

Наважимося стверджувати, що саме більшовицька преса (культосвітній рівень пересічного функціонера-пропагандиста був надто низьким для створення власних агітаційних методик) відіграла провідну роль у переорієнтації народної свідомості й стала свого роду "законодавцем моди" в цій сфері. Аби проілюструвати форми її роботи наведемо найбільш яскраві приклади.

Перший січневий (1923 р.) випуск газети "Молоде село". — Вздвож першої сторінки курсивом проходить гасло: "З роком новим — вістка нова — жити нам без нагая!" (речитатив явно наслідує народні колядки). Далі інші і за формою і за змістом, орієнтовані на підсвідомість, гасла-

психологічні установки — "На світі є лиш єдиний стяг, за котрий не соромно лить свою кров, умерти під ним — це червоний стяг", "На світі є єдине гасло, яке може об'єднать і повести маси працюючого юнацтва до світлої будучини — це гасло комуністичного інтернаціоналу молоді"³⁷.

Тут же — добре промальований комікс: зображений молодий хлопчина-комсомолец, який довгою удавкою, що тягнеться згори сторінки до низу, душить роботодавця "умовами найму". Через усю картинку розміщений текст "Заповідей молодого наймита", в якому в концентрованому вигляді відображене кліше більшовицького перероблювання світу та свідомості людей.

"Заповіді молодого наймита"

[текст наведено без коректив — Л. Я.]

Я знаю, мій ворог сидить коло мене, їсть зо мною з одної миски, і спить в одній хаті. Цей ворог є куркуль, що визискує мою працю.

Я знаю, що єдиний мій порятунок, мій єдиний друг це є спілка робітників землі та лісу, в якій об'єднуються всі наймити і робітники радгоспів.

Я знаю, що куркуляча молодь завше тягне до панів, бо сама хоче вибитись на пана і мені від того буде не ліпше, тому я мушу товаришувати не з ними і підтримувати не їх, а тих, хто вийшов сам з злиднів.

Я знаю, що мій господар не любе комуни і лає більшовиків, а тому і не допоможе мені в цьому, тому я мушу сам стати комуністом, вступивши до КСМУ, і будувати той лад, який потрібний мені, а не куркульським дітям.

Я знаю, що, коли я вимагаю від свого хазяїна більше, ніж тепер, я допомагаю наймитам інших куркулів і в інших селах та країнах домогтись більшого, а тому я завше буду прагнути не зменшити, а збільшити свій заробіток.

Я знаю, що я буду правильно робити тоді, коли буду додержуватись цих заповідів, постанов профспілки Всеробітземлісу та Комуністичної Спілки молоді України. Тому я повинен знати постанови цих організацій і Радянської влади, щоб жодний мій крок не сприяв порушенню постанов КСМУ та Всеробітземлісу."³⁸

Ми не відкидаємо того факту, що в конкретно історичній ситуації "Заповіді ..." допомагали вирішувати конкретні цілі — врегулювання відносин найму — проте їхня далекосяжна мета — зомбіювання масової свідомості трударів більш очевидна. Форма цього "твору" (який, певне, завчався напам'ять сільськими агітаторами й комунарками), скалькована з десяти християнських заповідей, так уїдається у свідомість, що людині вже не важливо, що "куркуль" сидить за одним столом, їсть з однієї миски і спить поруч, він — ворог, а, значить, норми людської моралі до нього не

застосовуються. Слоган "Комсомолец та куркуль — це два вороги" — це основа життя, її стрижень, її зміст.

Не менш агресивними фарбами вимальовувалася антирелігійна пропаганда, що цілковито видозмінювала світоглядні орієнтири молоді людини. Її далекосяжні наслідки досить влучно відображені у вислові одного з пропагандистів: "Людина сама починає почувати себе богом, господарем життя, що може влаштувати рай на землі, до своєї смерті"³⁹. Те, що це була омана, яка мала карколомні наслідки, з'ясувалося згодом, а впродовж 20-х рр. антирелігійна вакханалія набула нечуваних обертів і несподіваних вигадливих форм.

Вона стала стрижнем, навколо якого оберталися всі спроби більшовицького проводу викликати до життя й зробити усталеними нові форми повсякденного та святкового життя. На початку 1923 р. святкування Різдва в республіці обмежалося тим, що в містах були розклеєні афіші з запрошенням робочої молоді на нове свято "Червоне Різдво". Метою засідань було, як зазначалося, пояснити, що Різдво — всього лише астрономічне свято зимового сонцестояння⁴⁰.

Впродовж року, від одного великого релігійного свята до іншого, оберти антерелігійної пропаганди нарощувалися. Партійні та комсомольські осередки давали відверті та розлогі настанови місцевим сільським та міським осередкам і щодо форм її організації і щодо кадрової роботи: "Особливу увагу треба звернути на хлопців, що залишають сім'ю, аби ступити до КСМ. Бо такі хлопці дійсно будуть з нами, вони не спиняться не перед чим, йдучи до своєї мети"⁴¹.

Молодіжні газети задавали тон антирелігійних заходів, вони вирізнялися зовнішньою привабливістю пропагованих заходів. І цілком не випадково, — адже саме вони вербували найбільш рухливу і вибагливу частину суспільства. Райкомівські діячі та журналісти виявляли неабиякий хист, аби створити нові, але цілком відповідні свідомості сільської молоді, форми комсомольського дозвілля, які дивним чином сполучалися і водночас заперечували усталені норми повсякденного життя селянства та його святкове дозвілля.

Під закличками колядувати для голодних дітей публікувалася безліч червоних щедрівок, їхні зміст та естетика були однотипними.

"Ми — комсомольці"

(червона щедрівка)⁴²

Ми — комсомольці, ми — орлята,
Гучний наш клекіт всюди чуť.
Ми прагнем щастя, ми прагнем волі...
Ходімо з нами, в нас славна путь!..
Ми — комсомольці... Несемо світло

У всі кутки ми, — й гине тьма...
Вся молодь з нами, уся біднота!..
І наша спілка буде міцна.
Ми — комсомольці... Ми нові квіти,
Укриєм землю ми усю,
Несем ми волю, несем ми щастя.
Гей, молодь, в спілку йди своєю.

Антирелігійна діяльність комсомольців на селі розгорталася під гаслами: "Давно пора усякі віри і попів здать до архіву! Юнацтву треба — створити рай на землі, а не на небі!" Про її конкретне втілення дає уявлення замітка "Як Луганський осередок святкував Різдво". В ній йдеться про те, як комсомольці села організували молодь, розучили червоні колядки, п'єсу "Святвечір у комсомольців". Навколо комсомольського осередку згуртувалися близько п'ятдесяти осіб. Метою комсомольського колядування було показати вищість комсомольців над звичайною молоддю ("автокефалія").

Комсомольська різдвяна процесія рушила з клубу до членів КНС, співаючи "Інтернаціонала". На користь голодних дітей колядували виключно по бідняцьких хатах. Після чутки про те, що поруч колядують "автокефалісти", комсомольці, за не позбавленим відвертості зауваженням, "... приготувались зустріти ворога. Коли близько вже була їхня шестикутна зірка, [вони] проспівали "Молоду гвардію" й кинулися проти ворога, викрикуючи молодими бадьорими голосами одне гасло за другими: "Геть автокефалію — петлюрівську — куркульську церкву", "Хай живе пролетарська правда", "Хай живе КСМ" та ще багато інших.

... хтось гукнув: "Хай живе п'ятикутна зірка, яка сяє усім гнаним й голодним", "Геть шестикутну". Після цих слів вся молодь кинулася на автокефалістів й одібрали від них їхню зірку, і зробили під спів Інтернаціоналу з неї п'ятикутну.

Автокефалія розбіглась. А селянська червона молодь наліпила на малюнок народження Христа серп і молот"⁴³.

У описаних подіях — глибокий психологічний підтекст, відверта цинічність та глумливе безкарне святотатство, під якими маскувалася певна група осіб, що прагла піднятися над односельцями.

На цьому безбожницьке дійство не завершилося. На другий день вранці у комсомольському осередку "красувалася" одібрана зірка автокефалістів з надписом "Автокефальна церква дає рай на небі, а пекло на землі". Надвечір комсомольці провели "Святвечір у комсомольців", а наступного дня заслухали доповідь "Про народження Христа". Наколядовані харчі склали на дві підводи: на першій розмістили портрет п'яного автокефаліста з надписом: "От на що колядує автокефалія"; з другої

підводи з написом: "От на що колядує молодь на чолі з КСМ" роздавали подарунки особам похилого віку.

Автор замітки Гуревич підсумував опис дійства словами: "Сила КСМ непереможна". Це, певною мірою обмежене, зауваження не було позбавлене сенсу. Тиск атеїстичної свідомості був виразним і відчутним: саме вона деформувала основи масової народної свідомості, ґрунтованої на релігійності. Здавалося, раніше непорушна будівля традиційного світогляду захиталася й давала глибокі тріщини. Під заклик — назву п'єси Лесі Квітоньки (однієї з тисяч сільських аматорів-драматургів) "Геть бога!"⁴⁴ — почалася ерозія традиційної селянської свідомості в усіх її етнічних формах. До початку політики коренізації окремі етнічні громади були захищені від неї тільки мовним бар'єром.

Нищення всіх і всяких авторитетів і стереотипів вимагало створення нового пантеону святих і великомучеників. Серед них: Василь Чумак — замордований денікінцями комунар-поет, стаття про якого була опублікована в рубриці "Наші герої та мученики"⁴⁵.

Нова свідомість прищеплювалася в характерних привабливих гаслах, що вибудовували в думках людної уявлення про наступність і прогресивність запроваджуваних змін. Вони вдумливо пристосовувалися до всіх поворотних моментів річного циклу. Ось як, наприклад, коментувався Великодень: "Славен еси наш милий Ладо — Боже! Казали колись поганці.

Христос воскрес! Казали й кажуть попи.

Віра — дурман народній. Хай живе весняне свято творчості й праці, наш Червоний Великодень!"⁴⁶

Атеїстичні заходи широко рекламувалися й обговорювалися в пресі. В рубриці "Останні телеграми" в дні Великодня публікувалися повідомлення на кшталт: "Вінниця. 6.04. Комсомольці-євреї-друкарі постановили працювати всю ніч проти єврейської пасхи на виконання замовлень Червоного козацтва.

Одеса. 6.04. Перед єврейською пасхою в одній з синагог, що перетворена на клуб, а також у деяких школах фабзавуча були улаштовані антирелігійні вечірки"⁴⁷.

Підсумовуючи сказане вище, слід відзначити, що етнонаціональна царина була найбільш занедбаною ділянкою внутрішньої політики більшовиків на початку 20-х рр. в Україні. Жодна з науково-дослідних структур не займалася спеціально дослідженням історії, етнографії та культури етнічних меншин. Практично не висвітлювалося національне життя на шпальтах місцевої і центральної преси. Перша половина 20-х рр. на фоні визначних соціально-економічних зрушень дала відчутне зниження інтересу до національного питання в усіх колах суспільства, проте воно було тимчасовим і мало з новою силою постати через певний час на

новому історичному етапі розвитку країни. Негативною стороною певного спаду національного руху в першій половині 20-х рр. ХХ ст. була та обставина, що за цей час суспільство, різко змінюючись в соціально-економічному й політичному напрямках, занедбало царину міжнаціональних відносин і практично нічого не знало ані про колишній стан етносів, ані про тогочасні їхні етнокультурні проблеми.

Повсякденне життя всіх без винятку етнічних громад розвивалося на тлі глибокої соціально-економічної кризи, пересічного погіршення умов економічного й культурного відтворення, розгулу бандитизму, процвітаючих соціальних хвороб, обмеженості та бруталної жорстокості місцевих властей. Перехід до нової економічної політики, зумовлений критичним загостренням соціально-економічних суперечностей і підвищенням політичної нестабільності в країні, упередив крайнє загострення міжнаціональних суперечностей, викликаних радикальними, вкрай непопулярними економічними й соціальними заходами більшовиків.

Протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. регіони компактного мешкання етнічних меншин перетворилися на осередки погано маскованої конфліктності, свого роду "гарячі точки", що погано піддавалися заходам державного управління. Не останню роль у цьому відіграло те, що радянська система робила перші кроки як діюча модель державного життя, а не декларативна форма революційної активності певних соціальних шарів. Характер комуністичного р. г. на місцях визначався надзвичайно могутньою й агресивною фразеологією часів революції та воєнного комунізму. Повсякденність народу України перетворилася на щоденну боротьбу за виживання: обмеженість матеріальних ресурсів, голод 1921–1922 рр., зловживання влади та постреволуційний шок стали найприкметнішими ознаками повсякденного існування регіонів. Більш різноманітне та бурхливе життя міст не відрізнялося на краще від тероризованого села: воно захлиналися від безробіття, зубожіння, відсутності житла, епідемічних хвороб. У цій ситуації трансформована більшовиками національна ідея відіграла роль світоча, що подарував народові *надію*.

4. Дисбаланс бажаного та досягнутого

Українська революція та воєнно-революційні події подальших років докорінно змінили соціально-економічні відносини в країні та внутрішній ринок зайнятості. Найголовніші соціально-економічні заходи Центральної Ради (ліквідація поміщицького землеволодіння, скасування смуги осілости, проголошення правової рівноправності етносів країни), з одного боку, здійснили давно назрілі соціально-економічні перетворення, з іншого,

поставили суспільство на межі соціальних катаклізмів, які мала спричинити боротьба за перерозподіл сфер впливу етносів у виробництві й споживанні суспільного багатства.

Запекла боротьба на XII з'їзді ВКП(б) між поборниками централізму й тими, хто не бачив альтернативи лібералізації в питаннях національно-державного будівництва, визначила "оксамитову революцію" згори, що дістала назву політики коренізації. Вона, безумовно, була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в радянській державі. Значна частина комуністичної номенклатури і в союзному центрі й на місцях у цей час вже розуміла, що альтернативою розширення суспільної бази рад шляхом політики коренізації є відтягуваний з дня на день суспільний вибух, здатний рознести весь СРСР і кожну з його державних складових. Політика коренізації була вкрай своєчасною та життєво необхідною для оздоровлення внутрішнього життя суспільства, опанування думками і сподіваннями суспільно активних громадян на якісно новому рівні в нових історичних умовах.

Ця мета була надзвичайно актуальною стосовно етнічних меншин. Етап неприхованої боротьби з націоналістичними та дрібнобуржуазними організаціями в республіці добігав кінця. Протягом 1920–1923 рр. ВЧК та її наступник Наркомат внутрішніх справ знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах УСРР. Віхами діяльності установ стали ліквідація махновщини й місцевого "політичного бандитизму", Польської організації військової та заборона сіоністського руху. Проте до фактичного опанування суспільно-політичною свідомістю етнічних громад було ще далеко.

Ігнорування національних особливостей під час здійснення соціально-економічної політики в першій половині 20-х рр. створило на середину 20-х рр. вибухонебезпечну ситуацію в сфері соціально-економічного життя значних за територією та вагою у виробничому житті республіки регіонів Західної, Східної та Південної України. Як ми показали раніше, українська радянська держава не відразу звернула свою увагу на етнічні громади, тривалий час адміністративні та соціально-економічні заходи в їхньому середовищі здійснювалися на загальних підставах. Накопичення й загострення суперечностей у сфері міжнаціональних взаємин, з одного боку, та проголошення політики коренізації, з іншого, поставило уряд України обличчям до необхідності з'ясування тогочасних проблем етнічних громад та визначення їхньої специфіки.

Матеріали фронтальних обстежень найбільших етнічних громад УСРР, здійснених впродовж 1924–1925 рр. співробітниками ЦКНМ при ВУЦВК Я. Саулевичем, Ф. Бітнером, С. Ялі та іншими, за широтою досліджуваних питань та вдумливістю опрацювання проблем сміливо можна віднести до

архівних скарбів. Звіти по наслідках відрядження керівників національних секцій ЦКНМ до регіонів та матеріали до них містять різноманітний матеріал про повсякденне життя етнічних громад на початковому етапі коренізації. Саме вони дозволили урядові України скласти відносно цілісну етнонаціональну карту республіки, стали підосновою розробки і запровадження етнічно орієнтованих програм та реформ.

Обстеження стану етнічних меншин, здійснені ЦКНМ у 1924–1925 рр., констатували, що майже п'ять років радянської влади процес "радянзації" в місцях компактного розселення етнічних меншин тупцював на місці. Діапазон стадіального положення, соціальної зрілості та етнокультурного розвитку етнічних груп України був значним. За спільною думкою сучасників за основними показниками безперечно першість серед етнічних громад посідали німці, які, незважаючи на щире повагу оточуючого населення, залишалися однією з найбільш замкнених і консервативних громад.

Німці України не складали єдиної етнокультурної спільноти: вони включали волинських, одеських, маріупольських німців та менонітів. Незважаючи на певні етнокультурні (зокрема, мовні) та конфесійні відмінності, в тому, що стосувалося повсякденного життя, німецькі субетнічні групи виявляли багато спільного. Базові основи життєдіяльності громад обумовлювалися різними версіями протестантизму, вимогливими до особистісного і громадського життя особи. Від неї вони вимагали глибинної віри, постійного духовного самовдосконалення, тісної праці та співжиття в релігійній громаді, свідомості, виваженості, порядності, працелюбності, смирення, чесності. Попри очевидні внутрішні міжконфесійні конфлікти, німецькі громади відрізняв зразковий порядок внутрішньої громадської організації та господарювання. Основою збереження особливого світу німецьких колоністів впродовж десятиліть був принцип майорату, що забезпечував сталість розмірів землекористування. Все інше в господарстві німця та принципах його щоденного існування було похідним.

Влучну характеристику маріупольського німця, до якої мало що можна додати, зробив свого часу П. Піневич: "До основних типових ознак маріупільського німця відноситься: працелюбність, що передається з покоління в покоління, наполегливість в досягненні поставленої мети, іноді розумна серйозна наполегливість та обачність, вдумливість і невідкупна чесність. Німець — землероб, почасти садівник, серйозний промисловець, але не аферист-ловкач, який крізь пальці пропускає сотні справ і будує свій маєток на піску; повільно, але вірно і спокійно він кожного разу прямує до означеної мети стосовно ведення господарства, і переважно досягає її. В сімейному побуті, — він суворий, навіть крутий батько, який тримається старовинних традицій, що поступово витісняються новим революційним побутом. В господарстві він ощадливий і

навіть скупий на безкорисні витрати, загалом, німці живуть в цілковитому достатку та ситості... німець по натурі консерватор глибокий та переконаний... навкруги чистота і порядок, навкруги все міцне й кріпке і на диво одноманітне й монотонне, так само, як одноманітний, монотонний та повільний і сам господар цих поселень — німець"⁴⁸.

Усім, що мав у дорадянську добу, німецький колоніст завдячував своїй невтомній щоденній виснажливій праці та впертості. По це вичерпно розповідала народна пісня волинських німців:

"Так, як німецький селянин, ніхто не сягнув,
Адже він про найгірший кавалок землі не забув...
Все усердя, енергію й працю віддає він землі,
А з того утворюються гарні мастки,
Так що все (коло німця) існує й сміється...
Коли б наші батьки побачили це,
То їхні мізки загальмувались би з великого дива...
Ох, що то за тяжкі часи були,
Коли в неможливому стані перебували наші батьки...
Але ж тепера все навпаки.
Зараз носять хутра дорогі, —
В атласних спідницях — у тонких сорочках
Допіру ходить наше жіноцтво"⁴⁹.

Більшовицька аграрна реформа початку 20-х рр. прирекла німецькі колонії на досить швидку та безальтернативну деградацію, вона ж стала підосною докорінних змін у повсякденному житті німецького села, перш за все в тому, що стосувалося виробничих циклів. Типове німецьке фермерське господарство дорадянської епохи з його великим (32–64 дес.) земельним наділом, найманою працею батраків, громіздкими господарськими будівлями, великим стадом свійської худоби, сучасним сільськогосподарським реманентом майже зникло у повоєнну епоху.

До того ж величезних втрат німці зазнали внаслідок примусових репатріацій та обмежувальних заходів 1914–1917 рр. Найбільшою мірою вони стосувалися прикордонних територій (нагадаємо, що в 1914–1917 рр. більшість німецьких поселень була перейменована на російські відповідники). Повернувшись до України, репатріанти знайшли свої оселі зруйнованими, вимушено відвойовували їх у нових господарів. Цілком не випадково німці підтримували окупаційні війська, брали участь у антирадянських повстаннях і плекали надію на відокремлення колоній у спеціальну адміністративно-територіальну одиницю, підпорядковану Німеччині. Голод 1921–1922 рр. тяжко вразив німецькі колонії, в значній їх частині селянство вело нужденне життя: маючи одну корову, сім'ї жили молоком та трав'яним

супом, масла не було зовсім, хліб — дуже рідко, хати здебільшого без даху, оскільки солома була використана на корм для худоби⁵⁰. Переважна більшість німецьких господарств після більшовицької земельної реформи стала середняцькою і вела натуральне господарство. Робота німецької господині була типовою для селянки: прясти, в'язати, шити білизну, поратися в присадибному господарстві, латати одяг, готувати їжу.

Поселищне розкуркулювання та різке зменшення норм землекористування викликало господарський колапс у потерпілих від них колоніях. Справа була не лише в розчаруванні селянства політикою радянської влади, а в тім, що розмір селянського землекористування був визначальним чинником організації одноосібного господарства, його структури, прибутковості, ефективності. Іншими словами, ефективність, міцність господарств колишніх колоністів визначалася саме тим фактом, що вони мали в своєму розпорядженні стільки землі, скільки потрібно було для розширеного відтворення одноосібного селянського господарства, заснованого на переважно власній праці. На підтвердження цієї думки, здається, можна навести колективну думку СГВ [Союз голландських вихідців. — *Л. Я.*], яка послідовно проводилася його керівниками протягом непу, про те, що встановлені радянським урядом норми землекористування є такими, на яких неможливо вести господарство⁵¹.

Зауважуючи на неможливості вести господарство, меноніти мали на увазі не будь-яке господарство, а таке, що було високопродуктивним і прибутковим. Для радянських та господарських органів не був секретом очевидний економічний регрес менонітських колоній, спричинений зниженням норм землекористування. І перші, й другі зазначали, що його наслідком стали "невідповідність основного й оборотного капіталів у господарстві",⁵² занепад господарських будівель, тваринництва. Спеціальна комісія, створена для обстеження СГВ⁵³, у своїй доповіді президії ВУЦВК констатувала наступне: "Система господарювання в менонітських колоніях збереглася стара, яка була введена відповідно до тих норм землекористування, що були раніше, стосовно господарства в 65 дес. При зменшенні норм землекористування до 16 дес. на господарство та при існуванні громіздких будівель та скорочення реманенту, прийнята раніше система господарювання не може бути раціональною... Такий консерватизм відбивається на менонітських господарствах, що в теперішній час не можуть бути визнані кращими порівняно з іншими селянськими господарствами"⁵⁴.

Звинуваючи правління СГВ у відсутності діяльності по "якнайскорішому переходу... на нові форми більш раціональної системи господарювання", Комісія таким чином перекладала відповідальність за господарський занепад колоністів з уряду на суспільну організацію менонітів, що

намагалася відновити колишні економічні основи їхнього етновідтворення. Вказуючи на необхідність перебудови менонітських господарств відповідно до нових господарських умов, комісія виходила з тієї позиції, що їхнє землекористування залишатиметься незмінним упродовж наступних років. Урядова інституція досить добре розуміла, що уряд не мав жодних ресурсів для відтворення менонітських господарств у колишніх розмірах, і що ухвалені досить високі, хоча й не прийнятні для самих менонітів норми землекористування, були суттєвою поступкою уряду перед загрозою масової еміграції громади з країни. У службових документах рекомендувалося "...посилити політроботу серед українського селянства в напрямку викорінення явищ національної ворожнечі, причому, при здійсненні остаточного землевпорядження внести поправки до землекористування українського населення в особливо гострих випадках". Однак реальні обставини повсякденного господарювання в перенаселеній республіці, переважна більшість селянства якої страждала від гострого земельного голоду, об'єктивно поглиблювали процеси стагнації господарств колишніх колоністів. Збільшення податку на худобу (вона обкладалася нарівні з засівами) та зменшення норм землекористування негативно позначилося на поголів'ї робочої та свійської худоби.

І все ж побутові умови німців залишалися кращими за переважну більшість селянства України. Двір волинських німців (в середовищі яких переважало хутірське землекористування) мав правильну прямокутну форму. Земля розташовувалася навколо двору таким чином, що з власного двору господар міг зараз оглянути все своє господарство. На кращому місці розташовувалася хата, побілена білою глиною, переважно під солом'яною, але досить часто — тесовою, рідко — черепичною, бляшаною крівлею. Переважаючий тип помешкання становило 4-камерне житло: "велика, гарна" кімната, спальня, житловий pokій, кухня-їдальня. Підлога в хаті найчастіше — дощана, рідко — фарбована, переважно — шарована мокрим піском і соломною, або попелом таким чином, щоб була чиста — біла. Небагато жител мали обшальовану й пофарбовану стелю. Серед німців був поширений звичай розвішувати в покоях картинки та написи релігійного змісту. Окремі з них досить виразно характеризували ментальність власників житла: "Будьте веселі в надії", "Терплячи в біді, — затримуйтесь на молитві", "Все можливо для того, хто твердо вірує", "Твоє ярмо м'яке, а мій тягар — легкий", "Навчись терпіти без нарікання"⁵⁵.

Радянські працівники відзначали переобтяженість німецького господарства господарськими будівлями, які воно впродовж 20-х рр. стало неспроможним утримувати. Найбільшою спорудою в німецькому господарстві зазвичай була клуня, трохи меншою — стайня і лише на третьому

місці була хата. На відміну від української хати, німецьке житло мало виразний європейський вигляд, хоча більшість домашнього краму була саморобною. Серед німців широкого поширення набули ліжка, кушетки, шафи. Однак переоцінювати комфортність німецьких помешкань не слід, все ж вони не набагато обігнали пересічне українське міщанство і не знали багатьох тогочасних принад цивілізації. Так, приміром, німці волинської колонії Анета лише в 1874 р. побачили газову лампу. Одну з них разом з пачкою сірників купив заможний колоніст у Києві. "На все це дивились, як на диво й лампу світили лише під час свят, коли приходили гості. Але світили не довго, бо в селі не було гасу, а треба було, щоб на довше хватило того, що малось"⁵⁶.

Відданість ідеям протестантизму визначила обрїї світогляду німців. Вони найменшою мірою з етнічних меншин України проявляли схильність до марновірства, первісної магїї, забобонів. Не спостерїгалися в німецьких колонїях знахарство, замовляння як свїйської худоби, так і виробничих процесів. Етнологи відзначали культурність та гоноровитість німців, їхню чемність та стриманість. За одностайними спостереженнями тогочасних дослідників світогляд німецького колонїста відзначався прагматизмом і тверезістю, освяченими рідкісною відданістю власній конфесійній групі. Ворогуючи між собою, лютерани, баптисти й менонїти, були переконані, що спасіння залежить "від твердої віри в бога"⁵⁷. Релїгійність німців була органічною та запопадливою, як їхня працьовитість. Святкові та недільні дні розпочиналися зі служби в церкві, надвечір колонїст відвідував благовїст. Найбільшими святами були Новий Рїк, свято Трьох Королів (Водохреща), День молитви й каяття (в середу другого тижня великого посту), страсна п'ятниця, Великдень, Зелені свята, Свято подяки за жнива (свято Цербери), задушні дні (1 вересня), свято реформації та Рїздво⁵⁸.

Колоритною складовою полікультурного простору України стали *єврейські сільськогосподарські колонїї*. Колонїї з дореволюційним досвідом існування, що компактними ареалами розміщувалися в Приазов'ї, Кременчуччині, Одещині, в цілому довели свою життєвість і започаткували особливий тип єврейської субкультури, ґрунтованої на сільськогосподарському типі виробництва. Величезний вплив на їхнє обличчя справили німці, які призначалися царською адміністрацією в якості кураторів єврейських колонїй.

Типове єврейське сільськогосподарське поселення планувалося за лінійним планом з широкою центральною вулицею, з обох боків якої тягнулися житлові будівлі з палісадниками (вони практично копіювали житла німецьких колонїстів). У глибині двору розміщувалися господарські будівлі, за ними клуні, городи та інші угіддя. Опис типового

помешкання єврейського колоніста залишив П. Піневич: "Зовнішній вигляд житлової будівлі однотипний з німецьким будинком, поступаючись чистоті та охайності німця, будинки єврейських сільських колоністів далеко випереджають міських ремісників-євреїв, які мешкають у тіснязі та великій скупченості. Житлова кімната в таких будинках доволі простора, хоча й низька, з піччю в кутку, дерев'яними нарами в іншому та дерев'яними лавками довкола стін; окрім лавок єдиними меблями є стіл; зрідка велика кімната перегороджується навіпіл легкою дерев'яною перегородкою. Як типову рису євреїв, так і німців, слід відзначити любов прикрашати стіни кімнати великими фотографічними портретами предків за обома лініями, оздоблюючи їх знизу штучними квітами."⁵⁹

Сучасники відзначали позитивний вплив сільськогосподарської праці на здоров'я колоністів, що ж до організації внутрішнього життя громад — вона визначалася "...дідівськими традиціями, приписами й непохитним консерватизмом". Обов'язковими суспільними будівлями кожної єврейської колонії були синагога або церква (якщо йшлося про євреїв-вихрестів), школа і баня, що утримувалися громадським коштом. Матеріальне становище єврейських колоністів у повоєнну добу було досить скрутним, що позначалося на всіх сферах їхнього життя, перш за все харчуванні. П. Піневич з цього приводу писав: "Їдять євреї взагалі мало й скудно, але часто; за сніданок зазвичай править, як у німців, кава, яку вони виготовляють домашнім способом з ячменю, обід з 2-х страв, причому першою нерідко буває копчена або солена риба; охоче колоністи вживають також чай."⁶⁰ І все ж ті єврейські колонії, що вціліли в Україні після погромів, порівняно з єврейським містечком, що існувало на межі виживання, були, здавалося, унаочненням перспектив подальшого розвитку єврейської меншини. Проблема забезпечення економічних підвалин її відтворення в другій половині 20-х рр. стала питанням номер один у національній політиці більшовицького уряду.

Занепад містечка надактуалізував питання господарського розвитку єврейської етнічної меншини в Україні. Ідея аграризації єврейства хоча й не була оригінальною, проте в радянських умовах набула якісно нового звучання, економічної гостроти і політичного забарвлення. З площини регулювання господарських і соціальних процесів на середину 20-х рр. вона перейшла в площину боротьби за політичну владу, забезпечення підтримки єврейського електорату. Реанімація радянським урядом ідей аграризації євреїв була викликана гострими політичними проблемами й економічною деградацією містечка.

В інформаційній записці ЦК КП(б)У від 12.08.1925 р. "Про єврейське переселення" в УСРР налічувалося 92 містечка з переважаючим єврейським населенням чисельністю 145 701 осіб. До особливостей містечка як

економічної системи документом віднесене якісно інше співвідношення між самодіяльним і несамодіяльним населенням, що за даними міського перепису населення України 1923 р. складало 34 : 66 (пересічно по УСРР — 42 : 58). Питома вага євреїв у містечковому населенні Подільської губернії (де концентрація єврейського населення була особливо високою) досягала 75,1%, в інших регіонах єврейське населення не завжди було переважаючим у містечках, але становило від 30 до 50% їхньої людності. В Одеській губернії, наприклад, таких містечок і невеликих міст було до 70-ти.

В силу історичних обставин єврейське містечкове населення стало торгівельним посередником між містом й селом, між промисловістю і сільським господарством. Містечкові кустарі й ремісники (за даними губернської статистики 1925 р. в Подільській губернії євреї становили 80% від їхнього складу) в своїй виробничо-торгівельній діяльності гнучко реагували на потреби селянського ринку, заповнюючи своєю продукцією прогалини, створювані великою промисловістю. Не обмежуючись містечковими ярмарками, торгівці й кустарі їздили по сільських ярмарках і продавали селянам кустарно-промислові вироби та міські товари. Відомості про це знаходимо в документах як загальноукраїнського, так і регіонального рівнів. Проте вже з перших років радянської влади така діяльність стала протиправною.

Протягом непу проблема економічної безперспективності єврейських містечок поглиблювалася з року в рік. Реакцією з боку єврейства на поглиблення соціально-економічної кризи єврейства стало збільшення його опозиційності до радянської влади, зростання сіоністського підпілля, що, власне, спонукало КП(б)У звернутися до вивчення й вирішення єврейської проблеми в УСРР. Вперше цю обставину відзначило партійно-державне керівництво Подільської губернії, яке в середині 1924 р. виявило велику й впливову нелегальну організацію. Незважаючи на переслідування, наприкінці року вона виступила серед кустарів із власним передвиборним наказом депутатам на перевиборах Вінницької міської ради, в якому намагалась захистити інтереси й права єврейських кустарів. Оригінал цього наказу Подільський губком КП(б)У направив в ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б), після чого останній запитав у губкомі інформацію про становище кустарів у губернії і роботу серед них.

У звіті ЦКНМ за квітень-вересень 1924 р. сутність економічних проблем єврейства охарактеризована таким чином: "В теперішній час з розвитком держторгівлі й кооперації, яка катастрофічно впливає на приватний капітал, ... спостерігається серед євреїв безвихідне становище. Перед ЦКНМ ставилося питання дати вихід більшому населенню, тобто залучити до землеробської праці"⁶¹. Становище містечкового населення

"межувало із злиднями". Відчай та апатія позбавленої засобів існування та перспектив єврейської молоді зафіксовані в звіті Д. Моніна, його свідчення тим більш вражають, що стосуються комсомольців: значні шари містечкового населення голодують, молодь на 80–90% безробітна, у Кам'янецькій окрузі комсомолец покінчив життя самогубством через відсутність засобів існування, один з юнаків-кустарів на зборах заявляє — "Якщо ви не переселите нас на землю, ми вимремо або покінчимо з собою"⁶².

Аналогічні умови життя єврейської громади змальовує звіт інструктора Головбюро євсекцій при ЦК КП(б)У Фельдмана про поїздку на Волинь. Документ не датований, але за орієнтованими ознаками відноситься до весни 1925 р. Він зауважує, що кустарі в містечках Волині складають від 35 до 60% населення, об'єднуються переважно в постачально-збутові товариства. Місцева влада припустилася низки прорахунків по відношенню до містечкового населення, особливо в податковій політиці. Як наслідок, не більше 20% із 93 обстежених кустарів та ремісників м. Остропіль були спроможні годувати родини і сплачувати державні податки.

У звіті Коростенського окружкому КП(б)У і доповідній записці обліково-розподільного відділу ЦК РКП(б) "Про роботу серед кустарів-одинаків", датованих кінцем весни 1925 р., зображена подібна ситуація із станом містечкового населення Київської губернії: переобтяження податками, заборона участі в кооперації, демонстраціях з приводу революційних свят, посилення активності і впливу сіоністів.

У двох узагальнюючих документах про сіоністський рух на Україні, підготованих Головбюро євсекцій при ЦК КП(б)У в березні 1925 р., і ДПУ — у вересні 1925 р., важкі умови життя євреїв, особливо в містечках, називалися головною причиною зростання чисельності й політичної ваги сіоністів. Політичний стан єврейства характеризувався національною ізоляваністю, фінансовою та матеріальною залежністю від допомоги з-за кордону з боку Джойнт, ЄКО та інших організацій. Все це й створило сприятливі умови для росту чисельності і політичного впливу заборонених Радянською владою сіоністських партій та організацій, які в перевибірній кампанії до рад 1924/25 року активно виступили під гаслом "Ради без комуністів".

Зважаючи на рівень соціальної та політичної напруженості в місцях концентрації єврейства, слід визнати, що єврейська землеробська колонізація була запропонованою урядом альтернативою масовій еміграції єврейства за межі СРСР.

Враховуючи проблеми регулювання суспільних і виробничих відносин у згасаючому містечку, Відділ національних меншин НКВС наприкінці свого існування, 14 лютого 1924 р., звернувся до відповідних відомств, зокрема,

до НКЗему, з ініціативою про вироблення "в терміновому порядку... організаційної програми єврейського переселенства на вільні землі в районах єврейських колоній..."⁶³ Ідея колонізації півдня України ініціювалася ОРТом, який підсумовуючи досвід 1921–1923 рр. по притягненню євреїв Правобережжя до виробничої справи, визнав крайню обмеженість місцевих ресурсів. За даними організації в 1921 р. до землеробської праці на Правобережжі перейшли 4 290 осіб, яким було надано 5 184 дес. землі; в 1922 р. землеробами стали 13 954 єврея, які отримали 14 900 дес.; 1923 р. 28 328 осіб були наділені 36 536 дес. землі. "Ці цифри, — доповідав ОРТ у листі до відділу НМ НКВС, — в абсолютному їхньому вигляді не становлять собою нічого значного в республіканському масштабі"⁶⁴. Становище новостворених колоній було злиденним. В узагальнюючій записці заст. голови Зінов'євського окрбюро нацмен воно охарактеризоване без прикрас: колективи забезпечені інвентарем на 10–15%, відстань від житла до наділів — 8–35 верств, грошей на будівництво нема⁶⁵. Звичайно, вважати здобуті на той час результати хоча б якимось вирішенням проблем єврейської містечкової бідноти можна було лише умовно, адже ділянка в 1,2–1,4 дес. була не спроможна прогодувати її господаря.

На середину 20-х рр. "єврейське питання" як таке включало низку взаємообумовлених складових (господарський занепад містечка, економічне розорення торгівців і ремісників, декласування та люмпенізація містечкового єврейства, поширення антирадянських настроїв в єврейському середовищі, збільшення впливу заборонених сіоністських організацій, антисемітизм оточуючого населення та органів місцевої влади) і було одним з найгостріших в Україні. Особливої ж актуальності, за даними ЦКНМ, воно набуло на Правобережжі та Одещині.

В звіті БНМ Київського губвиконкому за березень 1925 р. голова ГВК Гринько змальовував становище містечка наступним чином: "Єврейські кустарі — в тяжкому становищі, інша частина за роки війни практично декласована внаслідок погромів. Ця декласована маса залишається, таким чином, геть необґрунтованою, безперспективною, неактивною й до радянської влади зовсім байдужою... доволі значна частка євреїв, як у губерньському центрі, так і в містечках живе виключно з того, що отримує посилки та підтримку від своїх рідних з Америки..."⁶⁶

Переселення євреїв на південь України розглядалося ГВКом як "ударний фронт роботи". Проте переоцінювати бажання євреїв вдатися до землеробства не доводилося. Надану спочатку губернії квоту на переселення 900 сімей, довелося зменшити вдвічі. Серйозною перепорою на шляху комплектації переселенських колективів стали вимоги до майнового становища переселенців, що повинні були мати так званий "300-карбованцевий мінімум"⁶⁷.

Відчутним був потяг єврейських містечкових мешканців до зміни напрямку господарської діяльності на Одещині. Там у 1924–1925 рр. 1 055 сімей зареєструвалися як такі, що бажали стати землеробами. Проте в окрузі доволі гостро стояло питання нестачі земель і були критично загостреними поземельні відносини в німецьких колоніях. Виокремлених для єврейської колонізації 5 000 дес. було не достатньо. БНМ Одеського ГВК вважало, що "потрібно мінімум 15 000 дес., щоби розселити хоча б 1 000 сімей"⁶⁸. На початку 1925 р. у Волинській окрузі зареєструвалося 3 722 родини (8 708 чол.), або ж 11% єврейського населення округи, що бажали перейти до землеробської праці⁶⁹. З того ж 1925 р. переселення набуло планового характеру, в округах були створені спеціальні комісії, що опікувалися реєстрацією бажаючих та комплектацією переселенських колективів. У 1925 р. у 8-ми округах УСРР зареєструвалося 14 998 родин (близько 73 тис. осіб), а протягом першої половини 1926 р. — ще 80 тис. євреїв, що прагнули стати селянами⁷⁰.

Наперед зауважимо, що прагнення вирішити "єврейську проблему" в Україні шляхом масової соціальної перебудови громади відіграло суперечливу роль у її подальшій долі. Захопившись ідеєю аграризації, уряд мало переймався вирішенням соціально-економічних проблем містечка. А між тим становище євреїв-городян впродовж 20-х рр. залишалося надзвичайно складним. Датована осінню 1928 р. доповідь завідувача євбюро Зінов'євського окрпарткомітету Розенблюма відобразила генеральні тенденції трансформації єврейської громади: більшість євреїв-робітників відноситься до некваліфікованої робочої сили, кустарі (шевці та кравці) витісняються промисловістю, центральною фігурою єврейського селянства є біднота, торговці внаслідок економічної політики декласуються та емігрують за кордон. Джерелом існування всіх соціальних шарів є зростаюча допомога закордонних родичів. Частина декласованої людності живе продажем самогону, безбандерольною торгівлею та збільшує лави так званих "базарних людей"⁷¹. Найбільшу ж тривогу обласних властей викликала відсутність в середовищі кустарів та євреїв-селян "відчуття громадянства Радянського Союзу",⁷² і саме останнє, на наш погляд, викристалізовувало ставлення етносу до радянського способу життя.

Згідно з державною програмою аграризації єврейства територія України була поділена на чотири переселенські райони, звідки планувалося відселити 1 774 тис. чол. надлишкового населення, в тому числі і єврейського⁷³. Для розореної, дезінтегрованої з економічного погляду країни це було непідсильною справою, проте, ставлячи на революційний ентузіазм і сподіваючись на фінансову підтримку низки іноземних організацій, уряд УСРР розпочав одну зі своїх найбільших соціально-

економічних програм за часів непу. В 1925–1926 р. було виділено 108,9 тис. дес. землі в Україні та 58,4 тис. дес. у Криму для створення нових єврейських сільськогосподарських колоній. Згідно з постановою ВУЦВК (29.07.1925 р.) "Про залучення єврейського населення до землеробської праці" уряд планував виокремити для переселенців ще 300 тис. дес. землі в Криворізькій і Херсонській округах⁷⁴. Саме тут пізніше були сформовані єврейські національні райони.

Раптовість переходу уряду від ігнорування економічних негараздів єврейського містечка до найшвидшого їхнього подолання визначила характер практики аграризації, рівень її господарської підготовленості та дієвості. Втілення ідеї в життя наразилося на безліч проблем, у першу чергу — ментальних, які створили тривимірний клубок суперечностей: більшовики прагнули зробити аграризацію першим кроком комунізації єврейської спільноти; єврейство, з притаманною йому метикуватістю, намагалося перетворити аграризацію на бізнес; оточуюче малоземельне селянство, переважно українське, потрапляло в економічну залежність від новоявлених колоністів, і на цьому ґрунті буйно розквітав побутовий антисемітизм. Яскраві ілюстрації вкрай суперечливих перших кроків аграризації містить монографія Л. Місінкевича: за сільськогосподарською комунією с. Кузьмінчик Чемеровецького району (Поділля) було закріплено 52,5 дес. землі, з них — 6 дес. саду. Маючи 35 членів (з них 23 працездатних) комуна власноруч землі не обробляла, оскільки в селі мешкали лише 6 "комунарів" — решта займалися звичними промислами в Кам'янці-Подільському. Силами наймитів комуна спромоглася засіяти 8 дес. та 7 — зорати на зяб. Комунарську худобу (корову та 6 свиней) доглядали батраки. Вчасно був зібраний лише врожай фруктів⁷⁵.

Приклади такого, цілком сучасного ставлення до господарювання на землі, що викликало до життя напівлегальні форми суборенди, не тільки гнівило місцеве селянство, а й призводило до відвертої конфронтації. Випадки самовільного захоплення земель колонізаційного фонду, спалення комунарських будівель (сільськогосподарський колектив "Педекс" Дунаївського району, — вересень 1925 р.), орендованих приміщень (млин, орендований колективом у с. Січинці — серпень 1926 р.), бійок були не поодинокими. Не менше нарікань викликало господарське становище тих колективів, які існували не на папері.

Обстеження єврейських переселенських колективів в середині 20-х рр. в основних рисах вже діагностували всі проблеми, що були їм притаманні. Спроби уряду створити однотипні, однорідні в соціальному відношенні переселенські громади не увінчалися успіхом. Діапазон господарських показників переселенських колективів був доволі великим: від громад, що відносилися до заможних (таких

нараховувалося до 30%)⁷⁶ і намагалися вести змішане господарство, відкриваючи промислові підприємства; до невеликих колективів, що вели нужденне життя.

Характер діяльності перших відверто лякав місцеві органи влади, які не мали на них жодного впливу і побоювалися зростання в їхньому середовищі нелегальних сіоністських організацій. Завідувач євсекції БНМ Катеринославського губвиконкому Зусманович змалював суспільну ситуацію, що склалася навколо цих колективів таким чином: "В єврейських колективах, що розташовані на території Криворізької та Запорізької округ, помічений ухил до відкриття промислових підприємств, тобто сільськогосподарських колективів [так у документі. — *Л. Я.*] в основу господарства вони не кладуть землеробства, а обмежуються відкриттям підприємств і для відводу очей місцевим властям та земорганам засівають невеликі ділянки землі... Всі члени таких колективів — колишні торговці, іноді й великі, та дуже невеликий відсоток ремісників. Такі колективи кредитуються органами "Джойта" та "ЄКО"[так у документі. — *Л. Я.*], що сприяють відкриттю промислових підприємств, є колективи, що існують всього лише 6–7 місяців, а отримали кредити від вказаних вище організацій більше 30 тис. карбованців, окрім того такі колективи кредитуються ще й Держорганами."⁷⁷

"Працівники місць не знають, яку лінію тримати стосовно них", — підсумовував Зусманович,⁷⁸ з дописів якого очевидно, що подібного гатунку колективи були економічно незалежними й насторожували місцевих керівників та оточуюче селянство.

Однак чисельно переважали переселенські колективи, становище яких було катастрофічним. Склалися вони переважно з чоловіків, які по декілька років мешкали гуртом у непридатних приміщеннях, не мали можливості перевести свої родини через відсутність житла⁷⁹. Доволі типовим для таких колективів був випадок, описаний у праці Х. Фінкеля, коли майже дві тисячі переселенців з Херсонської округи через відсутність житла змушені були повертатися на зимівлю до своїх містечок⁸⁰. Означені колективи, як видно з низки документів, були покинуті напризволяще і самотужки намагалися вибитися з нужди, що було безперспективною справою, адже їх не кредитували ані американські організації, ані Сельбанк. Землепорядження в них завершилося самим фактом нарізки землі. Враховуючи відсутність агрономічної допомоги, з однієї сторони, та навичок землеробської праці, з іншої, не важко уявити реальне становище справ у цих колективах та перспективи, які вони відкривали своїм членам. Зрозуміло, що їх можна було розглядати як відчайдушну спробу містечкової бідноти вирватися з замкнутого кола злиденності, але аж ніяк не розрекламовану більшовиками модернізацію

соціальної структури єврейства, що мала наблизити його до світлого соціалістичного майбутнього. Саме в таких колоніях у 1927–1928 рр. у зв'язку з вимерзанням озимих розпочався голод, що був подоланий централізованими зусиллями⁸¹.

Радянська концепція єврейської колонізації була зорієнтована на аграризацію найбідніших верств єврейської людності. Нормативні документи жорстко контролювали включення до переселенських артілей дрібних торговців та ремісників, які використовували найману працю. Низка дослідників, зважаючи на обставини розвитку колонізаційного руху та непроглядне становище єврейських переселенських колективів, вважає спробу аграризації єврейства невдалим "соціально-економічним експериментом", оцінює її негативно і зазначає, що без закордонного фінансування єврейська колонізація, як така, була приречена.

За час здійснення програми аграризації єврейства в Україні було створено 162 нові єврейські колонії, 38 з яких розміщувалися в Херсонській окрузі, 74 — в Криворізькій, 25 — у Маріупольській та Запорозькій, 22 — в Одеській та 3 — у Мелітопольській. Проте вже дуже скоро стало ясно, що програма себе не виправдовує фінансово й соціально, вона буксує і створює безліч додаткових проблем.

Вирішення соціально-економічних проблем єврейського містечка проходило під гаслом "реконструкції соціального складу єврейського населення"⁸². З низки документів і публікацій 20-х рр. зрозуміло, що республіканське й союзне керівництво вважало соціальну структуру єврейства хворою, а своїм основним завданням називало її оздоровлення. На думку керівника єврейської секції ЦКНМ А. Б. Глінського "Містечкова проблема" полягала в тім, що... сотні тисяч декласованих єврейських бідняків, які вмирали з голоду, треба було залучити до виробничої праці, залучити до промисловості та сільського господарства."⁸³ Підсумовуючи роботу українського уряду по вирішенню містечкової проблеми, він зауважив: "За декілька років, власне, зовсім перероблена та соціальна структура, що створювалася протягом тривалого історичного періоду."⁸⁴

Спробуємо з'ясувати соціальні наслідки аграризації, залучаючи для вирішення цього завдання інші джерела. — За даними ЦКНМ у 1926 р. євреїв-селян нараховувалося 107 тис. від загальної кількості 160 тис. по всьому СРСР. Протягом 1926–1931 рр. було розселено у примістечковій зоні 37 тис. чол., і єврейське землеробське населення склало 8,7% від загальної кількості євреїв УСРР. У 1929 р. питома вага єврейського селянства становила 9,8%. До 1931 р. за межі України було переселено 12 тис. осіб. (0,8%). — Зважаючи на останнє, заяви А. Глінського, виглядають як політичне фразерство. Звичайно, певне покращення умов існування 10% єврейства республіки також було важливою суспільно

значущою справою, проте про жодну докорінну перебудову соціальної структури єврейської меншини та вирішення містечкової проблеми зарано було говорити.

Ставлення українського уряду до проблем зі здійсненням аграризації залишалося доволі стабільним від початку її презентації до переходу до суцільної колективізації. В 1927 р. I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин висловила цілковиту підтримку політиці аграризації. Постанова по єврейській секції займає дев'ять сторінок тексту, з яких три присвячені економічній роботі серед єврейства. На них в загальних рисах представлена програма українського радянського уряду по соціально-економічній перебудові єврейської меншини, зокрема, означені заходи по притягненню єврейських трудящих у промисловість і транспорт, кустарну промисловість, підвищення кваліфікації робітників і боротьби з безробіттям, окремо — заходи по аграризації єврейства⁸⁵. Нарада пропонувала не лише очолити єврейську колонізацію до Південної України та Криму, а й далі розвивати містечкове культурне землеробство (виноградарство, хмільництво, тютюнництво, буряківництво) поруч із здійсненням меліорації боліт Полісся, сприяти економічному піднесенню старих єврейських землеробських колоній.

Виступаючи на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, А. Глінський у доволі різкій формі виступив проти І. Вейцбліта на захист політики аграризації, назвавши останнього ліквідатором⁸⁶. Причиною нищівної критики історика стали висловлені ним міркування про те, що не аграризації, а втягненню євреїв до великої промисловості належить першість у вирішенні містечкової проблеми. На нараді думка про непристосованість євреїв до землеробської праці була кваліфікована як думка класового ворога. Уряд вважав, що переселенці доволі швидко опанували нову галузь виробництва, на підтвердження чого наводилися дані про розширення посівних площ, інтенсифікацію господарств, найперше ж — про рівень колективізації у переселенських колективах (1931 р. колективізація охопила 86% переселенських колективів⁸⁷).

Втім, нині слід віддати належне науковим передбаченням І Вейцбліта: саме створення й зростання єврейського пролетаріату не лише структурувало єврейську громаду, а й завдало вирішального удару по єврейському традиційному культурному світу. В 1931 р. рівень кооперування кустарів в єврейському середовищі був найвищим у республіці: з загальної кількості 135 тис. кустарів було кооперовано 110 тис. Більш-менш значним став відтік єврейської бідноти до промисловості лише з початком індустріалізації: з 18 тис. єврейської молоді, які були підготовані фабзавучем протягом 20-х — на початку 30-х рр., 10 тис. припадало на 1930/31 рік. 1931 р. уряд планував видати 29 тис. нарядів

для забезпечення євреїв місцем роботи у промисловості та будівництві, причому за розрахунками частка євреїв-працівників повинна була перевищити питому вагу службовців⁸⁸.

"Дбайливо" взяті під опіку КСМ, юнаки-фабзаучники стали провідниками нової більшовицької ідеології. Саме вони вже в середині 20-х рр. приймали рішення про ігнорування Суботи, працювали підчас єврейської Пасхи, відмовлялися від традиційних свят на користь революційних, руйнували побутові звички й традиції власної етнічної групи. Їхнім коштом зростала не лише російськомовна субетнічна група в єврействі, а й їдишомовна субкультура пробільшовицького гатунку. Саме на її підвалинах розбудовувалися в СРСР та Україні єврейський театр, кіно та література — культурні явища якісно нового порядку. Вони справляли визначний вплив не лише на єврейську спільноту, а й на інші етноси країни, оскільки пропагували ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Але це вже предмет іншого дослідження.

Підсумуємо наслідки політики на початок 30-х рр. — Багаторічні й нелегкі зусилля республіканського уряду по зміні соціальної структури єврейської меншини закінчилися забезпеченням засобами існування принаймні 20% єврейської громади, що, звичайно, було важливою справою, особливо для самих тих людей. Проте, величезна більшість меншини — близько 80% — зберегла традиційний спосіб занять і життя, і не поспішала його змінювати, незважаючи ані на складності господарювання, ані податковий тиск, ані громадянську напівправність, ані агітаційні кампанії. Чому?

Складне економічне становище єврейства не було лише українською проблемою. Більшою чи меншою мірою криза надлишкової пропозиції традиційних для єврейства професій невиробничої сфери була характерною для Європи 20-х рр., що було проявом загальної економічної кризи у післявоєнні часи. Велика питома частка представників невиробничих професій у середовищі євреїв сама по собі не була виявом "хворобливості" соціальної структури етносу і не могла викликати економічний занепад громади в цілому. Причиною економічних проблем меншини були не особливості її структури, а економічна криза в країні, що не давала соціального замовлення на неї. Воєнний комунізм, натуралізація сільськогосподарського виробництва, централізація й одержавлення механізмів товарообміну, граничне обмеження споживання товарів повсякденного вжитку та послуг зробили ці професії непотрібними суспільству, сфера обслуговування в умовах мізерної платоспроможності населення звелася до мінімуму.

Проте, представники вільних професій не поспішали змінювати обставини свого господарювання. Причин було декілька. Як вказувалося, радянська доктрина єврейської сільськогосподарської колонізації була

пов'язана зі значними витратами, межувала на грані повсякденного подвигу, на який були здатні далеко не всі мешканці єврейських містечок. Величезна їхня більшість воліла бідувати й перебиватися випадковими заробітками, аніж боротися за виживання в безводному степу, в умовах господарської та побутової невлаштованості, ворожості місцевого селянства. З початком суцільної колективізації єврейські переселенці в першу чергу стали об'єктом політики одержавлення сільськогосподарського виробника й масова колективізація єврейських землеробських колективів відштовхнула містечкове єврейство від самої ідеї аграризації.

Заяви уряду про можливості продовження політики не відповідали дійсності. Земельні ресурси республіки були вже перерозподілені, українське селянство в низці місцевостей потерпало від малоземелля. Отже, подальше збільшення єврейського селянського класу могло перетворитися на фактор внутрішньої дестабілізації суспільства, проте не було спроможне вирішити проблему в цілому. Адже новостворювана соціальна структура громади виглядала як щось доволі випадкове, невідповідне соціальній структурі як доіндустріального суспільства, так і індустріального.

Визначальним чинником, що вплинув на згортання соціальних процесів, які тільки-но розпочали набирати силу, став фактор часу. Створення єврейського сільськогосподарського виробника та стимулювання кооперації в середовищі кустарів з історичної точки зору були приречені, адже сама історія УСРР відвела на їхнє існування якихось п'ять років, за які, зрозуміло, вони не могли сформуватися.

Радянські та партійні функціонери доволі швидко втратили інтерес до ідеї аграризації єврейської меншини. Проявом явного охолодження урядовців, з одного боку, та надзвичайного загострення суспільної думки навколо єврейського колонізаційного руху, з іншого, стало обговорення проблеми єврейської колонізації на шпальтах центральної республіканської партійної преси. Висловлення позиції провідних урядовців з результатів і перспектив єврейського переселенства в Україні на межі 20–30-х рр. було вимушеним і симптоматичним. Акцентуючи увагу на об'ємах державної допомоги переселенцям та розтлумачуючи факти зловживань нею з боку останніх, закликаючи "несвідоме" оточуюче селянство прихильно ставитися до своїх нових сусідів, уряд послідовно обминав з'ясування наслідків політики аграризації єврейства. Визначаючи кількість переселених родин, наданих кредитів і збудованого житла, урядовці не наводили жодних показників новостворених єврейських господарств і практично не характеризували господарське та побутове становище новостворених земельних громад, колективів тощо. З контексту виступів партійних функціонерів з'ясовується доволі механістична концепція вирішення єврейської проблеми в Україні, сутність якої

полягала в масовому виселенні надлишкового населення з регіонів аграрного перенаселення і наданні йому можливості займатися селянською працею. Проте, факт надання єврейству можливості працювати на землі в соціально-економічних умовах радянської України сам по собі був не спроможний виправити загальний занепад єврейської громади з низки взаємообумовлених причин.

Першою і найбільшою перепорою на шляху успіху аграризації стала власне практика здійснення єврейської сільськогосподарської колонізації, тобто, система заходів і підходів до комплектації переселенських громад та їхнього облаштування. Дореволюційні дослідники єврейської сільськогосподарських колоній одним з факторів часткового занепаду колоній, тобто, певного зменшення початкової кількості господарств, вважали економічну малопотужність переселенців, які рекрутувалися урядом з найбільш вразливих верств містечкових ремісників і торговців.

Значно ускладнювало організацію переселенської справи й неврахування демографічних особливостей єврейської громади, зокрема, причиною недовиконання нарядів на переселення стало положення про комплектування переселенських родин, де б на п'ять їдців приходилося щонайменше три працездатних особи⁸⁹. На перших роках запровадження політики збільшення кількості колоністів стримувало запровадження так званого переселенського мінімуму, коли потенційний колоніст повинен був мати 300 руб. для облаштування на новому місці.

Зі свого боку держава зобов'язувалася допомагати переселенцям облаштуватися на новому місці й сприяти кредитами,⁹⁰ проте, реальні її можливості не здатні були забезпечити й 1/5 потреб новоявлених колоністів. Радянська практика єврейської сільськогосподарської колонізації створила найчисельнішу в Європі армію єврейського селянства (близько 98 тис.)⁹¹, проте його господарські показники відповідали середньоукраїнським стандартам дрібно-надільного маломіщного селянства. Типове господарство в новостворених колоніях пересічно мало від 2 до 2,75 дес. землі на їдця, 0,5 голів робочої худоби, 0,5 плуга, 0,05 сівалки, 0,4 голів продуктивної худоби. Безкінними були 70% переселенських господарств, а безкоровними — 60%⁹². Таким чином, за економічними характеристиками більшість єврейських колоністських господарств складала величезний шар бідного селянства, яке щоденно боролось за виживання. Основна мета переселення — певне розвантаження соціального напруження в єврейських містечках була вирішена, проте результат, відчутний принаймні в перші п'ять років, був доволі нестабільним і з економічної, і з політичної точки зору.

Господарське становище новоствореного класу єврейського селянства в цілому можна охарактеризувати як надзвичайно тяжке. Воно, безумовно, перебувало в безпосередньому зв'язку з окресленою вище практикою

здійснення колонізаційної політики, що не створювала найсприятливіші умови господарювання на землі (як це було з іноземною колонізацією при царизмі), а лише пропонувала певну альтернативу злиденному й безперспективному животінню декласованої єврейської бідноти, повністю позбавленої засобів виробництва й існування. Умови життя нових землеробських колоній були критичними. В низці архівних документів ми маємо красномовні описи перших кроків містечкової бідноти на шляху опанування професією селянина. З переважної більшості джерел видно, що більшовики не лише не набрали додаткових балів за допомогою політики аграризації, а й втратили частину тих, що мали до її запровадження. Серед причин, що привели до такого результату, безумовно, слід назвати надзвичайно важке становище єврейських переселенців, які мали свої претензії до бездіяльних і безвідповідальних місцевих органів влади; критичне загострення поземельних суперечностей в місцях створення колоній; безкарний шабаш податкових органів, що порушуючи умови переселення і граючи на різниці землекористування в багатонаціональних районах, вкрай загострили взаємини між різними етнічними та соціальними групами селянства по всій Південній Україні.

Болгари на початку 20-х рр. суцільними масивами проживали на півдні України в сільських місцевостях Одеської і Катеринославської губерній. До революції напрямок їхнього господарського розвитку визначали високі (до 60-ти дес. на господарство) норми землекористування, значний розвиток інтенсивних галузей сільськогосподарського виробництва (городництва й садівництва — вони, за визначенням О. Скальковського, були засновниками товарного городництва та садівництва в Новоросії. Свіжі та сушені фрукти продавалися не тільки на місцевому ринку, а й вивозилися до Петербургу, Москви та Варшави).

Болгарські села менше за сусідні єврейські чи німецькі потерпіли в роки світової та громадянської воєн. Негативно на стан господарства в болгарських селах вплинули аграрна політика більшовиків, яка привела до різкого зменшення норм землекористування, та голод початку 20-х рр. Болгарська меншина була селянською за своїм складом, селянами були 85 тис. болгар. "Болгари замкнені, дещо суворі й недовірливі; — занотував свого часу П. Піневич, — сильно й різко реагують на різні суспільні явища; працелюбні та акуратні у виконанні своїх справ, мають певну схильність до торгівлі. По відношенню до оточуючого населення тримаються зосереджено-стримано"⁹³.

Тривалий час громада зберігала традиційний господарський уклад, обштинну організацію, яка сприяла збереженню великої патріархальної сім'ї (їй була властива колективна власність, колективне виробництво, колективне споживання та суспільна рівність її членів). Криза великої

патріархальної сім'ї розпочалася з більшовицької аграрної реформи, яка не тільки зменшила норми землекористування, а й сприяла дробленню земельних ділянок.

Сімейний лад болгарської родини відрізнявся специфікою. На думку М. Державіна, жінка відігравала в ній провідну роль, оскільки мала "вирішальний голос в усіх сімейних започаткуваннях"⁹⁴, у чому дослідник вбачав рудименти давніх матріархальних традицій. За відсутності чоловіка, жінка могла укласти договори купівлі-продажу, позичати гроші тощо. Втім, незважаючи на відносно високе становище старших жінок у сім'ї, на їхніх плечах лежав тягар непосильної праці та економічної залежності від чоловіка. Одну з нижчих позицій посідала невістка ("булка" — болг.), до якої в родині не прийнято було звертатися по імені. Разом із свекрухою вони вставали о 5-й ранку і починали поратися: свекруха опікувалася сніданком, булка — годувала худобу та птицю, прибирала, прала. Впродовж 20-х рр. в середовищі болгар зберігалася традиція "глаки" — громадської допомоги — при збиранні врожаю, винограду, лущенні кукурудзи, будівництві будинку тощо. Платою за допомогу була спільна трапеза⁹⁵.

Росіяни становили найчисельнішу етнічну меншину України. Як зазначає більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників, у її складі переважала міська людність переважно Слобідської та Південної України. За підрахунками О. Данильченка росіяни становили до 40% робітничого класу великих міст Південної України⁹⁶, будучи безпосередньою соціальною базою поширення комуністичних ідей та впливу більшовицької партії.

Південні й східні великі промислові міста України до революції 1917 р. об'єктивно ставали осередками русифікації в Україні: "в багатонаціональному середовищі за панівного державного становища російської культури вплив місцевого російського населення на національний розвиток інших народів півдня значно перевищував його кількісний показник серед національностей краю. Зокрема, це стосується великих міст, де й на початку 20-х рр. цей вплив був майже неподільним."⁹⁷ Втім, цей напрямок русифікації найменшою мірою загрожував власне українцям, які, як відомо, тут становили незначну частку. Найбільшого впливу з боку пролетарського та дрібнобуржуазного російського населення великих міст зазнавали інші, менш чисельні етнічні громади, переважно дисперсні, що не мали власних суспільних і політичних організацій. (Виняток становила компактна й порівняно численна — до 10 тис. осіб — грецька громада Маріуполя, російщення якої відбувалося за більш складних і суперечливих історичних обставин). Маргіналізація меншин у великих містах досить інтенсивно відбувалася й до 1917 р. Під час громадянської війни під впливом білогвардійських сил вона отримала політичне прискорення й призупинилася лише з початком українізації.

Важливо зазначити, що 46% росіян мешкали в селі. За умови натуралізації виробничих відносин у країні вони не могли займатися нічим іншим як хліборобством. Мешкаючи відносно компактними масами у прикордонних районах Конотопської, Харківської, Луганської округ, а також у нижньому Подніпров'ї, вони в майбутньому склали основу населення Путивльського, Великописарівського, Чугуївського, Олексіївського, Велико-Теплівського та Сорокинського російських національних районів. Розпорошено значна кількість російського селянства мешкала по всьому прикордонню, в тому числі й західному (в межах сучасної Житомирської та Вінницької областей). Лише в Центральній Наддніпрянській Україні російські селяни були нечисленними.

Росіяни прикордонних Сумщини та Глухівщини стали громадянами України внаслідок обміну територіями першої половини 20-х рр. Їхню переважну більшість становило автохтонне старожитнє населення, серед останніх — горюни, яких нині виокремлюють у специфічну субетнічну групу російського народу. Вважається, що горюни є автохтонним населенням Сумського Полісся, які оселилися тут з часів Київської Русі. Цікаво, що самосвідомість етносу відмежовує його як від росіян, так і від українців та білорусів. У соціально-економічному відношенні громада була доволі відсталою, обробку землі здійснювала найпростішими знаряддями; зберігала низку рис традиційної селянської громади, зокрема, кругову поруку.

Російське селянство колишньої Слобожанщини за своїми соціально-економічними характеристиками мало відрізнялося від українського. Будучи в своїй переважній масі колишніми кріпаками, воно було малоземельним й через те — неможливим, повсякчас поповнюючи лави сільського й промислового пролетаріату. Росіяни-селяни за абсолютною чисельністю і питомою вагою стояли на другому місці після українців. У 1926 р. вони становили 5,1% селянства УСРР, компактно і дисперсно жили в 33 з 40 округ республіки

Дещо відрізнялося російське селянство Запорозької та Мелітопольської округ, яке складалося з колишніх старовірів. Ставлення цієї категорії російського селянства до радянської влади на початковому етапі радянського будівництва через її агресивну антирелігійну політику було складним.

Підсумовуючи, зауважимо, що російська громада України в соціальному відношенні була найбільш диференційованою серед етнічних меншин: міські і сільські верстви в ній були майже рівними. Вона мала досить складні й суперечливі стосунки з більшовицьким урядом. Основу опозиційності громади стосовно більшовизму становили: люмпенізація пролетаріату протягом 1917–1921 рр. та його незадоволення політикою

воєнного комунізму в промисловості; відсутність будь-яких скидок у продрозкладці й загальній селянській політиці; несприйняття релігійно зосередженими російськими громадами антирелігійної політики; громадянська дискримінація найбільш освіченої частини російської людності.

Один з найяскравіших етнографічних острівців Південної України становили *греки*. На початок 20-х рр. громада існувала замкнено, зберігаючи традиційний спосіб життя та патріархальний побут. Цікавий етнографічний опис грецької громади залишив тогочасний співробітник Маріупольського музею краєзнавства П. Піневич. "Зовнішній вигляд грецького населення характеризується відповідно до приналежності до тієї чи іншої гілки [маються на увазі субетнічні групи — *Л. Я.*], — занотував дослідник, — звичайний тип — вище за середній зріст, стрункий з невеликою головою, вкритою чорним, переважно, кучерявим волоссям; у "татів" ніс з горбинкою, ближчий до давньогрецького типу, очі чорні, нерідко з поволокою; у так званих нащадків готів виділяється м'ясиста частина обличчя, очі й волосся нерідко бувають світлими; представники як чоловічої, так і жіночої статі на старість різко змінюють свої зовнішні риси, особливо різко змінюються на старість типи жінок. В цілому треба відзначити, що основний еллінський тип виразніше зберігся в селищах з населенням, що розмовляє грецькою мовою, в інших же селищах яскраво відчувається домішок східної крові, яка поглинає все інше⁹⁸."

Особливості етнічної ментальності греків П. Піневич окреслив наступним чином: "До характерних рис характеру греків слід віднести: недовірливість, природжену хитрість та метикуватість, вміння знайти і водночас обійти потрібну людину, велику схильність до торгівлі й консервативність у поглядах та переконаннях, хоча останнє стосується майже виключно старих людей. Майже всі греки, що навчаються у школах, схильні до математики і [мають] велику любов до філософії та серйозних відповідальних розмов..."⁹⁹

Зберігаючи низку специфічних етнографічних ознак, греки вже на межі XIX–XX ст. досить тісно співпрацювали з іншими етнічними громадами. Сфера матеріальної культури (перш за все техніка землеробства та інші виробничі цикли) була цариною, що найбільш інтенсивно трансформувалася вже в дорадянські часи. Рушійною силою значних змін у виробничому житті маріупольських греків, техніки будівництва, харчування відіграла не лише регулююча, спрямована на уніфікацію етнокультурних особливостей, державна політика. Найзмістовніші, найміцніші мутації матеріальної культури греків відбувалися внаслідок природного процесу інтернаціоналізації виробничого життя Приазов'я на піку його господарського розвою наприкінці XIX — на початку XX ст. Прикладом для активних запозичень всіх етнічних громад регіону були німецькі

колоністи: етнографи відзначали поширення німецьких сільськогосподарських знарядь (зокрема, букерів, сіножаток, лемешів тощо) в грецьких, українських, болгарських господарствах. Однак, попри всю привабливість німецького типу господарювання, цілковите його наслідування іншими громадами було неможливе. На перешкоді цьому стояла не стільки відданість національним традиціям, скільки обмеженість земельних ресурсів.

Очевидніше процеси інтернаціоналізації проявлялися в повсякденному вбранні. Вже на початку ХХ ст. у повсякденному вжитку міський костюм повсюдно витіснив національне вбрання, яке зберігалось для урочистих подій. Окремі елементи традиційного одягу, зокрема, традиційні чоловічі верхня та спідня сорочки, штани, жіночі шаровари, жіночі головні убори ("періфтар") в повсякденному вжитку використовували представники старшого покоління і переважно в зв'язку з традиційними обрядовими діями (приміром в стані жалоби за померлими). П. Піневич, зокрема, зауважував: "національне вбрання, особливо жіноче, збереглося як велика рідкість у віддалених від центру місцях й одягається виключно по великих святах, причому до своєї старовини греки ставляться з глибокою повагою й любов'ю"¹⁰⁰. Універсалізація культурних процесів у Приазов'ї прискорювала затвердження в середовищі греків, найбільше з оточуючих Маріуполь селищ, інновацій та стандартів моди, чому не в останню чергу сприяла доступність мануфактури та виробів легкої промисловості у дорадянську епоху.

Певне повернення до народного костюму відзначалося на тлі революційних потрясінь 1917–1921 рр., воно було спричинене господарською кризою та натуралізацією грецьких господарств. Цей час не можна розглядати як етап повноцінного розвитку традицій народного одягу, це був навіть певний регрес, оскільки виснажене війною та злиденністю грецьке село впродовж 1917–1922 рр., постійно відчуваючи рецидиви голоду до 1925 р., існувало на межі фізичних можливостей. Це повною мірою стосувалося й одягу. За свідченнями І. Стріонова в повоєнні часи "крестьяне настолько обносились, что употребляли на белье и одежду байковые и шерстяные одеяла, простыни, покрывала, скатерти и даже шерстяные и тряпичные дорожки. Особенно были обижены дети, которые одевались в лохмотья"¹⁰¹. В тих умовах говорити про якесь збереження і примноження народних традицій було б смішно.

Стійкішими до зовнішніх впливів залишалися традиції суспільного та сімейного життя. Патріархальний уклад життя зачиняв жінку в рамках власної родини, навіть питання заміжжя, як правило вирішувалося без її згоди. Вхідження невістки в нову родину, як і в більшості селянських громад, супроводжувалося низкою умовностей та правил, які вибудовували становище жінки в родині. Наступного дня по закінченні весільного

циклу молода невістка мала встати вдосвіта раніше за всіх, витопити піч, приготувати воду для вмивання свекрові та свекрусі, приготувати рушники, полити свекру. Під час його умивання вона повинна була мовчки чекати осторонь, мовчки подати рушника — її подарунок свекрові. Той, у свою чергу, втершись, віддавав рушника, невістка цілувала свекрові руку, в нагороду отримувала золоту монетку. Молода дружина повинна була цілувати руки всім, хто мешкав у домі, навіть малолітнім дітям. Попервах вона не могла розмовляти з батьками чоловіка. Всі перемови здійснювалися через сестер чоловіка чи старших невісток. Розмовляти зі свекрухою невістка могла після того, як та дарувала їй золоту монетку. Те ж саме відбувалося й зі свекром: після одарювання невістки золотими монетками обряд "розв'язування язика" вважався завершеним, — тепер невістка могла назвати свекра "татом", але посправжньому спілкування між ними припускалося після декількох років (в старовину — не менш, як за 5-ть років)¹⁰².

До радикальних змін радянської доби грекині існували, власне, в умовах ізоляції: їхньою парафією були хатня робота, порання в присадибному господарстві, рукоділля. Переважна більшість з них була малоосвічена, "непривітна до чужих, але в своєму середовищі привітна й гостинна". Матеріали 20-х рр. зазначали, що більшість жінок дуже погано спілкувалися російською, або не розуміли її цілковито.

Прагнення зберегти громаду як етнічне ціле обумовило консервацію не лише традиційної культури, а й генофонду маріупольських греків. До 30-х рр. міжнаціональні шлюби в їхньому середовищі були рідкими, одруження з представниками інших етнічних громад викликало осуд. Відтворення громади в досить тісному колі кровних родичів викликало небажані наслідки, серед яких сучасники, зокрема, лікарі, відзначали ознаки виродження, зниження природного імунітету (найбільшою мірою — до інфекційних захворювань, кору, дифтериту, малярії, туберкульозу). Найбільшу небезпеку для грецької спільноти становило поширення туберкульозу. Земські матеріали відзначали: "... Ніде чахотка не розвинена в таких великих розмірах, як у середовищі греків... Іноді просто дивуєшся, як вона, тобто чахотка (якої, до речі, греки тепер бояться як чуми) іноді непомітно підбирається до людини"¹⁰³. Швидкоплинна чахотка забирала життя молодих грекинь впродовж 2–3 місяців. Земські лікарі серед причин епідемічного поширення сухот у маріупольських греків виокремлювали раннє (з 10–12 років) паління, санітарну неосвідченість, "... племінну грецьку виниженість і майже повну відсутність доброї, зміцнювальної фізичної праці серед грекинь"¹⁰⁴.

Радянські медики високу захворюваність туберкульозом пов'язували також із традиційними особливостями грецьких селищ і житла. Села, як

правило, розміщувалися по низинах балок за течією річок та їхніх каменистих схилах у безкінечному безлісому безводному степу, відкритому суховіям. Нерідко села розташовувалися також у заболочених місцинах. За пізнішими висновками радянських етнографів вони зберігали специфічні ознаки скотарських поселень, з притаманними їм розлогими садибами з багатьма службами: загонами для худоби, стайнею, сараєм для полови, током, майже повністю позбавлені рослинності¹⁰⁵. Господарські будівлі найчастіше розташовувалися одностроєм, який міг тягнутися на 20–30 метрів. Зображення грецької садиби в с. Стила, вміщене в статті О. Будіни, хоча й дає певне уявлення про неї, однак не є типовим: в переважній більшості великих грецьких селищ наділи розміщувалися далеко за межами села, "розкіш" жити поруч з земельним наділом могли собі дозволити лише відрубними. "Особливою красою та привабливістю грецькі селища не відрізняються, оскільки вони переважно позбавлені рослинності, і повсюди вирізняються жовтувато-брунатні глиби вапняку й гранітів, з яких у багатьох селах зазвичай складаються будинки й огорожі навколо них"¹⁰⁶, — писав свого часу П. Піневич. Сади греки розводили за межами села, також переважно у балках.

Впродовж 1917–1925 рр. будівництво в грецьких селах завмерло, оскільки греки в цей час були позбавлені можливості оплачувати послуги будівельних артілей. (До революції будівництво в грецьких селищах здійснювали переважно російські ремісники.) Внаслідок цього відчутних трансформацій традицій будівництва впродовж 20-х рр. не відбулося, селянство вимушено користувалося довоєнним житловим фондом. Переважаючу частку грецьких будинків становили трьох-роздільні будівлі, лише заможна частка селянства мешкала в побудованих до революції багатокімнатних будинках, за формою наближених до квадрату. Згідно з матеріалами обстеження 1925 р. 90,1% усіх житлових будівель мали спільний зі стайнею дах¹⁰⁷. Будівельним матеріалом зазвичай слугували каміння та сирцева цегла. Кривлю перекривали соломною, очеретом, черепицею. І все ж забезпеченість грецького селянства житлом та його якість значно випереджали оточуючі українські та російські села. Якщо в грецьких селах будинки облицьовані цеглою та покриті черепицею, власне, й створювали загальний образ села, то в сусідніх українських селах вони становили, скоріше, виняток¹⁰⁸. Заможність грецької родини практично безпомилково визначалася за будівельним матеріалом та розмірами житла: в часі визначальною залишалася тенденція до трансформації від однокамерних до багатокімнатних житлових споруд, маючи змогу обирати, господар віддавав перевагу камінню перед саманом, черепиці перед соломною чи очеретом.

Типово грецькою ознакою були вогнище ("кабіца"), влаштоване у сінях біля стіни житлового приміщення, що слугувало для приготування їжі. У житловій частині будинку найбільшу частину займала "софа" (урум.), "курчат" — (румейськ.) (чотирикутний поміст), де, власне, відбувалося все сімейне життя: тут, за невеликим переносним столом ("трапеза") їли, діти грали, жінки пряли, в'язали та вишивали, колисали немовлят, відпочивали всією сім'єю, лежали й помирили хворі члени родини. Цікаво, що заводського виробництва меблі, зокрема ліжка, що були в найбільш заможних родинах, святково прибрані стояли в гостьових кімнатах і за своїм призначенням не використовувалися. Члени урядової комісії з'ясували, що з 370 ліжок, які були в розпорядженні 355 родин, за безпосереднім призначенням використовувалися лише 159, причому на них спало 210 осіб. 91% людності спав на софі.

Ще більш вражаючими були відомості стосовно використання житлових площ: 51,5% житлових кімнат за безпосереднім призначенням не використовувалися внаслідок чого нормальні санітарно-гігієнічні умови проживання мали лише 2–3% громади¹⁰⁹, і це при пересічній заможності її членів. 87,5% греків користувалися від 0,3 до 1,5 куб. саж. приміщення при гігієнічній нормі у 3 куб. саж. Отож, і дані про поширення туберкульозу в їхньому середовищі вражали: тоді, як по сусідніх українських повітах за даними 1910 р. на 10 тис. людності припадало від 7 до 22 хворих на сухоти, в грецьких: М. Янісольському — 23,6, Сартанському — 52,6, Мангуському — 62,1, Н. Каракубському — 66,7, Ялтинському — 200¹¹⁰.

Сучасники відзначали нераціональність системи харчування в грецьких селах. З цього приводу на початку своєї державної кар'єри С. Ялі писав: "Погане харчування і знов-таки не тому, що нема чого їсти, а через причину маловідому. Навіть у найзаможніших греків під час польових робіт дуже часто їжа — один хліб, сіль, часник і перець"¹¹¹.

Повсякденна їжа грецького селянства складалася з прісного пшеничного хліба, хлібобулочних виробів, локшини, пісних і скоромних супів, страв з баранячого м'яса, ковбас, свіжих, фаршированих, солених та консервованих овочів і фруктів. Дуже популярною стравою впродовж віків залишалася солодка патока (бекмес, бакмез, бетмез), яку готували з м'якоті баштанних культур, густого яблучного та грушового сиропу. Широко використовувалися молочні продукти: пряжене молоко, сири, кисломолочні "каймак", "ар'ян". З молока варили святкові каші, зокрема з родзинками. Святкова грецька кухня була досить багатю і смачною, втім переважна більшість греків у повсякденному житті харчувалася однамітно і малопоживно. Найбільші обмеження люди зазнавали впродовж польових робіт, оскільки далекоземелля вимагало від чоловіків виїзду в

поле на декілька днів і, навіть, тижнів, де вони, мешкаючи в саморобних курнях, харчувалися в сухом'ятку (жінки за звичаєм у полі не працювали).

Спостерігаючи розмірене сите існування грецького села в дореволюційну добу, революційно налаштована частина маріупольської громадськості (власне, як і всієї Росії) прагнула соціального вибуху, який спроможний був змести патріархальний лад і на його руїнах вибудувати нове суспільство. Ті суспільні настрої досить влучно були передані журналістом г. "Наша Правда" Гр. Горховим, який в одному зі своїх дописів резюмував: "До революції 1917 р. життя текло одноманітно. Землі обробляли способами дідів та прадідів. Дерев'яними сошками й боронами колупалися селяни в міцній цілині. Спрягали корів, коней. Про машинізацію господарства й не помишляли. Сіяли тоді жито, ярову пшеницю, просо, ячмінь, — культури невитривалі. Агрономів не було. Підупале початкове народне училище набивало голови дітей "священною історією ветхого та нового завіту", не думаючи навіть навчати культурному веденню сільського господарства. Тільки декілька багатіїв-куркулів заводили у себе жатки, соломорізки, локомотиви з молотарками, звали агрономів для поради. Бідняцтву ж це було не по силах. А створювати артілі й колективи бідняків заборонялося. Мучилися бідняки до 1917 р. ... Та ось прийшов великий Жовтень"¹¹².

На жаль, подальша історія грецької громади виявилася драматичнішою за сусальну ідеологічну замальовку автора: те, що уявлялося як автоматичний перехід від царства неправди до царства справедливості, виявилася епохою карколомних потрясінь і болючої руйнації традиційного селянського світу, який сконцентрував усі свої внутрішні ресурси на спротиві політиці радянської. Вона була тим більшою, чим менш підготовленими й радикально налаштованими були ті радянські працівники, які намагалися її здійснювати. А таких було вдосталь: не рідко в місцевій пресі лунали зауваження на кшталт: "Не зважаючи на краще матеріальне становище, завдячуючи великій землезабезпеченості, греки перебувають під владою темряви, невігластва, попівського дурману й диких варварських традицій середньовіччя"¹¹³.

Підсумовуючи висловлене вище, зазначимо, що приступивши до запровадження політики коренізації в середовищі українських греків, більшовицький уряд зіткнувся з доволі серйозними проблемами. Найважливішими з них були неврегульованість поземельних відносин між греками та іноетнічними земельними громадами. Втім перспективною метою уряду було не лише вирішення нагальних соціально-економічних та культурних проблем громади, а збільшення соціальної бази радянської влади в її середовищі, підготовка завершального етапу соціалістичної

революції в грецькому селі. Першочергові заходи радянської влади були сформульовані С. Ялі в звіті Комісії: запровадження коренізації, створення національних сілрад і районів, створення національних навчальних закладів, дослідження етнічних мов і здійснення правописної реформи, створення преси національними мовами, налагодження випуску навчальної літератури, створення нацменустанов на місцях, організація боротьби з побутовими хворобами, врегулювання земельного питання в місцях розселення греків¹¹⁴. Надалі вони лише деталізувалися, не змінюючись у своїй суті. Певною мірою абсолютизуючи соціально-економічні закони, більшовики ототожили ідеї надшвидкої пролетаризації та створення соціально-економічного базису комуністичної формації. Штучно стимулюючи процеси пролетаризації етнічних громад, вони намагалися впродовж декількох років подолати колосальну стадіальну відстань, незважаючи на те, що ментальність, зокрема, етнічних груп, не спроможна була змінюватися таким темпом.

Найпотужніший спротив цивілізаційним перетворенням чинили саме ті групи, які перебували на найнижчих сходинках соціально-економічного розвитку і за кількістю внутрішніх проблем, здавалося, найбільше були зацікавлені в їхньому вирішенні.

Серед них були й **албанці** Мелітопольщини. Збережена АІМФЕ ім. М. Рильського стаття О. Зайціва відбиває екстраординарні побутові умови існування албанської громади, що сформувалися в обставинах виняткової для тогочасної України забезпеченості землею: на албанську родину Мелітопольщини припадало 15–21 дес. землі¹¹⁵. Втім відносно великі розміри ділянок нездатні були позитивно позначатися на існуванні албанців оскільки розміщувалися в сухому степу, клімат якого влучно охарактеризований О. Зайцивим як "степово-малярійний"¹¹⁶. Критичними були не лише умови господарювання албанців, а й умови їхнього життя. — Село Тіюшки не мало вдосталь питної води. "Два фонтани обслуговують населення, але й то сірчано-водневою водою, що так гидка заходжій людині, та приємна звиклим до неї албанцям"¹¹⁷. "З боку санітарії умовини надзвичайно кепські: за собою не доглядають, бо і не знають, що це потрібно. Що торкається їжі, то вона в них надзвичайно скудна та пісна. М'ясо... вживається в свята, а то більше всього бринзу... Можна сказати сміло, що з боку їжі справа у них стоїть не нормально. Кепські санітарні умовини та життя впроголодь, це все створює надзвичайно велику смертність, відсоток якої ще додає малярія... Це все свідчить про те, що ця нація через деякий не далекий час може вимерти..."¹¹⁸ Такі песимістичні висновки, на жаль, мали під собою вагоме підґрунтя — в знесиленому малярією та іншими хворобами селищі перша амбулаторія з'явилася 1929 р.

Хоча албанці були християнами, широке застосування характерних обрядових дій унаочнювало життєвість дохристиянських вірувань в середовищі народу. Розлогі магичні дії супроводжували виїзд орача в поле (в торбу спеціальним чином складали щітку для одягу, часник з червоною ниткою, срібний браслет; випікали спеціальні коржики, які орач з'їдав разом з волами, а рештки ховав у домі для того, щоб хліба було завжди вдосталь; залишок посівного зерна варили і з'їдали всією сім'єю тощо). Яскраво вираженими були патрімоніальні відносини в родині, які відверто виявлялися вже під час весілля (молода переходила в цілковите підпорядкування головній діючій особі свята (куму), без дозволу якого не мала права розмовляти, сидати, перевдягатися тощо) і продовжувалися в традиціях цілковитої покори молодій свекрусі, старшим невісткам, чоловіку тощо.

Спільною ознакою існування більшості етнічних громад, за винятком хіба що німців, була невідповідність санітарно-гігієнічним нормам проживання. Не важко помітити, що опис албанського селянського помешкання за вилученням специфічних етнічних ознак був типовим для України: досить великі для свого часу кам'яні будинки мали "... дві половини: перша — це для свята та гостей, чиста, де мається стіл, лави та пічка — кюмбет — багато рушників та килимів власного виробу. Все життя проходить ... на другій половині, на чорній, де ніякої меблі немає, самі примітивні пічки з дерев'яними камінами, сидять просто на землі потурецькому, навкарачки."¹¹⁹ Очевидні паралелі знаходимо в описі житлових умов болгарського селянства: "... Населення Преслава, на жаль, проводить більшу частину часу не в кращих за простором, світлом і чистотою кімнатах, а тулиться у сусідній з приміщенням для худоби кімнаті, зазвичай невеликій, темній, холодній, негігієнічній"¹²⁰.

З жalem слід констатувати, що переважна більшість місцевих працівників та освітян сприйняла більшовицькі гасла культурної революції схематично й намагалася втілювати їх у життя в контексті стандартизованих, спрощених схем тоді, як умови та проблеми етнокультурного поступу громад підчас були екстраординарними. Важко сказати, чого більше в піднесених висловлюваннях сучасників тих подій: наївності, сліпої віри чи обмеженості; однак факт залишається фактом: етнокультурне життя етнічних громад країни визначалося цілою ієрархією мрійників, причому лише "Кремлівський мрійник" мав певні, досить вагомні, уявлення про суспільне життя та історію, решта — займалися невіддільною теоретичною самодіяльністю, що переважно негативно позначалася на далекосяжних тенденціях етнокультурного життя. Їхні розмірковування та уніфікована методика суспільної діяльності віддзеркалена в дописі О. Зайціва: "Треба змінити умовини їхнього життя, а це все можна зробити через освіту, через вирішення національного питання в місцевому

переломленні. Треба школу албанізувати, через рідну мову з вчителями-албанцями, це для дітей, й через роботу в хаті-читальні албанською мовою можна буде зробити багато... Георгіївка не буде мати таку інертність та один колгосп, а всі разом зіллються в один албансько-радянський колгосп... Покращають умови, покращає життя і сонечко культури засвітить над Георгіївкою — Тіюшками"¹²¹.

Цигани залишалися поза межами державних культосвітніх установ і були майже повністю неписьменними. Вони становили суцільну білу пляму як для етнографів, так і лінгвістів. Відсутність наукових знань з демографії, етнології, мовознавства громади була нездоланною перешкодою на шляху культурної розбудови в її середовищі і вимагала не аби яких зусиль з боку держави. Здається, не менших зусиль вимагало переборення недовіри, підчас презирливого ставлення меншини до культурних заходів влади як таких, віднайдення шляхів культурного діалогу між громадами та державною. Пошук спільної мови з циганськими родами, руйнування їхньої єдності становило зміст агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків упродовж 20-х рр. Громади зі свого боку виявляли досить високий рівень резистентності, який привів до провалу проекти комунізації та антирелігійну кампанію початку 20-х рр., переведення циган на осілість. Руйнування громад цілком слушно розглядалося більшовиками як підоснова вирішальних перемог "радянізації" меншини, тим більше, що її взаємини з місцевим населенням не можна було назвати конструктивними й добросусідськими.

Непереборні суперечності між ромами та державою були очевидними для сучасників, зокрема, науковців. Глибокі спостереження проф. О. П. Баранникова за характером змін у сферах зайнятості циган під впливом непу привели його до висновку про "сучасну кризу циганства", під якою він розумів занепад традиційного способу етновідтворення. Дослідження осілих циганських родів свідчили, на перший погляд, про початки етнічного розчинення громади: науковець відзначав, що хатній побут осілих циган і тих, що з різних причин взяли шлюб з представниками інших етнічних громад, мало чим відрізнявся від побуту українських городян; маргіналізованими виглядали родинні взаємини; суттєвим виявився вплив слов'янських мов на мову українських ромів. Однак, висновки про етнічне розчинення громади в недалекому майбутньому, як показала історія, виявилися передчасними. Спроба ліквідувати етнокультурну строкатість союзних республік засобами "кавалерійської атаки" завершилася поразкою.

Підосновою визначної життєздатності етносів стала громада. Громада була об'єднуючим етнічним, релігійним і адміністративним фактором нацменсередовища. Общинний спосіб життя був характерний для колишніх іноземних колоністів, циган, міських громад азійських та

закавказьких емігрантів. Лише поляки та чехи відзначалися меншою залежністю від громади, що не в останню чергу обумовлювалося значним розповсюдженням хутірської системи поселень. Високий рівень общинної єдності виявляли євреї. Як цілком слушно зазначив П. Слободянюк, "саме кагальний спосіб життя сприяв збереженню єврейської самобутності та етнорелігійної самоідентичності, оскільки, насамперед, стояв на сторожі сповідування єврейських патріархальних та юдейських традицій, тримав під контролем сімейні та трудові проблеми громади. Кагал був основою саморегуляції світогляду і відповідної соціальної поведінки єврея, самоуправління єврейської громади. Найголовнішим фактором, основною і визначальною ланкою всіх соціальних процесів у єврейському середовищі були незмінні канони юдаїзму, підтримувані релігійними служителями — рабинами. Рабин — духовний пастир, глава кагального самоврядування, організатор і регулятор соціальних взаємин"¹²².

Так само, як кагал з жорсткими юдейськими законами та духовно-релігійними обмеженнями, стояв на перешкоді природного процесу асиміляції євреїв, громади інших етнічних меншин виконували етнозберігаючу функцію. Значна частка громад існувала в умовах добровільної самоізоляції від навколишнього середовища. Глуха стіна відчуженості відділяла менонітів. Відносини стабільної конфронтації позначали взаємини держави та циганських родів.

Етнічні меншини мали колосальний потенціал етнозбереження, викарбуваний століттями проживання в діаспорі. Але він базувався на самоізоляції, консервації етнокультурних ознак і мови, штучному обмеженні змішування з оточуючим населенням. Іншою стороною такої форми етнозбереження була архаїзація, окостеніння складових культурного життя, неспроможність громад (особливо нечисленних) до відтворення культури на рівні, відповідному сучасності. Компенсувати природні втрати етнічних громад був спроможний тільки регулярний культурний обмін з країнами виходу.

Етнокультурні феномени громад етнічних меншин мали яскраво виражений сакральний зміст.* Не випадково радянський уряд спрямував ударний культурний та агітаційно-пропагандистський потенціал на нейтралізацію впливовості цієї складової духовного життя етнічних громад. Функцію нейтралізації та руйнування впливу традиційних механізмів етнозбереження виконували радянські освітні заклади, культосвітні установи, засоби масової інформації та культурні установи, які більшовики перетворили на передавальний пас масового комуністичного перевиховання народних мас.

* Зокрема, в єврейській і мусульманській культурній традиції писемність прирівнювалася до молитви, а текст писався справа наліво — до серця.

Підсумовуючи висловлене вище, слід відзначити існування виразних етнокультурних особливостей, які перетворювали повсякденне існування поліетнічного українського міста та місця компактного проживання етнічних спільнот на складну, доволі суперечливу реальність, у якій етнічне, соціально-економічне, політичне химерним чином перепліталися, взаємодіяли, нерідко створювали непереборні суперечності та конфлікти. За влучним виразом одного з етнологів-сучасників тієї доби, за зовнішнім виглядом сіл та будівель можна було безпомилково визначити етнічну приналежність їхнього господаря. Спільним для всіх етнічних громад було те, що жодна з них не пододала цивілізаційного переходу: традиційність у її основному значенні обумовлювала внутрішні принципи організації життя етнічних меншин на всіх рівнях — громадянському, родинному, особистісному. Водночас в усіх сферах життєдіяльності спостерігалися виразні культурні взаємовпливи, які найбільш наочно простежувалися у виробничій сфері: вже до революції підвищення товарності сільськогосподарського виробництва спонукало селян до активних запозичень передового досвіду сільськогосподарської практики, реманенту, будівництва, засобів пересування тощо у сусідніх громад. Часи революційних потрясінь, голоду 1921–1922 рр. та початковий етап радянського будівництва стали часом доленосних зрушень в усіх сферах народного життя. Не всі нові віяння були прогресивними, далеко не всі громади чи їхні окремі соціальні верстви сприйняли їх радо, однак іншого виходу не було — більшовицька модернізаційна програма передбачала докорінну нашвидку переорієнтацію традиційного культурного середовища в усіх його етнічних формах. Найбільш консервативними й ворожо налаштованими до більшовицьких нововведень, намагань докорінним чином перевладнати повсякденне життя та побут людної стала традиційно налаштована частина етнічних громад, перш за все етнічне священство. Так звані "клерикали" та "куркулі", як уособлення старого віджилого світу, стали і ворогом і мішенню номер один для більшовицької пропагандистської машини та каральних органів.

5. Напрямки і методики більшовицьких перетворень у контексті коренізації

Методики, застосовувані більшовиками впродовж 20-х рр. для руйнації традиційного культурного світу, залишилися практично незмінними. У загальних рисах вони сформувалися вже в першій половині 20-х рр. Подолання мовного бар'єру, концентрація кращих управлінських сил у національних адміністративно-територіальних одиницях, запровадження освітньої реформи, розбудова культосвітньої інфраструктури відкрили

більшовикам доступ до масової свідомості. Скориставшись ним, вони здійснили прорив системи кругової самооборони етнічних громад.

Радянський уряд спрямував ударний культурний та агітаційно-пропагандистський потенціал на нейтралізацію сил, які виступали за збереження традиційності як такої. Функцію нейтралізації та руйнування впливу традиційних механізмів етнозбереження виконували радянські освітні заклади, культосвітні установи, засоби масової інформації та культурні установи, які більшовики перетворили на передавальний пас масового комуністичного перевиховання народних мас. Більшовицький провід вищого та місцевого рівня цілком усвідомлював, що боротьбу за новий лад можна виграти лише в умах молоді та дітей. Отож увага більшовиків до освітніх та політосвітніх закладів була екстраординарною. Окружні методичні комісії поширювали в середовищі вчителів настанови, що комдитрух є основою, а школа надбудовою радянської освітньої системи, радянська школа повинна сконцентрувати свої зусилля на трудове й класове виховання, сприяти якнайповнішому усуненню містицизму та віри у вищі сили зі свідомості підростаючого покоління¹²³.

Упродовж 20–30-х рр. їхня діяльність сконцентрувалась на заміні інститутів і форм духовного життя національних громад інститутами і формами легко споживаної масової культури. Після невдалої спроби на початку 20-х рр. поширити комунарські схеми співжиття більшовики перейшли до планомірної культурно-освітньої роботи, метою якої була "перековка" громадян, докорінна зміна їхнього світогляду, підготовка до майбутнього комуністичного способу життя. Це завдання вирішувалося через мережу культосвітніх закладів, створення і нагляд за діяльністю яких покладалися на місцеві органи влади. З середини 20-х рр. розбудова мережі культосвітніх закладів була одним з пріоритетних напрямків діяльності ЦКНМ та Наркомосу, її зростання було відчутним. Якщо обстеження в грудні 1925 р. виявило відсутність "яких би то не було первинних вогнищ у вигляді хат-читалень чи сельбудів" етнічних меншин¹²⁴, то в 1930 р. мережа культосвітніх установ у нацменселах виглядала наступним чином:

Мова	Бібліотек	Клубів	Сельбудів	Хат-читалень
Російська	144	7	94	71
Єврейська	152	66	27	93
Польська	79	5	14	71
Німецька	3	–	4	1
Молдавська	43	4	52	2
Болгарська	22	–	20	12
Грецька	20	–	19	4
Інші	171	12	136	60

Клуби та сельбуди відіграли провідну роль у призвичаюванні місцевого населення до більшовицьких стандартів суспільного та особистого життя: без них не обходилася жодна подія на селі, жодне свято. У зрозумілій і привабливій формі (лекцій, вистав, вечорів, суспільних зборів) клубні працівники та місцевий актив прищеплювали людині більшовицькі ідеологічні настанови та цілі. Порівняно з початком 20-х рр. діяльність клубів помітним чином політизувалася, з місць колективного читання для неписьменних та проведення вечорниць вони перетворилися на агітаційні трибуни місцевої та районної влади, яка прискіпливо стежила і за їхньою роботою і за їхнім персоналом.

Дискредитуючи й намагаючись знищити старі усталені форми суспільного дозвілля, більшовики, уважно прислуховуючись до громадської думки та вивчаючи народні звички, впроваджували натомість нові. Суботники й недільники, як форма атеїстичного виховання міцно увійшли в життя села та міста. Значні зусилля держава доклала для розбудови інфраструктури національного села. Типовий набір установ, які цілком слушно розглядалися владою як ядро радянзації національного села, включав сельбуд (в якому працювали гуртки самодіяльності, лікнеп, видавалася стінна газета), театр, лікарню, амбулаторію, школу, кооператив, радіо- чи кіноустановку. На кінець 20-х рр. в низці нацменселищ ці установи були електрифіковані¹²⁵.

Щодалі звичними ставали нові форми колективного дозвілля: народні суди, політінформації, доповіді сільрадівського активу, агрономів та вчителів, комсомольські вечори, показові суди, театральні вистави національними мовами тощо — таким був арсенал сільського активу в справі комуністичного перевиховання мас. Про їхній зміст можна скласти уявлення, спираючись на відомості місцевої преси. Ось як змальований один з таких заходів у с. Ялта. — "Морозний зимовий вечір. Молодь, закінчивши домашню роботу, спішить до селянського будинку на вечір самодіяльності, який влаштовує комсомольський осередок. ... В помешканні юнсекції розпирає шум молоді. Лунає дзвінок. Юрба стихає. Голова коротко пояснив завдання вечера самодіяльності і пропонує запровадити гру в політфанти. Молодь цікавиться: Як ставиться тепер буржуазія до нас? Хто позбавляється права голосу? Що повинна робити молодь в своїм господарстві для покращення якості нашого скотарства? Потім починаються декламації частівок, віршів і співів. Особливо цікавиться молодь співом національних грецьких пісень."¹²⁶

Типовий набір подарунків районних організацій на відкриття сільського та містечкового клубу включав портрет Леніна ("у повний зріст у масивній березовій рамі"), гіпсове погруддя Леніна, Ленінський альбом,

альманах "У Великій могилі", коштовний прапор з гаслами "Влада працюючих — є влада культури і науки"¹²⁷.

Одна з цікавих замальовок тогочасної преси колоритно віддзеркалює напрямки й особливості роботи клубів в другій половині 20-х рр. Відкриваючи клуб у Золотоноші, представник Всеробітземлісу наставляв селян: "Що дня, що хвилини будьте з цими подарунками [див. вище — Л. Я.], вони принесуть вам перемогу".

До події приурочили так звані "Октябрини" — "... робітниця радгоспу подарувала суспільству свого народженого сина". "Одговорювали мене, — жаліється вона, — животноводиха наша одговорювала, бо в неї теж народилася дитина і вона понесла до попа, то й мене підбивала, та бачу я, що це не так, що це полуда в неї на очах — не послухала, принесла сюди". Реакція присутньої громадськості була цілковито передбачуваною — гучно зустріли цю революціонерку нового побуту робітники. В особі свого представника Шандри привітали народженого і дали йому ймення РЕМ. Революція — Електрифікація — Метал, а вкупі РЕМ... Приймаючи народженого, спілка робітників землі і лісу, говорить т. Шандра, залічує його в свої лави."¹²⁸

В містах аналогічна функція покладалася на Інтернаціональні клуби та Будинки народів Сходу (БНС). Скажімо, Київський БНС (заснований 1926 р.) включав болгарську, грецьку, китайсько-корейську, турецько-перську, грузинську, вірменську, дагестанську, татарську, ассирійську і караїмську секції, які об'єднували біля 1,5 тис. осіб. Будинок сприяв працевлаштуванню своїх членів, здійснював їхнє юридичне обслуговування, курував 5 кустарних артілей ("Харчопродукт", "Харчовик", "Заквинкол", "Чувяк", "Самодопомога")¹²⁹, утримував семирічну школу, лікнепи, дитсадок, гуртки політичної освіти і самодіяльності.

Спроможність вирішувати найболючіші проблеми недавніх емігрантів приваблювала останніх до БНС, тим більше, що вони були колосальними: мовний бар'єр, ментальна невідповідність, перенаселеність міст, низка законодавчих і адміністративних перешкод діяльності кустарів перетворювали життя емігрантів на кошмар. Оскільки земляцтва в їхньому сучасному вигляді не існували, тільки в стінах БНС вихідці з віддалених країн мали змогу зануритися в звичну етнокультурну атмосферу, хоча б на деякий час опинитися в стані психологічного комфорту. Набір розваг тут був невибагливим, але цілком відповідав уподобанням відвідувачів: за філіжанкою кави чоловіки спілкувалися, слухали останні новини, зачитували пресу тощо. Водночас з реальною соціальною, матеріальною та юридичною допомогою в його стінах вони піддавалися завуальованій радянській агітації та пропаганді.

Діяльність радянських культурних установ повною мірою відображала рівень суспільної свідомості громад і розвиток суспільства загалом. Регулярні обстеження та "масово-громадські огляди" політосвітніх установ національних меншин засвідчували їхню низьку ефективність. Характерним віддзеркаленням реальності став скандал навколо Київського ДНВ та його завідуючого Бітчумова (1928 р.). "... Замість того, щоб взяти лінію фактичного об'єднання розрізнених східних національностей навколо практичних питань соціалістичного будівництва, політики партії і радянської влади по національному питанню зжити національні незгоди [так у тексті — Л. Я.] — спостерігалось зворотне явище. Колишній зав. домом т. Бітчумов розпалював національно-шовіністичні пристрасті, сів національні незгоди, керувався особистими інтересами... Замість політики розкріпачення жінок Сходу він змушував жінок цілувати собі руки."¹³⁰

Методика прищеплення на національний ґрунт нових радянських стандартів життя була уніфікованою: масова антирелігійна кампанія, дискредитація традиційних свят і обрядів, популяризація комуністичної обрядовості і побуту. Впродовж 20-х рр. радянська періодика працювала над тим, щоб тісно ув'язати в свідомості всіх етнічних спільнот невід'ємність нового радянського життя, секуляризації приватного та громадського побуту. Власне, аналіз масових джерел дозволяє стверджувати, що атеїзація життя та радянїзація розглядалися як поняття синонімічні. Так у статті "По новому, по радянському" виразно простежується механістична заміна християнського пантеону святих на радянсько-більшовицький пантеон: "По багатьох селах нашого району по хатах, навіть позапартійних селян..., замість ікон висять портрети провідарів революції: т.т. Леніна, Зінов'єва та ін."¹³¹

Найбільш вигадливими були рекомендації Євсекцій ЦК ВКП(б) та ЦК РКСМ, які вже 1922 р. пропонували місцевим осередкам "... центр ваги пропаганди перенести не на боротьбу з релігійними переконаннями, а в побутову площину. Головну увагу [нагадував циркуляр ЦК РКСМ — Л. Я.] треба звернути на те, щоби збудити в єврейському молодому робітникові активний протест проти участі в релігійних обрядах і вирвати його з під впливу старозавітної сім'ї"¹³². На противагу релігійним святам вводилися нові радянські, які намагалися перетворити "з днів офіційного відпочинку на дійсно вкорінені в побут свята". До них приурочували клубні заходи, обставлені "... привабливо з зовнішньої сторони" з "елементами інтимного торжества"¹³³. Партійні та комсомольські осередки отримували детальні плани виховних заходів та сценарії різних форм виконавчої роботи (літ- і політ суди, співбесіди, диспути тощо), однак нерідкими були й "зриви" заповзятливих сільрадівців, які хотіли вбити віру в Бога одним пострілом. Брутальні методи антирелігійної

роботи, описані в спогадах І. Стріонова, були явищем типовим в Україні: в червні 1925 р. члени КНС к. Зельц (центр майбутнього німецького району) вистрілили у вікно костьола прямо під час богослужіння¹³⁴. Архівні джерела 20-х рр. досить яскраво відобразили світоглядну боротьбу на побутовому рівні й, слід зауважити, до суцільної колективізації успіхи більшовиків на цьому поприщі були непоказними.

В другій половині 20-х рр. влада усвідомила, що одними лише політінформаціями якісних змін у повсякденні суспільства, перш за все молоді, досягти неможливо. Постало питання організації та централізованого регулювання суспільних розваг. Спонукальним моментом для цього стали загрозливі обсяги розвитку хуліганства та перетворення його на впливовий фактор суспільного життя. З цього приводу дехто Т. Піддубник зазначав наступне: "... Звичайно хуліганство є і в буржуазних країнах. Проте все таки воно не набрало такого широкого розміру". Як можливий вихід пропонувалося змінити акценти формування дозвілля: "У нас є певне упередження проти танців і навіть гадають, що це тільки вияв буржуазної культури доби занепаду. В наших містах танки з'являються анахронізмом.

За всієї великої кількості клубів все таки у нас замало клубів з добре організованою розвагою"¹³⁵.

Послідовно руйнуючи традиційну, зокрема, церковну обрядовість, звички повсякденного життя та святкового дозвілля, більшовицький уряд водночас пропонував і запроваджував у життя нові форми обрядовості та дозвілля. Не всі з них укорінилися, але серед них було досить цікавих і корисних знахідок, які пробудили сплеск народної творчості. Серед них слід відзначити "Свято врожаю", яке увійшло в побут практично всіх етнічних громад України, зв'язаних з сільським господарством. Одна з провінційних газет з цього приводу зазначала: "Уже тепер "Свято врожаю" в масах сільського населення рахується за своє свято, важливе й необхідне. З бігом часу воно цілком увійде в побут села, буде зарані підготовуватися і переводитись зі свідомістю людської колективної переваги над силами природи. Це свято труда, що з часом замінить і знищить церковні свята, як непотрібні." До цього часу ще далеко, — зазначав П. Лісовий, — але уже зараз "Свято врожаю" набуває чисто народних рис, втягує в себе маси, а, головне, несе нові погляди як на природу, так і пропагує нові соціалістичні форми сільського господарства. А оскільки соціалізм не можна розуміти без соціалістичного побуту, то "Свято врожаю" у нашому селі відіграє тим більшу роллю, що воно ті елементи соціалізму туди несе"¹³⁶.

Однак, якими б привабливими чимдалі не ставали більшовицькі культурні заходи, етнічні громади були неспроможні їх цілковито сприйняти, тим більше — усвідомити їх як власні. На розбіжності дійсного рівня

етнокультурного розвитку окремих етносів і прагнення партії до їхньої надшвидкої "радянзації" зростала основа подвійних стандартів життя, маргіналізації свідомості. Прояви її відзначалися на всіх рівнях життєдіяльності суспільства: члени національної сільради водночас були членами церковної ради (Талаківська сільрада, 1929 р.)¹³⁷; голова національного району, комуніст (в майбутньому — член ЦКНМ) здійснював юдейські етнорелігійні обряди; комсомолки і комсомольці в релігійному екстазі рвали на собі волосся на обряді поховання Тори¹³⁸ тощо. Практично не використовувалася жіноча праця в єврейських колгоспах Правобережжя¹³⁹ та грецьких колгоспах Приазов'я, оскільки національні традиції цього не припускали.

Прищеплення більшовицької свідомості і нових звичаїв у національному середовищі буксувало через недовірливість громад до чужинців. У багатьох випадках цьому не зараджувала і більшовицька версія коренізації місцевої адміністрації. Значний рівень відчуження позначав взаємини політемігрантів, надісланих на відповідальні посади до національних районів і місцевого населення. Про такий випадок "безпринципної боротьби всередині [Коларівської — Л. Я.] парторганізації проти комуністів — емігрантів" згадується, зокрема, в праці В. Павленко¹⁴⁰. Зовсім не випадково на початковому етапі колективізації болгари Мелітопольщини виступали за ліквідацію національного району: в такий спосіб вони наївно розраховували позбутися болгарських політемігрантів та їхнього придушливого тиску на селянство. Очевидно, що жодна апеляція до національного чинника не була спроможною пом'якшити конфлікт ментальностей політемігрантів і місцевого населення, якому ідеї інтернаціоналізму і більшовизму були чужими.

Вплив політемігрантів та тих етнокультурних стандартів, які вони намагалися запроваджувати на місцях, був неоднозначним і далеким від глобалізаційних оцінок радянської історіографії. Не всюди місцеві мешканці з розумінням зустріли нововведення своїх закордонних братів по крові, тим більш, що останні в першу чергу пропагували більшовицькі ідеї, а вже потім — національні. Не останню роль у непорозуміннях між українськими нацменгромадами та політемігрантами відіграв і певний конфлікт культур, що досить яскраво проявлявся між вихідцями з Західної Європи та українськими громадянами. Європейцям досить складно було зрозуміти архаїчні сільські культурні типи етнічних громад України, що породжувало, з одного боку, зверхнє ставлення політемігрантів до місцевих селян; з іншого боку, дистанціювало від них місцеве населення. Однак, позитивні приклади просвітницької діяльності західних політемігрантів в УСРР відомі.

Серед них слід назвати село Преслав, у якому діяв один з найкращих навчальних закладів для етнічних меншин, патетично названий свого часу

"болгарськими Афінами"¹⁴¹. Вплив Преславського педтехнікуму, перш за все його педагогічного колективу, на село був колосальним. Виявлявся він і на мікрокультурному рівні (зокрема, в тім, що болгари, які традиційно не користувалися столовими приборами, почали застосовувати їх у щоденному побуті, виконувати гігієнічні процедури, скоротилося споживання вина тощо), так і в культурних явищах суспільного порядку. "Замість практикованих донедавна п'яних свят на тлі суспільного життя все виразніше та яскравіше проявляється цікавість до політичних, виробничих та суспільних питань. На сьогодні сози, сельбуди, театр, кіно, політичні, виробничі та наукові гуртки при сельбудах є місцями, де населення Преслава проводить час у святкові дні, навчаючись, вдосконалюючись, беручи активну участь у соціалістичному будівництві на селі. Завдяки цьому кожному стає зрозумілим, що не пізніше, як за десяток — другий років село Преслав змінить свій соціально-економічний профіль до невпізнанності", — з удоволенням відзначали автори одного з найбільш змістовних і кваліфікованих монографічних етнологічних описів — Ф. Креслев та С. Бунтовніков¹⁴².

Заперечувати помітний позитивний вплив національних культурних, наукових і творчих колективів на загальний поступ етнокультурного життя етнічних громад було б недоречним. Чи не найбільшим їхнім досягненням було підвищення суспільного статусу національних мов і культур, позбавлення громад комплексів меншеартісності, які об'єктивно сприяли процесам культурної модернізації. Ставлення громад до діяльності культурних установ на загал відображене в звіті грецького відділу Маріупольського музею краєзнавства (1931 р.): "Враження, яке справляє грецький відділ у відвідувачів-греків, — надзвичайне, викликає радісний подив, у найбільш експансивної частини іноді й захват до сліз"¹⁴³. Для сотень тисяч людей 20-і рр. стали часом виходу на якісно новий рівень етнічної свідомості, проте розглядати його як цілковито позитивне й органічне явище не доводиться.

Культурна модернізація найтіснішим чином була пов'язана з проблемою секуляризації масової культури. Одним з проявів культурної модернізації етносів України стало створення національних театрів, навіть у середовищі народів, які взагалі не мали цього жанру в своєму культурному арсеналі. Заклики до розширення арсеналу заходів культурного та ідеологічного впливу на населення України загалом та його етнічні сегменти, зокрема, виразно зазвучали в радянській пресі, вже починаючи з 1927 р. Надалі розгорнувся процес масового створення національних театральних труп, виразні етнічні орієнтири запанували в радянській кіноіндустрії.

Зваживши на надзвичайну популярність театральних дійств та щирий потяг селянства до театральних вистав (досить сказати, що на початок 1926 р. за неповними відомостями в Україні діяли 3 040 драматичних, 900 музично-хорових і лише 160 літературно-газетних сільських гуртків¹⁴⁴), більшовики заходилися в сприянні розвитку самодіяльного мистецтва, як "загальноприступної розваги на селі". Увага до нього була не випадковою: вона стала знаряддям пропаганди нових соціальних ідей. Відзначалося, що "змістом самодіяльної творчості мають бути сучасні теми місцевого життя, а також найважливіші частини роботи політосвіти на селі: сільськогосподарська, кооперативна, природнича, військова пропаганда та пропаганда самоосвіти"¹⁴⁵. Більшовицький уряд потурбувався про культурну ін'єкцію в національне середовище, яка прищепила йому зрозумілою національною мовою в яскравій формі ідеї "великого стрибка" та суцільної колективізації завчасно. Ставлення влади до національного театру було щиросердно висловлене С. Бунтовніковим та Ф. Креслевим: "... Театр є надзвичайно важливим знаряддям насадження серед них [болгар — Л. Я.] таких відчуттів, ідей та взаємовідносин, фактором, що впливає не стільки на ідеологію, але головним чином на психологію на взаємини, на домашній побут. При цьому не лише сфера впливу, але й сила дії театру на маси величезна"¹⁴⁶.

Перша болгарська пересувна трупа була створена 1927 р. в с. Преслав з ініціативи Наркомосу. В травні 1934 р. був сформований Одеський болгарський колгоспний театр-студія ім. Г. Димитрова. Відомою в Україні була діяльність єврейських, російських, польського, німецького і грецького колективів. Театри відіграли помітну роль у призвичаюванні національних громад до ідей колективізації, соціалістичної реконструкції та індустріалізації. Не всі вони виростили в дійсно художні колективи, значна частка була специфічними агітаційними пересувними установами, деякі з них існували формально.

Величезну роль у культурних трансформаціях громади відіграв Єврейський театр. В березні 1927 р. в Україні в місцях компактного мешкання євреїв відбулися гастролі Єврейського державного театру. Його творчий доробок і репертуар були вагомими: п'єси "Пурим-Шпіл", "Цей Купілем-лех", "Койменкерер", "Ін Брен", "Загмун", "Розіта", "Шабсе Цві" викликали щирий ентузіазм населення¹⁴⁷.

Національні та загальні театри з моменту створення попали під невсипущий регуляторний нагляд політичних установ. Впродовж 20-х рр. партія послідовно нарощувала політизацію цих культурних закладів, домагаючись від труп перегляду репертуару. У найнебезпечніший ідеологічно для більшовицької влади час (від проголошення непу до "великого перелому") вона послідовно витісняла всі конкурентні

субкультури та нейтралізувала їхній вплив на маси. "В останній час пішла мода на лекції й доповіді про шлюб, полову етику, мораль "как надо жить", все теми, що торкаються полового питання, — з відразою писав один з авторів г. "Культура і побут", — Анонсують якогось "ілюзіоніста"... З театральною халтурою треба повести найрішучішу боротьбу"¹⁴⁸.

Те, що народ, змучений війною, був не переобтяжений освітою та мав нерозвинений художній смак, визначало його уподобання та межі цікавості: міста й села України були завішані листівками та афішами, що закликали подивитися виступи магів та віщунів, тогочасних культуристів, невибагливі оперетки, ліліпутів тощо. Одна з тогочасних афіш пропонувала наступне [текст наводиться без коректування — *Л. Я.*]: "Всем... всем... всем. Спешите видеть: Сельбуд первого района пятница. Экстраординарное представление. Современный гладиатор, Георг Нельман — работа гириями, железом, цепями. Всюду успех... Финоменальный лилипут Сережа."¹⁴⁹

Вивільнення освітніх, культурних закладів і колективів етнічних громад з під регулятивного впливу церковних громад, реалізувало давні прагнення частини національно-демократичної інтелігенції і надало потужного імпульсу розвитку літератури і мистецтва. Впродовж 20-х рр., за спостереженням сучасних дослідників, відбулася бурхлива розбудова єврейської, грецької, болгарської літератури. Цьому ж сприяли бурхливі модернізаційні процеси в мовній царині. Найвиразніші перемоги щодо впливу на масову свідомість більшовики здобули в сфері кінематографії. Впродовж 20-х рр. вони спромоглися перетворити кіно з дрібнобуржуазного атракціону "рухливих картинок" на мистецтво, яке за силою свого впливу на маси не мало рівних. Кіно, як явище історичне, відіграло вирішальну роль у пропагуванні нових взірців соціокультурної поведінки й масової культури.

6. Мова етнічних громад

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвиткові української мови" (1.08.1923 р.) стала логічним результатом національно-визвольного руху в Україні, втіливши сподівання як українського народу, так і етнічних меншин на достойні й рівноправні умови розвитку. Вона започаткувала в республіці грандіозні зрушення в сфері національно-культурного буття, що зачепили усі його складові, в тому числі й мови етносів країни. Ті роки часто називають часом "національно-культурного ренесансу", а будь-який культурний підйом неможливий без підняття на якісно новий щабель мови, адже мова — є найпершою етнодиференціюючою ознакою і, можливо, найсуттєвішим культурним надбанням кожного народу.

Серед державних програм, які запроваджувалися в контексті коренізації і справили визначальний вплив на поступ етнокультурного життя народів республіки та СРСР досліджуваного періоду, слід назвати реформу російської абетки, спроби реформувати українську мову, загальносоюзну програму створення алфавітів для неписьменних народів, переведення низки мов на латинську абетку. Не було жодного народу, який би більшою, або меншою мірою не зачепили ці зрушення. Оцінка їхніх наслідків для кожного народу своя, і значною мірою — це справа майбутнього.

Слід відзначити, що увага науковців до окресленої проблематики явно не відповідає тому місцю, яке вона посідала в комплексі етнокультурних проблем 20–30-х рр. Спроби узагальнення досвіду культурно-освітніх та мовних реформ на українських теренах у міжвоєнний час обмежувалися малоінформативними дописами працівників українського Наркомосу. Лише проф. В. Жирмунський у праці "Национальный язык и социальные диалекты", спираючись на результати власних багаторічних польових досліджень в УСРР, у нетиповій для часу формі намагався окреслити проблеми мовного життя українських німців¹⁵⁰. Критичні зауваження щодо мовної політики в СРСР містила збірка "Доля національних мов в Советській Росії", видана 1937 р. у Варшаві¹⁵¹.

Сучасна історіографія включає праці російських науковців,¹⁵² які фокусуються на закавказьких, середньоазійських та сибірських народах, а також фундаментальне дослідження Дж. Шевельова,¹⁵³ присвячене розвитку української мови в першій половині ХХ ст. Певний крок уперед в усвідомленні специфіки мовних процесів та мовного життя народів України під час політики коренізації зроблений учасниками наукової конференції "Мовні конфлікти та гармонізація суспільства". Важливі напрямки мовної політики більшовиків УСРР розглядаються в статті Г. Єфіменка¹⁵⁴. Цікаві узагальнення щодо еволюції мовної проблеми в єврейському середовищі містить стаття М. Феллера¹⁵⁵. Але, слід констатувати, названа проблема ще не була об'єктом спеціального дослідження, хоча історіографія проблем коренізації освіти та етнокультурного розвитку етнічних меншин включає десятки праць, серед яких присутні й серйозні комплексні, зокрема дисертаційні¹⁵⁶.

Деякі аспекти запровадження мовної політики щодо етнічних меншин УСРР, дискусії навколо визначення "рідної мови" висвітлені в III розділі колективної праці Інституту етнонаціональних і політичних досліджень НАНУ¹⁵⁷. У ній Б. Чирко дійшов цілком слушного висновку: "Забезпечити всі національні групи необхідною кількістю національних закладів або навіть класами було неможливо"¹⁵⁸.

Основна увага автори монографії віддана також досить важливій проблемі — примушуванню дітей навчатися в школах за національною, а

не за мовною ознакою. Наслідки такої політики, на їхню думку, були плачевними: не розуміючи мови навчання, діти мучилися в школі, а батьки засипали офіційні установи скаргами на тих, хто в такий своєрідний спосіб "забезпечував" їхні національні інтереси¹⁵⁹. Але в цілому зазначається, що розширення мережі національних шкіл підняло загальноосвітній рівень населення України. Висновок цей, на нашу думку, не позбавлений умоглядності, оскільки якість освіти в національних школах та їхній стан упродовж 20 — першої половини 30-х рр. неодноразово критикувалися як освітянами, так і населенням.

Як не прикро, більшість вітчизняних дослідників згадує про мовні проблеми етнічних громад побіжно навіть у працях, присвячених історії етнічних громад. Висвітлюючи перипетії коренізації освітянської справи, історики обмежуються констатацією факту багатонаціональності республіки, безпосередньо з нею пов'язуючи проблеми, невдачі та прорахунки в розбудові національної освіти в УСРР. Науковці одностайно зазначають, що закордонна література була непридатна для радянської школи, втім, причини цього трактуються в ідеологічній площині. Між тим останнє аж ніяк не пояснює провальних спроб організувати випуск необхідної літератури в межах СРСР, а також нездатність налагодити конструктивний культурний обмін між громадами, які мешкали в союзних республіках. Серед негативних наслідків радянської освітньої реформи на загал згадуються культурні втрати громад, викликані радянізацією як такою, та атеїзацією виховання, зокрема. А між тим з'ясування питання: "На якому мовному ґрунті відбувалося створення радянської школи для етнічних меншин?" — саме по собі є окремою науковою проблемою. Принагідно зауважимо, що більшою чи меншою мірою мовна проблема (тобто невідповідність місцевих говорів етнічних громад України літературній мові країн виходу) була найвпливовішим фактором етнокультурного розвитку низки етнічних громад за часів політики коренізації.

Зміст коренізації полягав у виведенні національних мов за межі побутового і культурницького вжитку, наданні їм публічного характеру, розширенні сфер їхнього використання та осучасненні процесів мовотворення, які, нагадаємо, стояло вирішувати на тлі величезних етнокультурних проблем, зокрема, значної мовної асиміляції. Її обсяги в середовищі етнічних меншин на середину 20-х рр. вражали. Наголосимо, що йдеться про мовну асиміляцію, яка, безумовно, є одним з найбільш складних і значущих кроків на шляху втрати етнічної ідентифікації як такої. Так би мовити, "втрати" росіян від асимілятивних впливів в УСРР становили на 1926 р. 49 771 особу, або — 1,85% від загальної чисельності етнічної групи. Аналогічні показники в середовищі українців під впливом російської мови склали 5,55%, білорусів — 73,43%, вірмен — 26,24%,

євреїв — 22,62%, греків — 17%, чехів і словаків — 8,21%, татар — 7,52%, поляків — 6,88%, болгар — 3,57%, німців — 3,52%¹⁶⁰. Для порівняння не зайвим буде навести аналогічні відомості про асиміляційний вплив української мови на етнічні меншини. Українську мову назвали рідною 44,18% поляків¹⁶¹, 5,86% білорусів, 5,37% чехів і словаків, 2,11% татар, 1,27% болгар, 1% німців, 0,95% вірмен, 0,89% євреїв, 0,75% греків. Таким чином, інтрига етномовного життя УСРР впродовж політики коренізації обумовлювалася запеклою боротьбою між українською й російською мовами за вплив на етнічні громади республіки. Асиміляційна інерція в етнічних громадах була різною, відрізнялися також і пріоритети останніх щодо мови національної акультурації¹⁶². Хоча позиції української мови впродовж 20-х рр. значно посилювалися і вона в низці етноконтактних зон (переважно Правобережжі та Північній Україні) активно впливала на зміну мовної ідентифікації етнічних меншин, все ж тиск російськомовного середовища на розвиток етнокультурних процесів серед етнічних меншин і українства залишався незрівнянно сильнішим.

Освітняні і нацменпрацівники цілком виправдано вважали, що зміна акцентів розбудови освітньої справи в середовищі етнічних меншин стане дієвою перепоною на шляху асиміляції етнічних громад. Багато з них вважали, що створення "національної школи" зніме проблему асиміляції як таку і стане трампліном для культурного розвитку етнічних громад. Зі свого боку зауважимо, що відносини між мовою та освітою є комплексними. Вкрай важливо, які мови людина вивчає впродовж життя, але першочергове значення має те, якою мовою вона набуває освіту. Найбільш стійкі пізнавальні зв'язки формуються в тому випадку, коли мова викладання співпадає з рідною мовою (мовою щоденного вжитку). В іншому випадку з часом розвивається зворотній процес, так званий, рецидив неписьменності. Отож тільки переведення шкіл на рідні мови було підосновою виведення населення на якісно новий культурний рівень.

Причини переведення початкової школи на національні мови були прагматичними. Багаторічний досвід русифікації в Російській імперії засвідчив, що викладання російською мовою значно знижувало інтенсивність засвоєння предметів. У звичайних народних і міністерських школах у місцях мешкання іногородців термін навчання був збільшений на рік з урахуванням адаптації дітей до мови викладання (так було, зокрема, в німецьких, болгарських та грецьких колоніях). Вимога переведення початкової освіти на рідні мови ["мова, якою говорить дитина" — Л. Я.] була одним з центральних гасел демократичного руху на постімперських просторах і стала одним зі стовпів будівництва нової радянської школи. В черговий раз, вже 1931 р. пояснюючи значення цієї тези, М. Скрипник зауважував: "Інакше бо утрудниться саме навчання, інакше бо настане

затримка розумового розвитку дитини і зайва навантага дитини". Переведення шкіл на рідні мови, на його думку, не слід було ототожнювати з примушуванням відвідувати школу за національною ознакою. "Справа не в національній приналежності, не в походженні дитини, — наголошував нарком, — не в бажанні батьків, а справа в тому, щоб полегшити дитині надбати знання"¹⁶³.

Етномовна ситуація в УСРР набула надзвичайної гостроти і складності саме в контексті завдань мовної модернізації, які планували вирішити в стиснені строки, впродовж перших п'ятирічок. Проте, затверджуючи відповідні програми культосвітньої діяльності в середовищі етнічних меншин, радянські функціонери не мали уявлення про сутність етнокультурних, зокрема, мовних проблем у їхньому середовищі. Етнічні громади переважно склалися з низки регіональних субкультурних груп, які відрізнялися за мовною ознакою. Так, скажімо, серед німців України були поширені долінгвонімецька, середньонімецька, південнонімецька та мішана говірки¹⁶⁴, носіями яких виступали такі субкультурні групи як от: волинські німці, меноніти, німці Одещини тощо.

Греки УСРР склалися з маріупольських греків-еллінів та греко-татар, одеських греків та дисперсного населення грецького походження у великих містах республіки. Маріупольські греки-елліни мали принаймні п'ять еллінських говірок, які суттєво відрізнялися від запроваджуваної в їхньому середовищі димотики. Одеські греки також розрізнялися в мовному відношенні. Якщо міська грецька громада завдяки постійним контактам з Грецією та вкоріненим традиціям просвітництва володіла і катаревусою і димотикою, то мешканці с. Олександрівка-Арнаутівка, як видно з дослідження Ф. Теохаріді, були мовно-асимільовані¹⁶⁵. Що ж до решти грецької людності України, то вона мала в своєму середовищі представників більш як 70 грецьких та малоазійських говірок, що в умовах масової неписьменності правили за безписемні мови спілкування у відносно нечисленних спільнотах.

За окреслених обставин цілком природно виникла проблема визначення мовних пріоритетів новостворюваної школи, яка мала свої особливості на регіональному, республіканському та союзному рівнях. Прагнення спростити з технічної точки зору функціонування шкіл "малих народів", переводячи навчання в них на подібні мови (на димотику в ромейських школах, румунську — в молдавських, кримсько-татарську — в урумських тощо) надало даному напрямку освітньої реформи тупикового характеру. З легкістю "реформуючи" мови етнічних меншин, запроваджуючи нові алфавіти, обираючи з множини мовних типів загальнореспубліканську (загальносоюзну) об'єднуючу мову, заборонивши культурний обмін з країнами виходу, радянська держава перебрала на себе невластиві і

непідсильні жодній державі функції регулювання повсякденного мовного життя народу. Однак замінити живу мовну творчість щоденним адмініструванням малограмотних функціонерів не вдалося. Благі наміри по осучасненню, демократизації та консолідації мов етнічних громад обернулися значними втратами і не лише у мовній царині.

Визначити так звану "рідну мову", якою мало здійснюватися навчання в школах нацменшин, виявилось доволі складно внаслідок тих колосальних відмінностей, що утворилися впродовж багатолітньої окремішньої історії, між офіційними мовами країн виходу та мовами етнічних меншин України. В колах вітчизняних і зарубіжних мовознавців панували настрої зневажливого ставлення до "вульгаризованих" говірок етнічних громад, які, на їхню думку, якщо й були цікаві, то лише з точки зору історії мовотворення, але аж ніяк — з точки зору державної мовної політики. Думки про право говірок на існування і державну підтримку тонули в загальній масі настроїв за пришвидшення етнічної консолідації.

Нагадаємо, що етап визначення мовних орієнтирів на шляху етнополітичної консолідації проходять усі народи. В 1907–1909, 1912–1913 рр., зокрема, відбулися дві дискусії про шляхи розвитку української мови. Дебати навколо так званої "мови баби Палажки" та урбанізованої мови сучасної європейської нації викликали до життя напрямок "галіцізації" мови, оскільки саме в Галичині та Буковині українська мова повноцінно функціонувала в галузі культури і суспільно-політичних відносин.

Гарячі мовні дискусії точилися в єврейській громаді. Єдності стосовно вирішення мовної проблеми не було. Сіоністи обстоювали її розв'язання на базі відродження єврейської держави з мовою іврит. Асимілятори схилилися до необхідності культурної інтеграції до суспільств розсіяння і засвоєння мови пануючої нації. Як політичну альтернативу обох напрямків більшовики підтримали і запроваджували впродовж 20-х — першої половини 30-х рр. концепцію створення єврейської пролетарської культури на базі мови їдиш.

Окреслена ситуація в цілому відображала зміст етнокультурних проблем більшості етнічних меншин республіки. Практично в кожній з них існувала своя сакральна мова, мова богослужінь і духовної літератури, мова, що обслуговувала специфічні духовні потреби (в даному випадку — іврит). В побуті і повсякденному спілкуванні, як правило, використовувалася безписемна (розмовна) мова (їдиш¹⁶⁶). Були й такі громади (як правило, мало чисельні), етномовні проблеми яких на той час не спроможна була вирішити жодна держава. До них, зокрема належали айсори. Літературна мова останніх була подібною давньоєврейській такою мірою, що народи розуміли один одного. Та проблема полягала в тім, що названа мова використовувалася, як і давньоєврейська, тільки в бого-

служіннях. Розмовна мова дуже сильно відрізнялася від літературної. До того ж письменності в етнокультурній групі використовувалося дві: одна — подібна до єврейської, інша — ситуативна. Власна література народу була мізерною — переважно духовного змісту, усна — ще бідніша і складалася в основному із запозичень у оточуючих народів¹⁶⁷.

До того ж у кожній громаді, як було показано вище, з року в рік зростала частка мовно-асимільованих громадян, рідною мовою яких була переважно російська.

З моменту краху Російської імперії та декларування права вільного етнокультурного розвитку проблема мовної орієнтації набула першочергового значення. Намагаючись створити національну школу, держава наразилася на несподіваний суспільний спротив. Кожна етнічна громада була розмежована на декілька ворогуючих таборів, що обстоювали взаємовиключні напрямки етнокультурного поступу. Забігаючи наперед, відзначимо, що всі три напрямки єврейської етнополітичної думки знайшли втілення і реалізацію в історії ХХ ст.: на сьогодні реальністю є особлива єврейська культура Ізраїлю, ґрунтована на, як здавалося в 20-і рр., мертвій мові іврит; декілька єврейських європейських субкультур, ґрунтованих на мовному ґрунті їдиш; а також культури специфічних єврейських груп, що є носіями інших мов, зокрема, української та російської. Й сьогодні сегментованість єврейства залишається темою гострих дискусій науковців, освітян, громадськості. Втім ніхто не заперечить самого факту історичної обумовленості її існування. Особливістю досліджуваного періоду була гранична поляризація суспільної думки, яка прагнула чітко визначити лише один — "правильний" напрямок розвитку і надати йому ваги генерального, тоді як суспільство було таким неоднорідним, що виокремити якийсь напрямок без защемлення прав інших верств було неможливо. Остання обставина наперед заклала підвалини жорсткої конфронтації на мовному ґрунті.

У вказаний час відверті наукові дискусії навколо проблем мовної орієнтації були практично неможливими, не заохочувалися роздуми з проблематики й у середовищі освітян. Але поодинокі висловлення були, і саме вони проливають світло на реальні, а не удавані проблеми розбудови освітньої справи в середовищі етнічних меншин. За приклад можна навести невеличкий допис "О преподавании родного языка в греческих школах" співробітника Кабінету національних меншин при Етнографічній комісії В. Шевченко, збережений в Архіві Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклористики НАНУ. 1930 р. дослідниця писала: "... Мне лично приходилось в своих экспедиционных работах часто сталкиваться со многими представителями крестьянства и молодежи греческих сел, и все они в один голос заявляли, что язык, которому

обучают их и их детей в школах, — не их язык и они понимают его с большим трудом: он для них почти совершенно чужой. Сказанное станет совершенно ясным после указания, что преподавание ведеться на литературном афинском диалекте новогреческого языка в то время, как местные говоры имеют свои укорененные веками особенности. И эти особенности нельзя считать "неправильностями", так как всякое развитие всякого языка закономерно и обусловлено в конечном счете окружающей социальной и экономической обстановкой"¹⁶⁸.

Намагаючись об'єктивно відтворити особливості етнокультурного життя етнічних громад, слід зауважити, що бездоганний з наукового погляду цей підхід при запровадженні його в життя виглядав як утопічний. По-перше, він вимагав збільшення строку навчання в школах нацменшин з урахуванням роботи початкової школи на місцевій ("...в повному розумінні слова, рідній, мові"¹⁶⁹) та поступового переходу в старшій школі на димотику; по-друге, потребував багаторічної колективної праці мовознавців, ймовірно, й адаптації новогреческого алфавіту з огляду на слов'янські впливи, що набувало додаткової складності в світлі курсу на латинізацію мов.

В. Шевченко не гірше за інших розуміла проблематичність задоволення етнокультурних потреб, зокрема, в галузі мовної практики, нечисленних етнічних громад, але вважала себе не в праві ігнорувати їхню специфіку¹⁷⁰. Однією з перших серед науковців вона поставила проблему етнокультурного виживання малих народів в умовах посилення державного впливу на процеси мовного обміну і творення.

Що ж до мови маріупольських греків, то вона продовжувала жити, але знов-таки, як до революції російською, так тепер димотикою, вона витіснялася до сфери побуту. Але повсякденне життя людей — це та стихія, яку повністю не здатне контролювати навіть тоталітарне суспільство. "Повсякденне життя — це народне життя. Народ найповніше виражає себе в просторово-часовому континуумі і найвище цінує його серед усіх вартостей світу"¹⁷¹. Якщо брати до уваги це визначення, то грецька людність України красномовно виявила своє ставлення до реформаторських спроб тогочасного уряду.

"Націоналізована" школа, зважаючи на гостроту згаданих проблем, від початку свого існування потрапила під перехресний вогонь запеклої критики.

Специфічною ознакою коренізації в УРСР стали розмови про "примусову євреїзацію". Вони розпочалися з перших її кроків і не припинялися до кінця 30-х рр., час від часу набуваючи гучного суспільного резонансу. Про них йшлося, зокрема, в статті Ю. Ларіна "Об извращениях при проведении национальной политики"¹⁷².

Республіканський партійно-радянський загал пов'язував небажання євреїв віддавати дітей до національних шкіл переважно з недоліками пропаганди й агітації. Єврейські бюро пропонували посилити агітацію на користь розбудови єврейських шкіл. Сьогодні зрозуміло, що опір батьків радянській версії єврейської школи був викликаний низкою взаємообумовлених факторів. По-перше, в ньому проявлялося небажання російськомовного єврейства повертатися в лоно національної культури. Це саме про них Ю. Ларін писав: "Вони є людьми російської культури, хоча єврейської національності"¹⁷³. (Вони ж, до речі, становили авангард антиукраїнізаційного руху, наполягаючи на розширенні сфери застосування російської мови.) По-друге, значне упередження в середовищі єврейства щодо радянської школи виникало внаслідок низької якості освіти і неясних перспектив її продовження¹⁷⁴. По-третє, непримиренну позицію до радянської школи зайняли прихильники традиційної духовної освіти та поборники івриту, які розглядали "їдишизацію" як глум над єврейською духовною та культурною спадщиною.

Аналогічні стереотипи етнокультурної поведінки більшою чи меншою мірою відзначалися в усіх етнічних громадах. Найбільш очевидними вони були в середовищі німців, поляків, молдаван, греків. Не відразу і далеко не повсюдно запропонована більшовиками модель народної освіти, незважаючи на її загальнодоступність, була прийнята етнічними громадами. Аж до середини 30-х рр. суспільний опір її запровадженню залишався досить відчутним. Він був тим більшим, чим більш штучними і незрозумілими були реформістські заходи радянських освітян та суттєвішою — релігійність громад.

Боротьба між прихильниками їдишу та івриту вкрай дестабілізувала культурне життя єврейської громади, незважаючи на високий сукупний рівень традиційної освіти в її середовищі. Перехід радянського уряду на позиції захисту і заохочування їдишу прискорив секуляризацію єврейського культурного життя в його радянському варіанті, проте не зняв проблему як таку. Правильність курсу на витіснення івриту з культурного життя радянських євреїв доводили аж до середини 30-х рр. 9 травня 1934 р. в Києві відбулася чергова нарада з єврейського мовознавства, скликана НКО, Інститутом єврейської пролетарської культури ВУАН і редакцією газети "Дер Штерн". Виступаючи на ній, заступник наркома освіти А. Хвиля вкотре закликав боротися проти "клерикальних, старих гебраїстичних елементів, що вже давно віджили і тільки засмічують єврейську мову, уможливлуючи єврейським націоналістичним, сіоністичним елементам дурманити певні шари єврейської людності"¹⁷⁵. Прагнення ізолювати єврейство від сіоністського впливу вочевидь проглядало в роботі радянських функціонерів і привело до деформацій мовного життя

єврейства оскільки позначилося на праці науково-дослідних установ по унормуванню сучасної єврейської мови та перетворенню її на літературну мову радянських євреїв. Уже 1937 р. Р. Смаль-Стоцький зазначав, що київські науковці, формуючи усталений літературний варіант їдиш, усвідомлено замінювали слов'янські запозичення словами німецького походження, через що літературна мова їдиш ставала чужою для пересічного єврея¹⁷⁶.

Внаслідок внутрішньої суперечливості освітянської реформи різняться й сучасні оцінки їдишизації радянської школи. Одні дослідники (О. Би-стрицька, В. Матвеев) вважають, що завдяки їй саме УСРР стала країною, де остаточно сформувалася широко розповсюджена єврейська літературна мова їдиш. Інші (Л. Килимник, О. Ткаченко) наголошують, що в такий спосіб більшовики скерували культурний розвиток євреїв неприродним шляхом, оскільки вважають іврит провідним етнозберігаючим та консоліду-ючим фактором єврейського етногенезу.

Так само неоднозначною є оцінка діяльності більшовиків по вирі-шенню мовних проблем інших етнічних громад. Залишається фактом, що більшість рішень у цій галузі приймалася поспіхом в обхід зауважень нечисленних на той час мовознавців та істориків і визначалася перш за все політичною кон'юнктурою. Два з половиною роки відвела історія на спробу реформувати болгарський правопис: 16 червня 1933 р. Всеукраїн-ська нарада з питань болгарського правопису скасувала ухвалу колегії Наркомосу УСРР від 30 листопада 1930 р. Намагаючись скорегувати від-мінності між розмовною мовою українських болгар та власне болгарською мовою шляхом спрощення правопису, українські освітяни збільшили розрив між мовною практикою болгар України та "стамболійським" правописом Болгарії, врешті вкрай ускладнивши культурний обмін між ними¹⁷⁷. В стан глибокої хронічної пропасниці завели етнокультурне життя греків УСРР спроби реформування новогрецької мови та переведення освіти в урумських селищах на кримсько-татарську мову¹⁷⁸. Великі проблеми супроводжували розбудову молдавської школи. Досить сказати, що 1925 р. питання про видання молдавської газети і складання першого молдавського букваря вирішувалися паралельно, водночас відбувалися й гарячі дискусії про шрифт нової абетки.

Чи не найбільше поспіхом прийнятих рішень супроводжувало латинізацію мов з арабською писемністю. Слід зауважити, що впродовж 20-х рр. в освітянських та культурних колах відчутного поширення набули настрої на користь повної латинізації мов, поширених у межах СРСР. Високі освітянські чини всерйоз захоплювалися цією ідеєю і підрахову-вали дивіденди, отримані б у такому разі на економії поліграфічного обладнання. Неабияку підтримку знайшли ці утопічні плани в радикаль-

них верствах населення. "Ультралівим заскоком" назвав М. Скрипник ідею переведення на латинську абетку мови їдиш¹⁷⁹. Нагадаємо, що й ідея латинізації української писемності остаточно була відкинута лише 1927 р. на Всеукраїнській правописній конференції.

Характерним відбитком настроїв на користь уніфікації мов був випадок, описаний М. Скрипником¹⁸⁰. Влітку 1930 р. до наркома за підтримкою звернулися представники есперантського гуртка з Донбасу. В розмові з'ясувалося, що гуртківці не володіли ані українською, ані есперанто, отож, розмови про "есперантську теорію про анаціональність і про анаціональну есперантську культуру" на перевірку прикривали собою невігластво та безкультурність, що наскрізь просякали радикально налаштовану частину постімперського суспільства. Ці настрої не отримали вирішального впливу на поступ культурної розбудови в республіці, але вплив їх у цілому можна охарактеризувати як деструктивний.

Низка архівних джерел свідчить про те, що мізерна частка нацмен-працівників та освітян була свідомо проблем, що супроводжували розбудову національної школи. Історія коренізації освітянської справи у 20-х рр. знає багато прикладів безвідповідального адміністрування у вирішенні питання мови викладання. Приміром, 23 лютого 1926 р. колегія НКО ухвалила "для греків-елінців завести нову грецьку абетку, а для греків-татар — кримсько-татарську абетку з огляду на цілковиту подібність цих двох мов"¹⁸¹. Працівники НКО не лише не знали, що тоді ще не існувало кримсько-татарської абетки, а й того, що мови згаданих народів суттєво різнилися поміж собою. І тут "пролеткультівський ентузіазм" переважив усі інші аргументи. Ідея створення нової абетки для східних народів вже набула великого політичного змісту: вона розглядалася як спосіб просунення пролетарської революції на Схід. У цьому контексті вирішувалося й питання латинізації кримсько-татарської мови. Її латинізація розпочалася 1927 р. і була розроблена Б. Чобан-заде в межах програми створення нової турецької абетки¹⁸² (яка, до речі, в самій Туреччині розпочалася в листопаді 1928 р.).

3 березня 1928 р. Раднацмен НКО УСРР вирішив створити спеціальну комісію "для вивчення питання транскрипції для друкованих видань турецько-татарською мовою"¹⁸³. Як видно з протоколу засідання Раднацмену від 3 серпня 1928 р., комісія не була створена і до опрацювання питання не приступила. Тим не менш доповідна записка ЦКНМ до Раднацмену НКО УСРР, датована 2 серпнем 1928 р., рекомендувала перевести перші шкільні групи Маріупольщини та Сталінщини на греко-татарську мову з початку 1928/29 навчального року. Ставка робилася на придбання навчальної літератури у Криму (де, за відомостями ЦКНМ, латинізація розпочалася роком раніше¹⁸⁴) Маріупольську та Сталінську

окрінспектури освіти зобов'язали розробити п'ятирічний план татаризації греко-татарських шкіл. З цією ж метою пропонувалося в тому ж серпні організувати двотижневі учительські курси "... для вивчення латинізованої кримсько-татарської писемності"¹⁸⁵. Яким чином окрінспектури мали виконати ці настанови, де вони могли взяти фахівців, нарешті, яким коштом зібрати вчителів у переддень відкриття шкіл, не кажучи вже про те, чи можна було опанувати латинізовану "греко-татарську писемність" впродовж двох тижнів — про це в доповідній записці не йшлося. Такою ж формальною була постанова "забронювати 15 місць у педвузах для греко-татар України". Фахової підготовки для них тоді ще не існувало,¹⁸⁶ а урумська мова була суцільною білою плямою для мовознавців¹⁸⁷. Постанова ЦВК та РНК СРСР "Про нову латинізовану абетку народів арабської письменності Союзу РСР" датована 7 серпня 1929 р. Як бачимо, українські чиновники від освіти значно раніше за вирішення питання в середовищі величезних мас тюркомовних народів намагалися нав'язати радянській школі непродумані, неузгоджені рішення, які не могли підкріпити ані теоретично, ані фінансово, ані організаційно.

Не менше проблем виникало на місцевому рівні. Далеко не всі місцеві нацменпрацівники, на відкуп яких було віддане питання про вирішення мови викладання у національних школах, були спроможні аналізувати надзвичайно складну етнокультурну ситуацію. Втім власний досвід нерідко приводив їх до цілком зважених висновків. Так, ст. інспектор Зінов'євської окрінспектури освіти Будак відзначав (1926 р.) "захоплення як нацменшостей, так і керівників радянських, освітніх та інших організацій переведенням в життя нацполітики, будування на підставі цього захоплення утопічних планів, як-то відразу ж розв'язання нацпитання на всі 100%... Таку важливу систематичну, послідовно організовану роботу, як забезпечення вимог нацменшостей, зрозуміли як тимчасову кампанію"¹⁸⁸, — констатував нацменінспектор.

В результаті так звана "молдаванізація шкіл" [ще — "надмолдаванізація" — Л. Я.], яку намагалися "революційним шляхом" здійснити впродовж 1924–1926 рр., перетворилася на румунізацію, яку самі молдавани¹⁸⁹ сприйняли як "примусовий захід радянської влади"¹⁹⁰. Румунізовані школи Зінов'євщини полопалися як мильні бульбашки за відсутністю навчальної літератури і викладачів, а молдавське населення вороже заперечувало коренізацію школи як таку, обстоюючи переведення шкіл на російську мову.

Наприкінці 20-х рр. знов актуалізувалося й активно дебатовалося освітянами питання збільшення строку навчання в нацменшколах на один рік¹⁹¹, але тепер його причини крилися в площині непристосованості

навчальних програм до фактичної багатомовності навчального процесу та занедбаності мовного питання як такого.

Впродовж досліджуваного етапу найгострішою проблемою, що гальмувала реформаторські потуги більшовицького уряду, була відсутність спеціалістів, спроможних здійснювати життєві мовознавчі студії в середовищі етнічних громад. За словами звіту Всеукраїнської філії Центрвидаву в 1926–1927 рр. видавництво не опублікувало жодного аркушу чеською та грецькою мовами саме внаслідок "відсутності авторів та культурних сил, спроможних робити переклади на ці мови"¹⁹².

Мовознавці, зі свого боку, констатували нездатність розмовних мов селянських етнічних меншин адекватно і швидко обслуговувати потреби громад у суспільно-політичному та культурному просторі радянської України. А уряд між тим, здавалося, не докладав жодних зусиль для вивчення мов та їхньої стабілізації. Нагадаємо, що 1924–1933 рр. стали часом великої праці по створенню сучасних словників української мови, які заклали ґрунт для поглиблення українізації. Відповідної праці в середовищі етнічних меншин не здійснювалося, хоча збирання й видання словників є базою мовного розвитку і не лише в освітній царині.

Революційний ентузіазм, бажання вирішити проблеми, які визрівали століттями, методами червоногвардійської атаки сформували величезний розрив, а надалі і конфлікт між запитамі держави та здатністю громад до сучасного мовотворення, ґрунтований на пересічно низькому освітньому рівні населення. Непереборною перепоною на шляху освітянських нововведень залишалися відсутність мовознавчих досліджень і відповідного методичного супроводження. "Складно зробити письменними не лише учнів, — занотовано в протоколі засідання молдавської секції Зінов'євської окружної конференції вчителів нацменшин (8 квітня 1929 р.), — а й самого себе за відсутності граматики"¹⁹³.

Величезні зусилля впродовж 20-х рр. спрямовувалися на адаптацію друкованої продукції до розмовної мови етнічних громад, але вони були не завжди професійними і вдалими.

Серед безлічі проблем, що постали перед етнічними громадами в контексті коренізації та перманентної зміни пріоритетів суспільно-політичного життя найбільшою була проблема етнокультурної, зокрема, мовної консолідації; тиражування пограничних мовних типів, проблема суржику як така. Остання була характерною, але не специфічною ознакою етнокультурного життя України. Формування перехідних, мішаних, вульгаризованих мовних типів характерне для всіх мов, тим більше тих, що не мають постійного виходу на суспільну сферу, законсервовані рамками побутового вжитку. Мови повсякчас стикаються між собою, зазнаючи постійної зміни функціональних сфер.

У підоснові названих процесів впродовж 20-х рр. перебувала вимушена двомовність (багатомовність) етнічних громад України у сукупності з пересічно низьким освітнім рівнем населення. Завдання збереження власної етнічної ідентичності ускладнювалося схильністю етносів до культурної дифузії — українізації, русифікації, полонізації і т.і. Тоді, як держава сподівалася на революційне прискорення процесів етнокультурного розвитку (яке радикали уявляли як досить швидке злиття національних культур в єдину пролетарську культуру) етнічним громадам, здавалося, навіть пересічне подолання неписьменності власною та українською мовами коштувало колосального напруження сил і болісного ламання стереотипів.

Практика запровадження коренізації освітньої справи у 20-і рр. поставила перед освітянами безліч проблем, серед яких визначення мови навчання посідало чи не центральне місце. Саме їй (на прикладі російсько-українського суржика) була присвячена друга частина опублікованої "Більшовиком України" промови М. Скрипника на I Всеукраїнській конференції працівників культурно-освітніх установ національних меншин України (травень 1931 р.). Він, зокрема, намагався охарактеризувати з мовознавчої точки зору сутність пограничних мовних типів¹⁹⁴. М. Скрипник визначив суржик як "мішану, ламану мову"¹⁹⁵. Стосовно носіїв суржика рекомендації наркома освіти були наступними: "... Ніяк не можна переводити з тими дітьми навчання тією самою ламаною й мішаною мовою... Не можна також для кожного окремого містечка й селища, для кожної окремої групи населення, іноді для кожної окремої дитини окремим "діалектом" писати підручники... Це значило б калічити дітей і позбавити їх усякої перспективи дальшого навчання. За базу навчання може бути лише певна мова, що має певну виразність, а не мовна мішанина, що її характер для майже кожної людини своєрідний і не має ніякої загальності"¹⁹⁶.

Врешті в Україні запанували настанови, ухвалені Всеросійською нарадою із загального навчання серед нацменів: "Рідною мовою для дітей, безперечно, є та мова, якою вони говорять у сім'ї, у своєму повсякденному оточенні. Школа всією своєю роботою, виходячи з цієї рідної мови, має вести дітей до загальнонаціональної літературної мови і їй навчати"¹⁹⁷.

Досить проста й умотивована, на перший погляд, теза стала камінням спотикання для місцевих освітян та радянської бюрократії, оскільки чисельність дітей, у яких мовна та національна ідентифікація не співпадали чи були пограничними, зростала з року в рік. Отже, проблема визначення мовних орієнтирів посеред множини мовних типів, що гостро стояла в українсько-російських етнокультурних зонах, була ще більш

актуальною в середовищі етнічних меншин і стала вирішальним чинником не лише розвитку освіти в їхньому середовищі впродовж коренізації, а й взагалі — спрямування процесів мовотворення й мовного життя.

З позицій сьогодення деякі науковці схильні вважати буксування радянської освітньої реформи в її національному варіанті проявом некомпетентності більшовицького уряду. Заради безстороннього погляду на проблему слід відзначити, що це дійсно певною мірою відповідає дійсності, але, основоположні причини цього не усвідомлені й не переборені навіть сьогодні. На перешкоді розбудови радянської школи національними мовами, як не парадоксально, стояли величезні проблеми у самих національних мовах. Висвітлюючи розвиток національної освіти, дослідники коренізації як правило абстрагуються від того, що мови українських етнічних громад не становили однорідного культурного комплексу. Навіть у розвинених громад, які послуговувалися писемними мовами і мали давні освітянські традиції, існували величезні культурні проблеми. Мовознавчі студії в середовищі етнічних громад з'ясували, що практично кожне національне село було осередком певної мовної говірки,¹⁹⁸ а розуміння запроваджуваної в національній школі літературної "національної мови" внаслідок архаїзації мовних типів було вкрай складним. Саме ця обставина, яка створювала очевидний розрив між повсякденною мовною практикою етнічних громад і напрямком розвитку освітянської справи в їхньому середовищі, заклала ґрунт певного "конфлікту культур".

Непідійомою для радянської національної школи, що, нагадаємо, існувала переважно в сільській місцевості, стала ноша багатомовності. Повсякденна практика навчання передбачала паралельне запровадження в роботу шкіл місцевого діалекту та національної літературної мови (з першого класу), української (з 3-го класу), російської (факультативно з 4-го класу), іноземної мови — на загальних підставах¹⁹⁹. Наступною великою і перспективно вкрай негативною проблемою, яка визрівала на ґрунті запровадження в школах етнічних меншин фактичної багатомовності, було природне "суржування" мов. У обставинах заборони вільного культурного обміну громад з країнами виходу, обмеженого і певною мірою штучного внутрішнього культурного середовища Країни Рад, відсутності сучасних засобів масової інформації ця проблема цілковито віддавалася на відкуп особистості вчителя і визначалася його особистими якостями. З цього приводу В. Жирмунський свого часу писав: "... Тільки свідоме ставлення вчителя до діалекту дитини, як головного джерела помилок у розмові та в правописі може допомогти правдиво і по-сучасному поставити викладання мови"²⁰⁰ і, додамо, повсякденну мовну практику як таку.

Обставини діяльності переважної більшості освітніх установ етнічних меншин протягом 20-х рр. можна охарактеризувати як хронічно кризові. Неврегульованість мовознавчих аспектів шкільної реформи, протиставлення офіційної лінії думкам і побажанням широких суспільних верств привели школи етнічних меншин у стан акультурації, що спричиняло деструктивний вплив на всі суміжні сфери духовного життя. В цих обставинах етнічні громади виявилися як ніколи беззахисними перед натиском асиміляційних процесів.

Проблема невизначеної мовної орієнтації, звичайно, відображала низький рівень політизації етнічних меншин УСРР, які перебували переважно в оборонній позиції. Навіть найбільш політично активна громада — єврейська — виявилася дезінтегрованою в мовному питанні. Боротьба між поборниками івриту та їдишу, вміло переведена більшовиками у соціально-класову площину, вирішилася на користь останнього. А між тим вирішити мовне питання без участі власне етносів, або, принаймні, національно свідомих шарів було неможливо.

Тим більш гальмівним чинником реформаторських спроб більшовицького керівництва виступала пасивна чи негативна позиція так званої національної інтелігенції, переважно русифікованої. Про неї ще на початку століття М. Ольгін (М. Новомиський) писав: "Факт состоит в том, что для наших интеллигентов идиш пока что не является родным языком. Каждый из нас ... имел возможность убедиться в том, что пламенные ораторы, выступающие за развитие и процветание литературы на языке идиш, многие недели не обращаются к нему. Я никогда не встречал интеллигента, который говорил бы на идиш в своем собственном доме с женой и детьми... Несмотря на восторги некоторых из нас по поводу развития литературы и культуры на идиш, она еще не стала нашей потребностью, мы еще не слились с ней, и во всем, что мы делаем в этой области, замечен внутренний надлом"²⁰¹.

Перспективно негативну роль відіграла також непоступлива позиція М. Скрипника, а в його особі й НКО, стосовно коренізації школи. На закиди щодо невідготованості, непродуманості, відсутності матеріальної бази коренізації останній 1930 р. відповідав: "Що таке підручники..? Це матеріальна база українізації... Але дозвольте мені запитати вас: коли нам доводилось воювати підчас громадянської війни голодним, роздягнутим, босоногим і годувати собою вошей, як би ми тоді поставились до того, коли б ми одержали наказ наступати, брати Перекоп, а тут нам би говорили: дай спочатку взуття, а потім Перекоп... Таке наше ставлення щодо питання матеріального забезпечення. Спочатку Перекоп, а потім — життя й одежа. Інакше не може бути."²⁰²

Поверховість суджень і уявлень радянських функціонерів у сукупності з невідповідним рівнем національної свідомості етнічних меншин та їхньою ментальною залежністю від материнських етносів зіграли злий жарт з радянськими освітніми реформами. Вирішення мовної проблеми невіддільне від етнічного самоусвідомлення. Як цілком слушно (стосовно української мови в статті "Струве і українське питання") ще 1912 р. зауважував В. Жаботинський, з філологічного погляду не можна встановити різницю між мовою і діалектом. Якщо спільнота вважає себе окремою нацією, то вона буде нестримно прагнути до створення нової і повноцінної культури своєю мовою, навіть коли вона мінімально відрізняється від панівної.

Рівень національної свідомості власне етнічних меншин не відповідав рівню модернізаційних завдань, що перед ними поставила радянська влада. Отож, громади перетворилися на об'єкт "реформи згори". Як засвідчує світова практика, вони також можуть бути успішними (так було, скажімо, в Туреччині, Ізраїлі, Греції), але за умови довгостроковості і наступності державних програм по частковій або повній мовній переорієнтації суспільства. Саме цього фактору бракувало освітянським експериментам 20-х рр.

Наслідки реформування були суперечливими, незважаючи на те, що реформи спрямовувалися на удосконалення і удоступнення граматики, лексики і синтаксису, які мали пришвидшити боротьбу з неписьменністю та підвищити культурний рівень широких верств населення. Надшвидка модернізація мов, особливо тюркської мовної групи, відірвала новостворювані модерні культури від національних джерел, дистанціювала світську і духовну культури²⁰³. Остання обставина в дальній перспективі відіграла вирішальну роль у пришвидшенні асиміляції етнічних громад, оскільки національне і релігійне (духовне) життя громад існували як єдине ціле.

7. Радянізація: кроки до створення нової ментальності

Найскладніше оцінити наслідки діяльності більшовиків у сфері духовного життя суспільства. Анонсована в "Інтернаціоналі" побудова нового світу ґрунтувалася на прагненні докорінним чином змінити ідейні засади суспільного відтворення. В першу чергу це стосувалося сім'ї. На початку 20-х рр. радикально налаштована частина суспільства розглядала сім'ю як "найконсервативнішу твердиню всіх мерзотностей старого режиму"²⁰⁴. Місія виховання підростаючого покоління повинна була перейти від сім'ї до радянської школи. Виховний процес у радянських освітньо-культурних установах вибудовувався на запереченні релігії та норм суспільного

співжиття, які ґрунтувалися на ній і звичаєвому праві. Більшовицька освітянська практика 20-х рр. спричинила глибинний конфлікт поколінь, не лише через світоглядні розбіжності, а й через девальвацію традиційних культурних цінностей, прищеплення штучних мовних типів.

Складні суперечливі явища позначали життя сільської молоді, яка за визначенням партійних аналітиків становила найбільш політично відсталу верству молоді республіки. Революційні потрясіння, невідповідність агітаційно-пропагандистської діяльності урядових установ і селянської ментальності спричинили глибоку світоглядну кризу. Загострилися хвороби перехідного суспільства. Аналізуючи настрої сільської молоді, в 1926 р. ДПУ назвало пияцтво, хуліганство, антисемітизм масовими явищами в її середовищі²⁰⁵. Справа підвищення культурного і політичного рівня сільської молоді покладалася на сільські комсомольські осередки, які влаштовували вечори самодіяльності, ігри в політфанти, вистави. Специфічною формою виховання стали політсуди, наприклад, над єврейською молоддю, яка відзначала свято Іом Кіпур, та комсомольцем, який не визнає релігійних свят²⁰⁶. Втім, комсомольці далеко не завжди являли приклад для молоді етнічних меншин: архівні джерела і преса рясніють відомостями про антисемітизм, пияцтво, дебоширство, гвалтування неповнолітніх комсомольцями²⁰⁷. Суспільні хвороби вразили навіть найбільш консервативні громади. Зокрема, стосовно маріупольських греків Н. Каган занонував: "Молодь розбещена, гвалтує дівчат, в 15 років дівчата роблять аборти, шириться "кавалерство", "баришеньство". Комсомольці не тільки не борються з цими явищами, але в багатьох випадках першими подають у них приклад... Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді — це розбещеність"²⁰⁸. Суспільна думка стала схилитися в бік засудження вільних стосунків лише в 2-й половині 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. у пресі запанували ідеї засудження сексуальної розпущеності та заклики до аскетизму.

Слід відзначити, що 20-і рр. стали часом колосальних зрушень у галузі сімейного життя та шлюбних відносин, які мали ознаки сексуальної революції чи, принаймні, бунту окремих соціальних верств. Проблеми еволюції цієї сфери повсякденного життя українського села висвітлювала стаття "Про шлюб (Риски олівцем)". "... Більшість селян справляє весілля по старовині. Нового є тут одно — запис у загсі, — констатував автор статті П. С., — Але шлюб рахується, власне, дійсним не тоді, коли запишуться в сільраді, а коли піп перев'яже рушниками руки.

Одначе буває й інакше. Буває, що вся весільна обрядовість лишається, як і була, але попа оминають. Ми, звичайно, обходимо тут ті випадки, коли беруть шлюб свідомі молоді, що своє весілля відправляють у сельбуді, де немає уже такої пиятики і де цілком панує червона обрядовість"²⁰⁹.

Розроблена П. С. класифікація розповсюджених у тогочасному українському селі видів шлюбу виглядала наступним чином:

— живуть "просто так" у своїх батьків, спільного господарства не мають. Дітей у таких шлюбах не буває. "Законне закріплення" таких шлюбів рідко гучно справляється, весілля з усім його ритуалом не буває;

— законний шлюб, який передбачає відповідний запис у загсі, вінчання і весілля, як у старовину.

— так званий компромісний шлюб без вінчання, з традиційним весіллям або ж влаштуванням "вечору";

— червоний шлюб передбачає проведення шлюбної церемонії у сельбуді або хаті-читальні.

Як бачимо, переверот у системі шлюбних відносин привів до затвердження якісно нової форми шлюбу (так званого комуністичного — "червоного" — шлюбу, що попервах мислився як вільні міжстатеві відносини) та декількох маргінальних форм, які яскраво віддзеркалювали мозаїчність соціальної структури перехідного суспільства.

Цікаві спостереження над трансформаціями дошлюбних та сімейно-шлюбних взаємин у повоєнні роки містила стаття С. Божка "Смерть "ночівлі"! (Про дівочко-парубоцький побут)"²¹⁰. З матеріалу публікації з'ясуємо, що попри показну цнотливість селянського життя з його громадським осудженням позашлюбних зв'язків, приховані вільні взаємини пустили досить міцні й глибокі паростки в повсякденні села. "Ночують на селі всі, — підсумовує автор, — Цей звичай дуже давній, незважаючи на те, що зараз на селі бувають різні хвороби (навіть венеричні), ночувати все ж не перестають". Багаті дівки "ночують" "похарошому", тобто без дітей, бідні наймички, нехтуючи соціальними суперечностями, не гребують можливістю вийти заможного "синка", внаслідок чого венеричні хвороби перш за все б'ють по бідняках.

Викоринити це ганебне для нового соціалістичного побуту явище мали, на думку автора статті, держава та громадські організації, взявши під своє керівництво стихійне статеве життя молоді. "... Вулиця, коли вона починає жити вечірньою порою, коли повітря наповнене тугими пахощами весни чи смачним духом жнив та молотьби, — більш-менш одноманітна: сміх, гармошка, співи зовні покривають і заховують соціальну різницю та психологічні індивідуальності.

І парубок і дівка цілий день віку свого юнацького живуть одним психобіологізмом:

Коли б швидше вечір, та й сонечко зайшло
Може б моє серце та й до мене прийшло.

Це органічний вигук, що рветься з здорового дівочко-парубоцького тіла".

Залишаючи без коментарів дещо гіпертрофовані висновки щодо "психобіологізму" українського села, не можемо не відзначити дальньої мети статті, а в її контексті — мети тодішньої влади, яка пропагуючи вільні шлюбні взаємини та громадянський шлюб, водночас виступала проти неконтрольованої "позашлюбної" творчості мас. "Треба на парубоцько-дівоцький побут звернути особливу увагу не лише комсомольцям, але й охороні здоров'я (професійні лекції) і всім органам культ і політосвіти... наші комсомольці, працюючи серед молоді, оперують "голою політикою", а сам, гляди, тайком, — щоб ніхто не бачив, — і прикурне десь у клуні чи в тій новій коморі. "Вулиця", як соціально-біологічний чинник, як багата особливість українського етнографізму не вмре, але з її фіналом "ночівлею" треба боротися. З огляду на вищезгадане поширення заразливих хвороб треба, треба й ще раз треба."²¹¹

Не важко помітити, що бум сексуальної свободи, що прийшовся на початок 20-х рр. досить скоро почав турбувати владу своїми не передбачуваними і неконтрольованими наслідками: поширенням хвороб, що передавалися статевим шляхом, бездоглядністю дітей, безвідповідальністю їхніх батьків. 20-і роки стали часом революційних змін у галузі шлюбно-сімейних відносин, сутність яких полягала в руйнуванні інституту традиційного шлюбу. У повоєнну епоху процеси маскулінізації, емансипації потужно охопили всі постімперські простори, різко змінюючи світоглядні орієнтири консервативних етнічних громад, збільшуючи питому вагу інших форм шлюбу, порівняно з традиційним, тим більше, що на початковому етапі свого існування радянська влада пропагувала й заохочувала вільні міжстатеві стосунки.

Водночас традиційний шлюб в середовищі компактних етнічних громад виявився доволі стійким до зовнішніх впливів. Він був явищем історичним і мав низку усталених ознак: багатодітність, багатопоколінність, спільне проживання значної кількості родичів, жорстка ієрархічна структура, в якій вся влада належить чоловіку — главі сім'ї (до прав останнього, зокрема, відноситься розпорядження родинними ресурсами, матеріальними та фізичними; керування долями дорослих дітей; представництво інтересів родини у громаді та зовнішньому світі).

Масові історичні, статистичні та етнографічні джерела засвідчують, що прагнення громад до самозбереження шляхом дотримання "чистоти крові" в доколгоспний період залишалося визначальною тенденцією етнічного життя України. Укладання шлюбів та вибір шлюбного партнера здійснювався переважно в своєму селі, щоправда в радянську добу дещо зменшилася роль батьків у формуванні подружньої пари, а дроблення господарств під впливом радянської податкової системи швидкими темпами затверджувало нову історичну форму сім'ї — малу (нуклеарну).

Більшовицька агітація, пересічне погіршення умов господарювання й, відповідно, зменшення заможності селянства суттєво вплинуло на вигляд весільного дійства та зміст повсякденного сімейного життя. Повсюди в Україні впродовж 20-х рр. поступово скорочувався весільний цикл (який в традиційному шлюбі тривав принаймні тиждень), шлюбна обрядовість спрощувалася й вимушено секуляризувалася. Після запровадження Декрету ВЦВК та РНК про громадянський шлюб, дітей та введення книг актів громадянського стану тенденція до зростання частки громадських шлюбів стала універсальною, її активними пропагандистами були радянсько-партійні функціонери, сільські активісти, які вимушено дотримувалися нових форм взаємин відповідно до вимог партійного статуту. Впродовж 20-х рр. послідовно збільшувалася частка дітей, над якими не здійснювали таїнства хрещення і відповідних магічних обрядових дій, яких раніше суворо дотримувалися.

В цілому слід зазначити, що 20-і рр. були часом різноманіття варіантів шлюбно-сімейних стосунків, певним "пошуковим" періодом, на якому опробовувалися нові моделі подальшої репродуктивної поведінки суспільства. Дотичні дослідження соціологів та істориків сходяться на тому, що запровадження відповідних комуністичній формації вільних взаємин, як масове явище не прижилося на конкретному суспільному ґрунті. В середовищі етнічних меншин такі шлюби впродовж 20-х рр. не вважалися "справжніми" і розцінювалися як розпуста. Водночас у першій половині 20-х рр. етнічні громади пережили етап катастрофічного падіння моралі й відповідні йому негативні соціальні явища та соціальні хвороби.

Не менш проблематично просувався пошук нових побутових стандартів існування комуністичного шлюбу. На початку 20-х рр. суспільство захопилося мріями про відмирання побутової сфери сімейного життя: преса рясніла захопливими прожектами створення суспільних столових, комунальних квартир, ясел та комун, що мали визволити жінку-комунарку від рутини хатньої праці. Досить скоро з'ясувалося, що держава неспроможна ані фінансово ані організаційно забезпечити втілення таких проєктів, а масове жіноче безробіття впродовж 20-х рр. перетворило жінку-городянку на заручницю мізерного та злиденного побуту. Між тим, побут, за визначенням, залишався сферою формування, збереження та відновлення взаємовідносин членів сім'ї. Отож, можна тільки здогадуватися, скільки особистісних драм спричинила системна перебудова шлюбних взаємин впродовж 20-х рр.

Зрушення, здійснені більшовицьким урядом в сфері духовного життя сіл етнічних меншин у досліджуваній період, неможливо визначити однозначно. З одного боку, вони були наслідком об'єктивних соціальних і економічних процесів, необхідним етапом утворення нової культурної

спільноти (так званого "радянського народу"), позанаціональної за своїм характером. З іншого, вони спричинили своєрідну моральну порожнечу в суспільстві, роз'єднали "батьків" і "дітей", поставивши їх у різні світоглядні табори, викликали справжній сплеск аморальності, розпусти, власне, все те, що викликає насильницька зміна світоглядних орієнтирів. Відомості про хабарництво, зловживання службовим станом, пияцтво, розпусту сільрадівської верхівки типові для цього часу. Але наївним було б вважати, що процеси деморалізації охоплювали лише правлячі кола суспільства. Вони спричинили ерозію цілих шарів традиційної селянської свідомості, яка під впливом більшовицької агітації створювала власні (часом спотворені), норми і форми суспільної та сімейної поведінки. Передувала в цьому процесі молодь та її авангард — комсомол. Ось що писала в 1928 р. г. "Наша правда" про молодь с. Старий Керменчик: "2 комсомольці — Базбек та Тазбаш гвалтують 13-ти річну піонерку Х. Л. В іншому випадку безпартійний селянин Хремлі гвалтує 17-ти річну комсомолку Т. Ч. за допомогою партійця Васіна. Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді — це розбещеність"²¹². Тільки віками вкорінена в селянському середовищі релігійність, утримала в той час суспільство від катастрофи обвалу всіх і всяких стереотипів та моральних доміант, що, наважимося стверджувати, мало колосальний руйнівний потенціал.

Серйозною суспільною, культурною і психологічною проблемою часів коренізації стало стрімке зростання частки міжнаціональних шлюбів. 1927 р. кількість мононаціональних шлюбів (за національністю чоловіка) серед українців становила 97,6%, росіян — 68,7%, євреїв — 96,2%, поляків — 62,3%, німців — 88,9%, болгар — 85%, греків — 69,1%, молдаван — 83,8%, білорусів — 17,4%, чехів — 50%, вірмен — 34,1%²¹³. Родинні стосунки в змішаних сім'ях, проблеми виховання дітей розглядалися в типовому ракурсі інтернаціоналістської концепції. Зокрема, Е. Квірінг вважав, що основою врегулювання будь-яких проблем у взаєминах між чоловіком і дружиною слугуватиме "природна духовна вищість більш розвиненої людини над менш розвиненою"²¹⁴, під якою розумілася, звісно, приналежність до комуністичної партії. Зазначалося, що так само, як робітник-комуніст повинний вести за собою позапартійних товаришів по роботі, чоловік-комуніст повинний спрямовувати свою дружину і сім'ю. Насправді ж відбувалося "соціально-демографічне розщеплення на рівні первинного осередку громадського й суспільного життя — сім'ї"²¹⁵ не лише етнічних меншин, а й українців.

Основну проблем змішаної сім'ї становила відмінність побутової культури етносів і, відповідно, підходів до соціалізації підростаючого покоління. "Зростаюче число міжнаціональних шлюбів, навіть якщо серед них було немало вдалих і щасливих, — на думку В. Даниленка, — цілісно

можна зарахувати до типово радянських соціальних експериментів. Експериментів штучно стимульованих і небезпечних. Їх здійснення порушувало дальший розвиток народу як цілісності, призводило до виховання нових поколінь не на культурі, а на "стику" культур, роздвоюючи їхню етнопсихологічну стійкість"²¹⁶.

Впродовж 20-х рр. ставлення до змішаних сімей, як і до шлюбу загалом, не набуло усталеності і обросло безліччю проблем. Те, що традиційне суспільство виявилось неспроможним перетравити повоєнний "демографічний вибух" та різку зміну пріоритетів сімейно-шлюбної поведінки, стало очевидним вже на момент Загальносоюзного перепису населення 1926 р. Практика його здійснення, зокрема, проблема визначення етнічної приналежності та викликані нею викривлення відомостей щодо кількості поляків та українців-католиків загалом відомі. Однак і в інших громадах курйозів було багато. Найбільше ж від них потерпали змішані сім'ї. У заочній суперечці з Одинцем перший голова ЦКНМ М. Лобанов на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин намагався ув'язати етнічність та ментальність в єдине ціле: "Я старався йому довести, що, коли я росіянин, але народився на Україні, виховувався тут та сприйняв усю українську культуру, увесь її побут, то що я таке — я росіянин, але ж за сутністю я є українцем, так чи ні. Ні, відповідає він, якщо ти німець, то хоча б ти й жив тут на Україні і виховувався тут, все ж таки ти німець. Українець той, хто від українця народився"²¹⁷. Така собі "велика плутанина в головах" змальована Лобановим доволі яскраво: "І ось я сам одружений з єврейкою, у мене дочка, і переписчиця заявляє, що, значить, дівчинка єврейка. Дружина каже, що єврейка може лише за носом, який більше, аніж у Лобанова, але в усякому випадку з єврейством не пов'язана, єврейської мови не знаю, а дитя виховується в російській обстановці, вочевидь її треба вважати російкою. Ні, каже переписчиця, все таки ваша дочка належить до єврейської нації."²¹⁸ Описана ситуація на момент здійснення перепису була лише приватним фактом, але, слід відзначити, вона супроводжувала цю дівчинку і подібних їй усе життя, починаючи від вступу до школи для таких же російськомовних єврейських дітей, закінчуючи вступом на роботу. Врешті неспроможність співвіднести себе з певною етнічною групою у суспільстві з консервативним поглядом на етнічність переростала в особистісні проблеми людини, яка не могла визначити, хто вона: єврейка, росіянка чи українка.

Втім, не лише сім'я в УСРР була полігоном культурної маргіналізації. Впродовж 20 — першої половини 30-х рр. відбулися колосальні зрушення в національних основах свідомості, історичної пам'яті та поведінки особистості, вони охопили такі сфери буття як культура харчування,

одягу, розваг, поведінки, виховання, шлюбних взаємин тощо. Свідомо, шляхом відчуження від минулого, спотворення історичної правди, руйнувалася історична пам'ять етносів України, яка обмежувалася горизонтами лише радянської історії. Негативні наслідки мало обмеження, а з 1932 р. і практична заборона культурних контактів етнічних меншин з країнами виходу.

Пильний контроль за контактами етнічних громад з країнами виходу більшовики запровадили відразу по приході до влади. Словосполучення "пролетарський інтернаціоналізм" стало візиткою нової влади, яка зі шпальт урядових видань, трибун всесоюзних форумів та пересічних партійних зборів невтомно навчала народ життю в "єдиній великій родині". Виховання мас на принципах пролетарського інтернаціоналізму розглядалося як базова складова масової свідомості. Втім, реальний рівень співвідношення загальнонаціональних цінностей, пріоритетів етнічних меншин та корпоративних інтересів їхніх соціальних верств був далеким від більшовицьких декларацій. Характерним віддзеркаленням цього неспівпадіння було зазначене низкою дослідників зверхне ставлення німців до українців; насторожена, підкреслено відсторонена позиція болгар; польсько-український конфлікт ментальностей; грецько-російсько-українські суперечності і, нарешті, побутовий антисемітизм, що став явищем загальноноспубліканським.

Просте на перший погляд питання міжселищного землеустрою перетворилося в Україні на серйозну політичну проблему, що накладала негативний відбиток на комплекс міжетнічних взаємин. В низці поліетнічних місцевостей гострота її була надзвичайною. Приміром, у вересні 1925 р. пленум Маріупольського окружного комітету КП(б)У, заслухавши доповідь "Наслідки землевлаштування поточного року та план роботи на майбутнє", ухвалив "з огляду крайньої заплутаності землекористування та, головним чином, у районах з національною строкатістю, вважати за необхідне поставити питання перед ЦК партії та ВУЦВК про необхідність прирівняння Маріупольської округи до прикордонних округ"²¹⁹.

Неможливість вирішення перехресних претензій колишніх колоністів та інонаціонального селянства на землі Південної України стала причиною розв'язання принаймні адміністративної та ідейної війни. Зрозумілим було бажання колоністів будь-що зберегти свій земельний фонд. Зрозумілою була також реакція сусіднього українського та російського селянства, яке потерпало від земельного голоду. Зрозумілою була й позиція двох таборів у місцевій виконавчій владі, один з яких, поміркований, розумів, що радикальне вирішення земельного питання в Степу перетворить його з суперечності на вибухонебезпечну конфронтацію, а це матиме значний міжнародний резонанс; другий, радикальний, намагався

будь-що забезпечити запровадження основоположних засад більшовицької аграрної та селянської політики в Південній Україні, незважаючи на можливі негативні соціально-економічні та політичні наслідки.

Слід визнати, що ситуація, яка склалася в місцях розселення колишніх колоністів на середину 20-х рр., була надзвичайно заплутаною і порізному оцінювалася різними суспільними верствами. Якщо на більшості території республіки вже в 1924 р. відбулася певна стабілізація існуючих порядків землекористування, то в Південній Україні регулярні спроби перерозподілу земельних фондів грецьких, німецьких, болгарських сіл здійснювалися і в 1926 р., і в 1927 р., тобто, практично до загальнодержавного повороту 1928/29 рр. в питаннях наділення землею. Причиною цих спроб була та обставина, що певна частина радикально налаштованих земельних працівників та адміністраторів ОВКів вважала, що сільська буржуазія (переважно колоністська), скориставшись голодом 1921–1922 рр., захопила землі бідняцтва. Характерно, що при цьому працівники ОВКів воліли не помічати зазначуваного ними ж небажання бідняків брати більше землі при вкрай спрощеній процедурі реєстрації землекористування. Характерною є й та обставина, що спрямована ніби на задоволення соціальних запитів бідняцтва та здійснення внутрішньоселенного перерозподілу земель на користь бідноти, така позиція на практиці приводила до відчуження "земельних лишків" громад етнічних меншин і доселення на них іноетнічних переселенців.

Вишукування місцевою владою "зайвих необроблюваних земель" у селищах колишніх іноземних колоністів стало явищем постійним, адже в Степу зосереджувалися землі колонізаційного фонду. За їх рахунок уряд планував послабити аграрне перенаселення Правобережної України. Однак ця стратегія суперечила інтересам нацменівського селянства, позбавляючи його можливостей економічного піднесення.

Суспільна думка навкруг розподілу земельних ділянок залишалася вкрай екзальтованою. Декілька років наполегливої роботи по землевпорядженню нацменівського села не принесли очікуваних позитивних зрушень. У 1927 р. було землевпоряджено лише 6 з 26 грецьких земельних громад Сталінської округи²²⁰. На кінець 1927 р. в Мелітопольській окрузі було здійснене землевпорядження єдиного болгарського села²²¹. У 1928 р. більша частина німецьких колоній бойкотувала землевпорядження. Зростала кількість позовів німецьких і грецьких земгромад, викликаних землевпорядними заходами. Земельне питання було генератором між-етнічних суперечностей номер один за доби непу, і зменшити його гостроту були неспроможні жодні виховні заходи інтернаціоналістської влади.

Зокрема, в грецькій громаді впродовж 20-х рр. перерозподіл земельних ресурсів на користь малоземельного сусіднього селянства сприймався як

грабунок, історична несправедливість. Відповідні суспільні настрої віддзеркалені в статті Тараса Низового "Наші й чужі". Дореволюційна епоха в згадках одного з героїв допису — "замшавілого дідка" — виглядає як суцільна ідилія: "Жили як у бога за пазухою, земля була неміряна, худоба нескитана. Обиди ніякої від царів не терпіли." Інша річ — радянська доба: "А тепер, — почне хлипати дідок, усе загинуло — землю забрали, худобу забрали, нас позабирали ...

У кого, діду, землю забрали, в кого худобу забрали? У куркулів. Кому її дали? Незаможникам.

Та не розтлумачиш це дідові, він своє товче.

Не знаю, чи то старих дідів до Ново-Каранської сільради, Жовтневого району обрали, чи, може, й молодих та таких, що дуже вже наслухалися дідівських балачок, але тільки й там сидять та хлипають:

Усе наше, бо цариця Катерина дарувала, а тут грабують"²²².

Важливо, що названі настрої позначалися на її взаєминах з оточуючими громадами: вони виявлялися в недоброзичливості, хуліганстві сільських властей, бійках на суміжних землях тощо. Дійсний "інтернаціоналізм" сільрадівської верхівки щодо переселенців на колишні грецькі землі виявлявся у виразах: "На нашій, дарованій землі сидять, нашим добром користуються... хай ставлять випивку — на нашій землі живуть — мусять платити..." Неодноразовими були хуліганські витівки сільрадівського активу із застосуванням вогнепальної зброї. В згадуваній статті йдеться, зокрема, про те, як голова сільради за допомогою нагана вимагав від переселенців гроші. Інтернаціоналізм до поселенців на справі виражався в тім, що розподіляючи самообкладання поміж селянами, сільрада розподілила її "по-братськи": на 350 грецьких господарств — 4 тис. крб., а на Столову Балку, яка складалася з 16 господарств — 2 тис.²²³

Розтлумачування населенню питання "хто тепер "наш" і хто "чужий" залишалось для радянської влади завданням номер один у її повсякденній соціальній політиці. Слід зазначити, що корінного перелому в корпоративній свідомості (названій свого часу Я. Саулевичем "єдиним фронтом національних меншин"), кристалізації класової свідомості в національному селі впродовж 20-х рр. вона так і не домоглася.

Здійснюючи на Правобережжі нівелювання землекористування українського, польського, німецького і чеського населення, уряд водночас мав вирішувати проблему забезпечення соціально-економічних потреб містечкового єврейства, для якого шлях до сільського господарства внаслідок аграрного перенаселення регіону був категорично закритий. Цілком логічне з точки зору державних установ господарське рішення мало, на нашу думку, більше негативних, аніж позитивних наслідків. Колонізаційна політика виявилася, м'яко кажучи, незрозумілою переважній більшості

селянства, причому етнічна складова лише підсилювала селянське обування. Величезний масив документальних свідочств з Південної України змальовує картину поступового накопичення вибухонебезпечності в доколгоспному селі, яке, будучи за своєю природою консервативним осередком зберігання етнічності, за іронією долі опинилося в епіцентрі бурхливих соціальних і міжетнічних трансформацій.

Українське та російське селянство не крилося у виявленні свого незадоволення з приводу нерівномірного землекористування. Повідомлення про збройні напади, бійки, самовільні захопи земель громад етнічних меншин, що супроводжувалися взаємними образами й претензіями, в той час були явищем звичайним. Загальнопоширеним явищем був побутовий антисемітизм, який просякав наскрізь повсякденне життя робітників Донбасу, студентів, селянства. Так, група сільськогосподарських переселенців-комсомольців з с. М. Куцівка (Кременчуччина) у заяві на виїзд до Сибіру написала, що "лишає Україну жидам". Студенти вищих навчальних закладів Сталінщини, не криючись, заявляли про "засилля євреїв на робітфаках", а селянство та робітники нарікали на кількість євреїв в держпараті/партії. В селянському середовищі поширювалися думки про те, що "євреї мстять християнському населенню за допомогою радянського режиму"²²⁴. На Проскурівщині влада та міліція м. Ярмолинці тривалий час перешкоджала виявленню вбивць партійця-поштаря, як вважалося, через те, що останній був євреєм.

Домагаючись врегулювання земельних і міжнаціональних відносин на Правобережжі за рахунок Південної України, уряд не лише не досягнув своєї мети, а й розширив межі району хронічного конфлікту. Незадоволеними виявилися всі сторони — учасники конфлікту: колишні колоністи з дореволюційним стажем переймалися втратою своїх колишніх земельних ділянок і не залишали думок повернути їх; оточуюче українське та російське, як правило, малоземельне селянство, навіть покращивши розміри свого землекористування, зазіхали на землі колишніх колоністів; нові, створені радянською владою, колоністи, вкрай складно адаптуючись, потерпали від неприязні місцевого селянства і вважали недостатньою матеріальну та організаційну підтримку уряду. Слід зауважити, що місцеве селянство не зрозуміло колонізаційної політики уряду: внаслідок свого відносного малоземелля, воно прагло власноруч окультурити націоналізовані землі. Ось чому намагання більшовиків примирити селянство України, поділивши землю за принципом "всім потроху" створило джерело постійної конфронтації в сільськогосподарському секторі виробництва.

Не менше гострих кутів виникало в галузі міжетнічних взаємин у міських населених пунктах: чимдалі політика коренізації з її ситуативними

перевагами за етнічною ознакою при облаштуванні чи працевлаштуванні (приміром, для циган, яких намагалися перевести на осілість; єврейської молоді при прийомі в школи фабзавучу тощо), спричиняла серйозніші тертя. З надзвичайними проблемами просувалося створення національної школи. Місцеві органи влади та управління відчували свою безпорадність, незадоволення самою політикою, прагли припинити її якнайскоріше заради спрощення повсякденного існування поліетнічного міста. Наприкінці 20-х рр. у строкатих за етнічним складом регіонах залунали ідеї "єдиної родини". Представник Луганську на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.) намагався віднайти консенсус поміж українізацією та коренізацією стосовно етнічних меншин наступним чином: "Нам потрібно все врахувати, аби поміж нами не було таких відтінків, що немовби, все-таки я поляк, я єврей і т.і. Ні, товариші, це треба викорінювати. Ми всі, що живуть у Союзі Радянських Республік, повинні скласти одну родину, чи то поляк, чи то єврей, — все одно це одна сім'я, бо ми революцію у себе здійснили і на нас дивиться не лише вся Європа, але й увесь світ."²²⁵ Однак, це залишалось лише добрим побажанням.

Впродовж 20-х рр. більшовики не домоглися реального перелому в ментальності етнічних меншин. Так, соціальна база радянських реформ поступово зростала, але про масову її підтримку не йшлося. Етнічні громади в переважній більшості залишалися відданими традиційному світогляду, досить чітко ідентифікували себе в світі і ставили національні інтереси вище за класові. Більше того, польська та німецька (менонітська) громади виступали в якості колективних опонентів радянської влади — ментальні суперечності між ними стали основою еміграційного масового руху. В цих громадах опозиційність процесу радянзації була неприхованою, в концентрованій формі вона була висловлена студентом Дніпропетровського гірничого інституту В. Крицем у листі до Г. Петровського: "Считаюсь гражданином Советской республики, я таковым назвать себя не могу. Я не смог понять революцию, все окружающее меня чуждо мне, и, несмотря на то, что я молод, я чувствую, что это для меня уже установившийся взгляд. Я не могу сказать почему, но принять существующий порядок я не умею. С малых лет я работаю и труда не боюсь, но все же я чужд обстановке, больше того, я ей враг. ... я чувствую, что я здесь чужой, ненужный и если не вредный, то бесполезный в строительстве того, что строите Вы. Выпустите меня, выдав бесплатный заграничный паспорт..."²²⁶

Відверту антирадянськість (опозиційність соціалістичному ладу та владі більшовиків) політика коренізації та жодні соціальні акції більшовиків були неспроможні подолати, її коріння уходило в традиційний

світогляд, для зручності окреслений більшовиками світоглядом глита та непмана. Водночас його соціальна база була значно ширшою і подолати її більшовики спромоглися лише методами масового терору.

Разом з тим, культурницька діяльність більшовиків мала не лише насильницький і заборонний характер. Зовнішня орієнтованість більшовицької етнокультурної доктрини на вирішення нагальних соціальних проблем суспільства забезпечила їй стійкі суспільні позиції в середовищі усіх громад. Важливим напрямком роботи більшовиків стало підвищення суспільного статусу жінки. Щоправда в етнічному селі ці зміни відбувалися вкрай повільно, в деяких випадках курйозно. Характерною проблемою суспільно-політичного життя селищ етнічних меншин була мізерна активність грекинь на громадських зборах, які впродовж 20-х рр. стали нормою повсякденного життя села. "Вивільнивши" жінку законодавчо, влада зіткнулася з махровим консерватизмом жіноцтва. Цілком не випадково С. Ялі в своїй книзі зазначав, що "досі ще так жінки, як і чоловіки не відкинули дикунського погляду, що жінці соромно приходити на збори чоловіків... 1927 року траплялося, що на перевибори прийде 30-40 жінок, а (в день якої-небудь "куті") до церкви приходять 200 і більше..."²²⁷ "Тысячелетнее рабство выковало именно из женщины хранительницу своих цепей, — відзначав ж. "Коммунистка", — Как раз именно женщины являются самыми упорными и настойчивыми защитницами старых форм жизни, как раз среди них особенно трудна борьба с мещанскими предрассудками, с клерикализмом"²²⁸.

Тоді, як уряд України в особі Г. Петровського прагнув перетворення "жінки рабині й самки" на "особистість вільну, яка творить Революційний комунізм", жінки масово нехтували своїм виборчим правом. Звичайною практикою виборчих кампаній в нацменселах було скликання повторних виборів через неявку жіночої частки виборців. Вихід з ситуації сільрадівський та районний актив віднайшов у заохочуванні жіноцтва до виборів через їхніх чоловіків. Світлина, вміщені в монографії С. Ялі, засвідчують, що частка жінок на загальних сільських зборах становила не більше 1/5 частини грецької громади. Пересічно невисокими були показники писемності серед жіноцтва: на 1930 р. рівень письменності в німецьких національних районах коливався в межах 50,9–85% чоловіків, 21,8–81,5% жінок; в болгарських — 63,9–72,4% чоловіків, 29,4–49,8% жінок; російських — 58,4–75,2% чоловіків, 25,1–51,5% жінок; грецьких — 78,4% чоловіків, 53,9% жінок; польському — 46,4% чоловіків, 37,4% жінок²²⁹. Думка про те, що жінці освіта не потрібна, досить міцно трималася в селянському середовищі, однак не помітити виразних позитивних змін впродовж 20-х рр. не можливо. Вони стосувалися переважно повоєнних поколінь. На фотографіях піонерських загонів частка дівчаток

наближається до половини складу. Близько 1/3 делегатів міжрайонних культурнарад, курсів секретарів також становили жінки.

Повсюдно в Україні запроваджували практику делегатських зборів, що згідно з затвердженими планами працювали щотижня. Їхня діяльність відбувалася по секціях: охорони материнства й дитинства, соціального виховання, юридичної освіти²³⁰. Планомірно й невідворотно зростала частка жіноцтва у виборних органах та громадських організаціях.

Наприкінці 20-х рр. дівчата дістали змогу отримувати вищу педагогічну освіту в національних педагогічних технікумах і масово користувалися з цієї можливості.

Суттєві позитивні зрушення відбувалися в сфері побуту, благоустрою та озеленінню населених пунктів. Боротьба з "невилазною грязюкою"²³¹, що була типовою ознакою переважної більшості сіл України, була пріоритетним напрямком комунальної діяльності радянських органів влади. З цією метою організувалися суспільні кампанії благоустрою, будівництва громадських лазень, насадження дерев та лісових смуг, "тижні й місячники лісу", громадські роботи по будівництву мостів та доріг, електрифікації та кінофікації села тощо. Велика частка цих робіт була здійснена завдяки само-обкладанню сільських громад. Проблем ще залишалося багато, але радянська преса вже наприкінці 20-х рр. з задоволенням відзначала безперечні надбання в цій сфері: "... На горілку, на традиційну грецьку хмільну бузу веде наступ кіно, радіо. Будується електростанцію — незабаром у школі, по хатах запалають "лампочки Ілліча"²³².

20-і рр. стали часом запровадження стандартів масового фізичного виховання. Лаконічна й проста за змістом думка щодо мети розвитку фізкультурного руху містилася у виступі А. Буценка: "Приваблюючи селянську молодь до участі у фізкультурних організаціях, ми цим самим відтягуємо її від хуліганства, п'янства й других негативних явищ, що спостерігаються в нашому відсталому некультурному селі"²³³.

Один з найсильніших напрямків соціальної політики більшовиків становив розвиток охорони здоров'я. Перші значні кроки на цьому шляху були зроблені ще в дорадянські часи. Величезну позитивну роль у забезпеченні селянства медичною допомогою відіграли земства. Значні досягнення в галузі мали німецькі колонії, особливо менонітські, в яких даний напрямок суспільної діяльності відбувався громадським коштом. Але в цілому проблеми з медичним обслуговуванням у національному селі в постреволюційні часи були колосальними.

Обстеження, проведене Наркомздоров'я в національних районах, показало, що туберкульоз, трахома, малярія, короста в болгарських, грецьких, єврейських колоніях Південної України набули епідемічного

поширення. Не менш значним було поширення туберкульозу в єврейських містечках Правобережжя. 1928 р. дав 9,8% хворих на туберкульоз болгар, 6,6% греків, 5–5,5% німців, 5,5% євреїв, 6,1% росіян, 3,3–6,5 українців²³⁴. У німецьких національних районах частка хворих на трахому дорівнювала 21,6%, болгарському Цареводарівському районі — близько 1/5 населення, у змішаних районах — 10,5%, а українських — 5,5%²³⁵. Діти етнічних громад дуже сильно були уражені кожними інфекційними захворюваннями (короста, лишай), які внаслідок домашнього лікування та практикування знахарів, масово уражали підростаюче покоління греків. Надзвичайно складний стан речей у галузі охорони народного здоров'я став основою невтішних висновків громадськості та лікарів, які говорили про виродження окремих етнічних громад.

Такий стан визначався не лише низьким загальним рівнем санітарно-гігієнічної культури населення²³⁶ та етнічними особливостями побуту, а й відсутністю медперсоналу на селі. 1930 р. поляки мали половину необхідної кількості лікарів, євреї — 1/5, греки — 1/2, болгарари — 1/3, німці — 1/4; що ж до забезпеченості медсестрами, то польський національний район мав 1 медсестру тоді, як потреба складала 29, єврейські райони мали 4 медсестри (а потрібно було 78), грецькі — 10 (62), болгарські — 4 (77), німецькі — 11 (283)²³⁷.

Спостереження маріупольських медиків засвідчували, що в післяголодні роки поряд із зниженням захворюваності на туберкульоз смертність від недуги не знижувалася, а, навпаки, мала тенденцію до зростання. За відомостями (неповними) окружного тубдиспансера смертність від туберкульозу в 1924 р. становила 21,6%, в 1925 р. — 17,4%, в 1926 р. — 22% від загальної маси зареєстрованих летальних випадків. Показники в грецькій громаді були дещо вищими: 22,4% в 1924 р., 23% — в 1925 р., 25% — в 1926 р. Характер та наслідки розповсюдження хвороби в громаді давав підстави для невтішних висновків медичних працівників: "Нас приголомшує дуже висока смертність серед греків, — зазначав лікар Г., — Незважаючи на те, що й серед євреїв туберкульоз суттєво розповсюджений і стосовно захворюваності вони навіть дещо вище стоять за греків, смертність серед греків все ж таки в 3 рази вища"²³⁸. Згідно з тими ж підрахунками найвищий відсоток смертності спостерігався в середовищі домогосподарок (24% випадків) та дітей (18%). Значно менші показники щодо захворюваності хліборобів (8%), та їхнє порівняння з попередніми викликало природне занепокоєння щодо перспектив репродукції грецької спільноти.

Більшовики поставили собі за мету досягти якісних змін в оздоровленні побуту та покращенні фізичного здоров'я етнічних меншин впродовж

20-х рр. I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин зазначила: "Тільки здорове населення, здоровий робочий клас та селянство, є підосновою піднесення продуктивності праці, обумовлює економічний розвиток країни, гарантує безперервний рух до соціалізму"²³⁹. Влада перетворила боротьбу з туберкульозом на широкий суспільний рух: регулярними стали освітні лекції та виставки, триденники й тижневики боротьби з туберкульозом, збиралися кошти на роботу лікарень, випускалися газети ("Сталінський тубтрехденник", "На боротьбу с туберкульозом!") та журнали ("Путь к здоровью"), що безкоштовно розповсюджувалися серед населення, здійснювалася роз'яснювальна робота за допомогою плакатів, пам'яток, листівок. В регіонах проводилися так звані "кружечные сборы", кошти від яких спрямовувалися на створення тубпунктів. Таким чином був, зокрема, відкритий тубпункт в с. В.-Янісоль, незважаючи на те, що власне селяни здали впродовж зборів 6,64 руб. Новий тубпункт насправді був конче потрібний району, оскільки раніше для постановки діагнозу та отримання кваліфікованої допомоги селяни В.-Янісольського району вимушені були їхати до м. Сталіно, що відстояло від селищ району на 80–90 верств²⁴⁰.

У пресі була розгорнена широка роз'яснювальна кампанія, яка розтлумачувала населенню першочергові санітарно-гігієнічні правила співжиття й покращення побутових умов. Газети регулярно інформували населення про правила співжиття з туберкульозними хворими, зокрема, пояснювали пагубність традиції повсякденного перебування великої сім'ї (не менше 10–12 осіб) в кухні (на софі), що приводила до перехресного зараження всіх членів родини²⁴¹. Це врешті сприяло покращенню загальної епідеміологічної ситуації.

На кінець 20-х рр. можна віднести дійсні зрушення в справі покращення медичного обслуговування нацменселянства. Звісно, проблем у цій сфері залишалось багато, однак вже в 1929 р., приміром, грецькі райони Маріупольщини мали найвищі показники забезпеченості медичними установами в окрузі: тоді, як греки становили близько 18% його населення, на них припадало 30% амбулаторій та 26% лікарень, у грецьких селах розміщувалися 4 з 14 дитячих консультацій, 6 ясел та 6 дитмайданчиків²⁴². Упродовж 20-х рр. відбулися певні позитивні зрушення в побутовій культурі населення, що були наслідком масової санітарно-гігієнічної освіти. Підвищення загального рівня гігієнічної культури для низки етносів обумовило вихід на новий етап етнокультурного розвитку, покращило умови генетичного відтворення і показники фізичного здоров'я етнічних груп.

8. Нацменкомуни

Попервах комуністичний побут мислився як майже повне заперечення старого. Намагання нав'язати суспільству уявлення про людину як суцільно суспільну істоту, яка, власне, не потребувала особистого життя, а волила жити безпосередньо в суспільстві,²⁴³ втілювалося в створюваних повсюдно комунах. В історичній літературі зафіксований досвід болгарських і єврейських комун, окремі з них підносилися як прототип майбутнього комуністичного суспільства. Але в цілому комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності величезної частки етнічного селянства.

Повсякденна практика доводила, що національна відокремленість етнічних громад накладала величезний відбиток на всі сфери їхнього економічного життя. Хоча позиція влади стосовно існування національних кооперативів була гранично ясною, протягом непу саме національна однорідність кооперативів залишалася чи не визначальним чинником їхньої ефективності. Матеріали ЦКНМ засвідчують, що фактор міжнаціонального непорозуміння посідав чи не центральне місце в історії створення й розпаду низки колективів. Більшовики зі свого боку намагалися запроваджувати в життя один з основних принципів коренізації — здійснення пролетарського керівництва відсталими селянськими масами національних меншин, використовуючи доступний людський матеріал — міських пролетарів. Приклади наслідків такого керівництва знаходимо в матеріалах усіх секцій Комісії. Ось як зображений досвід кооперування в болгарських селах Бердянської округи.

"Артілі є в 6-ти селах, проте, вони перебувають в такому становищі, що замість того, щоби пропагувати ідеї колективізації, вони компрометують ідею громадської обробки. До деяких з них увійшов куркульський елемент. У деяких продовжується безперервне пияцтво, а інша частина, прикриваючись й користуючись перевагами артілі — проводять індивідуальну обробку й ведуть самостійні господарства... За винятком Аннівської комуни, всі комуни, можна сказати, йдуть до занепаду й розкладання... [Перша з них ім. Раковського в с. Степанівка, створена 1921 р. — Л. Я.] спочатку слугувала прикладом сільського господарства, мала живий і мертвий реманент. У ній був зразковий порядок у всіх відношеннях, був добре поставлений дитбудинок. Тепер, проте, її становище найжалюгідніше. До її складу входять 17 сімей з 73 членами. Господарювання в комуні нікуди не годиться. Реманент гине, в усьому помітний безлад й антисанітарія. З 4-х двигунів працює тепер лише один ..., а інші 3 геть занедбані. Частки різних машин розкидані і валяються по двору. Члени комуни живуть у жалюгідних умовах, не маючи навіть постелі та необхідного одягу. Своїм найманим працівникам комунари не платять.

Так, приміром, машиністу Петру Карловичу не заплачено за 3 місяці, Янчеву Дмитру — пастуху овець — згідно з угодою не заплачено. Комуна має боргів близько 5 тис. руб. Причини, що привели комуноу до такого становища, наступні: відсутність доброго керівника, відсутність просвіти серед членів, неправильний підхід до комуни Райпарткому та Окрпарткому. Перший організатор комуни т. Іван Ілліч Мануйлов, який мав великі господарсько-організаторські здібності, користувався авторитетом серед КНС, знятий з посади голови комуни й виключений з партії. З того моменту до цих пір головами комуни призначалися російські товариші, які зовсім не знали ані мови, ані побуту болгар комунарів, внаслідок чого в чисто болгарському селищі болгарський склад комуни майже весь виключений и заміщений складом російським, і навіть Бердянський Окрвиконком протоколом своїм від 13/Х–24 р. за № 5147 дійшов необхідності зовсім вилучити комуноу, створену за рахунок реманенту місцевої бідноти й перевести її з села Степанівки до іншого місця, вважаючи населення чужим інтересам комуни й таким, що розкладає її."²⁴⁴

Вважаючи коренізацію управлінського апарату колективних об'єднань необхідною передумовою оздоровлення їхнього стану, автор цитованого вище документу, наводить приклад комуни с. Аннівка, заснованої болгарським комуністом Черванським, що була представлена до нагороди по конкурсу НКЗему²⁴⁵. Впродовж коренізації негласне правило комплектування комун на принципах моноетнічності широко застосовувалося. За відсутності необхідної кількості етнічних пролетарів керівний апарат комун поповнювався за рахунок політемігрантів, яких у постреволюційну епоху постачала Західна Європа. Багато "іноземних товаришів" стали засновниками низки комун в усіх регіонах України, де компактно мешкали етнічні меншини. Непідробну цікавість комуни викликали в середовищі оточуючого населення.

Опис нового, ідеального, з точки зору місцевої влади, порядку організації селянської праці на землі та спільного життя було вміщено під псевдо "Південний" у статті "Йдемо до перемоги, Комуна "Нове життя" Мангуського району". Про життя комуни, яка складалася з 36 сімей (150 ідців) наводилися такі відомості: "Мають 3 трактори, молотарку, 2 сівалки. Коней робочих — 16, молодняка корів 45, власних неподільних коштів — 12 000 крб. ... Комуна додержується п'ятипільної сівозміни. На цей рік під культурами буде 170 десятин... [Тобто, трохи більше десятини посіву на ідця при 3-х тракторах і 16-ти робочих конях. — Л. Я.] Дуже скрутний стан комуни з житлом. Людність міститься в чотирьох хатах та по різних закутках при господарських будівлях... З цих причин немає школи, немає помешкання для культроботи... Брак помешкання перешкоджає утворити спільне харчування, і комунари до цього часу варять

страву і печуть хліб окремо кожною сім'єю. Тільки в часи сівби та косовиці страва готується на всіх загалом... Праця в комуні проводиться за виробничим пляном. Робітний день буває різний в залежності від терміновості роботи... Розподіл роботи проходить досить планово. Усім комунарам дається наряд завжди увечорі перед робітним днем. Прибутки від господарства комунари розподіляють один раз на рік, а в інші часи одержують харчі [мова оригіналу. — Л. Я.]"²⁴⁶ Особливістю комуні, що містилася в грецькому національному районі, було те, що склад її поповнювався за рахунок переселенців з Полтавщини, Харківщини та різних сіл Маріупольщини, що робило її спосіб життя вкрай незрозумілим і чужим місцевому селянству. Надзвичайний подив, певне, викликали у колоністів умови нужденного життя комунарів при визначній для свого часу забезпеченості останніх робочою силою і знаряддями праці. Аналогічні приклади знаходимо в матеріалах усіх секцій ЦКНМ.

Незважаючи на повсякчасну роз'яснювальну діяльність, значний рівень конфліктності в змішаних за національним складом кооперативних об'єднаннях зберігався протягом усього непу і визначав доволі непоказний рівень їхньої господарської роботи, проте саме на них уряд зробив свою ставку. В національних адміністративно-територіальних одиницях, створювані за територіальним принципом спеціальні кооперативи, як правило, відзначалися однорідністю національного складу. Свідчень про надзвичайно складні умови існування комун у добу коренізації доволі багато. Втім, урядові документи та преса, підносячи досвід їхнього існування як ознаку перемоги комунізму в світовому масштабі, відзначаючи високу землезабезпеченість комун, машинізацію виробничих процесів, створення громадських ясел, бібліотек, комунальних їдалень тощо, рідко аналізували й показували злиденність комунарів та її підоснову. Про причини цього явища дослідникам доводиться судити, виходячи з загальних тенденцій розвитку сільськогосподарського сектору в Україні.

Серед небагатьох джерел, що уможливають предметне дослідження проблеми слід назвати один з найцінніших документів Архіву Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклористики ім. М. Рильського НАН України. Йдеться про рукопис монографічного дослідження німецького колгоспу при колонії Стара Буда, здійсненого В. Кравченком, Н. Дмитруком та М. Сивайловим на межі 1929–1930 рр. Назване джерело не має собі рівних серед інших, відомих нам, завдяки всеохоплюючому відображенню найсуттєвіших ознак повсякденності німецької комуні, її внутрішнього життя (починаючи від дрібних побутових та виробничих проблем і завершуючи питаннями організації комуністичної обрядовості), взаємин з оточуючим населенням та ставлення останніх до цього осередку комуністичного способу життя.

Всупереч повідомленням радянської преси, мало з них створювалися за ініціативою місцевих мешканців. Не була виключенням і Старобудська комуна. Рішення про її організацію прийняли свого часу районні влада та партійний осередок. У такий спосіб вони заклали "міну сповільненої дії" під традиційне культурне середовище к. Стара Буда, яка до революції "... була великим осередком німецького консервативного клерикалізму"²⁴⁷ [тут була лютеранська семінарія, що готувала німецьких кістерів (дяків) для всієї України, а також найстаріша та найбільша з лютеранських церков Волині — Л. Я.].

Перша спроба створити СОЗ була здійснена в 1926 р., однак тодішня задумка районних властей не мала успіху, об'єднання відбулося фіктивно. Колективісти отримали кредити на худобу, проте розподілили їх поміж себе випадковим чином, земля об'єднання не складала суцільного клину, отож фактично оброблялася самотужки її власниками. "Нема роцоту, немає й праці", — кричали созівці."²⁴⁸

Поворотним у долі комуни а також усього села став 1927 р., коли до села був відряджений партієць Бібер — політемігрант з Відня. Він заходився над перетворенням "осередку консерватизму" на осередок нового комуністичного способу життя. З цією метою СОЗ запропонували перетворити на артіль, однак більшість членів СОЗу, вислухавши статут артілі, відмовилася увійти до нього. Зі старого складу СОЗУ в артілі залишилося 5 осіб, до яких згодом приєдналося ще 6 комсомольців та наймитів. "Від колишнього СОЗу залишилося майна лише: пара коней, дві корови, віз і плужок. Навіть борін не було"²⁴⁹. Спільних помешкань не було, 7 коней комунарів перебували у стайнях їхніх батьків, через що в сім'ях відбувалися постійні сварки.

Комунарське життя налаштовувалося на 24 дес. розкуркуленої землі. "Хлопці жили в одному помешканні (в 1-й кімнаті), а Богданська, яко дівчина, спала в Бібера [секретар партосередку — Л. Я.]. Бльох [сільський вчитель, він же — комунар — Л. Я.] жив ще вдома. Одержали 200 руб. кредиту і не знали, на що їх обернути. Треба було їсти. Купили сала, хліба, яєць, борщу зварили, якийсь суп. Це було навесні 1928 р... Жили злиденно, а де злидні, там і нелад найбільше. Часто сварились за їжу, одягу — не було чого одіти. Вони вже обірвані були"²⁵⁰. З весни 1928 р. комунари були фактично безпритульними — мешкали в школі.

Нова сторінка в історії колективу почалася восени 1928 р., коли розпочався наступ на церкву — пастора виселили з будинку, влаштувавши в ньому амбулаторію. Невдовзі по тому наступ влади на старе життя набув інших — більш виразних форм. В тому ж році відбулося друге (першими в 1924 р. були розкуркулені 2 господарства) велике розкуркулювання багатоземельних господарств. Земля останніх й була сконцентрована в

новоствореному колгоспі. Відчувши справжню підтримку влади, комунари розпочали, за висловом її керівників "рішучу боротьбу колективу з місцевою людністю за своє існування"²⁵¹. Становлення колективу без перебільшення відбувалося в умовах неоголошеної війни між комунарками та селянами-одноосібниками, "... які не мо[гли] примиритися з тим, щоб не те що оддати, а навіть обміняти свій шматок землі на інший"²⁵². Селяни всіляко заважали переїздові комунарів на нове місце проживання, подавали скарги до суду. Після несприятливого висновку суду чоловіки-селяни намовляли своїх жінок перешкоджати переселенню комунарів. "Кулачня" — чоловіки бачили, що вони нічого не вдіють — їх посадять у Бупр, намовили своїх жінок і чужих, і, коли перша хура з будівельними матеріалами приїхала і завертала на це місце, де то скошили жито, то жіноцтво пішло в наступ: спиняли коні, хватили за голову, не пускали" [стилістика оригіналу — Л. Я.]²⁵³. Комсомольцям прийшлося непереливки, враховуючи, що їх було троє проти 30 жінок. "Бабське повстання" переросло у бойкот сільради: ніхто з селян не спілкувався з комунарками, не допомагав будувати помешкання. Однак "комуна", як її назвали селяни, вистояла — статут артілі був зареєстрований 3.07.1928 р. Керівний осередок колективу склали німці за походженням, але, що важливо, серед них переважали вихідці з інших місцевостей Волині, які мали досвід будівництва комун у інших місцях (сс. Березова Гать, Ксаверівка, Мусієвка тощо).

Незважаючи на те, що життя колективу розбудовувалося на статуті трудової артілі, все його спрямування свідчило про тяжіння ідейного ядра комуни до запровадження саме комунарських стандартів життя. "Загальне правило в артілі для всіх її членів однакове — нема — "моє", оно є — "наше", а тому й уся праця тут іде до загальної купи. Якщо котрийсь з членів артілі більш-менш кволий, такого намагаються повернути більш свідомі товариші. Взагалі ж тенденція в товаристві така, щоб колектив міг перейти цілком непомітно з артільного до комунального господарювання"²⁵⁴. (Колектив був переведений на статут комуни під час роботи етнологічної експедиції — 28 серпня 1929 р.) Докладний опис буденності колективу засвідчив, як мало спільного реальність мала з розмірковуваннями віденського комуніста.

Світлини старобудівського колективу закарбували обличчя виснажених, позбавлених жодного ентузіазму людей, які з невідомих нам причин існували в обставинах щоденної боротьби з навколишнім сільським суспільством. Декілька портретних зарисовок членів артілі дозволяють глибше усвідомити обставини історії існування колективу. Серед них: засновник і голова колективу Олександр Клінкер (1884 р. н.) — хлібороб і швець, з чисто пролетарською вдачею, який розійшовся з дружиною та дітьми "ідеологічно — вона бо індивідуалістка, а він — громадський діяч",

натомість одружився з 19-річною дівчиною, яку виключили з КСМ "за гостру вдачу", міцною фізично, здатною виконувати чоловічу роботу²⁵⁵.

Старий Август Конрад — 80-років, безпартійний, "завсіди біля якоїсь праці, виконує роботу двірника, невпинно всіх і за все дякує", з наймитів²⁵⁶.

Лерх Франц — 18 років — лінивий, каже: "Піду до куркуля, бо більше зароблю, ніж у вас"²⁵⁷.

Готліб Унтер — 19 років — з с. Биковщина (Коростенщина). Член КСМ. "З власних його слів, колись гнав самогон і добре жив, але допіру цього не видно." За спеціалізацією — нічний вартовий. Працює вдень і вночі. Має найбільше одиниць. Голова Клінкер говорить про нього: "Хлопець гарний, за чотири місяці, що працює в артілі має чистого заробітку 18 руб. 55 коп."²⁵⁸

Цецілія Пастрик — 24 роки — малописьменна, безпартійна. "Працює тяжко й надмірно". Задля спільної справи залишає своїх немовлят.

Ричард Фанкельберг — 19 років — з заможної родини. Секретар в Старобудській сільраді. "Керівники колективу дають таку характеристику цьому юнакові: "... зарозумілий панич", [ін]телігенція, а яко скарбник негарний, бо довго спить". Любить позичити і не віддавати²⁵⁹.

Ці та інші характеристики членів колективу (як от: "надто нервова", "дуже сумлінний, працює навіть хворий", "товариші дивляться на неї, як на інтелігентку, хоч же зовні цього не видно" тощо) свідчать про те, що міжособистісні взаємини між його членами (нагадаємо, що серед них не було випадкових людей — усі вони були відряджені сюди партійними та комсомольськими осередками) буди складними і далекими від ідилії більшовицьких агітівок.

Не менш складними були умови їхнього щоденного існування. Достатньо сказати, що з зароблених у 1927/28 р. 20-ма особами 993 руб. 33 коп. не виплачені були 714,03 руб.

Детальний опис побутових умов комунарів вражає. — З двох приміщень, що належали комуні, одне займали сімейні пари з розрахунку: кімната на родину. В літньому будинку розташовувалися велика кімната, що правила за кухню-їдальню/клуб, а також інтернат для юнаків. Дівчата в холодну пору року "тулилися" на кухні, влітку спали на горищі. Лише сімейні пари мали власне майно, в усіх інших предмети побуту були спільними. Невибагливе начиння сімейних кімнат складало ліжка, топчани, горщики, дві швейні машинки "Зінгер", книжки, портрети Леніна та Сталіна²⁶⁰.

Їдальня (вона ж клуб) була найбільшою кімнатою будівлі, в ній стояли великий (3,35 м завдовжки) і малий столи, шафа з посудом, на стінах — годинник з гирями, портрет Леніна, репродукції з картин німецьких

художників, транспаранти з закликами до колективної праці. По стінах та навхрест попід стелею на мотузках були розвішені прапорці переважно з червоного паперу.

Тривалість робочого дня колективістів у літній період становила 16–18 годин. Невелике господарство було досить доглянутим, втім вагомої економічної вигоди воно не приносило оскільки, за влучним спостереженням науковців, комунари виробляли менше, аніж з'їдали. Воду споживали не кип'яченою, поганої якості, синього кольору, вкриту осугою (до колодязя потрапляли сеча зі стайні та гній з ями). Перший сніданок зазвичай складався з юшки з картоплею та салом, молочного супу, галушок з білої муки з молоком, ячмінної кави з молоком та булкою, або смальцю з хлібом. "Маленький обід" видавався лише тим, хто працював у полі (смалець чи топлене сало, молоко з хлібом, редька зі сметаною). Обід о першій годині дня включав першу та другу страви. На підвечірок о 17-й годині їли те ж, що і на сніданок. Вечеря (пів на дев'яту) складалася з сирого чи кислого молока з хлібом, сиру та сметани, зрідка варили кашу. За харчування на спільній кухні кожен, за винятком старого Конрада та дітей, сплачували 10 руб. Колектив вічно голодних людей розривали чвари навколо питання, скільки хто з'їдав, і чи відповідав його апетит внескові в "спільну працю". На перших порах існування колективу видача харчів не нормувалася і не обмежувалася, згодом куховарка почала зачиняти харчі.

Так званий осередок комуністичного побуту та праці розривали постійні сварки. "Абсолютно шуток не розуміють, — зазначав один з колективістів, — Загалом товариських взаємин немає, відчувається замкненість. Чуть не написано на дверях: "Без діла не входить"²⁶¹.

Пересічний день колективу розпочинався з побудки вартовим. Надалі кожен умивався, хто де. На сніданок скликали дзвоном, далі відправлялися на роботу. Після брудної роботи мили руки перед їдою. У їдальні жінки з дітьми та чоловіки сідали окремо. "Як їли, то не скидали шапок, а тепер:

Товариші, пам'ятайте культурну революцію, — Допіру скидають"²⁶². Якщо не було невідкладної роботи, то після обіду спочивали.

У неділю комунари спали довго — до дев'ятої години, дехто навіть до обіду. Після сніданку вдягалися й шли до сельбуду, бо там — збори, розваги. Що ж до сімейних, то вони всю неділю "спали, лодаря корчили"²⁶³.

Хлопці, за спільною думкою колективу, були "нехлюїні": не прибирали за собою, не перевдягалися на ніч, не милися, білизну міняли централізовано один раз на тиждень. Дівчата всі мали власну білизну. Взагалі одяг комунарів мало відрізнявся від одягу німецьких селян-бідняків: влітку взували німецькі "треки" з дерев'яними підощвами, повсякденний одяг шили власноруч, беручи викрійки з журналів.

Як видно з зауважень етнологів, прагнення колективістів до нового життя було щирим, водночас деякі з їхніх висловлювань і поглядів виглядають анекдотично. Ось, приміром, у чому мала полягати культурна революція серед старобудівських комсомольців: "Кожен комсомолец повинен мати порошок, зубну щіточку й миску. Всі ці гасла про культурну революцію старобудівські комсомольці виконали, але миску свою ще має не всякий"²⁶⁴.

Особливу увагу науковці приділили висвітленню нового побуту, що запроваджували в колективі. Комунари були цілком упевнені, що "корчачи лодаря" у неділю, вони становили "головний осередок в Старій Буді, що пробиває шлях до нового побуту"²⁶⁵. Величезним досягненням вважалося, що жоден з них не ходив до кірхи, відзначав лише революційні свята, справляв лише "червоне весілля", "червоні зорини" тощо. "Перед революційними святами білизну перуть, на дворі, в приміщенні прибирають, печуть булку, щоб у свято не варити, приготують їжі на цілий день, прапори вивішують на розі будинку"²⁶⁶.

На 8 Березня комунари збирали гроші на Мопр, відвідали безкоштовну виставу в сельбуді, приймали гостей-комунарів з Пулина, грали, співали. Жінки скинулися на лотерею і купили спільну швейну машинку. На решту грошей 10 червня поїхали на екскурсію до Житомира, де відвідали Бупр, фабрику, дитячі ясла, музей, казарми, лікарню та ін.

1 Травня організували демонстрацію біля школи, виголошували промови, надалі брали участь у музиках, "стрільбищі", іграх. Кооператив влаштував виїзний буфет.

На "День кооперативу" члени кооперативу влаштувати безкоштовний "випивком" з пивом.

Комунари стали зачинателями першого червоного весілля. Весілля "підлаштували" під 1 Травня, оскільки хотіли залучити до сельбуду "більше публіки". Призначили урочисті збори за участю представників усіх організацій. Реєстрацію двох комсомольців провели на сцені. Виступив член бюро ЛКСМ, виголосив доповідь про значення червоного весілля, вказав на різницю між вінчанням у кірсі та червоним весіллям. "Цим і закінчили збори". Молодій передали гостинець на сцену від партосередку та комсомолу ("члени скидалися на той гостинець"): подарували їй сукню, йому костюм, панчохи, блузку, книги. Потім була вистава.

5 травня відбулося, власне, весілля. На нього окремо збирали гроші: партійці по 2,64 руб., а безпартійні — по 1,30 руб. Зійшлися в приміщенні, заказали на селі музику, почали грати, потім пішли обідали. Після обіду провели гру в політфанти. Надалі прийшли гості з села, відбувся спільний обід, а потому танці — до ночі²⁶⁷.

Взагалі взаємини у колективі, зокрема, міжстатеві були предметом постійних пересудів та дивування лютеранського села. Не секретом для нього було, що хлопці вільно "гуляють" з дівками. Погляд колективу на це був самостійним. "Коли хлопець з дівчиною знайомиться... (комунар з комунаркою), подають одну заяву на збори комуни. "Ми, члени комуни, такі то, бажаємо жити спільно. Я даю обіцянку такій то, що будемо жити мирно" і т.і. Прочитують цю заяву на зборах. Голова зборів запитує цих двох: "Чи ти цілком увійшов з нею в погодження, чи, може, він силою тебе заставляє?" І, коли відповідь дали, що вони дають обіцянку жити, як подругі, семейніє, тоді ставлять два стільці, садовлять їх і підіймають на "ура" три рази. І тепер можете собі йти спать. І все"²⁶⁸.

Залишається лише дивуватися рівню свідомості комунарів, їхній неспроможності перетворити найважливіші події в житті людини на дійсне свято, обмеженості, мізерності їхніх не лише матеріальних, але й духовних ресурсів для влаштування "нового життя". Водночас навіть ці нові примітивні обряди не були витвором, власне, старобудівського колективу, вони були перейняті від новоприбулих членів з ксаверівської комуни, які "... принесли з собою та починають поступово запроваджувати традиції комуни"²⁶⁹.

Новонароджених дітей комунари не хрестили, а лише реєстрували у загсі, чим викликали роздратування місцевих німців. Останні, дарма, що були віруючими, казали: "Він не буде рости, помре, бо він — комуніст, Бог його не пустить, щоб он бил большой", "З його чоловіка не буде. Злодій буде"²⁷⁰. Власне "прогресивність" комунарів полягала в тім, що вони пили не горілку, а пиво; не грали в карти; як йшов дощ, то цілий день спали; натомість у релігійні свята впродовж богослужіння демонстративно працювали в полі, а після обіду самовіддано танцювали в клубі²⁷¹.

Життєвий шлях комунара закінчувався червоним похороном. Оскільки колектив був молодим (і за часом свого існування і за віком комунарів), він не мав власного досвіду влаштування похорону. Водночас звіт етнологів включав описи двох імовірних сценаріїв цієї події. Перший червоний похорон відбувся у селі, коли голова КНС ховав дитину. Вся організація у повному складі з червоним прапором здійснила "шествіє" через село. Виголосили промову про "... різницю між попівськими і совєцькими похоронами" і відправилися на цвинтар: попереду президія з прапором, за нею — музиканти, далі — червона труна, за нею — організація КНС та "людність". Біля узголів'я могили став голова сільради, який промовив: "Товариші. Це наш перший похорон в нашій селі, хотя він різкий для релігійників і буде вороже ставлення. Дитина вмерла. Це залишилось від царату. Дитина була б здорова. В комунах дитина була б забезпечена." Труну спустили до могили, чоловіки зняли

шапки. Зробили три салюти з гвинтівок (що взяли з сільради), відіграли похоронний марш і розійшлись по домах.

Цікава примітка характеризувала ставлення, власне, селян до червоного похорону: "Люди казали, що поховали, як собаку"²⁷².

Не менш промовистим був опис "комунарського похорону". Небіжчика "наряжали", клали до труни, оббитої червоним ситцем. Перед похороном припиняли роботу, збиралися біля труни. Голова комуни в промові пояснював різницю між старим похованням і новим, причину смерті. Поховальну процесію очолювала рада комуни з прапором, далі йшли музиканти, по боках труни — озброєні комунари, а за нею комунари та селяни. Колона прямувала до комунальних могилок, відокремлених від решти кладовища. Над могилою виголошували стандартну промову, давали салют з гвинтівок, плакали тихо. "Коли одна плакала за дитиною — а голова комуни: "Ви повинні раді бути, що не мучиться"²⁷³. (Не зрозуміло, то він казав про своє життя, чи про хворобу дитини.) Після здійснення поховання комунари організованим маршем відправлялися до комуни і ставали до роботи.

Сучасній людині важко зрозуміти старобудівських німців-комунарів, які так затято й важко спробувалися вигадати правила існування нового світу, маючи вкрай обмежені уявлення про старий. Невисокий інтелектуальний рівень комунарів, обмеженість життєвого досвіду, злидні не дозволяли їм самотужки "вигадати" чогось значущого і принадливого. Комунарські обрядовість та повсякденність вибудовувалися "від протилежного" традиційним. Власне, саме в цьому полягав глибинний конфлікт ментальностей німця-селянина-лютеранина й німця-комунара. Для першого традиційність була глибоко усвідомленою, органічною. "Революційність" другого, як видно з їхніх же висловлювань, була привнесеною, вимушеною, показною. Вона живилася ненавистю до оточуючого заможного селянства і сліпою вірою в свою винятковість. Чим була вона насправді? Скільки в ній було комуністичного? Чи було в ній щось від етнічного окрім мови спілкування, — кожен вирішуватиме на свій розсуд. Однак глибинний конфлікт між німецькою громадою к. Стара Буда та старо-будською комуною був очевидний сучасникам і полягав він не в етнічній царині. Цей непримиренний конфлікт набув руйнівної сили з початком суцільної колективізації, коли "осередки нового світу" почали перетворювати на "показові села-комуни" і примушувати селян жити за комунарськими законами.

Слід зазначити, що висновки експедиції (звіт друкувався після виходу статей Й. Сталіна "Запаморочення від успіхів", "Відповіді товаришам-колгоспникам") були досить сміливими та об'єктивними: поспіх, з яким був створений колектив, пішов не на користь; кількість землі перевищує

можливості колективу її обробляти; відсутні кошти, кредити, приміщення, машини для нормального функціонування цього господарського організму; наявні продукти харчування не фіксуються, трудова дисципліна відсутня; керівництво комуни не відповідає вимогам до керівних кадрів; загальна розхлябаність і нездатність організувати й розподілити робочу силу²⁷⁴ привела до того, що "старобудський колектив ніби навмисне довів, як то не треба господарювати, бо звідси ж і людський глум з "Комуни", а по ньому й таке уперте загальне небажання німців вступати до колгоспів"²⁷⁵.

Втім, і комунарів і владу ці незаперечні зауваження цікавили мало. Остання вже два роки групувала сили для вирішального наступу на селянство, а разом з ним — і традиційний спосіб життя та етнічного відтворення. В цьому наступі вони керувалися не здоровим глуздом, а оманливими комуністичними ідеалами. Свого роду катехізис комунара міститься у вірші Миколи Бердника (23 роки). Його ми вміщуємо без жодних поправок.

Вперед ми ідем

Щодня що-години
Вперед ми ідем,
Ми діти комуни
Невпинно працюєм
І груди землі
Трактором орем.
Минула вже десята роковина,
Коли взялися за усе діло,
То не піддурити куркулеві селянина,
Бо й він вперед ступає сміло.
Уставши уранці горілки не п'є
І Богу не молиться, а до сільбуду йде.
Там знаходить він відповідь
На всі запитання,
Журнали, газети, книжки,
Аргонома доповідь,
Дають йому знання.
Як зорганізувати сільське господарство,
Погодувати свою худобину,
Піднести молочарство,
Посадити коренеплоди,
Посіять траву конюшину.
А куркуль тепер ходить,
Примруживши очі, мов сич,
Ще селянин свято виконує заповіти,
Які залишив нам Ілліч.

Збережений АІМФЕ твір поета-самоучки показує, які глибокі корені пустили паростки праці більшовиків, розпочатої в першій половині 20-х рр. Практично у незміненому вигляді тут — "увесь джентльменський набір" переконань, які мали гніздитися в голові правовірного будівничого нового ладу: замість церкви — сельбуд, замість Бога — комуністична партія, окрім цього: праця, праця, праця — виснажлива, щоденна, без вихідних і свят, без платні і задоволення. І в цьому — все життя людини: від червоних хрестин — до червоного похорону.

Зазначимо, однак, що комунарські принципи співжиття наразилися на глуху стіну відчуженості етнічного селянства. Змирившись врешті з втратою права на приватну власність на засоби виробництва, селянство спромоглося відстояти своє право на індивідуальний побут і приватне сімейне життя. Це був своєрідний компроміс між режимом, який усвідомив неспроможність цілковито підкорити волю величезних верств населення, і народу, який був не готовий до формаційного стрибка.

9. Висновки

Докорінна зміна умов землекористування, повоєнна розруха та голод привели левову частку селянських господарств України у стан глибокої довготривалої економічної кризи. Вона була тим більшою, чим більш жорсткими ставали заходи влади щодо оренди, ремісничого виробництва та торгівлі, які позбавили селянське господарство додаткових засобів накопичення капіталу для виходу з кризи. Перша половина 20-х рр. перетворилася для нацменселянства на період боротьби за фізичне виживання, впродовж другої половини 20-х рр. воно змагалося з владою за право існування індивідуального господарства, як такого.

Більшовицькі соціально-економічні перетворення спричинили кризу етнічності в усіх її ланках, перш за все — економічній. Найяскравіше вона проявилася в тих громадах, що в дореволюційну добу мали специфічне соціально-економічне обличчя і посідали вузькі соціальні ніші. До них відносилися перш за все євреї та цигани, соціальне розшарування в середовищі яких було найменш вираженим. Криза традиційного способу відтворення названих етнічних меншин була актуальною науковою проблемою і потребувала розробки щодо них державних програм так званої соціальної реконструкції, спрямованої на врівноваження їхньої соціальної структури. Втім, криза етнічності впродовж 20-х рр. набула універсального характеру і більшою чи меншою мірою зачепила всі етнічні громади.

В підоснові її перебували системні зрушення постреволуційної епохи. 20-і рр. стали часом пересічної натуралізації селянського господарства, занепаду традиційних ремесел, хронічної нестачі реманенту, тяглової сили. Виробництво перетворилося на повсякденну рутину малопродуктивної виснажливої праці, заснованої на власній фізичній силі. Оскільки жінки в низці етнічних громад традиційно в полі не працювали, міцність господарства безпосередньо залежала від кількості дорослих чоловіків у сім'ї та їхньої працездатності²⁷⁶.

Річний цикл польових робіт у національному селі не відрізнявся від загально поширеного в Україні. Характерною ознакою переважної більшості сіл було далекоземелля: для здійснення довготривалих польових робіт чоловіки надовго лишали села. Жінки ж, навпаки, практично не виходили за межі своїх обійсть, пораючись у господарстві, грекині, болгарки, гагаузки навіть улітку прикривали хустками обличчя, не розмовляли зі сторонніми. Повсякденне існування села зберігало виразні ознаки традиційності, однак її корозія з кожним роком ставала все помітнішою. Величезний вплив на дезорієнтацію корпоративної свідомості справила переорієнтація соціальних стандартів. Державна політика дискредитації та політичного знищення заможного селянства поставила світогляд селянства етнічних меншин "догори ногами". Впродовж 20-х рр. влада зробила центральною політичною фігурою села бідняка, і саме ця квазіідея з часом невпізнанно змінила всі громади.

Повсякденне життя етнічного села в другій половині 20-х років видається цікавим і показовим прикладом тривалого й болючого зламу багатовікового укладу життя селянства, його деформації (або трансформації) внаслідок відповідного регуляторного впливу держави. Змін зазнали практично всі складові буття сільських громад, починаючи від систем господарювання, способу організації громадського життя і закінчуючи сферою народної духовної культури, обрядовістю, зокрема. Загально-відомим є ставлення тогочасної офіційної думки до народних традицій етносів України. В пресі вони здебільше розглядалися як пережиток минулого, результат культурної відсталості селянства, його обмеженості. Держава послідовно дискредитувала вкорінені віками звичаї, намагалася знищити їхню економічну й культурну підоснову, нав'язувала народові нові правила суспільного життя. Поставлена мета досягалася шляхом популяризації нової соціалістичної обрядовості за рахунок обмеження впливу релігійних установ і освячених ними морально-етичних норм.

Впродовж 20-х рр. складові техніки ведення сільського господарства, будівництва, системи опалення будинку, зв'язку житлових і господарських будівель, одягу ще зберігали певний етнічний колорит, але тенденція переміщення характерних етнодиференціюючих ознак зі сфери

матеріальної культури до сфери побутової стала досить виразною, і саме вона визначила перспективи етносів у Країні Рад. Причини переорієнтації низки складових матеріальної культури перебували в сфері матеріального виробництва: тісно пов'язані між собою, вони закладали основи модерного перевороту в консервативному національному селі. — Різка зміна обсягів та правил землекористування викликала занепад низки галузей селянського господарства (перш за все тих, що мали товарний характер). Зменшення пасовищ та збільшення податків на худобу спричинило скорочення поголів'я худоби, як наслідок, скоротилося виробництво сировини для традиційних ремесел. Несприятливий податковий клімат щодо розвитку кустарної промисловості та розповсюдження стандартів "пролетарської моди", що ґрунтувалася на товарах фабричного виробництва, викликали занепад традиційного одягу. Остання тенденція впродовж 20-х рр. набула універсального змісту та відзначалася етнологами практично в усіх етнічних громадах. Найбільш близько до суті вона була узагальнена П. Піневичем: "Національний одяг останнім часом витісняє міський, причому типові, яскраві українські візерунки замінюються фабричним позбавленим смаку кумачем... Молодухи не хочуть, та мабуть, і не вміють вже домашнім способом виготовляти всі ці яскраві художні речі, вдовольняючись фабричними й лише тільки по великих скринях у стареньких можна віднайти старовинні художні речі."²⁷⁷

Виразні зміни відбувалися в повсякденному громадському та сімейному житті. Культурна політика в цілому та її етнічна складова, зокрема, посідали непересічне місце в більшовицькій доктрині формаційного стрибка. Омріяний комуністичний рай, що включав би специфічні етнокультурні анклавні з величезними відмінностями соціальної структури та рівня культурного розвитку, виглядав чимось утопічним. Досягнення етнокультурної гомогенності суспільства було кінцевою точкою етнокультурного курсу більшовиків. Упродовж перехідного періоду мала бути здійснена програма так званої культурної революції, покликана докорінним чином змінити культурний рівень народу країни.

Окреслене завдання було вкрай складним, оскільки традиційний спосіб суспільної організації та культурного життя становив основу повсякденного існування більш як 80% населення України, як українства, так і етнічних меншин. Відчутне підвищення суспільного статусу української мови та мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР упродовж коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого "розвитку національних культур", генеральний зміст названого етапу історії полягав у прискоренні переходу від традиційного до модерного суспільства, який

переважно досягався антигуманними штучними заходами. Внаслідок низки соціальних і культурних реформ, а також репресивних заходів неоднорідне поліетнічне українське суспільство на початку 30-х рр. опинилося в стані глибокої розгубленості, кризи етнокультурних орієнтирів, що обумовлювалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість культурних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів посісти перші позиції в поступі світового культурного прогресу.

Колосальні зрушення відбулися в масовій свідомості населення. Щоденна пропаганда комуністичної ідеології привела до затвердження в засобах масової інформації, кіно, мистецтві нових стандартів культури людських взаємин, нової моди та побутових звичок. Звичайно, їх зарано було розглядати як масове культурне явище, їх носіями були окремі соціальні шари — партійно-радянська номенклатура, чиновництво, частина вчительства, комунари, студенти. Водночас, саме ці соціальні верстви, завдяки їхній суспільній активності та впливовості спричиняли відповідні деформації традиційного середовища і формували культурні орієнтири нового суспільства.

П. Лісовий у контексті підготовки до святкування десятої річниці Жовтневої революції запитував: "Чи можемо ми говорити про революцію в побуті? Чи може це одна вигадка, а ми, коли говоримо про таку революцію, то тільки подібно б'ємо в тулумбаси: мовляв — Гром победы раздавайся!" Висновки його, звісно, були не безсумнівними, але недалекокими від істини: "...Ми, що половину свого віку прожили за старих умов, хіба ми не знаємо гнітючого значення цього слова! Через "бога" нам прищиплювали рабську психіку, обеззброювали волю трудящих. Правда, дзвінниць ми не зруйнували, дзвони ще бамкають, попи всіх релігій є, але у нас настав "присмерк богів". Релігія, як світогляд падає. Нове покоління, виховане в новій школі, вже тяжиться до книжки, до знання, до науки, до газети"²⁷⁸.

Метод творення через руйнування був підосною затвердження свідомості нової радянської людини, що на той час залишалася ідеологічною химерою. Прагнення перетворити химеру на реальність, надати їй ознак універсальності заклало підоснови неподоланного конфлікту традиційного культурного середовища та радянської масової культури.

Більшовицька доктрина культурної реконструкції позбавила всі соціальні верстви права вільного вибору етнокультурних орієнтирів. Типи культурної поведінки не відбиралися в процесі вільного етнокультурного обміну (обумовленого сукупністю соціально-економічних, суспільно-

політичних і культурних чинників), а нав'язувалися згори і моделювалися в режимі "ручного керування". Політичне обеззброєння етнічних меншин, відсутність політичних свобод, неспроможність громад протистояти гаслам вульгаризованого інтернаціоналізму викликали до життя нові форми етнокультурного захисту.

Прикметним явищем межі 20–30-х рр. стало дистанціювання офіційної масової культури та етноконфесійних (етносоціальних) культур, перехід останніх у "підпілля". Заповзятю створювана ідеологами "великого ривка" картина масової народної підтримки та інтернаціонального єднання була примарною. Тогочасне суспільство існувало в режимі світоглядного і культурного колапсу. Мімікрія під радянський спосіб життя більшою чи меншою мірою визначала здатності громад модифікувати традиційний спосіб життя задля власного збереження. З новими правилами змушені були рахуватися навіть цигани, оскільки аргументом влади на користь "радянзації" стали репресії. Найменш податливими виявилися польська і німецька громади. Підосновою їхньої світоглядної й етнокультурної стійкості була церковна організація: католики та протестанти проявили найбільшу готовність до мучеництва за віру.

З перших кроків колективізації етнологи і мовознавці неодноразово відзначали блискавичну деформацію народних традицій під впливом більшовицької соціальної і культурної практики, закликали колег фіксувати останні, допоки вони не зникли. В. Жирмунський писав: "У ділянці духовного побуту вплив культурних обставин, оточення призводить не стільки до змішування, скільки до повного витискання реліктових ознак старовинної селянської культури. Народні свята, поєднані з давнім християнським календарем і пережитками давнішого поганства — Різдво, Водохрещі, Великодень, Троїця, Храмове або жнивне свято тощо, різноманітні весільні обряди тощо, через те, що мають громадський характер, руйнуються особливо швидко і почали зникати з кону вже під час імперіалістичної і громадянської війни; старовинні звичаї і забобони інтимнішого характеру ще держаться, але поширення освіти і новий побутовий лад революційної доби з успіхом витискають і досить швидко витиснуть ці характерні ознаки колишньої культурної відокремленості німецького села"²⁷⁹.

Припущення видатного науковця не справдилися, але він прозорливо підмітив межу, по якій проходило розмивання етнокультурних організмів: свята і обрядовість суспільного значення все більше "радянїзувалися"; царина сімейного, особистісного побуту і повсякденного життя була більш резистентною і залишалася осередком етнозбереження.

Тиражований радянською пропагандистською машиною образ "грека-активіста" відрізнявся від "росіянина-активіста", "болгарина-активіста"

тощо хіба що антропологічними ознаками: косоворотка, кубанка, брюки-галіфе, френч, кирзові чоботи, шкіряний пояс вкупі з бадьорим виглядом і безоглядною вірою в комуністичні ідеали, став прообразом майбутньої "радянської людини". Дарма, що останній мав мало спільного з реальним селянином, — саме він став основою вибудовування нової ментальності для етнічних громад.

Урядові кола впродовж 20-х рр. оцінювали означені зміни як поступальний соціально-економічний та етнокультурний прогрес. Підсумовуючи участь греків у Виставці нацменшостей на IV сесії ВУЦВК, С. Ялі зазначав: "Низка фотографій показує, як поволі нове село перемагає — росте й активність селян, їхня участь у будівництві, у революційних святах. Характерно, що поволі народні ігрища, які були невід'ємною часткою панаїрів — боротьба, кінські перегони, — тепер стають розвагами підчас революційних свят"²⁸⁰. Декілька років по тому, вже колишній керівник грецької секції ЦКНМ, у своїй першій та останній монографії підвів підсумки 20-х рр.: "Деякі громадські розваги почали пристосовуватися до революційних свят, потроху зовсім одриваючи їх од церкви. Крім того широка масова участь грецьких селян у таких революційних святах як жовтневі, першотравневі; низка культурних розваг — кіно, радіо і т. інш; робота сельбудів — щодалі дужче витискують рештки старого побуту і творять новий на радянському ґрунті.

Деякі національні форми лишаються й лишатимуться надалі, але заповнює їх поволі новий соціалістичний зміст. Культурна революція в грецькій селі, що її проводимо за допомогою грецької мови, вже дає свої наслідки, творячи селян-колективістів, кооператорів, трактористів і багацько нових будівників нового соціалістичного життя"²⁸¹. Те, що наведені характеристики, м'яко кажучи, не цілком відповідали історичній правді не дивує. Досить характерним є те, що відповідного наукового аналізу напрямків культурної ерозії в етнокультурній царині загалом, у структурі повсякденності етнічних громад, зокрема, нема й досі.

Відкритою науковою проблемою залишається й характеристика наслідків культурницької діяльності більшовиків упродовж 20-х рр. Науковці, визнаючи незворотні втрати у галузі духовного життя населення, схильні оцінювати культурну роботу більшовиків у цілому позитивно, оскільки заперечувати величезні якісні зрушення в галузі розвитку народної освіти, мистецтва, охорони здоров'я просто не можливо. Судження щодо змістовного наповнення термінів "культурна революція", "культурний стрибок" підчас діаметрально протилежні, а пересічний нігілізм підчас заважає дослідникам неупереджено вивчати історичний досвід масштабних перетворень 20–30-х рр. Сфера культурного життя, як такого, досі вивчається не структуровано. Певний

зліпок масової культури і публічного життя суспільства підноситься в якості культурного життя громад, як такого, тоді, як у його структурі можна виокремити принаймні дві складові: більшовизовану версію уніфікованої масової культури з виразними позанаціональними ознаками і традиційну культуру етнічних громад. Боротьба цих двох складових за вплив на формування світогляду постреволюційних поколінь становила зміст культурного життя в міжвоєнний період.

З перших років радянської влади сутність культурних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Саме вона обумовила внутрішню суперечливість і неприродність етнокультурних процесів в середовищі етнічних громад. Друга половина 20-х рр. стала часом суперечливого пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно позначають терміном "національно-культурне відродження". Не заперечуючи принципового, переважно перспективного, значення етнокультурних процесів в УСРР упродовж політики коренізації, слід зауважити, що значна частка науковців, так би мовити, осучаснює і зміст названих процесів, і їхні суспільно-політичні та культурні наслідки. Тлом для низки реформаційних заходів, створення "пролетарських" літератури, мистецтва, театру тощо етнічних меншин стала щоденна боротьба з "буржуазними" аналогами останніх. У зв'язку з цим уявлення про коренізацію, як про час максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів всього неросійського населення УРСР, вимагає переосмислення.

Тим не менш, не можна не відзначити варіативність і відносну поліфонічність повсякденності впродовж досліджуваного періоду. 20-і рр. були часом, коли держава ще переважно агітаційно-пропагандистськими методами намагалася трансформуватися масову свідомість громад, а ті, в свою чергу, опробовували моделі етнокультурного захисту, в тому числі й метод мімікрії під "радянськість". У будь-якому випадку впродовж 20-х рр. влада не домоглась вирішальних перемог у реконструкції повсякденного етнокультурного існування громад та переорієнтації їхньої свідомості. Низку змін, що відбулися в цей час, можна кваліфікувати як певні сегменти, осередки новостворюваного побуту та ментальності, які, однак, не мали вирішального впливу на громади й не визначали напрямки етнокультурного відтворення етнічних меншин, що зберігали потужну інерцію традиційної етнокультурної поведінки.

Значно важливіші зміни, що мали далекосяжні перспективні наслідки, в цей час відбувалися в традиційній матеріальній культурі внаслідок докорінних змін у соціально-економічній царині і були інтернаціональними за своєю сутністю, вони однаковою мірою захопили усі етнічні

громади й унаочнювалися в процесах уніфікації/стандартизації виробничих процесів та соціальної структури. Саме в цій сфері, критична інтенсифікація якої вже стояла на часі, крилися засадничі чинники докорінної насильницької переробки повсякденності: перспектива перетворення України на суцільну "велику стройку" не залишила етнічним громадам права на окремішність чи специфічність. Етнічні особливості в побуті ставали гальмом модернізаційного ривка по-радянському. Власне, про які Суботи, кашерне харчування, курбан-байрами, пости, обітничі, міжстатевий розподіл праці могло йтися, приміром, на будівництві Дніпрогесу? Висунення ідеї індустріалізації в якості пріоритетного напрямку державного розвитку СРСР стало поворотним пунктом у трансформації повсякденності етнічних меншин, перетворивши її на соціально-економічний чинник. Фатальну роль у подальшій історії етносів України відіграла та обставина, що більшовицький уряд поставив собі за мету впродовж п'ятирічки будь-якими засобами вирішити ті завдання, які не спромігся зрушити з місця впродовж попереднього десятиліття.

¹ Губогло М. Н. Современные этноязыковые процессы в СРСР: Основные факторы и тенденции развития национально-русского двуязычия. — Москва, 1984; Карасевич А. О. Моральный зміст радянської обрядовості. — К., 1978; Келембетова В. Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. — К., 1967; Кувеньова О. Ф. Свята колгоспної України. — К., 1963; Нові звичаї, добрі традиції: Зб. статей/ Упоряд. В. Д. Бовкун. — Одеса, 1983; Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні: [Зб-к]. — К., 1978; Свята та обряди Радянської України. — К., 1971; Миронов В. В. Культура і побут гірників Радянської України. — К., 1965; Орлов А. В. Процессы интернационализации советского образа жизни: (Этносоциальные аспекты). — К., 1986; Приходько М. П. Житло робітників Донбасу. — К., 1964; Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні: Зб-к. — К., 1978; Трудовые традиции, праздники, обряды рабочего класса. — К., 1984; Становлення і функції радянських обрядів та свят: Зб. праць. — К., 1983.; Семейный быт народов СССР. — Москва, 1990.

² Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К., 1965; Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. — К., 1966; Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис. — К., 1966.

³ Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. — К., 1970; Маркова Л. В. Некоторые особенности развития культуры и быта болгар юго-западных районов СССР. // Доклады советской делегации на Первом конгрессе балканских исследований. — Москва, 1966; Маркова Л. В. Некоторые особенности развития народного жилища гагаузов в XIX и начале XX в. // Советская этнография. — 1975. — № 5; Прилипко Я. П. Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян. (На матеріалі одягу). — К., 1964.

⁴ Материальная культура компактных этнографических групп на Украине: жилище. — Москва, 1979; Чернышева Т. К. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и

Ялты Первомайского района Сталинской области. — К., 1958; Чернишова Т. Н. Про грецький фольклор на Україні// Народна творчість та етнографія. — 1960. — № 4. — С. 97–103; Чернишева Т. Н. Тюркские элементы в социальной сфере лексики греческих говоров Донбасса// Мовознавство. — К., 1975. — № 4. — С. 42–73.

⁵ Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования). — Москва, 1986. — С. 45.

⁶ Там само. — С. 54.

⁷ Гительман Ц. Формирование еврейской культуры и самосознание в СССР: государство в качестве социального инженера// Советская этнография. — 1991. — № 1. — С. 33–43.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 62.

⁹ Фенотов П. Как мы выросли за 10 лет. Село Новая Каракуба, Ст.-Керменчицкого района// Наша правда. — 1927. — 19 жовтня.

¹⁰ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів. (НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В. І. Марочко.) — К., 2000. — С. 29.

¹¹ С. Панаір (село Ялта)// Наша Правда. — 1926. — 6 червня.

¹² Звезда. — 1923. — 14 июля.

¹³ Звезда. — 1923. — 17 июля.

¹⁴ Звезда. — 1923. — 14 июля.

¹⁵ Звезда. — 1923. — 7 августа.

¹⁶ Звезда. — 1923. — 18 июля.

¹⁷ Звезда. — 1923. — 2 ноября.

¹⁸ Звезда. — 1923. — 6 ноября.

¹⁹ Звезда. — 1923. — 22 августа.

²⁰ Звезда. — 1923. — 28 августа.

²¹ Молоде село. — 1923. — 22 лютого.

²² Звезда. — 1923. — 22 августа.

²³ Полищук Л. Быт партийной клячи// Звезда. — 1923. — 31 августа.

²⁴ Звезда. — 1923. — 14 сентября.

²⁵ Звезда. — 1923. — 4 ноября.

²⁶ Звезда. — 1923. — 4 ноября.

²⁷ Звезда. — 1923. — 23 августа.

²⁸ Селянин Зорин. По нашему краю// Звезда. — 1923. — 11 сентября.

-
- ²⁹ Звезда. — 1923. — 20 септjабря.
- ³⁰ Звезда. — 1923. — 10 января.
- ³¹ Звезда. — 1923. — 12 июля.
- ³² Звезда. — 1923. — 15 июля.
- ³³ Звезда. — 1923. — 19 июля.
- ³⁴ Звезда. — 1923. — 26 августа.
- ³⁵ Звезда. — 1923. — 2 ноября.
- ³⁶ Звезда. — 1923. — 29 декабря.
- ³⁷ Молоде село. — 1923. — 1 сiчня.
- ³⁸ Молоде село. — 1923. — 1 сiчня.
- ³⁹ Молоде село. — 1923. — 1 сiчня.
- ⁴⁰ Звезда. — 1923. — 6 января.
- ⁴¹ Молоде село. — 1923. — 26 березня.
- ⁴² Молоде село. — 1923. — 7 сiчня.
- ⁴³ Молоде село. — 1923. — 28 сiчня.
- ⁴⁴ Молоде село. — 1923. — 23 лютого.
- ⁴⁵ Молоде село. — 1923. — 23 лютого.
- ⁴⁶ Молоде село. — 1923. — 18 березня.
- ⁴⁷ Молоде село. — 1923. — 7 квітня.
- ⁴⁸ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа// Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 95.
- ⁴⁹ АІМФЕ, Ф. 1-4/347. Німецька колонія „Анета" Ярунського району на Волині... — С. 51-52.
- ⁵⁰ Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. — Москва, 1998. — С. 11-12.
- ⁵¹ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921-1927)... — С. 76.
- ⁵² Там само. — С. 91.
- ⁵³ В комісії працювали представники НК РСІ, НКВС, ЦКНМ, Наркомзему та Сільського господаря.
- ⁵⁴ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921-1927)... — С. 119.

⁵⁵ АІМФЕ, Ф. 1–4/347. Німецька колонія „Анета” Ярунського району на Волині... — С. 99.

⁵⁶ Там само. — С. 66.

⁵⁷ Там само. — С. 96.

⁵⁸ Там само. — С. 97.

⁵⁹ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа// Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 96.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп.1. — Спр. 10. — Арк. 118.

⁶² Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 — 1926 гг. — Вып. 1/ Центр изучения и публикации документов евр. истории "Храни и помни"; Под общ. ред В. Ю.Васильева. — Винница, 2003. — С. 248.

⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 32.

⁶⁴ Там само. — Арк. 36.

⁶⁵ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст.: 36. документів і матеріалів. — Кіровоград, 2004. — С. 87.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 159.

⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 185–186.

⁶⁸ Там само. — Арк. 247.

⁶⁹ Там само. — Спр. 17. — Арк. 13.

⁷⁰ Національні меншини на Україні. — Х., 1925. — С. 23; ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 9.

⁷¹ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст. — С. 217.

⁷² Там само. — С. 60.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 16.

⁷⁴ Там само. — Спр. 52. — Арк. 5.

⁷⁵ Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20-х–30-х XX ст.: Дис... канд. іст. наук. — К., 2000. — С. 28–29.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 86.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Арк. 85.

⁷⁹ Арк. 84.

⁸⁰ Фінкель Х. А. Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. — Х., 1926. — С. 36.

⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2689. — Арк. 10.

⁸² Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине. — Х.-К., 1931. — С. 53.

⁸³ Там само. — С. 54.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 года: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. — Х., 1927. — С. 187–190.

⁸⁶ Там само. — С. 43.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. — С. 56–57.

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 14.

⁹⁰ Зокрема, до кола обов'язків держави входило будівництво будинків для переселенців. Такі хати розміром 3 x 5 м. коштували близько 530 руб. — Див.: И. Артюх. Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-х годах XX века (по документам Госархива)/ Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. — Харьков-Запорожье, 1998. — С. 151.

⁹¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — С. 85.

⁹² Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. — Х., 1929. — С. 11.

⁹³ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа// Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 97.

⁹⁴ Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии)// Материалы по славянской этнографии. — София, 1914. — С. 99.

⁹⁵ Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. — К., 1970. — С. 37-111.

⁹⁶ Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. — К., 1993. — С. 13.

⁹⁷ Там само. — С. 13–14.

⁹⁸ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа// Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 93.

⁹⁹ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа// Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 94–95.

-
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 94.
- ¹⁰¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 107.
- ¹⁰² Ксенофонтова-Петренко О. Н. Семейные обряды в селе Сартана// Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — Москва, 1979. — С. 181.
- ¹⁰³ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1889 г. очередной сессии земского собрания 1890 г. — Мариуполь, 1890. — С. 232.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья// Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — Москва, 1979. — С. 77.
- ¹⁰⁶ Пиневиц П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа// Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 96.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 42.
- ¹⁰⁸ Будина О. Р. Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области УССР)// Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — Москва, 1979. — С. 100.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 43.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Яли. К вопросу о вырождении мариупольских греков// Наша Правда. — 1925. — 17 августа.
- ¹¹² Горхов Григ. Греческое село до революции и теперь. Село Старый Керменчик. (От нашего специального корреспондента)// Наша Правда. — 1927. — 24 грудня.
- ¹¹³ А. М. К работе среди греков. Не на словах, а на деле коммунистическая партия разрешает национальный вопрос. — Культурные силы должны прийти на помощь// Наша Правда. — 1925. — 17 декабря.
- ¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 78-81.
- ¹¹⁵ АІМФЕ, Ф. 7-3/17. Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини. Олекса Зайців. 1929 р. (літо)./ Етнографічний опис С. Тіюшки — Георгіївна [Георгіївна, Приазовський район, Запорізької області]. 3 фотографіями./ Машинопис. — С. 15.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 2.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 3.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 10-11.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 17.

¹²⁰ АІМФЕ, Ф. 7–2/10. Село Преслав Коларовського району на Мелітопольщині/ Історія села Преслав, Приморського району, Запорозької області. Написав С. Ф. Бунтовніков та Ф. Ем. Креслев./ З ілюстраціями. 16 фото, рукопис. — С. 10.

¹²¹ АІМФЕ, Ф. 7–3/17. Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини... — С. 16.

¹²² Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України... — С. 17.

¹²³ АІМФЕ, Ф. 7–6 а/28. Протокол розширеного методичного засідання чеських культурно-освітніх робітників УСРР на Волині 22 і 24 вересня 1929 р. 1929 р. Машинопис. — С. 2.

¹²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 295.

¹²⁵ Фенотов П. Как мы выросли за 10 лет. Село Новая Каракуба, Ст.-Керменчицкого района// Наша Правда. — 1927. — 19 жовтня.

¹²⁶ Фундука Д., Нестеров Н. Комсомольський вечір на селі. С. Ялта// Наша Правда. — 1927. — 5 лютого.

¹²⁷ Культура і побут. — 1925. — 21 травня.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 19–20.

¹³⁰ Там само. — Спр. 372. — Арк. 13.

¹³¹ По новому, по радянському (За листами з провінції)// Культура і побут. — 1925. — 5 лютого.

¹³² Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 — 1926 гг. — Вып. 1/ Центр изучения и публикации документов евр. истории "Храни и помни". — С. 145.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — Москва, 1998. — С. 23.

¹³⁵ Піддубник Т. Роля організації розваги в сучасному побуті// Культура і побут. — 1926. — 10 жовтня.

¹³⁶ Лісовий П. „День врожаю" (Нотатки олівцем)// Культура і побут. — 1926. — 10 жовтня.

¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 463. — Арк. 28.

¹³⁸ Еврейский вопрос: поиски ответа... — С. 251.

¹³⁹ Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України... — С. 250.

¹⁴⁰ Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. — К., 1995. — С. 110.

¹⁴¹ АІМФЕ, Ф. 7–2/10. Село Преслав Коларовського району на Мелітопольщині... — С. 16.

¹⁴² Там само. — С. 12.

-
- ¹⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 557. — Арк. 345.
- ¹⁴⁴ Коцюба Г. Художня робота на селі// Культура і побут. — 1926. — 31 січня.
- ¹⁴⁵ Там само.
- ¹⁴⁶ АІМФЕ, Ф. 7–2/10. Село Преслав Коларовського району на Мелітопольщині... — С. 18.
- ¹⁴⁷ Культура і побут. — 1927. — 26 березня.
- ¹⁴⁸ Цегель В. „Кум мірошник і ліліпут Сережа“// Культура і побут. — 1927. — 26 березня.
- ¹⁴⁹ Там само.
- ¹⁵⁰ Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты — Москва, 1934.
- ¹⁵¹ Доля національних мов в Советській Росії. — Варшава, 1937.
- ¹⁵² Красовицкая Т. Ю. Власть и культура. Исторический опыт организации государственного руководства национально-культурным строительством. — Москва, 1993; її ж. Модернизация России: Национально-культурная политика 20-х годов/ РАН. Ин-т рос. истории. — Москва, 1998.
- ¹⁵³ Shevelov G. Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–941). Its State and Status. — Massachusetts, 1989.
- ¹⁵⁴ http://radchuk.novamova.com.ua/tum/lang_conf_16.htm
- ¹⁵⁵ Там само.
- ¹⁵⁶ Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ століття). — К., 2001.; Новохатько Л. М. Національний аспект доктрини "соціалістичної реконструкції" (спроба історико-теоретичного переосмислення). — К., 1997; його ж. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). — К., 1998.; Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр.: Дис... канд. іст. наук. — Х., 1998.; Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг. (На материалах южного региона): Дис... канд. ист. наук. — Одесса, 1992.; Черкаський А. В. Національно-культурне будівництво на півдні України у 20-ті роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 1994.; Обидьонова О. В. Культурні процеси серед національних меншин в Донбасі в 20–30-ті роки ХХ століття// Іст. і політол. дослідження: Видання Донецького державного ун-ту. — 1999. — № 1–2. — С. 90–97.; Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): Монографія. — Львів, 2001 та ін.
- ¹⁵⁷ Національні меншини України: політико-правовий аспект/ М. Панчук (керівник), В. Войналович, О. Галенко та ін. — К., 2000.
- ¹⁵⁸ Там само. — С. 134.
- ¹⁵⁹ Там само. — С. 134.
- ¹⁶⁰ Всесоюзный перепись людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ І. Національність, рідна мова, вік, письменність. — Москва, 1929. — С. 8–11.

¹⁶¹ Суттєвість частки "українізованих поляків" забезпечили так звані українці-католики.

¹⁶² Згідно з сучасними дослідженнями найвищою частка мовно-українізованих є серед поляків, чехів і словаків. — Див.: Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність/ О. Б. Беренштейн, Н. А. Зінкевич, В. Т. Зінич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К., 2001. — С. 95.

¹⁶³ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 травня 1931 р.// Більшовик України. — 1931. — № 13–14. — С. 26.

¹⁶⁴ Класифікація В. Жирмунського. — Див.: Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф.–Х. — Спр. 1054. — Арк. 16.

¹⁶⁵ Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та початку XIX століття (Поселення під м. Одесою)// Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4–5. — С. 36.

¹⁶⁶ До межі XIX–XX століть власне євреї називали їдиш — „їдиш-дайч”, „жаргон”, або ще „мамелошн”, тобто „материнська мова”, яка вважалася побутовою й нижчою за „лошн кодеш”, тобто „святи мову”, — іврит.

¹⁶⁷ ІР НБУВ. — Ф. 173. — № 18. — Арк. 82.

¹⁶⁸ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАНУ (АІМФЕ). — Ф. 7–4/18. — Арк. 2.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ На її думку димотика та приазовські грецькі говори відрізнялися подібно українській та російській мовам. — АІМФЕ. — Ф. 7–4/18. — Арк. 3.

¹⁷¹ Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 16.

¹⁷² Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики// Большевик. — 1926. — № 23–24. — С. 50–58; 1927. — № 1. — С. 59–69.

¹⁷³ Там само. — С. 51.

¹⁷⁴ З цього приводу Ю. Ларін зазначав, що "... з однією єврейською мовою далеко не підеш навіть у господарстві, не кажучи вже про науку". Він же вважав, що коренізація обмежує можливості єврейської молоді користуватися вищими навчальними закладами "в усьому їхньому різноманітті". — Див.: Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики// Большевик. — 1926. — № 23–24. — С. 52–53.

¹⁷⁵ Вісті ВУЦВК. — 1934. — 10 травня.

¹⁷⁶ Феллер М. Схожість і відмінність мов української та їдиш в аспекті суржика/ Мовні конфлікти і гармонізація суспільства /http://radchuk.novamova.com.ua/tum/lang_conf_16.htm

¹⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6213. — Арк. 14; Спр. 6222. — Арк. 26.

¹⁷⁸ Докладніше див.: Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х–30-ті рр. XX ст.)// Укр. іст. журн. — 2004. — № 2(455). — С. 121–132.; (Закінчення)// Укр. іст. журн. — 2004. — № 4(457). — С. 82–90.

¹⁷⁹ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 травня 1931 р.// Більшовик України. — 1931. — № 13–14. — С. 37.

¹⁸⁰ Скрипник М. Есперантизація чи українізація// Комуніст. — 1930. — 19 червня.

¹⁸¹ Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. — 1926. — № 4 (22). — С. 13.

¹⁸² Національні меншини України: політико-правовий аспект... — С. 171.

¹⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 353. — Арк. 51.

¹⁸⁴ Згодом з'ясувалося, що відомості ці, м'яко кажучи, не цілком відповідали дійсності. На початку 1927 р. поширенням латинської абетки в середовищі татар Криму займалися лише добровільні гуртки. Офіційні видання, в тому числі й Наркомпросу Кримської АР, друкувалися на спрощеному тюркському алфавіті. Хоча в 1927/28 навч. р. в радянських кримсько-татарських школах арабську абетку замінили латинським алфавітом, цілковитий перехід на новий алфавіт був здійснений лише на початку 30-х рр. — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 174. — Арк. 67.

¹⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 353. — Арк. 14.

¹⁸⁶ Греко-татарський сектор був відкритий при Маріупольському педтехнікумі 1930 р.

¹⁸⁷ Це, до речі, не було секретом для ЦКНМ. 7 пункт згаданої доповідної записки просив Укрнауку „...вивчити питання про те, до якої з існуючих у Криму говірок (степу, середньої смуги, передгірної, гірської) належить греко-татарська мова України". — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 353. — Арк. 14.

¹⁸⁸ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст. — С. 128.

¹⁸⁹ Які, до речі, й нині ще не визначилися зі своєю етнокультурною ідентифікацією.

¹⁹⁰ Національні процеси на Кіровоградщині... — С. 235.

¹⁹¹ Там само. — С. 243.

¹⁹² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 491. — Арк. 2.

¹⁹³ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст... — С. 242.

¹⁹⁴ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами ...// Більшовик України. — 1931. — № 13–14. — С. 34.

¹⁹⁵ Там само. — С. 32–33.

¹⁹⁶ Там само. — С. 33.

¹⁹⁷ Цит. за: Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000. — С. 21.

¹⁹⁸ За сучасними визначеннями — „острівні переселенські діалектичні системи”. Окреслена ситуація мала місце в усіх етнічних громадах. Дослідження сучасних мовознавців лише унаочнюють та деталізують її. Див. приміром: Георгієва С. І. Болгарська переселенська говірка мішаної групи: Стан і етапи формування: Автореф... к. філол. наук: 10.02.03. — К., 2006.

¹⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 72.

²⁰⁰ ІРНБУ ім. В. Вернадського. — Ф. X. — Спр. 1059. — Арк. 4.

²⁰¹ Цит. за: Йоффе Э. К вопросу о взаимовлиянии славянских и еврейских языков и литератур// Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.: Зб. наук. праць: матеріали конференції, 28–30 серпня 2001 р./ Г. Аронов та ін. (ред); Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ін-т юдаїки. — К., 2002. — С. 194–195.

²⁰² Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Х., 1930. — С. 31–32.

²⁰³ Зауважимо, що реформування мов здійснювалося не тільки в СРСР. Досить вдало латинізація була запроваджена в Туреччині, але й там вже з 40-х рр. став очевидним відрив модерної турецької культури від історичного коріння. Вихід був знайдений у масовому перекладанні класичної наукової і художньої літератури на сучасну мову і латинське письмо, а в 1998 р. офіційно була визнана історично-культурна спадковість від Османської імперії. Іншим шляхом розвивалися мовні процеси в Греції: там давньогрецька літературна мова (катаревуса) і новогрецька (димотика) існували паралельно, що з часом по мірі зростання культурного рівня населення дозволило зберегти спадковість культурної традиції і забезпечити життєвість мовно-культурної практики.

²⁰⁴ Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.) — К., 2001. — С. 21.

²⁰⁵ Там само. — С. 15.

²⁰⁶ Еврейский вопрос: поиски ответа... — С. 147.

²⁰⁷ Низовий Тарас. Кубло розпусти в Чермалицькій семирічці// Наша Правда. — 1929. — 24 липня.

²⁰⁸ Наша Правда. — 1928. — 2 червня.

²⁰⁹ Культура і побут. — 1926. — 28 лютого.

²¹⁰ Культура і побут. — 1926. — 18 липня.

²¹¹ Божко С. Смерть „ночівлі"! (Про дівочко-парубоцький побут)// Культура і побут. — 1926. — 18 липня.

²¹² Каган Н. „Протягніть нашу молодь" (З життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу)// Наша Правда. — 1928. — 2 червня.

²¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2496. — Арк. 17.

²¹⁴ Квиринг Э. Из статьи "Кулак или башмак">// Избранные речи и статьи. — К., 1988. — С. 140–143.

²¹⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах: Том 2. Радянський проект для України. — К., 2004. — С. 443.

²¹⁶ Україна і Росія в історичній ретроспективі... — Т. 2. — С. 444.

²¹⁷ Первое всеукраинское совещание... — С. 120.

²¹⁸ Первое всеукраинское совещание... — С. 121.

²¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2130. — Арк. 187–188.

²²⁰ ДОГА. — Ф. Р-2. — Оп. I. — Спр. 996. — Арк. 4.

²²¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 221.

²²² Низовий Тарас. Наші й чужі// Наша Правда. — 1928. — 15 вересня.

²²³ Там само.

²²⁴ Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921 — 1929 гг./ Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины. — К., 2002. — С. 103.

²²⁵ Первое всеукраинское совещание... — С. 82.

²²⁶ Цит. за: Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — Москва, 1998. — С. 28.

²²⁷ Ялі С. Греки в УСРР. — Х., 1931. — С. 79–80.

²²⁸ Цит. за: Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921 — 1929 гг./ Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины. — К., 2002. — С. 150.

²²⁹ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник. — Х., 1930.

²³⁰ Кармакова М. Работа среди женщин. (Ялтинский район)// Наша Правда. — 1926. — 10 марта.

²³¹ Степняк Мих. Сартанські вражіння// Наша Правда. — 1928. — 31 жовтня.

²³² Степняк Мих. Сартанські вражіння// Наша Правда. — 1928. — 31 жовтня.

²³³ Буценко А. Фізкультура на селі// Культура і побут. — 1926. — 3 жовтня.

²³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 542. — Арк. 24.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Скажімо, про албанців відзначалося: "...За собою не доглядають, бо і не знають, що це потрібно". (Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського. Ф. 7–3/17. — Арк. 10.)

²³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 571. — Арк. 48.

²³⁸ Доктор Г. Смертность от туберкулеза в г. Мариуполе. (По данным окружного тубдиспансера)// На борьбу с туберкулезом! (Однодневная газета Окркомитета по проведению тубтрехдневника). — Мариуполь, 1927.

²³⁹ Первое всеукраинское совещание... — С. 70.

²⁴⁰ Р-й. Что дал прошлогодний (1926 г.) тубтрехдневник?// На борьбу с туберкулезом (Однодневная газета Санпросвета Окргздрава и Тубдиспансера Сталинского округа). — Сталино, 1927.

²⁴¹ Врач Ал. Сухарев. Кое-что из греческого быта// Наша Правда. — 1925. — 31 декабря.

²⁴² Н. Медобслужування грецького населення// Наша Правда. — 1929. — 30 листопада.

²⁴³ Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 11.

²⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 85.

²⁴⁵ Там само. — Арк. 86.

²⁴⁶ Наша Правда. — 1929. — 1 травня.

²⁴⁷ АІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Ф-16/39. Волинський музей. Німецький колектив ім. Карла Лібкнехта при колонії Стара Буда. Монографічне обслідування. 1929-1930 рр. Машинопис з ілюстр. (фото). — С. 2.

²⁴⁸ Там само. — С. 22.

²⁴⁹ Там само. — С. 22.

²⁵⁰ Там само. — С. 25.

²⁵¹ Там само. — С. 26.

²⁵² Там само. — С. 27.

²⁵³ Там само. — С29.

²⁵⁴ Там само. — С36.

²⁵⁵ Там само. — С37, 38.

²⁵⁶ Там само. — С40.

²⁵⁷ Там само. — С41.

²⁵⁸ Там само. — С42.

²⁵⁹ Там само. — С43.

²⁶⁰ Там само. — С. 57–60.

²⁶¹ Там само. — С. 89.

²⁶² Там само. — С. 92.

²⁶³ Там само. — С. 94.

²⁶⁴ Там само. — С. 101.

²⁶⁵ Там само. — С. 94.

-
- ²⁶⁶ Там само. — С. 95.
- ²⁶⁷ Там само. — С. 96–97.
- ²⁶⁸ Там само. — С. 97.
- ²⁶⁹ Там само. — С. 97.
- ²⁷⁰ Там само. — С. 98.
- ²⁷¹ Там само. — С. 105, 107.
- ²⁷² Там само. — С. 98–99.
- ²⁷³ Там само. — С. 100.
- ²⁷⁴ Для прикладу етнологи розповіли, як 15 липня 1929 р. комунари півдня шукали лопату, і врешті знайшли її у воді на болоті. — Див.: Там само. — С. 122.
- ²⁷⁵ Там само. — С. 122.
- ²⁷⁶ Доволі яскраво це підтверджується спогадами І. Стріонова. Див.: Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. — К., 2008.
- ²⁷⁷ Пиневи́ч П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа// Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 94.
- ²⁷⁸ Лісовий П. Революція в побуті (Думки вголос)// Культура і побут. — 1927. — 10 листопада.
- ²⁷⁹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Ф. Х., № 1059. Жирмунський В. Підсумки і завдання діалектологічного і етнографічного вивчення німецьких колоній на Україні. (Стаття). (1930 р.). — Арк. 40.
- ²⁸⁰ Ялі С. Грецький Відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК// Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 76.
- ²⁸¹ Ялі С. Греки в УСРР. — Х., 1931. — С. 175–176.

Розділ X

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО

1. Православне духовенство як суспільний стан

Загальний контекст. Процеси модернізації суспільних відносин у країнах Європи в ХХ ст. супроводжувалися уніфікацією культури, освіти й переростанням культурних явищ у площину політичних принципів. Тобто, створенням держав-націй та виникненням політичного принципу націоналізму. Перед цією проблемою постала і постімперська Росія у її радянському варіанті. Капіталістична модернізація залишила у спадщину радянській владі крім незавершених національно-демократичних та церковних реформ централізовану Російську православну церкву (далі — РПЦ), яку, користуючись термінологією Е. Гелнера, можна назвати тіньовою державою,¹ та єдиний православний простір. Останній не тільки активно диференціювався за національно-релігійною ознакою (розколи в лоні РПЦ). Одночасно він був правовим полем, у якому відбувалося взаємне зіткнення православних та неправославних національних ідентичностей. За умови подальшого демократичного розвитку православна імперія була приречена на розпад. Адже провал спроби сформувати в Росії єдину політичну націю на православній основі та бурхливий початок інституційних розколів в лоні РПЦ свідчив і про "можливість кореляції церковної політики з вузько національними інтересами та утворення автокефальних Помісних церков на базі національних держав"². Досвід опору вищого церковного управління РПЦ церковному усамостійненню українців, апробований в період 1917–початку 1920 рр., попри його успішність для Московського патріархату, був у даному сенсі досить переконливим³. А це, своєю чергою, прискорило б утворення та зміцнення на постімперському просторі держав-націй.

Такого варіанту розвитку подій не могли допустити ні білогвардійці, ні більшовики. Але тактичні підходи до вирішення проблеми збереження імперії, зокрема України в її складі, різнилися. Біла гвардія відновлювала дореволюційний губернський поділ держави, спираючись на військову силу й підтримку ієрархії і частини духовенства РПЦ, та принагідно наказуючи за "соблазн украинством"⁴. Їм не поталанило. Більшовики виявилися більш успішними. Вони могли використовувати "особливості створеного Ленінінм радянського політичного устрою які давали змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом сукупності незалежних республік"⁵. Крім цього, повністю використали екстремістські

вимоги рад зразка 1917 р. — негайну експропріацію приватної власності поміщиків і буржуазії (з одночасною ліквідацією не тільки інститутів попередньої влади, а й знищенням суспільних класів)⁶.

Одним з приречених більшовиками на знищення інститутів постімперської Росії була Російська православна церква та її духовний стан. Причини несумісності комунізму та православ'я в межах однієї країни слід шукати в кількох передреволюційних десятиліттях, коли за період від реформи 1961р. до 1900 р. "Україна з суто сільськогосподарського краю перетворилась на основну базу гірничої, вугільної і металургійної промисловості, сільськогосподарського машинобудування для всієї Російської імперії, на район високорозвиненої харчової промисловості, капіталістичного сільського господарства з густою мережею залізниць і великим морським і річковим транспортом"⁷. Ринок вніс у життя України нові стандарти, посилив обмін інформацією з навколишнім світом. Окрім того, російсько-японська та Перша світова війни за своїми наслідками також стали формою обміну людськими ресурсами, інформації, формою об'єднання народів. "Саме у воєнні роки відбувалася активізація українського національного руху [...] зростання української національної свідомості"⁸. Відтак, причин несумісності комунізму та православ'я було, на нашу думку, кілька: сформовані капіталістичною модернізацією різні погляди на приватну власність, умови та оплату праці; цінність життя й гідності людської особистості та переплетення національного й церковного відродження, зокрема тенденція відродження автокефальної Помісної церкви в незалежній державі українців.

Проаналізуємо їх детальніше. На відміну від католицької церкви, РПЦ перед Першою світовою війною так і не сформулювала офіційно власної соціальної доктрини (далі — СДЦ). В Росії, попри гостру потребу, інстинкт самозбереження примусив імператора та бюрократію відмовитися від боротьби з соціалізмом через формування чіткої державної політики на основі європейських моделей суспільного розвитку, а єпископат мусив підтримати державну владу. Тому полемічні праці православних владик, спрямовані на пояснення широкому загалові різниці між євангельською правдою та "правдою" сучасного соціалізму, були позбавлені тих чітких і зрозумілих програмних засад та ґрунтовних практичних порад, що їх пропонувала католицька СДЦ⁹. Їхні праці мали характер загального богословського аналізу який дуже опосередковано й розпливчасто окреслював тогочасні економічні і політичні реалії, зовсім оминаючи проблеми соціального партнерства, з'ясування сутності соціалізму та пошуків засобів протистояння його поширенню. Яскравим прикладом може слугувати стаття єпископа Димитрія (Богдашевського) "Блаженства Господни (*Евангельская правда и "правда" современного социализма*)", оприлюднена в

"Трудах Киевской духовной академии" (1909. — Т. 1.)¹⁰. Офіційно цю помилку РПЦ визнала занадто пізно. Делегати Всеросійського помісного собору на засіданні 23 січня 1918 р. констатували: "Хто з нас не знав, що на реп'яхах не росте виноград? Хто не знав, що соціалізм явище протилежне християнству, і що з волі його виявиться люта морда антихриста¹¹? [...] Соціалізм — антихристиянський рух, в кінці кінців дає більшовизм... Маса народні, змучені і вільним шинком, і пережитками кріпосного права, і злочинною війною, проти якої, нажалі, представники християнської церкви — і православної, і католицької, і лютеранської — не підняли голосу, потрапили на цю диявольську вудку — соціалізм, який, заперечуючи приватну власність та дозволяючи терор для своїх цілей, викреслює дві заповіді Божі: не кради, не убий. [...] Нам потрібно служити церкві вірно і рятувати країну від руйнівних течій, а для цього потрібно сказати народові негайно всю правду: в чому полягає соціалізм та до чого він призводить..."¹². Попри це спробу адаптуватися до нових політичних реалій Собор все ж зробив, схваливши на засіданні 5 жовтня 1917 р. запропоновану професором В. Завітневичем оновлену концепцію православної політичної культури: "Відколи самодержавство було визнане за догмат, відтоді припустилися помилки. Православ'я не вимагає особливого політичного устрою; воно освячує будь-яку форму правління"¹³. А на засіданні 11 листопада підтримавши концепцію професора С. Булгакова про правове становище церкви в державі: "Перед лицем церкви може бути виправдана будь-яка політична форма, якщо вона тільки сповнена християнським духом або прагне цього"¹⁴. Оскільки більшовики не прагнули "сповнитися християнським духом", то спроба порозуміння між комуністичною державою і церквою за допомогою встановлення безпосередніх відносин між радянським урядом і Всеросійським собором провалилася. Відтак 19 січня 1918 р. Всеросійський патріарх Тихон (Беллавін) у своєму посланні виголосив анафему більшовицькій владі¹⁵.

Однак, соціальна доктрина католицької церкви все ж поширювалася і не тільки в середовищі численних католицьких громад імперії. Ідеї, сформульовані в 1891 році енциклікою "Humani generis" папи Лева XIII та аналогічні їм протестантські, були перенесені в практичну політику (зі згоди влади, але в межах російської традиції) переважно нижчим духовенством та представниками консервативних суспільних верств. Саме в церковному середовищі піднімалося питання можливого створення в Росії християнської партії та лояльних політичних соціалістичних робітничих організацій по всій країні за зразком Західної Європи. Тобто, соціальна доктрина католицької церкви, запропонована Левом XIII, була визнана з боку РПЦ і стала універсальною основою християнського світогляду в питаннях духовного та політичного розвитку індустріального суспіль-

ства¹⁶. Йдеться про визнання обов'язковим збереження приватної власності на землю; на рухомому та нерухомому власність як форму суспільної винагороди індивіда за працю; взаємну повагу працівників та роботодавців (працівник добросовісно та якісно виконує свою роботу, а працедавець поважає людську гідність останнього, не обтяжує роботою, що не відповідає статі чи віку). Особливу увагу церква приділяла питанню справедливої оплати праці: остання вважалася обов'язком працедавця. А затримання виплати заробітку працівника — не кажучи вже про цілковите позбавлення заслуженої оплати — означало в очах церкви вчинити злочин, що волає до неба про помсту [так само, як і кров Авеля — *Т. Є.*]¹⁷. В останній період синодальної доби (1906–1917 рр.) на політичній арені виникали й розпадалися різноманітні християнські партії та братства, з'являлися незалежні християнські політики. Активна політична позиція і діяльність останніх часто виходила не лише з-під контролю вищої церковної влади, але і за межі лояльності урядові, фактично опиняючись у стані конфлікту з вищою державною владою. Також у церковних та світських колах, в тому числі й з трибуни Державної Думи, активно дискутувалися принципи відокремлення Церкви від держави, створення умов для свободи вибору дії та взаємної відповідальності в суспільстві¹⁸.

Протестантизм привніс у суспільну думку православної Російської імперії концепцію М. Лютера про прирівнювання праці до молитви, а професійної діяльності — до мирської аскези. Вона конфліктувала з існуючою в практиці РПЦ та свідомості віруючих східною святоотецькою традицією оцінки світу, що розглядала останній як "справу рук диявола", а працю — як тяжку повинність, визначене Господом покарання і не визнавала професійну діяльність, спрямовану на задоволення "гріховних потреб духу і плоті", богоугодною справою. Тобто, усталена в російському православ'ї концепція вищості молитвенної праці над мирською поступово переоцінювалася під впливом реалій індустріального світу. Одночасно лютеранство (а ще більше кальвінізм) примушувало переглядати вкорінений у православну духовну культуру погляд на ідею священницько-чернечої спокутної аскези як абсолютну цінність, а пошуки "Небесного Града" — як мету земного життя. Відкидаючи аскезу, лютеранський протест сприймав життя як дар Божий разом з його радістю, доступною для всіх віруючих через спілкування з Богом та творчу працю. Радістю, що може служити не лише роз'єднанню егоїстичних індивідів, а й їх єдності. Крім того, тогочасні лютеранська та католицька концепції модернізації суспільних відносин привнесли ідею розділення ідеалів національної державності та "Вселенської церковності". Тобто, офіційного відокремлення Церкви від держави й заповнення ареалу між державою, Церквою та суспільством динамічним і вільним

політико-правовим полем, сформованим вільними, творчими та відповідальними громадянами¹⁹. Для росіян реалізація цих ідей означала створення проміжної ланки між державою та суспільством і демократизацію державного устрою. А для неросійських народів — особливо православних — перспективи утворення національних держав і Помісних церков.

Названі чинники, всі разом та кожен окремо, за умови перенесення у політичну практику, робили неможливим збереження православної імперії чи створення в її межах держави-комуни та встановлення диктатури комуністичної партії. Цей висновок неспростовно підтверджують розгорнуті резолюції з'їздів духовенства й мирян, що прокотилися українськими єпархіями навесні — влітку 1917 р. Поряд із вимогами встановлення восьмигодинного робочого дня; унормування заробітної платні; встановлення пільгових категорій працівників; охорони дитячої і жіночої праці та іншими економічними інтересами, підсумкові документи єпархіальних з'їздів містили вимоги "визнання національних особливостей та права України на її рідну мову, побут та культуру в шкільному, церковному та громадському житті"²⁰.

Тому більшовики запропонували власний спосіб консолідації спільноти, на основі якого за певних умов можна було ідеологічно забезпечити збереження імперії на неправославній основі. Звична за імперських часів концепція здійснення Третього Риму через злиття Вселенських церков Сходу й Заходу в лоні РПЦ була непомітно підмінена гаслом "пришестя Третього Інтернаціоналу" через експорт світової революції. Причому, з огляду на потребу зберегти імперію у вигляді Союзу незалежних республік (СРСР), повний розрив між сучасними реаліями та історичним досвідом поколінь і заміна останнього тотальною комуністичною ідеологією мала бути стиснута в часі фактично в межах життя одного покоління. Тому усунення і Церкви як інституції, і православної культури (матеріальної, духовної, політичної) та менталітету разом із їхніми носіями, особливо в Україні, було абсолютно необхідною передумовою для побудови комуністичного суспільства. Але ми не знайдемо в працях "основоположників марксизму-ленінізму" чіткої науково обґрунтованої концепції, яка б пояснила потребу повністю замінити у суспільній та особистій свідомості громадян релігійний світогляд "науковим" або войовничим атеїстичним. Натомість в ленінських працях достатньо місця відведено обґрунтуванню партійності в філософії²¹; побіжному аналізу ставлення російських класів і партій до релігії і церкви²²; переплетенню проблем розвитку національних шкіл, національних культур і так званого "клерикалізму"²³; необхідності протистояти "буржуазному націоналізму" та "злиття в один союз робітників усіх націй"²⁴. Тому при реконструкції канви подій доводиться опиратися на документи, що з'явилися вже в

період формування апарату більшовицької держави та активного перетворення православного суспільства на комуністичне у 20-і роки ХХ ст.

Декрет про відокремлення церкви від держави й школи від церкви (на терени України його чинність поширилася 22 січня 1919 р.)²⁵ став базовим документом, який виконав кілька функцій:

1) На його основі було створено комплексну юридичну базу для витіснення усіх православних та інославнок конфесій — як централізованих, дисциплінованих ієрархічних структур з чітким підпорядкуванням нижчих ланок вищим, — поза межі правового поля держави;

2) знищене джерело не просто паралельного, але й давнішого від створеного комуністами державного законодавства, яке для переважної частини православних громадян новостворених радянських республік було таким же авторитетним як і державне;

3) знищення православного світогляду і створеної на його основі політичної культури, яка сформувала, зберегла і продовжувала відтворювати відчуття спорідненості й унікальності у міжнаціональному просторі та визначати спосіб легітимації форми державної влади;

4) замаскувати спорідненість і спадковість між політичними системами і культурами самодержавства Російської імперії та тоталітаризму в СРСР.

На нашу думку, ця спорідненість полягала у збереженні основного архетипу, сформованого і закріпленого теократією у менталітеті населення: від формули "Москва — Третій Рим" через концепцію цезаропапізму часів активного розширення Петром I імперії Романових та "суб'єктивної теократії" епохи націоналізму у вигляді уваровської тріади "самодержавіє, православіє, народність" до ідеї "пришестя Третього Комуністичного Інтернаціоналу". Його суть, а отже, й природа спорідненості політичних культур, полягала в ототожненні всіх православних (і неправославних) народів разом з їхніми етнічними землями з етнічною Росією і загарбання військовою силою як законне право "воз'єднувати", чи "повертати", "цивілізувати"; ототожнювати власну православну і російську ідентичність з ідентичністю "Іншого". В політичній культурі громадян держави "диктатури пролетаріату" ці архетипи мали актуалізуватися і вони під керівництвом більшовиків повинні були здійснити всесвітню комуністичну революцію та об'єднати увесь світ у єдину Інтернаціональну Радянську Соціалістичну Республіку²⁶. Крім того, в державі-комуні, що будувалася на принципах ліквідації приватної власності, довільно встановленої державою оплати примусової праці (за визнанням М. Бухаріна — "зарплата робітника в нашій Радянській державі не є зарплатою, це — ірраціональна, фіктивна форма зарплати"²⁷) та всеохоплюючому терорі місця для церкви й духовництва не могло бути.

У березні 1919 р. конституція УСРР закріпила, як стратегічне, положення про "припинення можливості використання релігії й церкви в інтересах залишення класового строю"²⁸. Дію цих норм забезпечувала ціла низка нормативних актів, інструкцій та циркулярів різних відомств державного управління, контроль за дотриманням яких покладалася на адміністративну гілку місцевої виконавчої влади.

Але до ліквідації повстанського руху планомірний наступ на церкву в Україні був неможливий. Тому, поки фронти рухалися, обходилися порівняно дрібними грабунками церковного начиння, розбоями та конфіскацією продовольчих запасів у монастирях. Учасник повстанського руху в Холодному Яру Ю. Городянин-Лісовський так згадував наслідки добового перебування червоноармійської бригади "внутрішньої служби" в Мотронинському монастирі на Чигиринщині: "[...] "товаріщі", оглядаючи церкви, до яких хотіли поставити коней, забрали з престолів золоті й срібні речі для богослужінь та згвалтували деяких черниць, у тому числі й стареньку, подібну до мавпи карличку, що мала всі шанси померти дівницею"²⁹. Архіви також зберегли детальні звіти про характер та обсяги збитків у інших обителях. Типовий приклад — перебування більшовиків у Святогірській Успенській пустині (Харківська єпархія) з грудня 1918 по 1 червня 1919 рр. Описувати блюзнірства та насильство червоноармійців над ченцями не будемо, наведемо тільки звіт про матеріальні втрати. "Монастир зазнав загальних збитків на суму — 395 835 руб. 46 коп. Забрано: господарський інвентар, транспортні засоби, постільну білизну, ковдри, матраци, різноманітний кухонний та столовий посуд, рогату худоби, коней, меблі, вино, продовольство, фураж, канцелярське приладдя, інструменти, обладнання та вироби столярної і бондарної майстерень, монастирську скарбницю, церковне облачення, а також особисті речі ченців: чоботи, натільну білизну, одяг, особисті заощадження. З ризниці на поточний момент забрано: один архімандричий хрест, з іншого зірвали золотий ланцюг вартістю 3 000 руб.; шість наперсних хрестів — по 1 000 руб. (6 000 руб.); один ієрейський хрест — 400 руб.; зрізано каміння з митри — на 3 000 руб. (за довоєнним курсом)"³⁰. Отже, попри військові дії ідея масштабного грабунку монастиря (конфіскація всіх церковних цінностей: окладів з дорогоцінних металів та коштовного каміння з ікон, богослужбових речей з дорогоцінних металів, інкрустованих коштовним камінням, пам'яток писемності та мистецтва тощо) — нікому не спадала на думку. Більше того, заможні парафіяни, особливо у містах, віддавали на час війни на зберігання до храмів сімейні ікони в окладах з дорогоцінних металів та деякі коштовності. Вони там перебували до кінця громадянської війни³¹, а під час проведення кампанії з вилучення церковних цінностей люди почали рятувати своє майно від конфіскації.

Точних відомостей про кількість приватних коштовностей, що їх зберігали в храмах поки що не віднайдено, але можемо припустити, що вона була досить суттєвою. Адже НКВС, запроваджуючи чергову нову редакцію типового договору з релігійними громадами — двадцятками, — мусив офіційно висунути вимогу (циркуляр № 390 від 5.10.1923 р.) "не припускати зберігання в храмах будь-яких предметів, що є приватною власністю"³².

Політика більшовиків на окупованій Україні спонукала частину священиків морально підтримати повстанський рух. Точні масштаби та форми цієї підтримки ще чекають свого дослідника, але на прикладі бойової організації Холодного Яру можна сказати, що козацькі монастирі-фортеці, які частково зберегли укріплення ще гетьманських часів, і церковні дзвіниці були складовою частиною оборонного комплексу сіл. "Дієві та резервні сотні збиралися за церковними дзвонами: два удари підряд — дієва, три — обидві разом. Вартовий, почувши дзвін у сусідньому селі, передавав вістку для своїх далі. Безперервний тривожний дзвін лунав лише під час великої небезпеки, або загального повстання. [...] За Медведівкою, на острові серед Тясмина — Медведівський монастир; вище — укріплений Онуфріївський монастир на кручах над Тясмином; у Черкаському бору — Мошенський монастир, теж фортеця..."³³. Були випадки освячення повстанських прапорів та зброї по закінченні урочистих богослужінь на православні свята³⁴.

Після перемоги над українським повстанським рухом більшовики почали планову ліквідацію церкви як соціальної інституції і фізичне винищення духовенства. Інструментом для цього обрали терор. Перший — плановий розстрільний — етап терору протривав порівняно недовго. Другий — економічний та політичний — майже до початку Другої світової війни. Духовенству всіх ступенів ієрархічної гідності та конфесій дуже швидко довелося вибирати спосіб адаптації до політичних реалій: між маргінальним животінням і мученицькою смертю за віру та зреченням духовного сану й набуттям у такий спосіб членства "у великій трудовій сім'ї радянських республік". На жаль, за браком джерел детально реконструювати повсякденне життя, побут та соціальну адаптацію цієї категорії населення України досить складно. Тому спробуємо подати загальну схему повсякденного життя православного духовенства у 1920–1930 рр.

Облік та реєстрація православного духовенства. Найперше, що зробила більшовицька влада для опанування ситуації в Україні, — силами губернських ліквідаційних комісій розгорнула на місцях кампанію з реєстрації та обліку духівництва всіх релігійних конфесій, у тому числі — духовного та чернечого чинів "слов'ян, автокефалістів, обновленської (живої) церков, починаючи з ченців, черниць, псаломщиків, дияконів і

вище [згідно з ієрархічним ступенем]"³⁵. Попри запровадження адміністративної відповідальності для осіб, які могли не виявити бажання самостійно зареєструватися та стати на облік до радянських інстанцій, у вигляді "штрафу розміром до 100 руб. золотом або арешту та примусових робіт терміном до трьох місяців"³⁶, загальну кількість духовних осіб православних конфесій України на початок 1920-х рр. достовірно не встановили*. Почасти через відсутність чітко структурованого адміністративного апарату (а пізніше — його постійні реорганізації), освічених і компетентних (з 1924 — винятково партійних³⁷) кадрів, а почасти — через брак загальнодоступних засобів інформації на місцях, реєстрацію до середини 1920-х рр. проводили дуже нерівномірно. Перші спроби обліку були здійснені 1921 р., але певну систему і масштабність у підходах та масове запровадження типових реєстраційних карток можна спостерегти з 1923 р. Тому виконання щорічних реєстраційно-облікових заходів фактично було покладено на саме духовенство. Центральний апарат НКВС зазвичай обмежувався поширенням відомчого циркуляру "Об учете духовенства", де в категоричній формі пропонував всім губернським відділам управління провести її "в ударному порядку" і закінчити в двотижневий термін³⁸, а останні поширювали наказ духовенству зареєструватися та стати на облік через пресу або у вигляді оголошень у публічних місцях.

Власне процес обліку полягав у розбивці повітів на райони та призначення терміну явки. Особи духовного звання мусили обов'язково прибути на реєстрацію та вичерпно і достовірно заповнити по два примірники зразкової анкети³⁹ та по п'ять — облікової картки⁴⁰. Зразки реєстраційних та облікових карток наводимо нижче.

Зареєструватися на загальних підставах і стати на облік мусили всі, незалежно від того, чи певна особа на момент реєстрації здійснювала служіння, перебувала на покої, мала посвяти чи тимчасово виконувала обов'язки псаломщика, чи отримувала за своє служіння платню⁴¹. Запроваджуючи реєстрацію, влада мала на меті отримати вичерпну інформацію про кожну особу: від національності, рідної мови й освіти, до політичних і конфесійних уподобань та майнового стану до/після жовтня 1917 р.⁴² Особливу увагу привертала участь у боротьбі за українську

* За підрахунками Г. Турченко станом на 1915 р. священнослужителів (разом з дяками та псаломщиками) налічувалося 135 тис. осіб або 0,4% від загальної кількості населення України. Цитуємо за: Турченко Г. Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Випуск XIV. — Запоріжжя, 2002. — С. 82. Турченко Г. Ф. Національні і територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни// Наукові праці... — Випуск XV. — Запоріжжя, 2002. — С. 63.

державність 1917–1920 рр., або перебування у складі білогвардійських частин. Саме тому зразок облікової картки 1923 р., маючи обсяг у чотири сторінки, найбільше місця для відповідей відводив зазначеним питанням. Отже, є підстави стверджувати, що в такий спосіб влада намагалася не тільки виявити колишніх повстанців і активних прихильників ідеї незалежності України, але й поставити під контроль людей, що загалом мали цілісний світогляд, осмислену концепцію політичної культури (звичайно, в межах рівня освіченості та якості життєвого досвіду) й були здатними активно захищати свої права в комуністичному суспільстві. Підтвердження цієї тези можна знайти в спогадах протопресвітера Демида Бурка: "Карні відділи ЧеКа, що перейменувалися в "Государственное политическое управление" (ГПУ) "отряды по борьбе с контрреволюцией", всю осінь і зимою 1922 року гасали, мов зграї хижих вовків, по селах, де активніше виявився церковний і національний рух⁴³. [...] Найтяжчих репресій зазнали ті місцевості, де оперували повстанські загони, особливо на Поділлі та Київщині. Так, у жовтні 1922 р. в містечку Волковинці і селах Васютинці, Гришки, Радівці, Літинського повіту на Поділлі "трійка" від ДПУ з Вінниці заарештувала священників, дяків, диригентів і понад 400 парафіян, як "контрреволюціонерів". Упродовж кількох ночей їх розстріляли біля Волковищенського кладовища. Тільки в Радівці стратили 98 чоловік (у селі мешкало понад 5 тисяч осіб). Аж до початку 1923 р. там не було священника, а коли туди прибув настоятель, певний час люди боялися ходити до церкви"⁴⁴. Подібним чином склалася ситуація і в інших населених пунктах і парафіях⁴⁵.

Облік був покликаний виконувати поліцейну функцію. За його посередництвом передбачалося здійснювати постійний і безперервний нагляд за усіма переміщеннями духовенства (з огляду на плинність і невизначеність його складу), а також перешкоджання "их скопленію и агитационной деятельности"⁴⁶. При переїзді до іншого міста/села, адмінвідділ пересилав перший примірник облікової картки з позначкою про зняття з обліку до виконкому за новим місцем проживання священника. У випадку звичайної візитації парафій перший примірник облікової картки не пересилали. Однак, духовна особа, після повернення додому, мусила обов'язково надати до адмінвідділу власний примірник облікової картки з відмітками всіх адмінвідділів на території яких вона відвідувала громади, для повторного взяття на облік⁴⁷. Крім того, кожен виїзд духовної особи за межі місця проживання місцевий райвиконком був зобов'язаний супроводжувати видаванням відповідної довідки про зняття її з обліку і одночасно переслати її реєстраційну картку з повідомленням до відповідного району, округи чи губернії про час вибуття до місця призначення⁴⁸.

Зазначені законодавчі вимоги та адміністративна практика їх виконання (представники місцевої влади часто вимагали не розпочинати богослужінь до чергового взяття на облік у відповідній інстанції) надзвичайно ускладнювала, а нерідко практично унеможливлювала не лише виконання пастирських обов'язків, але й приватне життя. Наприклад, умови служіння духовенства ієрархічної гідності полягали в постійних візитаціях громад у своїх епархіях, а митрополитів — вимагали подорожей всією Україною з відправами Божої служби в парафіях. Отже, священнослужителів доводилося щоразу, залишаючи на короткий час місце свого перебування, здійснювати з обліку та ставати на облік там, куди він на короткий час прибував. А для того, щоб відвідати у будь-якій (навіть приватній) справі сусіднє село і пробути там одну-дві години, священнослужитель мусив їхати 30–35 верст (іноді — більше) до районного виконавчого комітету, щоб знятися та стати на облік⁴⁹. Навіть за умови відсутності або мінімуму непорозумінь з місцевими керівниками це забирало не менше двох діб⁵⁰.

Так само фізично була неможлива постійна персональна явка для реєстрації в окружному і навіть у районному виконкомі. Єпископові разом з власним причтом (священником та дияконом) часто доводилося прибувати в село за кілька годин до богослужіння, а районний або окружний центр знаходилися за десятки верст від нього. Нерідко вони прибували в село ранком і задовго до початку робочого дня в адміністративних установах та одразу мали починати службу. Або прибували і правили службу в свято чи в неділю, коли останні взагалі не працювали. В усіх подібних випадках заборона відправи богослужіння до реєстрації фактично позбавляла духовенство можливості задовольнити віруючих, не порушуючи виконанням пастирських обов'язків чинне законодавство, або не конфліктуючи з місцевими керівниками через різне його тлумачення.

А з огляду на те, що душпастирські обов'язки духовенства усіх ступенів ієрархічної гідності передбачають щоденне проведення тих чи інших служб, ординарний день єпископа чи священника будь-якої конфесії був аналогічним до описаного у заяві митрополита В. Липківського до НКВС. В кінці січня на початку лютого 1925 р. владика збирався відвідати українські парафії в селах Фастівського району Білоцерківської округи. Перед від'їздом із Києва митрополит, знімаючись з обліку в губвідділі культів, попросив "дати вказівку які я повинен мати документи і де їх пред'являти, щоб не було ніяких перешкод та непорозумінь з представниками влади на місцях під час подорожі"⁵¹. Відповідно до відомчої інструкції, його поінформували, що, приїхавши в село, потрібно надати реєстраційну та облікову картки лише до сільради, а до райвиконкому надавати її не потрібно.

Коли ж 30 січня владика приїхав у село Офірну і передав документи для реєстрації до сільради, там сказали, що без дозволу Фастівського райвиконкому не можуть дати дозволу на відправу Божої служби. Митрополитові довелося вдруге надсилати документи до сільради з заявою, що "приїхав з Києва і в губвідділі культів мене запевнили, що сільрада повинна реєструвати мої документи, а дозволяти мені служити це не її справа"⁵². Голова сільради погодився, але в цей час "явився в сільраду секретар Фастівського райвиконкому Стромовський і рішуче заборонив відправу, сказавши голові сільради: "будеш отвечать, если позволишь"⁵³. На прохання митрополита голова сільради дав офіційну посвідку з приводу цієї заборони. Звертатись до Фастівського райвиконкому було вже пізно, оскільки була 5 година вечора, а тому відправити Божу службу в Офірні, де з навколишніх сіл зібралось багато віруючих, митрополит вже не зміг. "В народі це викликало сумне незадоволення і обурення і [владика], передбачаючи те ж саме і в інших селах Фастівського району, мусив повернутися до Києва, щоб не робити там зайвих заколотів і незадоволень"⁵⁴.

Під час цієї візитації разом з митрополитом Василем Липківським до с. Офірні приїхав священник сусіднього села Великої Снітинки Самійло Висовень (воно знаходилося на відстані 3 верст від Офірні). Останній задалегідь звертався до Фастівського райвиконкому за дозволом взяти участь у служінні разом з митрополитом. Там поінформували, що для цього потрібно "знятись з обліку в с. В. Снітинці і взятись на облік в с. Офірні, [...] представивши від парафії с. В. Снітинки приговор, що вона його звільняє, а від Офірні, що вона його обирає, тоді тільки він позбавиться права служити в с. В. Снітинці і набирає права служити в с. Офірні". Коли ж він сказав, що "прибуває в село на дві години, а процедуру повинен проробити для цього за місяць, йому відповіли, що хоч би й на дві хвилини. На питання: "А як сусідній священник захворіє, а його закличуть для негайної треби, як тоді бути?" — йому сказали: "Так і тоді"⁵⁵. Подібним чином заборонили служити і іншим двом священникам, що прибули в с. Офірну, примушуючи митрополита правити богослужіння тільки з одним. В той час як архіпастирська відправа передбачає співслужіння не менше як з двома священниками та дияконами. Після цих заборон владичі довелося повернутися до Києва та вкотре нагадати в письмових протестах, що зазначені обмеження праці священників "не відповідають вимогам ні центральних, ні Київських органів"⁵⁶.

Цілком природно, що ієрархи, щодня особисто стикаючись з радянською адміністративною практикою та отримуючи усні й письмові скарги від підлеглого духовенства, за допомогою численних звернень до адміністративних органів намагалися чітко врегулювати порядок обліковування

пересування духовенства. Прагнучи таким чином забезпечити інтереси влади та усунути різні непорозуміння, суперечки й хвилювання під час єпископських подорожей. Наприклад, митрополит УАПЦ В. Липківський в одній зі своїх заяв до центрального відділу культів при НКВС від 9 липня 1925 р. просив надати духівництву на руки повний письмовий перелік точних вимог влади до візитацій парафій та спростити процедуру обліку. Зі свого боку він запропонував такий варіант останньої: "Єпископи можуть прибувати в парафії для відправи Божих служб по запрошенню парафії в особі її керуючого органу (парафіяльної церковної ради), або всієї церкви в особі її керуючого органу — окружної/районної церковної ради. Парафіяльна церковна рада не ближче як за три дні до завітання єпископа повинна довести до відома окружних і районних виконкомів про улаштування нею урочистої служби і прізвище запрошеного єпископа. Окружна і районна церковна ради, запрошуючи єпископа для завітання і відправи Божих служб по певному маршруту, повинна не ближче як за три дні довести його до відома окрадмінвідділу і відповідних райвиконкомів. Прибуваючи в село, єпископ і всі сусідні священики та диякони, що мають з ним служити, повинні віддати свої документи голові церковної ради для реєстрації в місцевому органі влади (відповідно в окрадмінвідділі, райвиконкомі чи сільраді) і приступають до відправи Божих служб. За потреби представник державної влади може персонально закликати до себе прибулих служителів культу, але не припиняючи і не відхиляючи відправи Божих служб. Якщо єпископа супроводжує власний причет, документи останнього реєструються разом з документами єпископа. Священики і диякони, запрошені парафіями для виконання служб і треб тимчасово, у випадку хвороби чи відсутності місцевого причету, теж реєструють свої документи в місцевих органах влади"⁵⁷.

Подібні прохання надходили також від ієрархії інших православних конфесій. Але домоглися незначної поступки лише обновленці й тільки в той період, коли їхня діяльність влаштовувала НКВС. У червні 1924 р. центральний апарат НКВС таємно довів до відома голів райвиконкомів, що "духівництву обновленського напрямку, котре відряджається єпархіальним управлінням на нові місця служіння, у випадку [наявності — *Т. Є.*] належного клопотання управління на посвідках, що видаються цими управліннями, дозволяється ставити візу, повідомляючи про виїзд відрядженого місцевий виконком"⁵⁸. Але при візитації громад умови служіння були аналогічними. Доводилося так само звертатися до адмінвідділу НКВС з численними клопотаннями про видачу "дозволу на право відвідування синодальних громад, [в межах округи — *Т. Є.*] без попередньої при кожному виїзді до цих громад реєстрації в відповідних райвиконкомах"⁵⁹. НКВС у таємних обіжниках до відповідних окрадмінвідділів дав дозвіл

"не реєструвати, маючи візу окрадмінвідділу згідно обіжника НКВС ч. 59 з 2.11.1925 р."⁶⁰. Але наступним поясненням до окрадмінвідділів фактично схвалював існуючий загальний стан речей: "провадження релігійної пропаганди, що не має на меті будь-яких соціальних або політичних цілей за артикулом 23 Конституції УСРР припускається без перешкод і тому заборонити її звичайно не можна. Але треба вживати заходів, щодо локалізації її в молитовних будинках. Для чого стежити за перебуванням службовців культу, носіїв цієї пропаганди шляхом переведення пильного обліку їх і взагалі ослаблення її, користуючись для цього формальними підставами чинного законодавства"⁶¹.

З другої половини 1920-х рр. спостерігається кілька змін форми реєстраційної картки. Зразок 1925 р., порівняно з попередніми, більше не містив питань про життя та діяльність до 1917 року, під час перебування в Україні Петлюри, Денікіна, службу в червоній армії, військові нагороди та адміністративні, судові чи духовні стягнення. Натомість з'явилася вимога "мати при собі облікову та реєстраційну картку, посвідчення про місце проживання, рік народження, видане домоуправлінням чи сільрадою, та три фотокартки" та з'явитися на реєстрацію попри відсутність "раніш одержаних облікових та реєстраційних карток"⁶².

Загалом же, порядок обліку та всі пов'язані з ним проблеми духовенства, що виникали при виконанні пастирських обов'язків, залишалися практично незмінними. Нова постанова другої сесії ВУЦВКу дев'ятого скликання "Про облік та реєстрацію пересуваних службовців культу" від 1927 р. фактично повністю підтвердила попередні постанови. "Службовці культу [...], маючи намір виїхати з місця постійного перебування за межі округ в справах культу, незалежно від тривалості своєї відлучки із місця свого проживання, мусять попереду з'явитись зі своєю картою до окрадмінвідділу або райвиконкому (за місцем свого перебування) для відмітки п.16. облікової картки (в графі знято з обліку) куди саме від'їздять, а після прибуття на місце своєї подорожі — з'явитись до місцевого окрадмінвідділу або райвиконкому для вчинення відповідної відмітки (в графі взято на облік). Маючи намір повернутися до місця свого постійного мешкання, службовець культу таким же чином знімається з обліку в окрадмінвідділі або райвиконкомі зі свого нового місця проживання, а після повернення додому протягом трьох днів береться на облік в місцевому окрадмінвідділі або райвиконкомі"⁶³.

Порівняно простішими візитації стали тільки для священиків, що обслуговували одну або кілька релігійних громад у межах району чи округи, в якій мешкав сам священнослужитель. У випадку пересування тільки в межах зазначених адміністративних одиниць, священикам дозволили не з'являтися до окрадмінвідділу чи райвиконкомів для

реєстрації пересувань в своїй обліковій картці⁶⁴. Також ВУЦВК дозволив не відмічати в обліковій картці приватні подорожі священнослужителів⁶⁵. Натомість встановив аналогічний порядок реєстрації для "службовців культу, що прибувають на терени УСРР з інших республік Союзу, [...] причому про цю реєстрацію окрадмінвідділ або райвиконком [мусив видавати] окрему довідку"⁶⁶.

За порушення цього порядку передбачалося адміністративне покарання у вигляді штрафу до 50 руб., або примусовими роботами до 14 днів. При цьому, отримавши повідомлення про таке стягнення, священнослужитель мав право протягом двох тижнів просити президію окружного виконкому (а у районному центрі — райвиконкому) переглянути постанову про це або оскаржити на протязі того ж терміну, звернувшись до окрвиконкому. Проте, подання скарги або прохання про перегляд справи не припиняло чинності стягнення⁶⁷.

8 квітня 1929 р. президія ВЦВК постановою "Про релігійні об'єднання" зобов'язала священників виконувати обряди тільки в тій релігійній громаді, де вони зареєстровані, поза її межами вони діяти вже не могли⁶⁸.

Зразок 1923 р.

Регистрационная карточка №⁶⁹

(Заполнившие эту карточку ложными сведениями,
отвечают перед судом республики)

Члена (точно указать наименование церковного прихода, монастырской, религиозной или сектантской общины)

1. ФИО гражданина, имя в монашестве или в посвящении;
2. год рождения;
3. национальность и родной язык;
4. сословие и профессия до вступления в духовное звание;
5. образование (точно указать название учебных заведений, курс которых окончил или в которых учился);
6. принадлежал ли к политической партии (указать к какой именно и пройденный стаж);
7. нет ли среди родственников осужденных при советской власти: когда, где, за что, мера наказания;
8. религиозное верование (культ, направление, секта);
9. какие обязательства выполняет в общине в настоящее время (указать иерархическую степень, духовный сан, монашеский чин);
10. Время и место духовных посвящений (кем именно рукоположен);
11. Когда и где служил со времени первого посвящения (указать дома религиозных культов, церкви, костелы, кирхи, мечети, синагоги, прочее);
12. какие выполнял обязанности в: городских
сельских
военных или учрежденных
домовых

монастырях

религиозных общинах и сектах;

13. на каком языке совершает богослужение;
14. на каком языке следует совершать богослужение
15. к какому церковному течению или группировке себя причисляет;
16. размер получаемого месячного вознаграждения от общины;
17. имеет ли подсобные занятия, какое и сколько получает от него дохода;
18. имущественное положение:

а) до революции владел ли недвижимостью, в чем она состояла, если земля, то сколько было десятин;

б) в настоящее время имеет ли недвижимость и какую, если земля, то сколько десятин;

19. где жил, работал или служил, что вообще делал (точно указать место жительства, назвать учреждения и предприятия или род занятий)

- а) до революции 1917 г.;
- б) на 1-е января 1918 г.;
- в) во время пребывания на Украине Петлюры;
- г) во время пребывания на Украине Деникина;

20. служил ли в красной армии, сколько времени, в какой части, в каком чине, есть ли свидетельство об увольнении, № его, кем выдан;

21. служил ли в деникинской армии, где, сколько времени, в каком чине;

22. какие знаки военных отличий имеет (где и за что получены);

23. подвергался ли наказанию в административном, судебном и духовном порядке, когда, где, за что, мера наказания;

24. (относится к баптистским и евангельским служителям культа) признает ли для себя обязательным постановление Всесоюзного съезда евангельских христиан об отношении к воинской повинности и государственным налогам и как проводит его в жизнь в случае уклонения от воинской повинности и исполнения налогов со стороны членов общины, в которой состоит служителем культа;

25. Чем желает дополнить данные сведения

Подпись

Точный адрес

1923 г., ____ дня ____ регистрационную карточку получил

КОРІНЕЦЬ КАРТКИ ОБЛІКУ №⁷⁰

службовця релігійного культу

міста/села.....

.....

прізвище.....

ім'я.....

по-батькові.....

зріст (рік народження).....

місце служби (назва молитовного будинку, або релігійної громади).....
міста/села.....
склад сім'ї: 1) дружина..... ім'я..... років
2) діти..... 3) 4)
зміна складу сім'ї:
узято на облік дня місяця року
в..... (назва РВК або АВ)
..... району
..... округи

М. П. Начальник відділу по спр. культів
Голова РВКу
Картку обліку одержав.....

Зазначка
Про зміну місця мешкання
Виїхав на мешкання до міста/села
.....
..... району
..... дня місяця року

М. П. Начальник відділу по спр. культів
Голова РВКу

Зазначка
Про зміну місця мешкання
Виїхав на мешкання до міста/села
.....
..... району
..... дня місяця року

М. П. Начальник відділу по спр. культів
Голова РВКу

Зразок 1925 р.

Особа, котра зазначе в цій карточці
неправдиві відомості, відповідна
по 226 артикула Карного кодексу.

РЕЄСТРАЦІЙНА КАРТКА № 15⁷¹

Члена.....*релігійного культу Миколаївської общини м. Китайгорода*
Прізвище *Стрельник*
Ім'я та по-батькові.....*Федір Васильович*
Громадянин (ім'я).....*в монашестві або ж посвяченні*.....
1. Рік народження..... *1895*.....

2. Місце припису..... *с. Марківка Білицького району*.....
3. Національність і рідна мова *українець* *українська*
4. Стан і професія до вступу в духовництво *студент абіт. Московського ун-ту*
5. Стан і професія старих, їх майна, становище а також джерело існування кожного члена сім'ї: *пін, рухомого також нерухомого майна нема крім квартирної обстановки, добровільна жертва від прихожан*.....
6. Освіта..*скінчив 8 клас Московської гімназії, скінчив теж 4 курса Московського училища*.....
7. Чи належав до політичної партії (вказати до якої саме і кілька років).
не підлежав ні до якої ніколи.....
8. Чи нема серед родичів, що засуджені радвладою (коли, де, за що, яка кара).....
нема нікого.....
9. Релігійне вірування.....*православний культ*.....
10. Який обов'язок виконує в громаді сучасний мент (вказати ієрархічну ступінь, духовний сан, монашеський чин)..... *псаломщик*.....
11. Час і місце духовної посвяти (хто робив рукоположення).. *3 липня 1922 р.*
12. Коли, де служив з часу першої посвяти.. *с. Перегонівка, 1912 р. м. Соколівка 1923, м. Китайгород 1925 р.*
13. Які виконував обов'язки у:
 - а) міських
 - б) сільських
 - в) військових або установчих
 - г) будинкових
 - д) монастирських
 релігійних громадах і сектах *псаломщик*
14. На якій мові провадить богослужіння *на церковнослов'янській.*
15. На якій мові треба провадити богослужіння.....*на церковнослов'янській.*
16. До якої церковної течії, або гуртку себе приписуєте *до православної.*
17. Кільки одержуєте в місяць від громади *приблизно 3–4 крб. добровільних пожертв.*
18. Чи маєте підлогові порання, які саме і кільки одержуєте від них прибутків..*нема.*
19. Майнове становище:
 - а) до революції, чи володіли нерухомістю, якою, як землею, так скільки було десятин *не володів.*
 - б) в цей мент, чи маєте нерухомість і яку, як землю, то скільки десятин *не маю.*
 особистий підпис _____

Зразок 1925 р.

УЧЕТНАЯ КАРТОЧКА⁷²

для служителя культа

Борзенского района *Конотопского* округа _____

Черниговской губернии

А корешок № 35 (выдается на руки взятому на учет)

1. Имя, отчество и фамилия *Аркадий Петрович Ильяшенко*

2. Возраст (год рождения) *1894* _____

3. Место служения (название молитвенного дома или религиозной общины) города или села *Шаповаловка* района *Борзенского* округа *Конотопского* губернии *Черниговской*, священник, автокефалист-украинец *Покривской* церкви.

4. Место жительства (город или село, район, округ) *с. Шаповаловка*

5. Состав семьи — (жена *22 лет от роду*) дети *1 душа а) дочь 1 лет*

6. Перемена состава семьи _____

7. Взят на учет *1925* года *апреля* месяца _____

тринадцатого числа в *Борзенском* исполкоме _____

Конотопского округа

Предисполкома:

Зворот

8. Отметка о перемене места жительства _____ село
_____ район _____ округа _____ губерния

9. Снят с учета для направления на учет в *отречение от сана 14.02.28.*
исполком _____ округа _____ губерния

10. Отметка о перемене места жительства _____ село
_____ район _____ округа _____ губерния

11. Снят с учета для направления на учет в _____
исполком _____ округа _____ губерния

12. Отметка о перемене места жительства _____ село
_____ район _____ округа _____ губерния

13. Снят с учета для направления на учет в _____
исполком _____ округа _____ губерния

14. Отметка о перемене места жительства _____ село
_____ район _____ округа _____ губерния

15. Снят с учета для направления на учет в _____
исполком _____ округа _____ губерния

РЕЄСТРАЦІЙНА КАРТКА СЛУЖБОВЦЯ КУЛЬТУ⁷³

1. Прізвище, ім'я та по-батькові..... *Олійник*.....
..... *Севастіян*..... *Прокіпович*
2. Рік народження..... *1895*.....
3. Коли вступив на службу до релігійних громад..... *1917*.....
4. Професія до вступу на службу до релігійних громад *учитель*.....
5. Освіта (точно зазначити назву учбового закладу, що скінчив, або де вчився)
..... *бувшиа* *Второкласна* *учительська* ... *школа*.....
6. В яких релігійних громадах служив і які обов'язки там виконував.....
..... *В різних місцевостях на Поділля, посади: регента, диякона, священика*
7. В якій релігійній громаді служить зараз, точно зазначити місце перебування — село, місто, район — релігійної громади, адреса (в містах — улица та число будинку)
..... *с. Хайлова*, *релігійна* *громада*
- *Монастирищанського р-ну*
8. Які обов'язки виконує зараз *священика*
9. На якій мові відправляє службу *на українській*
10. Якому церковному управлінню підлягає, якого єпископа визнає
- *підлягає* *УАПЦ*
11. Розмір місячної платні, що одержує від громади ... *двадцять крб.* ...
12. Чи має будь-які допоміжні заняття, які саме й скільки від них має прибутку
- *ні*
13. Майновий стан:
а) чи володів нерухомим майном (землею, будинками) до революції.....
..... *ні*
- б) чи володіє землею, будинками зараз
- *ні*
14. № попередньої реєстраційної картки *№ 5254*
15. Підпис службовця культу *священик С. Олійник*
16. Відмітка про взяття на облік та зняття з нього в райвиконкомі або окрадмінвідділі

Взято на облік	Знято з обліку
<i>В Монастирському РАВ 17/–28 р.</i>	
<i>Зав. РАВ</i> підпис	

17. Відмітка про зречення сану та служіння церкві (зазначити дату зречення та в якому часописі оголошено про нього)
-
18. № реєстраційної картки зреченця
19. Підпис зав. окрвідділом культів або зав. адмінвідділенням
- райвиконкому (по належності)
20. Підпис зав. окрвідділом культів або зав. адмінвідділенням райвиконкому (по належності)

2. Джерела існування родин духовенства

Професійна діяльність. Згідно з положеннями церковного права, ієрархія чи клір "у складі трьох степенів — єпископської, священничої та дияконської — через таїну священства дістає уповноваження проповідувати науку віри, уділяти благодатних дарів та духовно управляти паствою"⁷⁴. До Лютневої революції 1917 р. матеріальне забезпечення пересічного православного священника складалося з державного грошового утримання та прибутків від виконання треб. Так, за статистичними даними канцелярії Київського митрополита, станом на 1914 рік загальна кількість церков становила — 9 071; чисельність духовенства в них: священників — 10 565, дияконів — 1 832, псаломщиків — 10 793. Річне грошове утримання священника становило — 300 рублів, диякона — 150 руб., псаломщика — 100 руб. Загальне річне утримання з державної скарбниці становило: 3 159 500 руб. — на священників, 274 550 руб. — на дияконів, 1 079 300 руб. на псаломщиків. "Тарілочний збір" (за треби: хрещення, вінчання, зняття церковного благословення, похорони) — розраховували в 600 руб. у рік на причет (вважалось, що кількість причетів та священників збігалися) — загальна сума збору складала 6 319 000 руб. на рік. Прибуток від викладання Закону Божого вираховували із суми 90 руб. на рік за кожен шкільний комплект (один на священника) — загалом: 950 850 руб. Також на кожного священника припадало 39 десятин землі на причет (відповідно до кількості священників). Загальна кількість причетової землі становила 308 111 десятин⁷⁵. Детальну характеристику майнового стану православного духовенства України по губерніях станом на 1914 р. подаємо в таблицях⁷⁶.

Губернія	к-ть церков	кількість священнослужителів				утримання в довоєнних руб.			законо-вчельств о
		свящ.	дияк.	псал.	свящ.	дияк.	псал.	державне грошове утримання	
Одеська	786	901	142	830	270300	21300	83000	540600	81090
Харківська	838	1321	240	864	836300	36900	86400	772600	118890
Волинська	791	580	120	510	174000	18000	51000	348000	52200
Подільська	1188	1484	199	1352	445200	29850	135200	890400	133560
Полтавська	1287	1339	249	1664	401700	37350	166400	803400	120510
Катериносл.	834	918	234	1012	275400	35150	101200	550800	82620
Донецька	728	895	115	974	268500	17250	97400	537000	80550
Київська	1825	2314	415	2635	694200	62400	263500	1388400	208260
Чернігівська	794	813	109	952	243900	18350	95200	487800	73170
загалом по Україні	9071	10565	1832	10793	3159500	274550	1079300	6319000	950850

Губернія	К-ть причтової землі в десятинах	К-ть монастирів		К-ть ченців		К-ть монастир- ської землі в дес.	К-ть монаст. капіталів у довоєнних руб.
		м	ж	м	ж		
Одеська	25936	7	4	126	650	15234	345000
Харківська	27654	5	5	746	1000	11253	540422
Волинська	26103	4	4	48	376	7814	75400
Подільська	48972	7	5	314	680	10915	128800
Полтавська	41471	4	4	280	505	12319	100950
Катериносл.	27522	2	2	150	312	1830	35400
Донецька	24024	1	1	85	125	980	15400
Київська	60225	18	7	3250	1018	29300	1218000
Чернігівська	26202	13	5	1424	975	11420	102450
загалом по Україні	308111	61	37	6425	5641	101060	2561822

14 липня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії, дотримуючись курсу на відокремлення церкви від держави, видав постанову "Про свободу совісті". В законодавчому порядку було скасовано обмеження у правах та переслідування за віру, офіційно запроваджено поняття позавіросповідного стану і регламентовано реєстрацію таких актів громадянського стану. Крім того, постанова "Про свободу совісті" суттєво змінила економічне становище РПЦ в державі. З одного боку — уряд обмежив річне фінансування половиною "царського" бюджету церковного відомства приблизно 55 мільйонами рублів. А з іншого — РПЦ втратила адміністративні важелі за допомогою яких утримувала під своїм впливом велику частину віруючих, а з ними — прибутки духовенства від виконання треб⁷⁷. Офіційно врегулювати проблему правового та економічного становища РПЦ і православного духовенства в державі не вдалося і силами Всеросійського православного собору. В Росії — з огляду на жовтневий переворот 1917 р., в Україні — з огляду на перипетії національного та церковного відродження і бажання урядів України відродити Помісну церкву.

Штучне створення комуністичного суспільства і зміна православних ідентичностей громадян на радянську виключали збереження у суспільній структурі духовного стану. Коли Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 18 січня 1919 р. ухвалив декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, аналогічний чинному в РСФРР, статтями 11 і

12 не передбачив "никаких преимуществ и субсидий ни от государства, ни от его местных автономных и самоуправляющихся установлений"⁷⁸. Наступним кроком до "фактичного здійснення свободи совісті" в комуністичному суспільстві було створення державної системи реєстрації шлюбів та інших актів громадянського стану на підставі декретів РНК УСРР "Про цивільний шлюб і про ведення актів громадянського стану" від 20 лютого 1919 р.⁷⁹ та "Про кладовища і похорони" від 1 червня 1919 р.⁸⁰. Таким чином, духовенство одночасно позбавили і юридичного права здійснювати всі види метрикації, і можливості виконувати передбачені канонами пастирські обов'язки та отримувати засоби до існування. Офіційні документи для поховання видавалися підвідділами запису актів громадського стану. Проте за родичами та близькими померлого залишили право при бажанні за власний рахунок "відправляти похоронні релігійні обряди в храмах і на кладовищах"⁸¹. Але до остаточного закріплення більшовицької влади, створення 31 травня 1921 р. спеціального відділу по координації антицерковних заходів при НКЮ УСРР під керівництвом І. Сухоплюєва — Ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави — та рекомендацій наркоматові юстиції з боку РНК УРСР (постанова від 10.05.1921 р.) "для викриття обманів церкви та злочинів її служителів використовувати всі свої слідчо-судові апарати"⁸², духовенство переважно продовжувало вести записи актів громадянського стану, здійснювати розлучення за старими консисторськими правилами, викладати Закон Божий дітям⁸³. Крім того дуже часто місцеві релігійні громади (очевидно, враховуючи авторитетну думку священика) не давали згоди на поховання в межах кладовищ померлих, що не сповідували жодної релігії, "за обрядом гражданских похорон"⁸⁴. Щоб остаточно усунути духовенство від метрикації (а одночасно — від щоденного виконання прямих пастирських обов'язків) і отримати юридичні підстави для судових розправ, до Карного кодексу УСРР, затвердженого ВУЦВКом 23 серпня 1922 р., було внесено спеціальні статті. Так, статтею 123¹ визначалося покарання "штрафом у 500 руб. золотом або примусовими роботами чи позбавленням волі на один рік за здійснення служителями культів усіх віровизнань релігійних обрядів (хрещення, обрізання, похорону, вінчання, зняття церковного благословення, або інших, рівнозначних їм) до моменту реєстрації відповідних актів цивільного стану (народження, смерті, шлюбу, розлучення)⁸⁵. Вказана норма законодавства діяла до 1927 р., проте всі п'ять років чинності влада активно експлуатувала її задля переслідування духовенства. Принаймні, за зламання цієї заборони при хрещенні нежиттєздатних немовлят багато священиків опинялися під арештом та за ґратами терміном від кількох годин до кількох місяців⁸⁶. А за перешкоджання похованню в межах кладовища по

громадянському обряду передбачалася судова відповідальність за статтею 125² КК УСРР. Про всі ці заходи циркулярно повідомили всі ліквідаційні комісії губернських відділів управління⁸⁷.

Місцеві виконавчі комітети, користуючись монополією держави на реєстрацію актів громадянського стану, знайшли спосіб поповнювати місцеві бюджети (нерідко — тільки власні кишені) за рахунок коштів, що їх за логікою речей мали б отримувати священнослужителі. Проводячи офіційну реєстрацію актів народження, смерті, шлюбу безоплатно, за виписи для священика, щоб той міг виконати відповідний релігійний чин, вимагали часто непомірну платню. Так, члени парафіяльної ради Миколаївської церкви с. Лизаветівка Юзівської округи на початку 1924 р. скаржилися до НКВД, що "місцевий виконком правив за виписи: про народження — 7(8) руб. золотом; про смерть — 3(4) руб. золотом"⁸⁸. НКВС мусив нагадати через адмінвідділи губвиконкомів, що "постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 6.02.1924 всі первинні виписи (виписи та довідки про народження, шлюб, смерть) від оплати місцевих зборів звільняються, для інших виписів місцевий збір встановити в 2 руб. золотом. Від гербового збору (1 руб. зол.), відповідно до § 47 Статуту про гербовий збір, звільняються первинні довідки про народження, смерть робітників, службовців, червоноармійців, безробітних осіб, котрі перебувають на державному забезпеченні та члени сімей усіх вказаних осіб"⁸⁹. Масштаб зловживань був таким значним і відповідною кількістю скарг, що постановою ВУЦВК від 6.01.1924 було доведено до відома всіх губвиконкомів про звільнення від місцевого збору "первісних виписів і довідок про реєстрацію у ЗАГСі актів народження, смерті та шлюбу. При їхній видачі сплачувати тільки гербовий збір у розмірі 1 руб. золотом"⁹⁰. Однак, на врегулювання ситуації це мало вплинуло. В петиції Передсоборної наради обновленського духовенства, ухваленій на засіданні 15.11.1924 р., поміж інших містилося клопотання "підтвердити [вказану постанову — Т. Є.] на місцях, щоб не було прискіпувань, затримок та вимагань оплати"⁹¹.

Постійну пильну увагу місцевого керівництва привертала також відправа панахид на кладовищах і відвідування священнослужителями помешкань парафіян з передсвятковою молитвою. Ці служби (гробки) відбувалися один раз на рік після Великодня (в кожному селі в індивідуально визначений день) на кладовищах. Парафіяни приносили хліб і інші продукти, які йшли на користь духовенству, після служб влаштували поминальні обіди. Місцевих керівників турбувало те, що "на цій службі іноді скупчується чимало людей і попи в цей час мають звичай промовляти казання, але не на релігійні теми, а більш політичні. А при відвідуваннях хат з передсвятковою молитвою, [...] теж бува скупчення в одній хаті населення, де попи проводять різні бесіди нерелігійного змісту

[...] проводять різні збори на користь єпископів, [...] попів, які знаходяться в заточенню та без парафій"⁹². На місцях бажали віднести виконання і цих треб до публічних релігійних церемоній та заборонити, або принаймні отримати офіційне право регламентувати їхнє проведення, як це встановили стосовно хресних ходів. Принагідно зазначимо, що хресні ходи — при проводах покійників на кладовище; на поля і до річок, ставків, криниць на Водохреща, Преполовіння, Перший Спас; а також завітання причту з молитвою до помешкань парафіян перед та у свята Різдва і Великодня, та в інші місцеві свята — як релігійні процесії та публічні релігійні церемонії, згідно ст. 48 "Інструкції НКЮ УСРР щодо застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" від 10.11.1920 р. можна було влаштовувати лише за наявності письмової згоди органів місцевої влади"⁹³. А останні мусили всі питання узгоджувати з вищою інстанцією (відповідно до таємних обіжників НКВС від 1.06.1924 за № 30/2208; 1.08.1924 за № 42/3243; 27.08.1924 за № 46/3296)⁹⁴.

Однак, панахиди, молебні та хрестини, що проводилися в помешканнях віруючих, прямо обмежувати спеціальними дозволами від місцевої адміністрації не стали. Проте посилили вимоги до збору пожертв, які проводили уповноважені від громади поза храмом, у парафії в помешканнях членів громади. Зокрема, збір повинен був "мати тільки мету, сполучену з володінням культовим майном: на ремонт храму; на виплату страхування; на покриття місцевого збору з будівель... *Не можна робити зборів на утримання причету, на користь хору, тощо* [курсив наш — Т. Є.]. Збір можна розпочати тільки після відповідної постанови загальних зборів парафіян та повідомлення райвиконкому про цю постанову й про день зборів. [...] Зараз же після закінчення збору, зборщики повідомляють райвиконком про його кількість, при чім виконком стежить за вибутком зібраних коштів згідно оголошеної мети"⁹⁵. На утримання священика, на думку влади, мало б вистачати так званого тарілочного або кошелькового збору, що відбувався в самій церкві. Решту він мав отримати за виконання треб. Тому з проведенням зборів добровільних пожертв "під час панахидок на утримання ієрархії, священиків, які перебували в ув'язненні, або не мали парафій [у документі — бесприходных — Т. Є.], і виголошенням промов (небажаною агітацією) потрібно було боротися загальним порядком через відповідні органи"⁹⁶.

Одночасно з планомірним позбавленням духовенства засобів до існування держава витісняла з життя своїх громадян духовні традиції сотень поколінь предків і отримувала вільну нішу для вкорінення комуністичної культури в побуті та на виробництві. Спеціальною постановою висунули вимогу закрити всі домові церкви, що існували при державних

установах, заводах, фабриках, залізничних депо і станціях, освітніх закладах (або будь-якою стіною виходили на територію останніх). Дійшло до того, що через ліквідацію храмів і капличок при лікарнях, тяжкохворі громадяни мушили звертатись за дозволом запросити священника для причастя до адміністрації лікарень, а остання — за роз'ясненнями по інстанції до НКВС "загалом про провадження обряду причастя хворих, що перебувають на лікуванні в державних або громадських лікарнях"⁹⁷. Щоб гарантувати неухильне формування "нової виробничої культури" на українських підприємствах та в установах його поставили на міцну законодавчу основу за допомогою статті 124 КК УСРР. Вона передбачала покарання примусовими роботами до трьох місяців чи штрафом до 300 руб. золотом за здійснення в державних установах релігійних обрядів або розміщення в названих приміщеннях будь-яких релігійних зображень⁹⁸.

Одночасно зі зміною у 1923 р. адміністративно-територіального поділу України (повіти і волості перетворювалися на округи і райони) Центральною міжвідомчою комісією у справах товариств і спілок ухвалила новий типовий статут для реєстрації релігійних товариств⁹⁹. А НКВС "у зв'язку з НЕПом та появою [...] живої церкви, давньоапостольської, тихонівської та автокефальної" змінив редакцію договору на користування богослужбовим майном. Новий документ зобов'язував громаду не допускати: "а) політичних зібрань, ворожих радянській владі; в) продаж, роздачу, зберігання книг, брошур, листівок та всілякої літератури, спрямованих проти радянської влади; г) виголошення проповідей і промов, ворожих до радянської влади та окремих її представників"¹⁰⁰. Іншими словами, руками парафіян священника суттєво обмежували у виконанні прямих канонічних обов'язків — духовно управляти паствою. Адже проповіді і казання в церкві з нагоди свят або після літургії в неділю завжди стосувалися різних проблем повсякденного життя та моральної сторони багатогранних людських взаємин. А практика побудови комуністичного суспільства щодня ставила пересічну людину перед жорстким вибором: виконувати чи ігнорувати десять християнських заповідей.

Загалом, щорічна реєстрація релігійних громад та укладання договорів на користування культовим майном використовувалася як додаткова нагода створити для священника неможливі умови пастирського служіння. Всупереч чинним інструкціям, у багатьох округах місцева влада зобов'язувала духовенство — наприклад, обновленське — проводити реєстрацію статутів громад, беручи при цьому розписки та погрожуючи відповідальністю за невиконання реєстрації у визначений термін. Практика була настільки поширеною, що обновленський Синод мусив офіційно порушити клопотання перед владою про зняття зі священнослужителів "зобов'язань по реєстрації релігійних громад"¹⁰¹. Ситуація стане виразнішою, якщо

згадати, що при цьому громади щоразу мусили крім оплати обов'язкових нотаріальних, гербових, канцелярських зборів (по курсу золотого рубля) та публікацію про реєстрацію в місцевій газеті (з обов'язковою підпискою на неї на тривалий термін), "добровільно" збирати кошти на: повітряний флот¹⁰², внески на шефство та купувати облигації державних позик¹⁰³. Укладення договору на користування храмом (обов'язково передбачало збір громадою коштів на страхування, ремонт, тощо) часто супроводжувалося вимогою від місцевої влади віддати половину або й дві третини зібраного на її приватні потреби¹⁰⁴. Так, автокефальні парафії на Слобожанщині, що стикнулися з вимогою внесення "додаткового податку в розмірі 350–400 руб. золотом"¹⁰⁵, просили через окружні церковні ради скасувати цей податок¹⁰⁶, інакше довелось б відмовитися від реєстрації громади. Також місцеві адміністрації під страхом арешту забороняли віруючим збирати продукти для священників у винагороду за служіння у храмі. "Духовенство позбавили землекористування, квартири, грошей і хліба" — сумно констатував у заяві до Подільського єпархіального управління обновленський настоятель храму м. Черче Кам'янецького повіту Я. Дурникін¹⁰⁷. Фінансові побори та енергійні переслідування комнезамами віруючих (аж до позбавлення останніх права голосу на загальних зборах) часто примушували категорично відмовлятися від перереєстрації громад і, таким чином, остаточно позбавляли священників місця служіння. Єдиним наслідком скарг ієрархії усіх православних конфесій на зазначені дії місцевих представників радянської влади були нагадування низовим ланкам через губадмінвідділи, що "служителі культу, як особи, обмежені в громадянських правах, не можуть вступати в договірні відносини з владою. [Тому] на протоколах загальних зборів релігійних громад, документах про реєстрацію статутів релігійних спілок підписів членів причту, а тим більше — священника — не повинно бути"¹⁰⁸.

Намагання керівництва різних православних конфесій хоч якось визначити обсяги утримання духовенства та єпископату єдино можливим способом — за рахунок громади — також від середини і до кінця 1920-х років наражалося на прямі та опосередковані заборони з боку НКВС. Наприклад ВПЦР УАПЦ на одному з засідань ухвалила "забезпечити матеріальний стан працюючих на парафіях ВПЦР (УАПЦ), дотримуючись тих засобів утримання, які будуть ухвалені на місцях. Від кожної парафії [просити] мінімум для утримання край[ової] це[рковної] ради, Все[української] це[рковної] ради"¹⁰⁹. Одночасно влітку 1924 р. єпископи УАПЦ, котрі очолювали окружні церковні ради, почали звертатися до окрадмінвідділів за дозволами на проведення окружних з'їздів духовенства українських парафій для улаштування професійної організації останнього¹¹⁰. Не бажаючи допускати створення жодної професійної органі-

зації, яка навіть теоретично могла б захищати права духовенства в комуністичному суспільстві, НКВС через губліквідкоми заборонив проведення таких з'їздів. На тій підставі, що "ні одна, ні друга організації не зареєстрували своїх статутів в МЕКОСО, і якщо вони існують, то належить ці організації рахувати підпільними, незаконно існуючими об'єднаннями, та треба на них звернути пильну увагу. Так само немає ніяких відомостей про професійну організацію повітового духовенства "УАПЦ", та й заявник не тільки не подає ніякого конкретного плану такої організації, але й не покликається на законоположення по цій справі"¹¹¹.

Так само без наслідків залишилося і аналогічне прохання, висловлене в петиції Передсоборної наради обновленців надати право "служителям культу та членам їхніх сімей бути членами профспілок та залишити право безперешкодно збирати пожертви в парафіях на утримання кліру"¹¹². В середині 1920-х рр. обновленський Синод зробив спробу вирішити проблему матеріального забезпечення і на з'їздах єпархіального духовенства розробити хоча б приблизний кошторис на утримання єпископів, єпархіального та вікаріального управлінь і духовенства. Передбачалося, що на утримання єпархіального архієрея та єпархіального управління отці благочинні мали б збирати: "з районів, що не мають свого вікаріального управління та єпископів, з кожної парафії по 5 руб., з тих які мають — по 3 руб., але розподіляти внески відповідно до платоспроможності кожної парафії. На кошти сільського духовенства кожна громада мала встановити плату своєму священику в обсязі 240–300 руб., за умови надати священикові квартиру, опалення та "принять на себя уплату всех гражданских налогов"¹¹³. У відповідь відділ культів НКВС розіслав до окрадмінвідділів пояснення: "Утримання [...] службовців культу є справа доброї волі релігійної громади, ніякої вимоги якою є, безумовно, наказ єпископа або благочинного, тут не повинно бути. Тим більше не можуть провадитися на утримання службовців культу будь-які збори поза молитовним будинком (обіжник НКВС від 7.01.1924). Винних в порушенні правил про добровільні збори (постанова ЦВК СРСР від 5.09.1924) треба притягати до суворої відповідальності"¹¹⁴.

Земельне питання та кооперація. За підрахунками В. Силантьєва, до 1917 року в Росії існувало 52 869 храмів, 418 жіночих та 455 чоловічих монастирів. Їм належали 2 611 635 десятин, з яких 1 871 858 церковних та 739 777 дес. монастирських земель. В Україні в 1914 році тільки в сільській місцевості було 9 071 церква та 98 чоловічих та жіночих монастирів. Вони володіли 409 180 дес. землі, щорічний прибуток з яких становив 20 477 260 руб.¹¹⁵ Декларацією від 26 січня 1919 р., поряд із націоналізацією в галузі промисловості, було оголошені власністю всього народу і конфісковані культурні землевласницькі господарства, поміщицькі, кур-

кульські і монастирські землі "для передачі в розпорядження безземельних і малоземельних селян"¹¹⁶. Згідно з законом Всеукраїнському про землю від 5 лютого 1920 р. "усі монастирські та церковні землі були передані у користування всього українського трудового народу без будь-якого викупу"¹¹⁷. Крім того було дозволено використовувати прилеглі до церковних будівель сади, присадибні ділянки та подібні угіддя "для культурно-просвітницьких потреб"¹¹⁸.

Щоб забезпечити родини матеріально, священнослужителі зверталися до представників влади на місцях з клопотаннями про отримання земельного наділу. Крім того, намагалися і в умовах побудови комуністичного суспільства зберегти бодай моральний вплив на сільські громади. Про рівень цього впливу свідчить, наприклад, таке звернення завідувача адміністративним відділом Харківського РВК до адмінвідділу НКВС: "[в селі Бутівці Харківського р-ну. — *Т. Є.*] є піп Лесков, котрий своєю агітацією у церкві паралізує всю роботу сільської організації КНС. На останніх перевиборах до сільради не пройшов жодний член КНС. Організація КНС, зібрана на політгодину в неділю, розганяється під впливом цього ж попа на дружин членів, котрі не дають можливості своїм чоловікам працювати. Вся організація це підтверджує і просить попа яким-небудь шляхом прибрати, в противному випадку політичної і культпросвіт роботи не буде, бо піп налаштовує і проти вчителя"¹¹⁹. Влада мусила постійно і систематично реагувати. Вже у квітні 1920 р. НКВС УСРР розробив, а політбюро ЦК КП(б)У схвалило спеціальну "Інструкцію про комітети незаможних селян". Пізніше, 10 квітня 1921 р., ВУЦВК видав спеціальну постанову "Про комітети незаможних селян", а НКВС УСРР — відповідний циркуляр у жовтні 1921 р. Суть документів зводилася до позбавлення ченців, священників, дияконів, псаломщиків і "взагалі духовних осіб усіх церков і релігійних культів" права вступати до комнезамів, користуватися землею на території України, за винятком випадків, коли вони до цього мали власну землю в кількості, що не перевищувала споживчі трудові норми, і обробляли власною працею. Отримати наділ священник міг лише у випадку зречення сану та "відмови від паразитуючого життя, експлуатації релігійних забобонів і приписки до трудового населення даного села"¹²⁰. Очевидно, на місцях цю постанову спочатку виконували не досить ретельно, і духовенство могло іноді отримати землю. Про це свідчать судові справи про наділення священників земельними ділянками, які розглядав Верховний трибунал при ВУЦВК. Наприклад, справа священника Колосовського з Кременчуцької губернії. За отримання земельного наділу Верховний трибунал наклав на нього "стягнення продподатку в п'ятикратному обсязі. У випадку недостачі майна у Колосовського, решту натурального штрафу [постановив — *Т. Є.*]

примусово стягнути з найзаможнішої частини населення"¹²¹. Одночасно до кримінальної відповідальності трибунал притягнув "відповідальних посадових осіб волземвідділу, повітземвідділу та губземвідділу за протизаконну передачу землі служителів релігійного культу. А також — посадових осіб сільської громади за те, що дозволили обговорення та постанову про таку передачу, а також головуючого і секретаря зборів, які обговорювали та винесли цю протизаконну постанову"¹²².

Щоб покласти край наділенню землею священиків та членів їхніх родин, Наркомюст циркуляром № 2980 від 30 грудня 1921 р. категорично заборонив наділяти землею представників різних релігійних культів¹²³. Зі свого боку губвиконкоми, наприклад, Київський, постійно нагадували усім місцевим органам радвлдади, що "ченці, священики, диякони, псаломщики, ксьондзи, пастори, рабини, мули, мамани та інші представники духівництва всіх культів, що живуть на нетрудові прибутки, годуються за рахунок коштів, які здобули експлуатацією релігійних забобонів, — є суспільними паразитами й позбавлені права користуватися колишніми церковними та монастирськими землями"¹²⁴. А губземвідділ 14 жовтня 1922 р. циркуляром № 3867 зобов'язав повітові земвідділи "точно виконувати розпорядження центральної влади та слідкувати, щоб жоден зі служителів культів чи членів їхніх родин, які не належать до місцевого землеробського населення не користувалися польовими, присадибними чи іншими землями сільськогосподарського призначення. Будь-яке порушення цього наказу розглядатиметься як протидія політиці радвлдади та потягне за собою притягнення до відповідальності не тільки осіб, що незаконно отримали землю, але й посадових осіб, з вини яких припустилися недогляду"¹²⁵.

Вкрай складне матеріальне становище духівництва у 1921–1922 рр. погіршилося після прийняття циркуляру НКЮ, Наркомзему, Головокооперкому УСРР від 31 липня 1922 р., яким священнослужителів та ченців позбавили активного й пасивного виборчого права при створенні сільськогосподарських, кустарних, споживчих та інших кооперативних об'єднань і трудових артілей¹²⁶. Очевидно, спочатку духовенство намагалося активно впливати на власну долю та відстоювати свої права на зборах місцевих громад, присвячених вирішенню "советских вопросов". НКВС 6.02.1923 р. довів до відома всіх повітових відділів управління циркуляр № 504, у якому вимагав від представників радвлдади слідкувати, щоб "духовні особи у своїй діяльності не поширювали свого впливу на політичну сторону життя села. [...] Не допускалися на збори та засідання навіть як пасивні учасники. За винятком випадків, коли присутня духовна особа повинна давати пояснення з питання, що обговорюється на даному засіданні. В такому випадку представник церкви з'являється за викликом органу влади"¹²⁷.

Потреба якось забезпечити родини і зберегти функції, покладені на священика церковними канонами, в умовах офіційного позбавлення права метрикації примусила духовенство шукати шляхи виходу зі скрути. Так, наприклад, Харківський єпископський з'їзд прогресивного духовенства і мирян "Жива церква" (відбувся 5–7 березня 1923 р.) в своїй резолюції запропонував: "1) втілювати в життя ідею безоплатного священства через безоплатне звершення найважливіших таїнств — хрещення і причастя; 2) втілювати в життя ідею трудового священства шляхом заняття сільським господарством; доступними ремеслами: палітурне, токарне, столярне та ін., культурою лікарських та технічних рослин, облаштуванням показових пасік, садів, городів і т.ін., і з цією метою намагатися вступати до кооперації, кредитних спілок, сільськогосподарських товариств та інших культурно-просвітницьких установ"¹²⁸. Згодом, 11.07.1923 р. з'явилася постанова ВУЦВК "Про членство в усіх видах кооперації". Згідно з документом, "службовці культів, як взагалі особи, що їх позбавлено виборчих прав, можуть бути лише членами споживчих товариств, але права обирати і бути обраними на виборні посади в цій кооперації не мають. В інших видах кооперації, наприклад, в житловій, кредитовій, сільськогосподарській ці категорії громадян не можуть бути й членами кооперативних товариств"¹²⁹.

Дещо пізніше більшовики запропонували умови, на яких духівництво все ж могло здійснювати власноручний обробіток землі. Чергова інструкція НКЮ та НКВС від 19 червня 1923 р. дозволила "служителям культів" і членам їхніх родин отримати наділ або користуватися землею, що фактично була в їхньому володінні, на загальних підставах"¹³⁰. 15.07.1923 р. в "Известиях ВЦИК" у № 157 опублікували постанову про звільнення духовенства від стягнення промислового податку та дозвіл "у випадку власноручного обробітку землі наділяти їх самих та членів їхніх сімей землею на загальних підставах"¹³¹. Однак, на місцях питання про землекористування та наділення землею священнослужителів позитивно вирішувалися не завжди. Ось для прикладу рапорт благочинного Жванецького р-ну обновленського священика О. Погорецького до митрополита Пимена "Майже все духовенство мого району минулого (1923 р.) користувалося землею з відома місцевих земорганів: земля членам причтів наділялась сільськими земельними комітетами, за відома райвиконкому. В кінці жовтня 1923 р. з усіх членів причту за розпорядженням райвиконкому взяли розписку, що на майбутнє вони не користуватимуться ні присадибною (город), ні польовою землею, оскільки на підставі циркуляру НКВС та НКЮ від 30.11.1921 р. служителі культу позбавлені права користуватися землею. Про такий циркуляр духовенству не було відомо. В теперішній час райвиконком за розпорядженням окрвиконкому

усіх членів причтів району, які користувалися земельним наділом згідно трудової норми, притягує до судової відповідальності "за незаконне користування суспільною землею", а це загрожує сплатою продподатку по найвищому окладу в п'ятикратному розмірі (40 пудів з десятини) і пустить з торбами по світу членів їхніх родин"¹³².

В кінці 1924 і на початку 1925 рр. процедура наділення священнослужителів землею знову "вдосконалюється". Наразі воно стає можливим за умов: приписки до певної земельної громади; власноручного обробітку землі й, насамкінець — після наділення землею усіх громадян, які її потребують¹³³. Наскільки покращився добробут родин духовенства після цього добре видно з переданого через обновленський Всеукраїнський священний синод до НКВС клопотання від сім'ї священника села Тур'я Краснопільського р-ну Сумської округи Стефана Невядовського. "3 липня 1923 г. загальні збори сільської громади громадян с. Тур'я за заявою нашою про прийняття нас у члени тур'янської громади, в якій живемо з 1909 р., та з наділенням нас садибою, одноголосно постановили прийняти сім'ю. Протокол № 21. За вказівкою місцевої влади надали садибу на громадському вигоні, де перед тим було звалище сміття і будяки. Місце розчистили, заклали будинок, посадили фруктові дерева (оплатили матеріали, будівельні роботи) [провели] осінню оранку. Вчасно подали до Краснопільського РВК заяву на отримання дозволу на спорудження будівлі, внесли гроші (маємо квитанцію). Подали документи на придбання плану на садибу районному техніку тов. Заславському, але не отримали ні документів, ні плану. 18 березня 1924 р. сільрада с. Тур'я постановила анулювати протокол загальних зборів громадян села, мотивуючи видачу садиби: 1) незнанням радянських законів (протокол підписали: голова сільради т. Вихров (був головою земельної комісії), котрий сам відміряв площу під садибу і голова комнезаму т. Машков)¹³⁴. 2) другий мотив — сім'я нетрудова і користується найманою працею (священик сам обробляв свою землю і садибу обкопували самі). [...] Постановою про відібрання садиби у нас відібрали останню опору на життєве існування, як от земельний пайок, котрий ми отримуємо нарівні з громадянами і обробляємо своєю працею, нами повністю виплачується як єдиний хлібний податок, так і решта податків, що припадають на нашу долю. Склад сім'ї — 5 дітей і дружина"¹³⁵.

Загалом, на час масового складення сану священнослужителями у кінці 1920-х рр., приблизне уявлення про матеріальне становище родин духовенства можна скласти за даними, які вони самі вказували в так званих "картках зреченців":

"*Уманська округа*: священник Душкін Сергій Федорович, 1893 р.н., 3) з 1920 р., 4) псаломщик, платні — ніякої, (12, 13 — ні); священник Новосадович Василій Вавилович, 1882 р.н., 3) з 1915 дяком, 4) хлібороб-

ство, 11) до 15 руб., 12, 13) ні, не було; *священик* Березовський Олександр Михайлович, 1893 р.н., 3) з 1922 р., 4) хлібороб, 11) 25 руб., 12, 13) ні; *псаломщик* Груць Феодосій Прохорович, 1889 р.н., 3) з 1928 р., 4) хліборобство, 11, 12) нема, 13) а/б польують при сім'ї; *дяк* Шелест Мартіян Тарасович 1884 р.н., 3) з 1925 р., 4) хлібороб, 11) не одержую, 12) хліборобство, 13) володів, володію; *регент* Сідлецький Степан Павлович 1894 р.н., 3) з 1914 р., 4) учителював, 11) ніякої, 12) перебування, яке рахується дяківством, прибутку 50 руб. в рік, 13а) ні, б) є хата і клуня, і ½ дес. землі; *псаломщик* Святецький Борис Савелійович 1881 р.н., 3) з 1917 р., 4) хлібороб, 11) нічого, 13) неможливе, а) робочий, б) одна хата¹³⁶.

Шепетівська округа: *священик* Сущенко Петро Миколайович, 1881 р.н., 3) з 1908 р., 4) учитель, 11) не відомо, 12, 13) немає; *дяк* Ковальчук Василь Якович 1876 р.н., 3) з 1915 р., 4) учитель, 11) 5 руб., 12) сільське господарство коло села, 13) ні; *священик* Грод Грицько Ничипорів 1885 р.н., 3) з 1911 р., 4) хлібороб, 11) 10 руб., 12, 13) ні; *дяк* Страшний Василь Гаврилович 1889 р.н., 3) з 1927 р., 4) хлібороб, 11) 8 руб., 12) хліборобство — 150 руб. на рік, 13) хата, клуня, кобила, а) ні, б) власна хата і закріплена земля¹³⁷.

Чернігівська округа: *священик* Голищев Георгій Іванович, 1877 р.н., 3) з 1896 р. (зараз не служу), 4) учитель, 11) ніякої, 12, 13) нема; *священик* Корейша Олександр Олександрович 1872 р.н., 3) з 1905 р., 4) хорист, 11) добровільні пожертви парафіян, 12, 13) ні, живе в приміщенні парафіян; *священик* Главинський Феодор Григорович 1868 р.н., 3) з 1890 р., 4) вчився, 7) не служить, 11) не отримую, 12) на утриманні дітей; *ієродиякон* Дяченко Михайло Петрович 1871 р.н., 3) з 1907, 4) хазяйство, 11, 12, 13) ніякої¹³⁸.

Куп'янська округа: *псаломщик* Колядін Петро Володимирович 1884 р.н., 3) з 1928 р., 4) регент, 11) з прибутку третю частину — 5 руб., 12) слюсар — 100 руб. на рік; *псаломщик, регент* Попов Йосип Григорович 1903 р.н., 3) з 1927 р., 4) музикант, 11) 40 руб., 12, 13) ні; *диякон* Мошнов Петро Семенович 1884 р.н., 3) з 1916 р., 4) півчий, 11) 50 руб., 12, 13) ні; *священик* Одинокін Олексій Павлович, 1879 р.н., 4) псаломщик, 11) 40 пудів жита на рік, 12, 13) ні; *священик* Федорів Володимир Іванович 1894 р.н., 3) з 1917 р., 4) вчився, 11) 12 руб.; *священик* Гапочка Тимофій Іванович 1879 р.н., 3) з 1911, 4) селянин, 11) 30 руб.; *псаломщик* Кібіцький Матвій Герасимович 1876 р.н., 3) з 1913 р., 4) селянин, 11) 12 руб.; *священик* Попов Михайло Павлович 1878 р.н., 3) з 1898, 4) вчився, 11) ⅔ прибутку — 10 руб., 13а) землею 10 десятин, б) ні; *священик* Дікар'єв Василь Михайлович 1858 р.н., 3) з 1920 р., 11) 12 руб., 13а) мав землю і будинок, б) ні¹³⁹.

Мелітопільська округа: священник Губенко Харлампій Георгійович 1855 р.н., 3) з 1878 р., 4) вчився, 11) добровільні пожертви, 12) нема, 13) будинок¹⁴⁰.

Зінов'ївська округа: регент-псаломщик Філіпченко Євген Олександрович 1908 р.н., 3) з 1927 р., 4) вчився, 11, 12, 13) ніякої¹⁴¹.

Ніжинська округа: священник Кондращенко Андрій Іванович 1899 р.н., 3) з 1927 р., 4) священник, 11) 20 руб.¹⁴²

Лубенська округа: священник Василенко Василь Данилович 1906 р.н., 3) з 1925 р., 4) хлібороб, 11) 10 руб.¹⁴³

Конопотська округа: автокефальний священник Омельченко Гнат Петрович 1898 р.н., 3) з 1923 р., 4) учитель, 11) добровільні пожертви 12) сільське господарство, яке дає прибутку 50 руб. в рік, 13) так; автокефальний священник Волинчук Григорій Степанович 1906 р.н., 3) з 1924 р., 4) господарство, 11) безплатно, 12) 1 ½ дес. землі й господарство, 13а) ні, б) 1,50 дес. землі¹⁴⁴.

Білоцерківська округа: дяк Усенко Захар Іванович 1870 р.н., 3) з 1927 р., 4) машиніст, з 1920 р. інвалід, 11, 12) хліборобські, 13а) ніякої, б) хата, землі 0,3 дес.; дяк Балусь Мусій Мусійович 1895 р.н., 3) з 1927 р., 4) хлібороб, 11) 5 руб., 13 а) землі 2 дес., хата, клуня, б) так; дяк Миколаєнко Іван Дмитрович 1907 р.н., 3) з 1927 р., 4) хлібороб, 13) мав хату, 3 дес. землі з садами, б) так¹⁴⁵. Витяги складено по округах, а відповіді на позначені цифрами запитання подано згідно з переліком пунктів наведеної вище реєстраційної картки священника зразка 1928 р. Як бачимо, частина духовенства мала землю і/або будинок до революції, переважна частина мала якийсь земельний наділ після революції продовжувала володіти певною кількістю землі або будинком. На середину-кінець двадцятих років ХХ ст. ситуація пересічно виглядала так: священник отримував деякі кошти — від найму хати та допомоги родини 12 руб. на рік; володів майном до революції, тепер — хатою і сараєм; до революції — земля 3 десятини, зараз — ні; мав землю і будинок, тепер — ні; до революції 2 десятини землі, хата і клуня; 57 десятин землі, зараз — ні; випадкова платня за треби, одна хата; будинок, землі 6 десятин; 8 десятин наділу землі; за треби по случаю; хата, город земля; 2 руб. в рік та добровільні пожертви¹⁴⁶.

Державна служба. Стаття 10 декрету від 18 січня 1919 р. забороняла в усіх державних, громадських, а також приватних навчальних закладах викладати Закон Божий та інші релігійні вчення. На виконання цього декрету Народний комісаріат освіти України постановою від 4 лютого 1919 р. наказав усім місцевим відділам "вжити заходів до того, щоб у стінах радянської української школи не допускалось виконання релігійних обрядів, викладання "Закону Божого" та інших віровчень"¹⁴⁷. Але до

більшовицького перевороту під опікою духовного відомства перебували духовні училища і семінарії. Їх, (разом із "майном та кредитами"), на підставі декрету РНК УСРР від 25 січня 1919 р. "Про перехід учбових закладів з інших відомств у відання Народного комісаріату освіти" та постанови НКО "Про духовні училища та семінарії" (оприлюднена 15.02.1919 р.) передали до відання НКО і перетворили на школи загально-освітнього характеру¹⁴⁸. А постановою НКО від 11 квітня 1919 р. "Про вилучення з приміщень вищих шкіл республіки символів релігійних культів та необов'язковість викладання предметів релігійного характеру" керівників закладів освіти зобов'язали вилучити з приміщень вищих шкіл республіки символи релігійних культів (хрести, ікони, картини, статуї)¹⁴⁹. Відповідно, всіх вчителів та викладачів Закону Божого, а також інших дисциплін (що мали духовний сан або брали активну участь у богослужіннях), було звільнено з роботи в школах і вищих навчальних закладах. Щоб остаточно гарантувати державні заклади освіти від легального впливу православного духовенства на процес виховання "будівників комунізму", ВУЦВК постановою від 22 листопада 1922 р. ухвалив Кодекс законів про народну освіту, який артикулом 729 заборонив викладання загальноосвітніх та спеціальних предметів в усіх навчально-виховних установах особам, "що знаходилися в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу"¹⁵⁰. З 1922 року священників під різними приводами почали виганяти з місцевих Просвіт¹⁵¹. Одночасно з правом викладання, духовенство та члени їхніх родин поступово втрачали право на здобуття світської освіти. Рівень та якість освіти священнослужителів старшої генерації, за їхніми власними свідченнями в особових справах, на середину 1920-х рр. був таким: Духовне училище, Духовна семінарія, Учительська семінарія, домашня освіта, сільська церковнопарафіальна школа, двокласна школа, Чернігівська рабтрудшкола, Народне училище, Народна школа, Міністерське училище, Педагогічні курси, 4 класи міського училища, Земська школа, чотирирічна трудшкола, 4 класи гімназії, семирічна школа, духовна школа, церковно-вчительська школа, повний курс гімназії, чотирикласова школа вінницької залізниці. Молодшому поколінню, як можливим у майбутньому кандидатам священства, або звичайним дітям з духовних родин представники влади на місцях всіляко перешкождали вступати до шкіл, пояснюючи батькам, що ніби "є такий закон, який забороняє дітям служителів культу отримувати освіту в місцевих школах"¹⁵². Як свідчив потік скарг до обновленського Всеукраїнського священного синоду (далі — ВПСС) 1923–24 рр., діти "...не можуть отримати навіть елементарну письменність — їх ставлять на останнє місце, або, насамкінець, вимагають за право навчання непомірної для духовенства плати, прирівнюючи його до торгівців і спекулянтів.

Внаслідок цього діти духовенства майже повсюдно позбавлені можливості отримувати не тільки світську освіту, але навіть елементарну письменність і, таким чином, їм закривається шлях до корисної роботи на благо республіки"¹⁵³. Клопотання ВПСС на чолі з митрополитом Пименом про зниження платні за навчання дітей духовенства в школах УСРР і зарахування їх нарівні з дітьми трудящих перед ВУЦВК та аналогічні звертання уповноважених релігійних громад до адмінвідділів НКВС на врегулювання проблеми не вплинули. НКВС обмежувався повідомленнями всім зацікавленим сторонам, складеними на основі роз'яснення Наркомосу від 8.01.1925 р. такого змісту: "Спеціальних норм, щодо прийому в установи соцвиху дітей служителів культу немає. Кодекс законів про народну освіту УСРР не тільки не обмежує прав усяких громадян та їх дітей в галузі освіти (§7 и §8), але навпаки, оголошує принцип, що соціальне виховання дітей і навчання їх в профшколах та на курсах до 17 річного віку з'являється загальним і обов'язковим (§17). Але ж до того часу, коли на Україні здійсниться державний план загального обов'язкового навчання дітей, в додаток до загальних постанов, видаються відповідно до місцевих умов інструкції, що регулюють переважно право різних категорій дітей на прийом до дітустанов. Підвалиною для цих інструкцій мусять стати інтереси трудового населення району, що його обслуговують дитячі установи.

1) По містах в першу чергу мусять приймати дітей робітників та червоноармійців, у другу — дітей службовців держустанов, в третю — дітей решти трудового населення, в четверту — дітей нетрудового населення.

2) По сільським місцевостям в першу чергу приймають дітей незаможних селян, робітників, червоноармійців і осіб, що працюють по державних установах. У другу — діти решти населення району, що його обслуговують дітустанови. Таким чином, діти служителів різних релігійних культур, які не є трудовим населенням, приймаються до установ соцвиху (чи то в місті, чи то на селі) в останню чергу"¹⁵⁴.

Що ж стосується вищої освіти, то в 1920-х рр. сільський абітурієнт мусив мати посвідку члена комнезаму, щоб вступити до радянського вишу. Голова комнезаму міг вирішити проблему на власний розсуд: видати або не видати потрібний документ. Тобто, примарний шанс отримати вищу освіту, а потім працювати за фахом (і стати повноправним членом суспільства) у дітей духовенства все ж був. На початку 1930-х рр. їх зовсім позбавили права на навчання, мотивуючи відмову "зв'язками з класово чужими елементами", та вимагаючи зрікатися своїх батьків"¹⁵⁵.

Крім сфери народної освіти, радянська влада подбала про позбавлення духовенства доступу практично до всіх сфер державної служби. Так, на Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції в січні 1922 р. І. Сухоплюєв

наголосив: "Жоден представник духовенства не може бути прийнятим на радянську службу в жодній установі чи підприємстві ні у сільській місцевості, ні у містах, ні по Нар[одному] Ком[ісаріаті] Юстиції, ні по Нар[одному] Ком[ісаріаті] Внутр[ішніх] справ, ні по Наркомзему, ні по Наркомпроду, ні по Наркомінспекції"¹⁵⁶. А 26 березня 1921 р. спеціальним декретом ВУЦВК заборонив також надавати роботу духовним особам в органах юстиції, землеробства, продовольства, управління, в робітничо-селянській інспекції, волосних виконкомах сільських рад та їхніх органах.

Страхування та податки. Оподаткування священнослужителів здійснювалося відповідно до п. 6 ст. 3. "Положення про державний прибутково-майновий податок" від 12.09.1923 р. по категорії "Б" як осіб вільних професій¹⁵⁷. Визначення розмірів прибутків цієї категорії платників, згідно з інструкцією, проводилося органами НКФ, наприклад, дільничною комісією під керівництвом фінінспектора. На кожне півріччя спеціальним законом держава встановлювала обсяг мінімуму сукупних прибутків для вказаних осіб. До прикладу, такий податковий мінімум за жовтень/квітень 1923/24 фінансового року складав 450 руб. золотом¹⁵⁸. Теоретично священнослужителів, котрі не отримували прибутки понад встановлений мінімум, згадана дільнична комісія мала звільняти від стягнення податку. Однак, держава потребувала фінансової підтримки за будь-яку ціну тому випадків звільнення практично не спостерігалось. Більше того, наприклад, за періоди квітень/вересень 1923 р., жовтень/ березень 1923/24 рр., було запроваджено обов'язкову покупку облігацій Золотої позики для всіх платників прибутково-майнового податку¹⁵⁹. Причому облігації розподілялися пропорційно його розмірам.

На початку 1924 р. голова Всеукраїнського православного синоду митрополит Пимен звертався до ВУЦВК УРСР з клопотанням про складення з обновленського духовенства обов'язків сплати Золотої позики та нарахованого прибуткового податку. Прохання про звільнення від зобов'язань владика обґрунтував так: "Ніхто з духовенства, окрім осіб, котрі володіють нерухомим майном, такого прибутку [тобто, мінімум у 450 зол. руб. — Т. Є.] не отримує. [...] Обновленське духовенство, що поставило завдання звільнення церкви від політичних авантюристів, котрі намагаються використати церкву як останню опору контрреволюції, відчуває за це економічний бойкот з боку заможніших осіб православного суспільства і для підтримки власного існування часто вимушене розпродавати вціліле рухоме майно: одяг та інше"¹⁶⁰. Однак, замість послаблення податкового тиску, циркуляр № 670 від 28.03.1924 р. уже передбачав обкладання "служителів релігійних культів (котрі особисто провадять релігійні обряди: єпископи, священники, диякони, рабини, мулли) не тільки згаданими основними окладами, але й прогресивними (за сукупністю прибутків). Згідно з цим же документом

оклади прибуткового податку за твердими ставками нараховувалися у золотому еквіваленті¹⁶¹. Крім державного податку стягувався 25%-й місцевий (так званий волосний)¹⁶². Примусова вибірка облігацій займу була скасована з 1.03.1925 р. постановою ВЦВК і РНК СРСР від 21.02.1925 р. До цього часу з платника податків стягувалася пеня "за несвоєчасну вибірку облігацій, пов'язану зі сплатою прибуткового податку та зазначенням кількості облігацій, що підлягають вибірці"¹⁶³.

Сільське духовенство, яке користувалося земельним наділом або займалося сільськими промислами, мало б сплачувати єдиний сільсько-господарський податок (згідно з інструкцією НКЮ та НКВС від 19 червня 1923 р.). Але місцеві фахівці знаходили можливості обкладати прибутковим податком і ці види діяльності. Ставки додаткової ренти на земельні ділянки з будівель, що знаходилися в користуванні священнослужителів, у деяких губерніях були збільшені порівняно зі звичайними ставками на житлові площі, сади і інші сільськогосподарські угіддя подекуди до 100%¹⁶⁴.

За неучасть у виборах і невиконання військового обов'язку, ("служителі культу", як "лишенці" не мали виборчих прав і не служили в РСЧА) також доводилося сплачувати особливий податок. Мінімальний розмір податку, наприклад, "за невиконання військового обов'язку" становив 50% обсягу податку на прибуток, але не повинен був перевищувати 20% загального прибутку платника. Отже, якщо податок на прибуток складав 81% загального прибутку, то разом з військовим сума фіскальних платежів складала 101% без урахування інших виплат.

Конституція УСРР (1927 р.) визначила духовенство як групу осіб нетрудових категорій. Відповідно, у справі сплати комірного його порівняли до осіб, що живуть на нетрудові прибутки, а це автоматично тягнуло за собою додаткові види дискримінації. Крім фіксованих податків, так званим "загальним порядком" держава постійно встановлювала одноразові, наприклад — на користь голодуючих. Також для священників існувала трудова повинність, яка, за оцінкою Д. Поспеловського, від концтабору відрізнялась лише термінами та відсутністю конвою¹⁶⁵.

Серпнева 1929 р. постанова уряду ускладнила життя духовенства у сфері соціального забезпечення. Його представників позбавили всіх видів державного страхування, у тому числі й права на безкоштовне лікування¹⁶⁶. Починаючи з 1929 р. сільське духівництво оподатковувалося повним податком на будь-яку ділянку землі, що використовувалася для ведення господарства і на цій підставі сплачувало "за квартиру" 10% від вартості будинку на рік. Навіть у випадку, коли священник мешкав у будинку який задовго до революції побудували разом з храмом на придбаній громадою землі та її коштом. Для порівняння — "трудоий люд" сплачував 1% від вартості кам'яного і 2% — дерев'яного будинку¹⁶⁷.

На початку 1930-х років рівень оподаткування духівництва знову піднявся. А завдяки повній відсутності покарання, зросли і масштаби адміністративних зловживань у сфері оподаткування священнослужителів. Як зазначалося у доповідній записці від 1 квітня 1930 р. Зінов'євського окрвиконкому до НКВС, обкладання "службовців культу" та релігійних громад у цілому різними видами податків — "улюблений метод боротьби з релігією на місцях". Адже "проведення культурно-освітньої роботи вимагає затрат енергії, краще накласти податок, невиконання якого тягне за собою суд, розірвання угоди на молитовню тощо"¹⁶⁸. Критерії нарахування податку відповідно також були довільними. Для ілюстрації наведемо один типовий приклад. Священик села Попружна Ставищанського району на Білоцерківщині скаржився до секретаріату ВУЦВК на дії районної податкової комісії. В 1928–1929 рр. він служив у селі Попружні і платив 96 руб. податку з господарства в "3 $\frac{3}{4}$ дес. землі, $\frac{1}{4}$ дес. садиби, хата, клуня, сарай, 1 коняка, 1 корова, 7 душ їдців"¹⁶⁹. Через духовний сан голови сім'ї 6 лютого 1930 р. її розкуркулили, господарство ліквідували, землю відібрали, родину вислали в Архангельську округу. Через п'ять місяців священика з сім'єю повернули назад, але працювати довелося в іншому селі. На 1930 р. ставищанська райподаткова комісія оподаткувала його в 284 руб. з 1 $\frac{1}{2}$ га землі, про яку власник "не знав навіть де вона знаходиться". Попри те, що через розкуркування і виселення священик не служив п'ять місяців, йому довелося сплатити ще 284 руб. "самообкладання" та 289 руб. культ-податку. Наступного, 1931 року, комісія оподаткувала його з розрахунку 1,64 га землі, якою він також не користувався. З розпачем чоловік запитував: "Хіба посильно мені в цей час при 6 їдцях, не користуючись ні землею, ні садибою, ні хатою — заплатити податку з самообкладання, облігацій і ін. більше тисячі руб., тоді як я від общини одержую за рік всього 700 р. зо всіх, які не єсть, галузів прибутку, причому в 1928/29 рр. я платив податку 96 руб. тоді, коли ще прибутки в мене були вищі, ... а в цьому 1931 р., коли прибутки зменшилися, бо земля узята і господарство ліквідовано, податку мені нараховано 283 руб. 90 коп. Податок і самообкладання я вніс повністю і вчасно, продавши чоботи і послідню одежу, і сім'я моя на зиму осталась боса і полуодіта. З 2-го серпня і по цей час [листопад 1931 р.] я заплати в Державу 750 руб., а ще з мене требається 425 руб. У добавок до цього 27.X.1931 р. сельрада прислала сповіщення на 1,5 центнера кабана і на 2 центнера худоби. Де ж я міг взяти кабана і худоби, коли в мене нема землі, садиби, хати, а купити на гроші це м'ясо — це тож треба около 400 руб., то хіба ж я можу заплатити в Державу 1 500 руб. за своє священство?"¹⁷⁰. Після виклику до сільради, уповноважений райвиконкому описав майно священика: "2 подушки, 1 рядно, 2 скатерки старих, черевики старі" і взяв підписку про внесення необхідної кількості м'яса у п'ятиденний термін¹⁷¹.

Загалом, прискорення темпів колективізації, сплата різноманітних податків та виконання "твердих завдань" стали чи не найбільшою проблемою повсякденного життя духовенства загалом та православного зокрема. Особливо посилилися побори в період голоду 1932–1933 рр. коли духівництво було позбавлене землі, господарства, ремісничого інструменту та практично всього особистого майна. В цьому неважко переконатися, ознайомившись з витягом з обіжника НКФ № 1000/34 від 2.03.1931 "Про порядок оподаткування молитовних будинків та служників культу" в тій частині, що регламентувала оподаткування священнослужителів. "П. 11. Оподаткування господарств служників культу сільськогосподарським податком: а) визначаючи прибутковість господарств служників культу, не можна прибутки від сільського господарства збільшувати більш ніж на 100%, порівнюючи з прибутком, вирахованим за нормами, що їх встановлено для трудових господарств; б) коли кількість прибуткових джерел від сільського господарства не збільшилася, оклад сільгосподатку зі служників культу не повинен перевищувати оклад того ж податку на 1928/29 р. більш ніж на 75%. П. 12. При оподаткування служників культу прибутковим податком за прибутки, одержані від справлення цього культу — сума вирахованого податку не повинна перевищувати оклад прибуткового податку 1928/29 р. більш як на 75%. П. 13. У разі притягнення служників культу до участі в самообкладанні, платежі з самообкладання не повинні перевищувати 100% сільськогосподарського чи від прибуткового податку"¹⁷².

Місцеве керівництво за десять років радянської влади в Україні навчилося швидко та ретельно виконувати вказівки. Але в голодні роки, коли визначення максимального обсягу натурального податку (м'ясозаготівлі та інші види продовольства) часто віддавалося на розсуд місцевих партійців, останні не завжди могли з'ясувати у вищій інстанції межі повноважень. Наприклад інспектор культів київського окрвиконкому Дрекслер 2.02.1933 р. звернувся до ВУЦВК з таємним офіційним повідомленням про обкладання "служників культу" та їхніх родин, які не мають свого господарства, "натурою" — м'ясом, зерном, птицею, яйцями і примусове стягнення безповоротних внесків [т.зв. цільового паю — *Т. Є.*] до споживчої кооперації¹⁷³. Відповіді не отримав. Коротенькою ремарочкою відгукнувся на особистий лист Дрекслера його безпосередній начальник — інспектор культів при секретаріаті ВУЦВК Г. Катунін. Він порадив "в цій справі керуватися інструкціями та постановами окрвиконкому"¹⁷⁴.

Безкарні "ініціативи" низових партійців перетворили існування священників та їхніх родин, без перебільшення, на пекло. Так, благочинний сьомої округи протоієрей М. Мисенко 7 червня 1932 р. скаржився до Чугуївського вікарного управління: "щодня тягають мене до сільради та

ображають, доводять до втрати свідомості; я прошу в Бога смерті, бо жити на світі неможливо. Якщо вже смерті, то швидко, бо за таких обставин можна збожеволіти: давай гроші, давай гроші, давай гроші..."¹⁷⁵.

За несплату податку священиків засуджували до позбавлення волі в "поправно-трудовах установ" (так званих — ПТУ) на підставі звинувачень в агітації проти радянської влади. Як це зробили зі священиком с. Мартинівка Охтирського району О. Зографським. Хворого шістдесятирічного панотця, який прослужив на парафії тридцять п'ять років, Охтирський нарсуд 1932 р. позбавив волі на 2 роки з обмеженням на три роки права мешкати на території колишніх Харківської, Сумської, Полтавської округ та ураженням в правах на 5 років. Його провина полягала в тому, що не зміг "на вимогу мартинівської сільради протягом однієї доби сплатити одномоментного [у документі — єдиновременного — Т. Є.] податку в розмірі 236 руб. 45 к. та 280 руб. на придбання облігацій. Сплатити не міг, позичити теж — 516 руб. 45 коп. — річний прибуток і фінінспекція призначила одноразовий податок — 50–60 руб."¹⁷⁶. Після засудження, багатьох священиків, відірвавши від домівок, висилали відбувати покарання у віддалені місця, а їхні сім'ї, що "склалися з трьох-п'яти душ, залишалися зовсім кинуті напризволяще, голодні, змушені жити випадковими пожертвами"¹⁷⁷. Доведені до відчаю грабунком, члени священичих родин часто накладали на себе руки. Так, як вчинила дружина священика Готаринова Сумської округи після опису через "несплату податку" сімейного майна вона отруїлася¹⁷⁸.

Окремим різновидом непрямого державного податку, на нашу думку, слід вважати і примусову передплату радянської преси: газет "Коммунист", "Вісті ВУЦВК" (Харків); "Правда", "Известия ВЦИК" (Москва); та журналів: "Религія и наука", "Атеист" тощо¹⁷⁹.

3. Побутові умови та комунальне обслуговування

Житло. Обсадження парафій та забезпечення причту житлом було тією проблемою, якою уряд Російської імперії безперервно опікувався майже все передреволюційне століття. Обраний напрямок модернізації передбачав поглиблення процесу перетворення імперії на єдину політичну націю шляхом досягнення максимального ефекту за мінімальних змін функціонування звичних інституцій. В нашому випадку переміщення тільки єпископату з кафедри на кафедру виявилось недостатньо. Глибоку основу уніфікації православної культури за "великорусским" зразком в українських парафіях мали б закласти панотці, неквапливо і систематично викорінюючи народні звичаї в церковно-релігійній практиці. Але до початку XIX ст.

уклад життя сільського священика в Україні був традиційним. "Так вже здавна було заведено, [...] що сини та зяті успадковували парафії своїх батьків"¹⁸⁰. За спостереженням А. Зінченка, ці генерації часто не виходили за межі одного села: сини цих "старосвітських" панотців та паніматок по закінченні семінарії, як правило, поверталися на батьківські парафії. Часто траплялося і так, що син сільського священика успадковував батьківську парафію не маючи закінченої семінарської освіти, але за давньою українською традицією обирався волею громади¹⁸¹. Таким чином склалися сотні, як ми тепер сказали б, духовних династій, що їх тоді "незлюбиво називали "колокольними дворянами"¹⁸². Цей перехід священицького служіння від дідів до синів і далі до онуків засвідчував нерозривність зв'язку духівництва з українською паствою і був ознакою тривалості відтворення давніх церковних традицій українського православ'я. "Весь побут села, всі його звичаї та релігійні традиції та навіть уподобання протягом генерацій робляться невід'ємною частиною побуту та ментальності цього, нібито духовно замкненого, світу сільської священичої родини"¹⁸³.

Відповідно, поколіннями формувався зворотний зв'язок між духовенством та селянами — духовний і матеріальний. Хоча в реальному житті далеко не все було так ідилічно, але принаймні стосовно помешкання священик мав певну визначеність. Наприклад, В. Липківський у своїй статті до "Подольських єпархиальних ведомостей" так описує обставини життя сільського духівництва з початку ХІХ ст.: "Поміщик, звичайно виділяв у користування причету певну кількість землі — садибної, орної й сінокісної, селяни платили за треби, начальство пильно стежило за добрим поведженням й ретельністю на службі членів причету, а в усьому решті кожен ієрей, диякон і дяк був цілком полишений самому собі й мусив виховувати й забезпечувати сім'ю й себе Бог зна якими способами. Але церковна садиба — це була його садиба"¹⁸⁴.

Запровадивши з 1808 р. обов'язкову семінарську освіту для священицтва, російський уряд через духовне відомство отримав можливість не лише призначати панотців на парафії відповідно до освітнього цензу, але й вільно переміщати їх, не беручи до уваги ні волю громад, ні відірваність місця служіння від місця знаходження родинного гнізда. Зруйнувавши таким чином патріархальність попереднього укладу життя, механізму облаштування побуту духівництва казенним коштом уряд не створив. Натомість, перекладене на суспільство, воно розтягнуло процес побудови та устаткування помешкання і садиби пересічного молодого панотця на роки, а то і на десятиліття. Фактично, ні затверджені царем 20 липня 1842 р. "Правила щодо забезпечення православного духівництва сільських парафій", ні затверджені 11 квітня 1872 р. "Правила для забезпечення земельним наділом та приміщенням причетів православних сільських

парафій 9-ти західних губерній" сподіваного комплексного вирішення проблеми не забезпечили. Незадовільним виявився і підсумок десятирічного впровадження "Положення" від 14 червня 1888 р. про заміну колишньої повинності землевласників і парафіян облаштувати приміщення для причетів православних сільських парафій на збирання поземельного збору протягом 20 років та передачу всіх справ і клопотів про забезпечення причетів будівлями від мирових посередників до духовного відомства. Недобросовісність та зловживання мирових посередників при складанні відповідних актів, які на угоду поміщикам нерідко видавали напівзруйновані приміщення за добротні, призвели до того, що велика частина сімей духівництва опинилася, за оцінкою В. Липківського, "під прокляттям ще пророка Мойсея: будинок спорудиш і не поживеш у ньому"¹⁸⁵. Переважна більшість родин духовенства в період дії "Положення" від 14 липня 1888 р., щоб облаштувати пристойні умови життя, мусила вкладати чималі власні кошти в ремонт та добудову житла. Але питання приватної власності на житлові, господарські приміщення та садибу часто формально-юридично не було вирішене. Церковні будівлі споруджувалися на казенній, громадській (надільній) або виділеній поміщиком землі і на кошти парафіян, а духовенство, несучи службу на парафіях, фактично десятиліттями просто користувалося цим майном, сподіваючись колись остаточно набути його у власність.

Тому на час встановлення в Україні радянської влади та комуністичних перетворень дієвість "прокляття пророка Мойсея" українське духівництво відчуло повною мірою. Коли статтею 32 IV розділу інструкції НКЮ про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави крім майна церков, релігійних громад і віросповідних відомств, землі, угідь і т.п. володінь, націоналізованими та відчуженими було оголошено і будинки¹⁸⁶. Відповідно до циркуляру Наркомату земельних справ від 20.11.1922 р. всі колишні церковні будинки [священічі та причетові], споруджені на колишніх поміщицьких та інших нетрудових землях, перейшли у відання Наркомзему та давалися ним в користування сільських об'єднань. А постановою ВУЦВК від 21.11.1922 р. ці будинки в першу чергу передавалися (за погодженням з окрземуправлінням та місцевими органами наркомосу) у безоплатне користування сільських рад "для задоволення культурно-просвітницьких потреб незаможного селянства: організації шкіл, хат-читалень, сільбудинків"¹⁸⁷. Відповідно до того ж таки циркулярного розпорядження НКЗС від 20.11.1922 р. церковні будинки, споруджені коштом сільських громад і на надільних селянських землях, не переходили до категорії державних земель та майна. Вони теоретично залишилися в користуванні сільського об'єднання, яке мало право ними керувати на підставі ухвали сходу¹⁸⁸.

Родини, які таким чином позбулися своїх помешкань, практично всі без винятку опинилися у скрутному становищі. Причому, абсолютно незалежно від того, хто, згідно цитованих вище документів, отримав право розпоряджатися церковним майном. У випадках, коли священники та причет замешкували церковні будинки, збудовані громадським коштом і на надільних землях, громади на загальних зборах в присутності всіх представників місцевої влади (включно з членами комнезамів) та всіх парафіян, намагалися використати своє право розпоряджатися цим майном і загальною ухвалою передавали його в користування духовенству безоплатно. Якщо з певних причин (і всупереч чинному радянському законодавству) це було неможливо, релігійні громади, укладаючи угоди на оренду та страхування храмів і богослужбового майна, одночасно вносили платню і за помешкання духовенства. Але в такому випадку місцева влада (волосні та сільські ради) встановлювала розміри сум платежу за оренду церковних будівель на власний розсуд, зовсім не рахуючись з фінансовими можливостями громад. Обсяги платежів коливалися в межах від 50 до 500 пудів (0,8–8 тис. кг.) жита за річний термін оренди помешкань, а деякі сільради висували вимогу внести орендну платню і за кілька останніх років, починаючи, наприклад, з 1919 чи навіть з 1917 року.¹⁸⁹ Крім того з 5 березня 1922 р. у фінансових розрахунках Українська республіка перейшла на курс довоєнного рубля і різні збори, міські податки, тарифи на комунальні послуги було встановлено за курсом золотого рубля¹⁹⁰. Відповідно й нарахування страхових сум за орендовані громадами храми, богослужбове майно та помешкання духівництва почали здійснювати в золотому еквіваленті¹⁹¹. Численні протести і скарги релігійних громад на свавілля місцевої влади до губернських ліквідаційних комісій та безпосередньо до наркомату внутрішніх справ УСРР мали своїм наслідком лише повсюдне позбавлення громад (як неюридичних осіб) права не тільки брати в оренду, але й збирати пожертви на внесення орендних чи страхових сум за церковні садиби і будівлі не призначені для богослужіння. Циркуляром № 283 від 5.07.1923 р. НКВС висунув вимогу переглянути всі попередні орендні та страхові угоди і переукласти безпосередньо зі священнослужителями, а суми страховок перерахувати в золотому еквіваленті¹⁹². Невиконання даного розпорядження загрожувало притягненням до кримінальної відповідальності за ст. 130 Карного Кодексу¹⁹³. З огляду на довільні критерії нарахування орендних сум, релігійні громади почали масово відмовлятися офіційно або фактично вносити орендну плату за причтові помешкання. Частина райвиконкомів розцінювала ці відмови як підставу для виселення родин священників з їхніх помешкань в адміністративному порядку в п'ятиденний термін. Центрліквідком (пізніше відділ культів)

НКВС постійно (практично до кінця 1920-х рр.) "роз'яснював" місцевим партійцям, що духовенство належить до категорії осіб вільних професій, для яких квартплата визначається обов'язковою місцевою постановою, а виселяти можна не інакше, як за ухвалою суду¹⁹⁴. Попри це виселення останніх в адміністративному порядку стало буденним явищем. Воно фактично перетворилося на самостійний різновид терору.

Тобто, виселення родин духівництва почалися практично одразу ж після оприлюднення згаданої постанови ВУЦВК від 21.11.1922 р., якою церковні будинки передавалися у безоплатне користування сільських рад "для задоволення культурно-просвітницьких потреб незаможного селянства". Вони здійснювалися силами членів місцевих райвиконкомів всупереч чинному законодавству адміністративним порядком (у 24 години), з викиданням дітей та майна просто на вулицю і без надання іншого приміщення. Чинність нотаріально засвідченої угоди (укладеної на оренду націоналізованих будинків) з місцевими виконками про оренду приміщення та виконання всіх зазначених умов з боку родини священика представниками влади до уваги не бралася. Ось типовий приклад: короткий витяг зі скарги дякона церкви села Війтівка Уманської волості та повіту Київської губернії Ф. Любанського до наркома внутрішніх справ УСРР на дії місцевого волвиконкому. 27 червня 1922 року дякон уклав з останнім угоду оренди терміном до 1 квітня 1923 р. на [...] "будинок дякона", в якому прожив 18 років. Разом з будинком і надвірними будівлями Ф.Любанський отримав 0,5 десятини садиби, та зобов'язався виконати ремонт будинку: поправити й пофарбувати дах, побілити зсередини й ззовні стіни тощо. Влітку 1922 р. ремонт вартістю 100 млн. руб. було завершено. Комісія волвиконкому визнала його відповідним умовам угоди. А 30 грудня 1922 р. сільвиконком та сількомнезам постановою № 1368/17 (всупереч чинній угоді з волвиконкомом та законодавству, яке забороняло виселяти в зимовий період) зобов'язали дяка з родиною виселитися у п'ятиденний термін, погрожуючи арештом та звинувачуючи в контрреволюції"¹⁹⁵.

При цьому, як свідчать і численні скарги сільського духовенства всіх конфесій до вищого церковного керівництва, і численні звернення останніх до ВУЦВК¹⁹⁶, і, зрештою, циркуляри НКВС до ліквідаційних комісій всіх губадмінвідділів¹⁹⁷, переважна більшість цих акцій не мала конкретної мети чи бодай практичної потреби. Після виселення духовенства будинки залишалися порожніми. Іноді вони продавалися за безцінь, але здебільшого просто руйнувалися. Ось два типові приклади. 1) Коротенький витяг зі скарги до НКВС релігійної громади і мешканців с. Боровиці Медведівського р-ну Черкаської округи на Київщині. "У селі була [...] оселя, де жив піп: хата, три повітки, погріб, колодязь, клуня —

все дерев'яне. Місцеві урядовці без відома громади розібрали все для власних потреб. [Іншу] оселю, де жив дяк: (хата, клуня, комора і повітка) теж розбирали і без торгу продавали. Інші дві церковні оселі (такі ж як перші) для другого попа і дяка так само розпродалися"¹⁹⁸. 2) Витяг з експертного висновку відділу Центрального адміністративного управління по відокремленню церкви від держави про виселення священика Тихоновича з колишнього церковного будинку в с. Черняхівці Золотоніської округи за постановою Ковалівського райвиконкому та використання приміщення під канцелярію сільради. Експерт центрального адміністративного управління НКВС Любинський формальних заперечень проти постанови райвиконкому не знайшов, проте визнав, що "в с. Черняхівці вже використані для громадських потреб три колишні церковні будинки й відібрання четвертого викликає, як засвідчують супровідні документи до справи, сильне незадоволення віруючого селянства"¹⁹⁹. З огляду на це експерт порадив залишити будинок у користуванні громади та укласти з її представниками орендну угоду на будинок.

Щоб дещо послабити потік скарг до центру, НКВС УСРР циркуляром № 73 від 1.04.1924 запропонував губадмінвідділам "пояснити підпорядкованим їм адмінвідділам, що виселення службовців культів з колишніх церковних будинків проводиться за згодою окрвиконкомів тільки в судовому порядку в таких випадках: а) потреби в приміщенні для місцевих державних і громадських установ (потреба [останніх] має бути підтверджена ухвалою загальних зборів трудящого населення) та б) порушення служителями культу умов [...], зафіксованих у самій угоді. При цьому необхідно надавати виселенцям житлове приміщення"²⁰⁰.

Наскільки ця рекомендація дисциплінувала місцевих партійців та вплинула на врегулювання проблем на місцях добре видно з типової для того часу скарги священика Свято-Михайлівської церкви с. Малої Тернівки Крижопільського р-ну (колишньої Княжої волості) Тульчинської округи Подільської єпархії Миколи Зеленецького. Юридично-консультативний відділ Всеукраїнського православного синоду [обновленського — *Т. Є.*] у супроводі відповідного клопотання надіслав її до адміністративного відділу Тульчинського окрвиконкому Подільської губернії 17.06.1924 р. — рівно через три місяці після поширення по відповідним адміністративним підрозділам цитованого вище циркулярного розпорядження НКВС № 73²⁰¹. Панотець служив на парафії з 2 серпня 1905 року. Прийняв її у запущеному стані й за допомогою громади до 1912 р. виправив всі причтові будівлі (крім клуні), потративши суттєву частку власних коштів. За 18 років було зроблено два капітальних ремонти церкви; капремонт колишньої церковної школи вартістю в 1500 руб., коштом парафіян облаштовано всі причтові будівлі. Всюди був лад: і у церкві, і у школі, і у причтових

будівлях. Парафіяни цінували його працю і до останнього часу по можливості відстоювали права священика перед місцевою владою. За що панотець був їм вдячний. Взимку 1922 р. "був виселений як собака з "попівської хати"" (всупереч наявності в нього відношення уповноваженого Подільського губуправління держмайна і землі від 25.11.1922 за № 173–2498 "О невыселении священника до особого распоряжения")²⁰². Натомість родину священика перевели до громадського приміщення (селянської хати без вікон і з пошкодженим дахом) — будинку псаломщика і надали половину оселі (іншу замешкував регент хору). Частина, яку відвели священику, являла собою кухню на земляній підлозі. А "попівську хату" віддали під трудову школу за розпорядженням Княжого волвиконкому тільки восени 1923 р. Священик зробив ремонт у новій оселі й з 18.12.1922 до 11.02.1924 там мешкав з родиною. Оскільки церковну садибу (хату з сараєм, амбаром та погребом) громада зводила власним коштом, то передала її панотцеві в безоплатне користування за службу.

Однак Крижопільський райвиконком запросив орендну плату. Священик звернувся до сільської громади, яка 17.02.1924 на перших громадських зборах в присутності голів сільради і комнезаму, і всіх парафіян підтвердила, що "хата, яку замешкує церковний причет — громадська будівля, збудована громадським коштом і на надільній землі (на вигоні), знаходиться у розпорядженні громади і по закону не підлягає обкладанню орендною платою з боку Крижопільського РВК"²⁰³. Підставою для ухвали був витяг з "Відношення Подільського губерніального відділу землевпорядкування при губземвідділі на ім'я Тульчинського окрземуправління" від 15.11.1923 за № 1782. Крім того в протоколі зазначили, що "в селі Малій Тернівці садибу священика та будинок з прибудовами перетворено на шкільну і віддано під трудову школу; колишню школу віддано під приміщення хати-читальні і під клуб. Садибу псаломщика передано в користування найбіднішим селянам, а його будинок — в безоплатне користування місцевого причету". Документ підписали не лише всі парафіяни, але й всі представники місцевої влади і комнезаму і передали 22.02.1924 до Крижопільського райвиконкому для представлення до Тульчинського окрземвідділу. Незважаючи на це, 17 березня священик з регентом отримали окладні листи на внесення в триденний термін орендної плати з 1.10.1923 по 31.03.1924. Від священика вимагалось сплатити 26 руб. 40 коп., від регента — 18 руб. 90 коп., а у випадку відмови документ передбачав примусове стягнення²⁰⁴.

Більш-менш визначену тарифну політику в комунальній сфері радянська влада почала здійснювати майже через півтора роки після переведення розрахунків на довоєнний курс. 14.09.1923 р. РНК УСРР ухвалила постанову "Про квартирну плату", чинність якої спочатку поширювалася тільки

на розрахунки тарифів для мешканців міста та поселень міського типу²⁰⁵. Згідно з цією постановою місцеві виконкоми отримали право за погодженням з об'єднаннями профспілок установлювати норми квартирної плати з одного квадратного сажня корисної для житла площі в золотому вирахуванні за курсом котирувальної комісії. Мінімальну санітарну норму для користування житловою площею РНК встановила у 2 кв. сажені для дорослого і 1.5 для дитини. Загалом на сім'ю з 3 осіб відводилося 6 кв.саж. Решту замешкуваної площі житла постановою визнали "зайвиною" і змусили власників оплачувати її в подвійному розмірі від встановленої норми. Водоток, каналізацію, електроосвітлення, центральне опалення, там де воно було і функціонувало, постанова вимагала оплачувати окремо²⁰⁶.

Розподіливши населення на категорії, РНК УСРР залишила здійснення тарифної політики на розсуд місцевих виконкомів. Так "особи, що живуть на нетрудові прибутки" мали платити від 3 до 10 руб. за кв. сажень; "особи вільного фаху (до цієї категорії належало і духівництво) так само кустарі та ремісники, що не застосовують найманої праці" мали платити від 1 до 3 руб.; а для робітників та службовців (включно з працівниками приватних підприємств) виконком мав право встановити пільгові тарифи в залежності від розміру заробітної платні (в товарних карбованцях) за поточний місяць. Згідно з документом пільгова тарифна сітка квартирної плати мала такий вигляд: а) з місячного заробітку до 3 руб. потрібно було сплачувати від 10 до 20 коп.; б) із заробітку від 30 до 50 руб. — 20–40 коп.; в) від 50 до 70 руб. — 40–60 коп.; г) від 70 до 100 руб. — 60–90 коп.; д) із заробітку в понад 100 руб. — від 90 коп. до 1.20 руб.²⁰⁷

Зміст постанови РНК УСРР від 14.09.1923 р. та розроблені місцевими виконкомом тарифи довели до відома населення українських міст і містечок через місцеву пресу та/або спеціальні оголошення. Публікацію супроводили витягом з інструкції НКВС від 16.10.1923 про застосування цієї постанови, у якому чітко визначили єдиний обов'язковий порядок розрахунку квартплати. Згідно з цим додатком розмір квартплати за кімнату чи квартиру для однієї сім'ї зі спільним господарством встановлювався відповідно до ставки особи, що відносилася до вищої по оплаті категорії. Тобто ні складання заробітку, ні розподілення площі квартири поміж окремими членами сім'ї, які отримували заробітну платню, та самостійна оплата кожним його частки житлової площі не припускалася. Навпаки, для сім'ї, у складі якої зарплатню отримували кілька осіб, вся квартплата мала встановлюватися відповідно до заробітку того члена сім'ї, у якого він найвищий²⁰⁸. На початку 1924 р. чинність цього документу поширили на націоналізовані церковні будівлі, в яких мешкало духовенство з родинами.

З огляду на строкату якість житлового фонду, міські виконкоми встановлювали тарифи на оплату житла залежно не лише від місця знаходження

та рівня благоустрою приміщень (1 розряд — кам'яні, вкриті залізом або дерев'яні, вкриті залізом/черепицею та відносно облаштовані будинки, 2 — решта помешкань), але й у відповідності з соціальним походженням мешканців. За таких умов розрахунки тарифів квартплати для духовенства (як представників категорії осіб вільних професій) суттєво коливались у межах республіки. Масштаби коливань (наскільки це можна було простежити за джерелами) були приблизно такими: Житомирщина (Бердичів) — 3–10 руб.зол.²⁰⁹; Одеса — (1 категорія — 1.75 руб.зол., 2–1.50 руб.зол.)²¹⁰. У місцевостях, де пересічна заробітна платня складала від 10 до 30 руб. як на Полтавщині (Ромни) та на Харківщині (Лозова) за помешкання 1-ї категорії сплачували — 80 коп., за 2-ї — 60 коп.²¹¹ В Херсоні — від 1 руб. до 1,80 руб.зол.²¹²; на Вінниччині — Тульчин: від 2,50 до 3 руб.зол.²¹³, Гайсин: від 2 до 1 руб.зол.²¹⁴; у Кривому Розі — від 3 до 10 руб.зол.²¹⁵.

Зі встановленням розміру квартирної плати для сільських будинків, у яких мешкала переважна більшість духовенства, визначалися, розглядаючи пропозиції губвиконкомів, протягом усього 1924 р. Останні пропонували нараховувати її в межах 25%–50% від ставок квартплати відповідного районного чи окружного міста (залежно від типу будівель), зазначаючи, що більша платня ляже непосильним тягарем для населення сільської місцевості²¹⁶. На початок 1925 р. в поселеннях сільського типу запровадили платню за житло в розмірі 50% від міських норм²¹⁷.

Однак, відносна офіційна визначеність розмірів оплати за житло практично не вплинула на масштаби зловживань повноваженнями місцевих представників радвлади й, відповідно, не покращила фінансового, соціального та психологічного становища родин духовенства ні в місті, ні в селі. Як і в попередні роки, з другої половини і до кінця 1920-х рр. відділ культів НКВС досить регулярно поширював по відповідним губернським, окружним і районним підрозділам та відділам комунального господарства таємні обіжні розпорядження та детальні пояснення до них стосовно використання церковних будинків у сільській місцевості. Як правило, в цих документах міститься детальна інформація про реальний стан справ. Вони констатували надходження до НКВС численних телеграфних клопотань та заяв зі скаргами самих священників та уповноважених релігійних громад на порушення райвиконкома чинного законодавства (та одночасно попередніх таємних директив НКВС) стосовно користування колишніми церковними будинками, та порядку виселення з них "службовців культів" навіть у випадках коли будинки для жодної культурно-освітньої або загальнокорисної потреби використати у місцевих умовах було неможливо. Після виселення приміщення довгий час залишалися порожніми, поволі руйнувалися, потім продавалися з торгів на знесення "викликаючи [...] справедливі докори на безгосподарність місцевої влади навіть з боку невіруючого селянства"²¹⁸.

Також райвиконкоми практично не виконували директив НКВС про пріоритетну передачу колишніх церковних будинків в орендне користування священнослужителям або членам релігійних громад стосовно інших приватних осіб, передаючи помешкання якраз останнім (наприклад співробітникам райвиконкомів). Постійно констатували обіжники й численні скарги на встановлення райвиконкомами набагато вищої орендної плати за ці будинки ніж було передбачено постановою РНК УСРР чи ставками, визначеними для певної місцевості.

Для уникнення подальших непорозумінь між місцевою владою і духовенством та збереження "необхідної для держави житлової площі", НКВС зазвичай висловлював кілька пропозицій: "1. Негайно перевірити, аби всі, фактично вилучені з користування релігійних громад, колишні церковні будинки були використані для культурно-освітніх потреб даного населеного пункту (школи, хати-читальні, сільбудинки тощо). Будинки, фактично вилучені, але до цього часу не використані для жодних культурно-освітніх потреб (і не буде реальної можливості їх використати в ближчий час), доцільніше передати на підставі орендної платної умови в користування окремих осіб зі складу релігійних громад. Так треба зробити і відносно тих будинків, що їх намічено вилучити, але реальної можливості використати їх зараз же після цього вилучення немає.

2. Виселення службовців культів з колишніх церковних будинків можливе тільки після відповідного вироку суду в таких випадках: а) в разі відмови уповноважених релігійної громади або службовців культів скласти з відділом місцгоспу або райвиконкомом орендну платню умову; б) у випадку порушення чинної умови з боку орендаторів, а також у разі гострої потреби в цьому будинкові для культурно-освітніх цілей; при чому після виселення службовців культів РВК мусять стежити за належним виглядом будинків.

3. Орендну плату за користування колишніми церковними будинками зі службовців культу треба стягувати в межах чинної ставки, або встановленого в даній місцевості пересічного розміру плати за оренду помешкань"²¹⁹.

У серпні 1929 р. з'явилася урядова постанова стосовно міського духовенства. Документ забороняв його представникам замешкувати державні чи муніципальні квартири, якщо сума річного прибутку перевищувала 3 000 руб. на рік і вимагав негайного виконання²²⁰. Внаслідок цього родини потрапляли у безвихідь. Приватний житловий сектор був обмежений, перенаселений і дорогий, а поселити в себе священничу родину мало хто наважувався. Населенню заборонялося надавати житло священнослужителям, а ті, хто наважувався на це, зазнавали утисків та погроз з боку місцевої влади²²¹. Щоб хоч якось забезпечити існування дружини та дітей, духовенство нерідко йшло на фіктивні розлучення.

4. Соціальна адаптація духовенства

Адміністративне заслання. Поряд з непомірним оподаткуванням, встановленням нереальних термінів сплати податку та свавіллям представників місцевої влади, — звичним явищем повсякденного життя духівництва стали адміністративні заслання. Широке застосування цього різновиду державного терору для ліквідації духовного стану започаткував ВУЦВК постановою від 6 вересня 1922 р. "з метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів". Вказана постанова дублювала російський декрет "Про адміністративне заслання" від 10 серпня 1922 р., яке здійснювали з України на територію РСФРР терміном до трьох років та проводили за узгодженням з президією ВУЦВК та ВЦВК²²². Порядок адмінзаслання уточнювала інструкція НКВС УСРР від 5 листопада 1922 р. Справи розглядала Особлива комісія при НКВС, яка складалася з представників НКЮ та НКВС на чолі з головою наркомату.

Очевидно, багато панотців, критикуючи заходи радянської влади з церковного амвона, відверто називали речі своїми іменами. Спектр проповідей був широким: від молитов за "полеглих у боротьбі з супостатами" та невинно закатованих більшовиками жертв у 1920-х роках до рішучого засудження суцільної колективізації та хлібозаготівель на початку 1930-х. Тому, "в зв'язку з НЕПом" НКВС 5.10.1923 р. (циркуляр № 390) запровадив нову редакцію договору на користування храмами та богослужбовим майном²²³ (насмілимося стверджувати, що й з огляду на затвердження XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. політики коренізації також). Від попередньої редакції 1921 р. документ відрізнявся кількома пунктами. "Не допускати: а) політичних зібрань, ворожих до радянської влади; в) роздачу, продаж, зберігання книг, брошур, листівок та різної літератури, спрямованої проти радянської влади; г) виголошення проповідей та промов, ворожих до радянської влади та її окремих представників"²²⁴. Документ став формально-юридичною підставою для фактичного переростання репресій проти духовенства в терор. Виконавчим органом обрали судову комісію Об'єднаного держполітупарвління. Створена 1923 р. (працювала до 1934 р. включно), комісія отримала право застосовувати всі види покарання за "контрреволюційні виступи" й лише за півроку діяльності провела 231 судовий процес за сфабрикованими під час вилучення церковних цінностей справами. На лаві підсудних опинилося 732 представника духовного стану, багатьом з яких винесли смертні вироки²²⁵.

Проте, незважаючи на терор, частина священства продовжувала активно виявляти свою пастирську та громадянську позицію. Так, як протоієрей Топильський з Кривого Рогу, котрий у 1925 р. під час проповідей різко

критикував заходи радянської влади на селі та закликав створювати "Селянську спілку" для захисту інтересів селян²²⁶. Інший душпастир, захищаючи гідність парафіян та свою власну, відповів голові сільради: "погрози мене не страшать, оскільки священиком я служу за переконанням, а тому не боюсь навіть самої смерті"²²⁷.

Відверте неприйняття радянської влади частиною духовенства, певна конкуренція в галузі українізації і коренізації з боку автокефального руху, та підготовка до суцільної колективізації в українському селі спонукали більшовиків посилити державний терор. До Кримінального кодексу в редакції 1927 р. включили відповідну норму закону. Стаття 54¹⁰ передбачала відповідальність "за пропаганду та агітацію, що закликала до підриву або повалення радянської влади; вчинення окремих контрреволюційних злочинів; розповсюдження виготовлення або зберігання літератури такого ж змісту"²²⁸. На підставі цього документа багатьох священиків позбавляли волі за здійснення релігійних треб, які вони мусили щоденно виконувати переважно в оселях парафіян, поза стінами закритих по селах храмів²²⁹.

З 1929 р. — за звинуваченнями "у пропаганді та агітації проти колективізації", "антирадянську агітацію" або несплату податків (часто за попередника) духовну особу, незалежно від віку, могли позбавити волі загалом до десяти років (5 років в'язниці та 3–5 років адмінзаслання)²³⁰. Такі вироки лише в лютому 1931 р. в Одесі винесли більш ніж 30 священикам²³¹. Парафіяни часто не погоджувалися з таким станом речей, й намагалися захистити свого пастиря. Так, коли в липні 1929 р. заарештували священика села Березівка Криворізької округи "колишнього петлюрівця" Колоса за засудження політики хлібозаготівель, близько трьохсот парафіян піднялися на його захист. На імprovізованому мітингу біля сільради лунали заклики до повстання²³². У таких випадках священиків арештовували разом із селянами. Доля цих в'язнів була трагічною. Ось типовий приклад: "п'ятдесятидворічний священик І. Ізмайлов, був засуджений до 5 р. позбавлення волі і 5 р. заслання за ч. 2 ст. 54¹⁰. Він відбув половину терміну в полтавському ДОПРі, щоденно працюючи на різних роботах без вихідних та платні (носив цеглу, землю, а взимку був при амбулаторії фельдшером). Потрапив туди здоровою людиною, а під час відбування покарання лікар виявив у нього міокардит і емфізему легень, потім — туберкульоз колінного суглоба. Проте його численні прохання про умовно-дострокове звільнення (на підставі наявності однієї з вказаних священиком хвороб, згідно ст. 173 Карно-процесуального кодексу редакції 1927 р.) чи бодай відтермінування покарання залишилися без задоволення. "Дозорча комісія" розглянула його справу, та відмовила у достроковому звільненні як "колишньому служителю релігійного культуру"²³³. Не впли-

нуло на долю священника й звернення (від 22.04.1932 р.) за допомогою до архієпископа Полтавського та Кременчуцького Сергія: панотець, як і сотні його колег, загинув в ув'язненні.

Зречення сану. Для родин духовенства всіх без винятку православних конфесій реалізація принципу відокремлення церкви від держави в реальному повсякденному житті означала витіснення їх не лише поза межі правового поля держави, але й поза межі суспільного буття загалом. Перетворення багатонаціональної і офіційно православної імперії на атеїстичну комуністичну націю не передбачало існування жодних автономних позадержавних (і рівною мірою позасуспільних) соціальних груп (чи то пак, відгалужень, якщо послуговуватися термінологією Х. Арендт) на кшталт старообрядницьких громад, які існували в Росії паралельно до офіційної Російської православної церкви. Слідом за К. Марксом, російські більшовики вважали, що "продукування ізольованого індивіда поза суспільством — така ж нісенітниця, як розвиток мови без індивідів, які спільно живуть та спілкуються один з одним"²³⁴. Всі так звані "непролетарські" людські елементи з "непаразитарних" чи, принаймні, "економічно корисних груп ворожого табору" під тиском диктатури пролетаріату мали пережити "прискорений процес розкладу старої психології". Опісля чого "примусово діюча організація пролетарської держави" мала їх "облікувати, зібрати, поставити на нове місце, помістити (в оригіналі — вдвинути — *Т. С.*) в нові трудові рамки"²³⁵. Відтак реалії повсякденного життя — від всеохоплюючого державного терору; утисків економічного характеру; обмеження політичних прав і свобод; матеріальної скрути; забезпечення фізичного виживання; небезпеки маргіналізації і до проблем з визначенням національної та конфесійної ідентичності в умовах комуністичної модернізації — примушували духовенство замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зрікатися духовного сану. Для глибоко віруючих людей це було вкрай непросте рішення. Адже збереження вірності своєму покликанню від моменту висвяти й до кінця життя було канонічним обов'язком клірика. Сьоме правило Халкідонського собору передбачало покарання анафемою того, хто за власним бажанням полишав служіння перед вівтарем Господнім. У дореволюційній Росії синодальним указом від 1831 р. дозволялося просити про зняття сану лише у випадку "вдівства у молодих літах" і то за умови, що молодий священник обтяжений великою сім'єю²³⁶. Особи, позбавлені священства згідно з клопотанням, мали право поступити на державну службу: диякони — лише через шість років після складення сану, пресвітери — через десять²³⁷. Про серйозність та ступінь негативізму в церковній свідомості з якою сприймалося складення сану, свідчить той факт, що за кілька місяців після ухвали 25 березня 1917 р. Тимчасовим урядом

постанови "Про скасування обмежень у правах білого і чорного духовенства і ченців, які добровільно, з дозволу духовної влади, знімають з себе духовний сан" мандатна комісія першої сесії Всеросійського помісного собору в серпні 1917 р. під час перевірки делегатських повноважень виключила зі свого складу делегата від однієї з сибірських єпархій саме з огляду на канонічні вимоги²³⁸.

Але в умовах комуністичної модернізації ситуація була винятковою загалом тому, наскільки вдалося встановити за документами, випадки відмови від духовного сану зустрічаються вже з другої половини 1922 р. Серед причин, вказаних у заявах духовенства в цей період, можна спостерегти: "Бажання бути нарівні з іншими громадянами"²³⁹; "Не бути надалі в суспільстві з попами в затемненню темного народу"²⁴⁰; "Маю в сім'ї дев'ять душ, а утримання за 8 місяців не отримував. Я стиснутий в рамках гірше ніж під пресом"²⁴¹; "З перших днів революції я побачив що буржуазія користується релігією, як знаряддям народного затемнення. Я був свідомим знаряддям в руках буржуазії"²⁴²; "Працював на ґрунті релігійної діяльності 26 років і залишив цю роботу через розчарування, в чому і розписуюсь"²⁴³; "Залишив цю роботу по причині усвідомлення дурману і розчарування"²⁴⁴; "Працював на ґрунті релігійної діяльності 16 років, залишаю цю роботу тому, що не бажаю залишатися в середовищі самодурщиків, які ссуть людську кров"²⁴⁵; "Віддавши десять років народній освіті, [через матеріальну скруту]... мусив йти туди, де міг бути хоч трохи забезпеченим. Маючи диплом про закінчення духовного закладу, я у 1920 р. став священиком. Зараз відчуваю докори сумління, що служу не тій справі та бажаю бути повноправним громадянином УСРР"²⁴⁶ тощо.

Від початку 1923 р. центральний ліквідаційний відділ НКВС намагався використати такі випадки для антирелігійної агітації і пропаганди. З цією метою він зобов'язував працівників губернських ліквідаційних комісій надсилати числа місцевих газет з публікаціями заяв священиків про відмову від духовного сану та "бажання стати членами великої трудової сім'ї радянських республік"²⁴⁷. З цього ж часу бажаючих після складення сану офіційно дозволили приймати на роботу до радянських установ, та "залучати до антирелігійної діяльності, як людей, що добре знали настрої і спосіб мислення селянства"²⁴⁸.

Але життєписів як, наприклад, у колишнього псаломщика с. Тожира (Пищевський райвиконком) Ф. Гур'єва набралось дуже небагато. Він виріс єдиним сином у дуже бідній сім'ї рибалки з восьми душ. Псаломщиком став 1910 року через те, що при церкві була земля і на ній можна було працювати. Тоді ж забрав до себе родину. З 1915 по 1918 роки воював. "Радянська влада дала можливість звести власний будинок, отримав земельний наділ на всю родину, за що щиросердно вітаю і

висловлюю свою вдячність Радянській соціалістичній республіці"²⁴⁹. Або, наприклад, життєписів, подібних до автобіографії колишнього священика церкви Всіх Святих с. Петропавлівка Павлоградської округи на Катеринославщині І. Корнюші, котрий, "ознакомившись с современной литературой и научной теорией марксизма, подверг критике свою работу как служителя культа"²⁵⁰. Отже, до семінарії колишній панотець "пішов 1909 р. [через те, що] були добрі знайомі, котрі допомогли продовжити освіту. Там у 1912–1914 рр. був редактором літературно-політичного органу середніх шкіл підпільного журналу "Наша жизнь". Потім [не зміг вступити до] Медичної академії через великий конкурс і був два місяці псаломщиком. Був на фронті 1917–1918 рр. З 1919 р. вчителював у Томанівському Вищому начальному училищі Катеринославського повіту, був членом Томанівської райради. Організовував свята, мітинги, відкривав хати-читальні; не встиг піти з червоними. Загроза мобілізації та цькування, як більшовицького агітатора, примусили мене заховатися під рясу з одного боку, а з іншого — [потреба] ділитися своїми думками з великою кількістю людей. [...] На цьому терені у мене почалося роздвоєння, в мені стало два "я": одне — хотіло вірувати, інше — критикувало "віруюче я"²⁵¹. Далі колишній панотець назвав причини відмови від сану священика: "1) життя духовенства, його невіра і свідомо експлуатація релігійного почуття народної маси, його реакційність та захланність. 2) Розкол церкви на групи — Живу церкву, Давньоапостольську, Грекоросійську — та його подальша історія почала більшою мірою витверезувати від попівства. Боротьба ворогуючих сторін почала різко та наочно виявляти неспроможність релігії, її основу — обман, вигідний тільки одному духівництву. Водночас я захопився сучасною літературою, і коли мені довелося прочитати Бухаріна "Теория исторического материализма", де наочно та переконливо доведено про надбудови на економічному базисі, критичне моє "я" остаточно перемогло моє віруюче "я", дало сили розірвати з попівством"²⁵².

Тому попри періодичні циркулярні розпорядження якими НКВС зобов'язував усі губадмінвідділи надати інформацію "про всіх осіб, що зняли з себе "священний" сан, з [...] фотографіями, коротким життєписом та зазначенням причин виходу з "духовного звання"²⁵³, реально скористатися в політичних цілях можна було лише фактами з біографії тих, хто "активно відноситься до радянської влади та веде антирелігійну пропаганду"²⁵⁴. Переважна більшість колишніх духовних осіб політичної активності не виявляла. За спостереженнями "догляду" підвідділу культів НКВС їхня суспільна діяльність була такою: "залишалися віруючими та відвідували церкву або виконували релігійні обряди; просто спокійно працювали на землі; відносилися до радвлади спокійно; знаходяться на

радянських посадах; має господарство, але одночасно бажає зробитись попом, відмовившись від посади псаломщика"²⁵⁵. Категорично непридатними для використання в антирелігійній пропаганді були біографії тих зреченців, котрі "відмовилися від сану не тому, що не вірують у Бога, а тому, що не мають таких прибутків, які раніше мали" або "відносилися до радвледи "контрреволюційно"²⁵⁶.

Тому дуже швидко стосовно соціальної адаптації колишніх священників у "великій трудовій сім'ї радянських республік" місцевим підрозділам НКВС було сформульоване застереження виявляти на місцях "суворо індивідуальний підхід і зарахування на службу застосовувати до найкращих з них"²⁵⁷. Тоді ж обіжними розпорядженнями губадмінвідділам рекомендували відновлювати "зреченців" у виборчих правах. Для цього губліквідкоми мусили "брати на облік усіх колишніх духовних осіб, надавати до виборчих комісій при губвиконкомах свої висновки стосовно останніх. А наявну інформацію використовувати для антирелігійної пропаганди, залучаючи до цієї роботи *найбільш придатних колишніх "служителів культу"* [курсив наш — Т. Є.]"²⁵⁸.

На час реорганізації апарату НКВС (перетворення ліквідаційних комісій на підвідділи культів) в жовтні — грудні 1924 р. у звітних документах наркомату з'являються оптимістичні висновки, що "служителі культу сотнями зрікаються сану та виказують бажання працювати по антирелігійній пропаганді"²⁵⁹. Проте стан справ був далеко не однозначним. Одночасно з заявою про зречення сану, колишні священнослужителі подавали клопотання про відновлення у громадянських правах. Окрліквідкоми надсилали увесь накопичений матеріал до губліквідкомів і частково оприлюднювали в журналі агітпропу губкому "Безвірник". Переважна більшість, як непридатні до пропагандистського застосування, там зберігалися по кілька років. А колишніх священників, котрі вважали що таким чином автоматично відновили свої громадянські права і в містах влаштувалися на роботу до спілок та установ, під час перших же чисток звільняли з посад. У селах, щоб отримати землю, потрібно було "приписатися до сільської громади", надавши на загальних зборах підтвердження відновлення своїх громадянських прав. Працівники губліквідкомів/підвідділів культів, з огляду на відсутність фахової підготовки, досвіду та високу плинність кадрів, у більшості випадків не порушували клопотання перед президіями губвиконкомів, а потім — перед ВУЦВК про відновлення зреченців у громадянських правах. Навіть більше: не вважали за потрібне це робити, оскільки "відповідно до п. "г" ст. 21 Конституції, обмеження у правах поширюється на церковнослужителів фактичних, а не колишніх. Останні ж, зрікаючись сану, тим самим набувають громадянські права"²⁶⁰. В листопаді 1925 р. ВУЦВК та РНК УРСР прийняли

рішення про повернення "зреченцям" політичних прав за умови наявності у них довідки про те, що останні займаються "суспільно-корисною працею". Таким чином, духовенство потрапляло у зачароване коло. Чекаючи по кілька років відновлення громадянських прав, а з ними можливості офіційно позбавитися статусу "общественного паразита" і стати частиною новостворюваного суспільства, "зреченці", опинившись без житла та засобів до існування, musiли повертатися до несення церковної служби.

З другої половини 1920-х рр. вихід з духовного сану (в тому числі й повторний) став масовим явищем. Відтак, з 1926 р. у протоколах місцевих з'їздів духовенства різних рівнів, звітах управлінських підрозділів усіх конфесій відверто констатується брак або і "відсутність нових сил, котрі бажали б працювати на ниві Божій, через тяжке матеріальне становище"²⁶¹. Але детально дослідити на документальній основі перебіг процесу світоглядних змін та фаз кризи православної ідентичності у представників духовенства, яке без перебільшення було основою структури їхньої повсякденності, практично неможливо. Через те, що відверто вказували справжні причини такого кроку як, наприклад, це зробив священник Ф. Белінський — позбавлення громадянських прав, утиски прав дітей на освіту та непомірно висока платня за неї, бажання забезпечити дітей від правових обмежень²⁶² — одиниці. В переважній більшості особових справ священників або офіційних зведених відомостей у графі причини зречення зазначалося: "причин не вказано, мотивів не з'ясовано", або: "не бажає працювати в цій галузі"; "за бажанням зректися сану та посади"; "по старости, по хворости". Стандартні формули, якими мотивує складення сану духовенство у 1927–1929 рр. такі: **"а) за власним переконанням або через розчарування:** переконався, що релігія — дурман; немає релігійного почуття; матеріалістичний погляд на речі; розчарувався; моральне незадоволення; критичне ставлення до єпископату та священства — затемнення мас під тиском архієреїв; після відбуття лагзбору переконався, що не приносить користі громаді; переконався в релігії як методі експлуатації; майже 20 років у сані священника, прагнув правди, щоб насититися нею, однак, зізнаюсь, не тільки не наситився, але й не знайшов її в релігії; переконався, що релігія побудована на брехні і обмані, існує тільки в інтересах капіталістів, як знаряддя боротьби з робітничим і селянським класами; "сів не в свої сани", не вірю в той ідеал, який проповідував, бо ніхто зі старослов'янської організації від низу до верху його не виконує, а лише виставляє напоказ; не маю від свого попівського сану ніякої користі, крім моральних образ, і не так від людей, що стали одвертими безвірниками, як від тих, що іменують себе релігійними;

б) матеріальна скрута: потрапив у духовне середовище через матеріальне становище; через малу прибутковість та усвідомлення брехні;

в) бажання приступити до трудового життя та співчуття ідеям соціалізму: дивиться гаразд до радянської влади й іноді провадить антирелігійну пропаганду; задля користі республіки та щоб бути чесним громадянином; релігія та культ гальмують проведення в житті ідей комуністичної партії; небажання йти проти заходів радвлади"²⁶³.

Попри те, що зречення духовного сану стало практично масовим явищем, точно визначити масштаби та прослідкувати його динаміку за недостатньою репрезентативністю корпусу джерел неможливо. Авторці все ж вдалося виявити певні зведені статистичні відомості. Так станом на 1.01.1925 р. на території 9 губерній України (Волинської, Донецької, Катеринославської, Київської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської) налічувалося діючих храмів — 8 178, закритих — 245; духовенства чинного — 6 213, "зреченців" — 394²⁶⁴. Станом на лютий 1925 р. зафіксовано 427 випадків зречення сану (з них священників 193, дияконів 21, псаломщиків 213 осіб) і відповідну кількість клопотань про відновлення колишніх духовних осіб в громадянських правах та внесення до списків виборців²⁶⁵. Станом на березень-квітень 1925 р. — 557 випадків, на кінець травня 1925 р. — 652²⁶⁶. За підрахунками упорядників Мартирології українських церков протягом 1927/28 рр. — 179; 1928/29 — 439; 1929/30 — близько 2000 осіб²⁶⁷.

¹ Гелнер Е., Нації і націоналізм. Націоналізм: Пер. з англ. — К., 2003. — С. 71.

² Шмеман А., протоіерей. Исторический путь православия. — Париж, 1989. — С. 470.

³ Докладніше див.: Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917–1921 рр.: український аспект// Дис... канд... іст... наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Інститут археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ. — К., 2000.

⁴ Мається на увазі показовий суд над архієпископом Катеринославським Агапітом (Вишневським), що відбувся у листопаді 1919 р. Докладніше див.: Стародуб А. Боротьба за церковну самостійність в 1917-1921 рр. та участь в ній єпископів-українців// Науковий збірник молодих вчених і аспірантів Інституту археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського. — Вип. 2. — К., 1999, — С. 336.

⁵ Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Випуск 13. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 12.

⁶ Докладніше див.: Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як геноцид// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Випуск 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 271.

⁷ Турченко Г. Ф. Перша світова війна й Українська революція під кутом зору синергетики// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Випуск XIII. — Запоріжжя, 2001. — С. 77.

⁸ Там само. — С. 78–79.

⁹ Энциклика Его Святейшества папы Льва XIII "Regum novarum" по социальной проблеме о положении рабочих/ Перевод с издательства Апостольской молитвы Ордена иезуитов. — Краков, 1939// Энциклики Его Святейшества папы Римского 1891, 1981, 1991 гг.: о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. — К., 1993.

¹⁰ Український переклад: Богдашевський Д. Блаженства Господні (Євангельська правда і „правда“ сучасного соціалізму)// Хроніка — 2000. — Рік видання IX. — Випуск 37–38. — К., 2000. — С. 578–585.

¹¹ Державний архів Російської Федерації м. Москва. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 647. — Арк. 67.

¹² Там само. — Арк. 66.

¹³ Там само. — Спр. 277. — Ч. 1. — Арк. 90.

¹⁴ Там само. — Арк. 154.

¹⁵ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей духовной власти. Сборник документов в 2-х частях. 1917-1934/ сост. М. Губонин. — Москва, 1994 — С. 110–113.

¹⁶ Докладніше див.: Євсєєва Т. Соціальна доктрина церкви як компонент конфлікту між християнським та комуністичним світоглядом у першій третині ХХ ст.: українська проєкція// Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. — Вип. I: Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем/ За заг. ред. д.філос.н. А. Колодного (гол.ред.), д.і.н. О. Реєнта, д.філос.н. П. Яроцького, д.філос.н. Л. Филипович, д.філос.н. С. Кияка, — Івано-Франківськ — К., 2008, — С. 206-214.

¹⁷ Энциклика Его Святейшества папы Римского Льва XIII "Regum novarum" ... С. 74. Молитовник. — Монастир Монахів Студійського Уставу, 1998. — 3-є видання. — С. 418.

¹⁸ Євсєєва Т. Російська православна церква 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2005 — С. 107-121.

¹⁹ Євсєєва Т. Соціальна доктрина церкви як компонент конфлікту між християнським та комуністичним світоглядом... — С. 208–209.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1071. — Оп. 1. — Спр. 72. — Ч. 1. — Арк. 55-57, 191-192. Докладніше див.: Євсєєва Т. Російська православна церква 1917–1921 рр. ... — С. 121-133.

²¹ Материализм и эмпириокритицизм. Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. — Т. 18. — С. 124–127, 130, 137–139, 356–358, 359–361, 380// Цит. за: Ленин В. И. О религии и церкви. — Москва, 1966. — С. 37–59.

²² Классы и партии в их отношении к религии и церкви. — Т. 17. — С. 433–436; Духовенство и политика. — Т. 22. — С. 80–81; Лев Толстой как зеркало русской революции. — Т. 17. — С. 206–213; Критические заметки по национальному вопросу. — Т. 24. — С. 119–123, 133–134, 143–144; Как епископ Никон защищает украинцев. — Т. 24. — С. 8–10 тощо// Ленин В. И. О религии и церкви... — С. 105–234.

²³ Критические заметки по национальному вопросу. — Т. 24. — С. 119–123, 133–134, 143–144.// Ленин В. И. О религии и церкви... — С. 128–224.

²⁴ Там само.

²⁵ ЗУ УРСР. — 1919. — № 3. — Арт. 37; Отделение церкви от государства и школы от церкви. Сб. декретов, инструкций, и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями п/отдела культов при НКВД УССР/ под общ. ред. Н. А. Черлюнчакевича. — Х., 1926. — С. 1-2.

²⁶ Бухарин Н. И. Теория пролетарской диктатуры// Избранные произведения. — Москва, 1988. — С. 15, 24. Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 37. — С. 8, 156, 468, 488.

²⁷ Бухарин Н. И. Проблема нэпа и "военного коммунизма"// Проблемы теории и практики социализма. — Москва, 1989. — С. 212.

²⁸ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. — С. 1-2.

²⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. — Київ-Львів-Дрогобич, 2006. — С. 138.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1094 — Арк. 25-35.

³¹ Там само. — Спр. 1091. — Арк. 53.

³² Там само. — Спр. 2182. — Арк. 60.

³³ Горліс-Горський Ю. Вказана праця. — С. 27, 42.

³⁴ Там само. — С. 135–136.

³⁵ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2186. — Арк. 78.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 238. — Арк. 11.

³⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2186. — Арк. 77.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — Оп. 2. — Спр. 190. — Арк. 68.

⁴¹ Там само. — Спр. 231. — Арк. 113.

⁴² Там само. — Спр. 199. — Арк. 66.

⁴³ Бурко Д. Період воєнного комунізму („Красный террор")// Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саунт-Бавнд-Брук, Н-Й., 1988. — С. 78.

⁴⁴ Там само. — С. 78–80.

⁴⁵ Там само. — С. 80–81.

⁴⁶ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 199. — Арк. 66.

⁴⁷ Там само. — Арк. 68.

⁴⁸ Там само. — Арк. 70.

⁴⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 954. — Арк. 8.

⁵⁰ Там само. — Спр. 990. — Арк. 192.

⁵¹ Там само. — Спр. 230. — Арк. 211.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. — Арк. 210.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. — Спр. 990. — Арк. 192.

⁵⁸ Там само. — Спр. 199. — Арк. 15.

⁵⁹ Там само. — Спр. 1013. — Арк. 23.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. — Арк. 43.

⁶² Там само. — Оп. 3. — Спр. 1173. — Арк. 9.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. — Арк. 10.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ О религиозных объединениях. Постановление Всероссийского центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров РСФСР// Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы. — Москва, 1996. — С. 250–261.

⁶⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 191. — Арк. 28.

⁷⁰ Там само. — Оп. 3. — Спр. 1174. — Арк. 5.

⁷¹ Там само. — Арк. 4.

⁷² Там само. — Спр. 1175. — Арк. 99.

⁷³ Там само. — Арк. 3.

⁷⁴ Лотоцкий О. Автокефалия. — Т. 1. — Варшава, 1935. — С. 22.

⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 190. — Арк. 51.

⁷⁶ Там само. — Арк. 53.

⁷⁷ Докладніше про трансформацію політичного статусу РПЦ у міжреволюційний період див.: Євсєєва Т. Російська православна церква 1917–1921 рр. ... — С. 134–152.

⁷⁸ Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и ХСРД, 1922. — 22 января. — № 26.; Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. — 2-е изд. — № 3. — 1-30 июня 1919 г. — Ст. 37.

⁷⁹ Про цивільний шлюб і про ведення актів громадянського стану. Декрет РНК УСРР 20 лютого 1919 р.// Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. — К., 1963 р. — С. 109–110.

⁸⁰ Про кладовища і похорони. Декрет РНК України 1 червня 1919 р.// Хронологічне зібрання законів. — Т. 1. — С. 126–127.

⁸¹ Там само. — С. 127.

⁸² ЦДАВО . — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 817. — Арк. 9., 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — К., 2003. — № 2 (21) 2003. — С. 36

⁸³ Сухоплюев И. Церковное контрреволюционное движение на Украине// Октябрьская революция. Первое пятилетие. 1917. — Харьков, 1922. — С. 263.

⁸⁴ ЦДАВО — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2183. — Арк. 170.

⁸⁵ Там само. — Спр. 1085. — Арк. 64.

⁸⁶ 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — К., 2003. — № 2 (21) 2003. — С. 39.

⁸⁷ ЦДАВО — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2183. — Арк. 170, Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1216. — Арк. 167.

⁸⁸ Там само. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 215. — Арк. 4.

⁸⁹ Там само. — Спр. 217. — Арк. 16.

⁹⁰ Там само. — Спр. 227. — Арк. 73.

⁹¹ Там само. — Спр. 990. — Арк. 210.

⁹² Там само. — Спр. 230. — Арк. 348.

⁹³ Там само. — Ф. 8 — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 17–24.

⁹⁴ Там само. — Спр. 226. — Арк. 14.

⁹⁵ Там само. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 4–5.

⁹⁶ Там само. — Спр. 230. — Арк. 260.

⁹⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1097. — Арк. 15.

⁹⁸ Там само. — Спр. 1085. — Арк. 64.

⁹⁹ Там само. — Спр. 2183. — Арк. 179.

¹⁰⁰ Там само. — Арк. 237.

¹⁰¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 191. — Арк. 15.

¹⁰² Там само. — Арк. 16.

¹⁰³ Там само. — Спр. 227. — Арк. 5.

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 56.

¹⁰⁵ Там само. — Арк. 108–110.

¹⁰⁶ Там само. — Спр. 228. — Арк. 43.

¹⁰⁷ Там само. — Спр. 191. — Арк. 4.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 243. — Арк. 1.

¹⁰⁹ Там само. — Спр. 202. — Арк. 114–116.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 199. — Арк. 172.

¹¹¹ Там само. — Спр. 199. — Арк. 173.

¹¹² Там само. — Спр. 990. — Арк. 209.

¹¹³ Там само. — Спр. 231. — Арк. 89.

-
- ¹¹⁴ Там само. — Спр. 234. — Арк. 145–145.
- ¹¹⁵ Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. — Х., 1998. — С. 10.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 107. — Арк. 105.
- ¹¹⁷ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2189. — Арк. 194.
- ¹¹⁸ Там само. — Спр. 2191. — Арк. 38.
- ¹¹⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 190. — Арк. 100.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 12. — Арк. 5.
- ¹²¹ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2189. — Арк. 194.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ Там само. — Спр. 1085. — Арк. 135; Вестник Советской Юстиции. — Х., 1922. — № 5-7; Бюлетень НКЮ. — 1922.
- ¹²⁷ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2186. — Арк. 82.
- ¹²⁸ Там само. — Спр. 2193. — Арк. 27.
- ¹²⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1097. — Арк. 44.
- ¹³⁰ Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства. Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций и циркуляров и т.д. с разъяснениями V отдела НКЮста РСФСР/ Под ред. П. А. Красикова. — Изд. 2-е. — Москва, 1924. — С. 163.
- ¹³¹ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2194. — Арк. 219.
- ¹³² Там само. — Оп. 2. — Спр. 223. — Арк. 126.
- ¹³³ Там само. — Спр. 193. — Арк. 8.
- ¹³⁴ Там само. — Спр. 227. — Арк. 101.
- ¹³⁵ Там само.
- ¹³⁶ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1175. — Арк. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 187.
- ¹³⁷ Там само. — Арк. 15, 30, 65, 65.
- ¹³⁸ Там само. — Арк. 22, 24, 58, 71.
- ¹³⁹ Там само. — Арк. 39, 42, 44, 47, 80, 81, 82, 83, 84.
- ¹⁴⁰ Там само. — Арк. 35,
- ¹⁴¹ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁴² Там само. — Арк. 94.
- ¹⁴³ Там само. — Арк. 96.
- ¹⁴⁴ Там само. — Арк. 98, 117.
- ¹⁴⁵ Там само. — Арк. 120, 121, 122.

¹⁴⁶ Там само. — Спр. 1174, 1175.

¹⁴⁷ Про релігійні обряди і виконання закону божого в радянській школі. Постанова Народного Комісаріату освіти України (4 лютого 1919 р.)// Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів/ Упорядники Б. О. Лобовик і Р. С. Приходько. — К., 1979. — С. 205.

¹⁴⁸ Про духовні училища і семінарії. Постанова Народного Комісаріату освіти України (15 лютого 1919 р.)// Про релігію і атеїстичне виховання... — С. 205–206.

¹⁴⁹ Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930 рр. — Тернопіль, 2005. — С. 44.

¹⁵⁰ Кодекс законів про народну освіту УСРР. Затверджений постановою ВУЦВК (22 листопада 1922 р.)// Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. — 1922. — № 49. — Арт.729.

¹⁵¹ Криворіжжя: більшовизм проти православ'я (1920-1930): Збірник документів і матеріалів. — Кривий Ріг, 2005. — С. 34.

¹⁵² ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 218. — Арк. 45.

¹⁵³ Там само. — Спр. 227. — Арк. 95.

¹⁵⁴ Там само. — Спр. 218. — Арк. 42–43.

¹⁵⁵ Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 1920–1930-х рр.// З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1998. — № 1 /2 (6 /7). — С. 249.

¹⁵⁶ ЦДАВО. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1216. — Арк. 121.

¹⁵⁷ Там само. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 192. — Арк. 7.

¹⁵⁸ Там само. — Спр. 227. — Арк. 71.

¹⁵⁹ Там само. — Арк. 70.

¹⁶⁰ Там само. — Арк. 71.

¹⁶¹ Там само. — Спр. 218. — Арк. 72. Вестник финансов. — 1924. — № 31.

¹⁶² ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 218. — Арк. 73, 74, 75, 76, 77, 78.

¹⁶³ Там само. — Спр. 954. — Арк. 61.

¹⁶⁴ Там само. — Арк. 52.

¹⁶⁵ Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. — Москва, 1996. — С. 269.

¹⁶⁶ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 7. — Спр. 179. — Арк. 269.

¹⁶⁷ Там само. — С. 269 — 270.

¹⁶⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 178. — Арк. 24.

¹⁶⁹ Там само. — Спр. 179. — Арк. 30.

¹⁷⁰ Там само. — Арк. 37.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Та само. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 118. — Арк. 47-48.

-
- ¹⁷³ Там само. — Спр. 128. — Арк. 103.
- ¹⁷⁴ Там само. — Арк. 101, 102.
- ¹⁷⁵ Там само. — Оп. 7. — Спр. 177. — Арк. 30.
- ¹⁷⁶ Там само. — Арк. 91–92.
- ¹⁷⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 144, 254.
- ¹⁷⁸ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20і рр. — К., 1999. — С. 265.
- ¹⁷⁹ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1085. — Арк. 125.
- ¹⁸⁰ Гарба В. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації. 1917 — 1919. Исторична монографія та спогади сучасників). — Кліфтон, 1970. — С. 30, 31.
- ¹⁸¹ Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита В. Липківського. — К., 1997. — С. 55, 59.
- ¹⁸² Докладніше див.: Приходько В. Під сонцем Поділля: Спомини. — Львів, 1931. — 250 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1-3. — Варшава, 1932 — 1934. Єфремов С. О. Про дні минулі (Спогади). — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 317. — Спр. 54. Гарба В. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації. 1917-1919. Исторична монографія та спогади сучасників). — Кліфтон, 1970 — 167 с.
- ¹⁸³ Гарба В. На золотій ниві Поділля ... — С. 31, 32.
- ¹⁸⁴ Липковский В. К истории причтовых помещений// Киевские епархиальные ведомости. — 1899. — № 18. — 16 сентября. — Часть неофициальная. — С. 690-711. КЕВ № 19. — 1 октября. — С. 740-759/ Цитату наведено за: Зінченко А. Визволитися вірою. — С. 118.
- ¹⁸⁵ Там само. — С. 119.
- ¹⁸⁶ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 38.
- ¹⁸⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 225. — Арк. 3.
- ¹⁸⁸ Там само. — Арк. 42.
- ¹⁸⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2194. — Арк. 229.
- ¹⁹⁰ Там само. — Оп. 2. — Спр. 518. — Арк. 205.
- ¹⁹¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2186. — Арк. 108.
- ¹⁹² Там само. — Спр. 2183. — Арк. 170.
- ¹⁹³ Там само. — Спр. 2186. — Арк. 108.
- ¹⁹⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 42–49.
- ¹⁹⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2189. — Арк. 24.
- ¹⁹⁶ Там само. — Спр. 1085. — Арк. 321. Там само. — Оп. 2. — Спр. 191. — Арк. 4, 6.
- ¹⁹⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 191. — Арк. 8. Там само. — Спр. 225. — Арк. 39, 42; Спр. 227. — Арк. 42–49; Спр. 946. — Арк. 15.

-
- ¹⁹⁸ Там само. — Спр. 218. — Арк. 201.
- ¹⁹⁹ Там само. — Спр. 225. — Арк. 39.
- ²⁰⁰ Там само. — Спр. 191. — Арк. 8.
- ²⁰¹ Там само. — Спр. 224. — Арк. 1, 3.
- ²⁰² Там само.
- ²⁰³ Там само.
- ²⁰⁴ Там само.
- ²⁰⁵ Збірник У законень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України 20.10.1923. — Ч. 34. — Відділ 1. — Арт. 493. — С. 1061. Вісті ВУЦВК. — 29 вересня 1923 р.
- ²⁰⁶ Там само.
- ²⁰⁷ Там само. ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 518. — Арк. 10.
- ²⁰⁸ Там само. — Арк. 134.
- ²⁰⁹ Там само. Арк. 10.
- ²¹⁰ Там само. — Арк. 136.
- ²¹¹ Там само. — Арк. 127.
- ²¹² Там само. — Арк. 146.
- ²¹³ Там само. — Арк. 181.
- ²¹⁴ Там само. — Арк. 190.
- ²¹⁵ Там само. — Арк. 199.
- ²¹⁶ Там само. — Спр. 519. — Арк. 23.
- ²¹⁷ Там само. — Арк. 51.
- ²¹⁸ Там само. — Спр. 946. — Арк. 15.
- ²¹⁹ Там само.
- ²²⁰ Поспеловский Д. Вказана праця. — С. 270.
- ²²¹ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 7. — Спр. 179. — Арк. 269.
- ²²² ЗУ УСРР. — 1922. — № 39. — Арт. 586.
- ²²³ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2183. — Арк. 237.
- ²²⁴ Там само.
- ²²⁵ Цыпин В. протоиерей. История Русской православной церкви 1917-1990. — Москва, 1997. — С. 90.
- ²²⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2318. — Арк. 9.
- ²²⁷ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 171. — Арк. 22.
- ²²⁸ Кримінальний кодекс Української СРР 1927 р. Особлива частина// Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика/ За ред. В. Т. Маляренка — К., 1997. — С. 24.

-
- ²²⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 171. — Арк. 83-84.
- ²³⁰ Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917—1941. — Луганськ, 2000. — С. 131.
- ²³¹ Киридон А. Час випробування ... — С. 254.
- ²³² ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2994. — Арк. 160.
- ²³³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 171. — Арк. 83.
- ²³⁴ Бухарин Н. И. Экономические категории капитализма в переходный период// Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — Москва, 1989. — С. 152.
- ²³⁵ Бухарин Н. И. "Внеэкономическое " принуждение в переходный период// Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — Москва, 1989. — С. 162–163.
- ²³⁶ Цыпин В. протоиерей, Церковное право. Курс лекций. — Москва, 1994 — С. 172. Каноны или Книга Правил Св. Апостолов, Св. Соборов Вселенских и Поместных и Св. Отец. — Монреаль, 1974.
- ²³⁷ Цыпин В., Церковное право. — С. 179.
- ²³⁸ Деяния Священного Собора Российской Православной Церкви 1917-1918 гг. — Москва, 1994. — Т. 1. — С. 185.
- ²³⁹ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 13.
- ²⁴⁰ Там само. — Спр. 2191. — Арк. 14.
- ²⁴¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 252. — Арк. 3.
- ²⁴² Там само. — Спр. 252. — Арк. 15.
- ²⁴³ Там само. — Арк. 16.
- ²⁴⁴ Там само. — Арк. 18.
- ²⁴⁵ Там само. — Арк. 19.
- ²⁴⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 16.
- ²⁴⁷ Там само. — Арк. 11.
- ²⁴⁸ Там само. — Арк. 11; ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1772. — Арк. 13.
- ²⁴⁹ ЦДАВО — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 252. — Арк. 20.
- ²⁵⁰ Там само. — Арк. 40.
- ²⁵¹ Там само. — Арк. 41.
- ²⁵² Там само.
- ²⁵³ Там само. — Спр. 199. — Арк. 23.
- ²⁵⁴ Там само. — Спр. 252. — Арк. 35.
- ²⁵⁵ Там само.
- ²⁵⁶ Там само. — Арк. 36, 37.
- ²⁵⁷ Там само. — Спр. 199. — Арк. 23.
- ²⁵⁸ Там само. — Арк. 38.

²⁵⁹ Там само. — Спр. 193. — Арк. 26.

²⁶⁰ Там само. — Спр. 230. — Арк. 7.

²⁶¹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 262. — Арк. 42.

²⁶² Там само. — Оп. 2. — Спр. 252. — Арк. 44.

²⁶³ Там само. — Арк. 49-219; Оп. 3. — Спр. 1174. — Арк. 2, 3, 6, 7, 17, 19, 20, 23; Спр. — 1175. — Арк. 74, 131.

²⁶⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 190. — Арк. 52.

²⁶⁵ Там само. — Спр. 193. — Арк. 95.

²⁶⁶ Там само. — Арк. 113.

²⁶⁷ Мартирологія Українських церков у чотирьох томах// Т. 1. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України /Упорядники О. Зінкевич, О. Воронин — Торонто–Балтимор, 1987. — С. 1031.

Розділ XI

НОВА БУРЖУАЗІЯ В УМОВАХ НЕПУ

У березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) В. Ленін змушений був перейти до нової економічної політики. Була надана обмежена свобода торгівлі, легалізовані ринок і приватнопідприємницька ініціатива.

Після прийняття відповідних рішень Раднаркомом РРФСР уряд УСРР також видав цілу низку декретів і постанов ("Про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу сільгосппродуктів, фабрично — заводських і кустарних виробів", "Про оренду промислових підприємств", "Про державні підряди і поставки" і т.д.), які легалізували приватний ринок і підприємницьку діяльність громадян¹.

Основним джерелом формування нової буржуазії була дрібнотоварна економіка, представники якої — дрібні товаропродуценти — були тісно пов'язані з ринком. Другим за значенням джерелом став державнокапіталістичний уклад. Використання державою ринкових методів господарювання в націоналізованих "командних висотах" призвело до появи в середовищі підприємців великого числа орендарів і концесіонерів держпідприємств, комісіонерів, посередників, маклерів, контрагентів — різного роду постачальників, підрядчиків, комівояжерів тощо². Відбувалося зростання нової буржуазії з приватногосподарським укладом (він частково зберігався в Україні і в роки воєнного комунізму) за рахунок збільшення чисельності приватновласницьких торгово-промислових підприємств і фірм вже функціонуючими непманами, відкриття нових приватнокапіталістичного типу закладів, контор, оптових складів, заїжджих дворів і готелів, підприємств побутового обслуговування. Істотну роль відіграв тіньовий сектор економіки (лжекооперація, лихварство, контрабанда, безпатентна торгівля, таємне посередництво, маклерство і т.п.), який "постачав" до лав нової буржуазії не тільки функціонуючих підприємців, що ухилялися від сплати непомірних податків, але й "кадри" напівлегальних ділків чорної біржі.

Дослідники приватного капіталу наводять вельми суперечливі оцінки масштабів нелегальної сфери приватнокапіталістичного сектора. Якщо брати до уваги орієнтовні підрахунки Ю. Ларіна, що відносяться до середини 20-х рр., то в сфері промислового виробництва чисельність представників приватного капіталу повинна була в два рази перевищувати чисельність офіційно зареєстрованих підприємців капіталістичного типу³. Згідно з орієнтовними даними іншого дослідника приватного капіталу І. Мінгуліна, за своїми розмірами нелегальний приватний капітал мав у

2–3 рази бути більшим, ніж легальний⁴. Але в тому ж своєму дослідженні автор надалі різко зменшує замасковані форми приватнопідприємницької діяльності, "доводячи" їх питому вагу до 15–20% від рівня легально функціонуючого приватного капіталу⁵.

На наш погляд, назвати навіть приблизні дані про масштаби нелегального підприємництва, яке характеризувалося надзвичайною рухливістю та нестійкістю функціонування, навряд чи є можливим.

Серед представників нової буржуазії можна виділити три групи осіб. До першої слід віднести колишніх підприємців. До другої — осіб, які за власним бажанням вирішили скористатися новими можливостями, що відкривав неп, і стати підприємцями. Нарешті, третю групу становили особи, що під тиском несприятливих життєвих обставин були вимушені зайнятися підприємницькою діяльністю, щоб заробити собі на прожиток. Серед останньої категорії т.зв. "вимушених" підприємців було чимало домогосподарок, колишніх червоноармійців, скорочених службовців, безробітних і т.д.⁶

Соціально-професійний склад нової буржуазії був неоднорідним. Серед представників торгової групи непманів, за даними обстеження, проведеного губкомвнутриорганами, у 1925 р. частка колишніх (дореволюційних) торговців складала тільки 16%. Понад чверть (28%) усіх торговельних закладів належала службовцям. 20% торгових підприємств володіли селяни, 10% — колишні робітники. 18% всієї кількості приватних торговців склали домогосподарки, 4% — учні, ще 4% — особи вільних професій⁷. За роки непу у соціально-професійному складі підприємців відбулися певні зміни. За даними торгового обстеження 1927 р., у складі торгової буржуазії крамарів, що займалися торговою діяльністю ще в дореволюційний період, було понад 1/3 (35,1%). Ще 16,1% склали колишні торгові службовці. Селян нараховувалося 10, 2%, робітників — 7%, кустарів і ремісників — 3,1%, службовців — 6,4%, хатніх господарок — 10,1%, учнів, осіб вільних професій та військовослужбовців — 3,7%, інших — 8,2%⁸.

Іншими словами, ці дані свідчать, що для 2/3 (64,9%) приватних крамарів торговельне підприємництво стало дійсно новим видом занять. "Старі" кадри (35,1%) у складі нової буржуазії склали її соціальне ядро. Це були представники переважно нижчих шаблів старої дореволюційної торгової буржуазії, які в умовах непу змогли повернутися до свого попереднього заняття.

Так, у Харкові восени 1921 р. поновила свою діяльність фірма братів Г. та Й. Лішбергових "Металлокраска", заснована 1914 р. Її обіг в середині 1920-х рр. досяг 1 млн. руб.⁹ Відновив свою діяльність і колишній харківський купець 1-ї гільдії, а в роки непу — великий крамар VI розряду Б. Добромислов¹⁰. З 1922 р. почала функціонувати в Полтаві приватна торгова

фірма, що була заснована ще у 1870 р. Вона належала Симону Антоновичу та Василю Симоновичу Литвинам. Фірма мала свої відділення в інших містах, її обіг складав понад 1000 червінців на місяць. Серед підприємців Полтави фірма користувалася неабияким авторитетом, а її власників вважали за таких, що володіли чималими капіталами¹¹. У м. Новогеоргієвську (Катеринославської губернії) діяла фірма мануфактурної торгівлі, що була заснована П. Пановим — колишнім лісопромисловцем, Н. Машковичем (в минулому — співвласник пароплавного товариства "Надійний") та братами А. і Я. Коробковими. Фундатори цієї фірми користувалися доброю репутацією та довірою серед місцевих ділових кіл¹².

Інформація торгових обстежень показує, що відбулося помітне зростання прошарку старих комерсантів у складі торгової буржуазії. Не витримавши нецивілізованих неспівських умов торгово-підприємницької діяльності, жорсткої конкуренції та важкого податкового пресінгу, чимало новоявлених крамарів з числа новачків (особливо з групи "вимушених" підприємців), покинули торгівлю, перейшовши до інших соціальних груп. Їхнє місце часто займали вихідці зі старої буржуазії, які виявилися більш адаптованими до торгової діяльності в нових умовах, мали необхідний досвід і знання, а також потрібні ділові зв'язки в радянських господарчих органах (де працювало чимало колишніх підприємців). Цим може бути пояснено зростання частки дореволюційних крамарів у складі торгової групи нової буржуазії України у другій половині 20-х рр.

Слід також зазначити, що частка представників старої буржуазії серед непманів — торговців України була суттєво вищою, ніж у сусідній РРФСР та по СРСР у цілому. Якщо в УСРР таких було 35,1%, то в РРФСР — 25,1%¹³. Це пояснюється тим, що в Україні, на відміну від сусідньої Росії, націоналізація приватної торгівлі в роки воєнного комунізму не була повністю здійснена, а тому краще збереглися "кадри" дореволюційних торговців, які зуміли поновити діяльність упродовж 1920-х рр. Значно нижчою серед торговців-непманів України у порівнянні з сусідньою Росією була питома вага селянства, що пояснюється специфікою менталітету українського селянина, його досить стриманим ставленням до торговельної діяльності.

Іншими були джерела комплектування промислової групи нової буржуазії України. На відміну від торговельної сфери, у промисловості основним контингентом нових підприємців були колишні власники промислових підприємств. Колишні власники підприємств переважали серед 40,1% приватних орендарів державних промислових підприємств в УСРР на початку 1922 р.¹⁴ На жаль, у такому важливому для дослідника цього питання документі, як доповідь бюро орендної промисловості про наслідки орендної кампанії в УСРР за жовтень 1921 — березень 1922 р.

вказана лише загальна питома вага "приватних осіб і колишніх власників" серед інших категорій орендарів підприємств без розподілу на окремі групи колишніх власників і контингенту новоявлених підприємців-орендарів. Більш диференційованими у цьому плані є відомості про контингент приватних орендарів в окремих губерніях УСРР на початку 20-х рр. Так, наприклад, у Київській губернії серед приватних орендарів державних підприємств частка колишніх їх власників сягала 95%, Катеринославській — 71%, Одеській — 81%, Харківській — 74,5%, Волинській — 49%¹⁵.

Враховуючи ту обставину, що по найбільш розвинених в індустріальному відношенні губерніях колишні власники абсолютно переважали в масі приватних орендарів, можна зробити висновок, що по УСРР в цілому ця категорія підприємців теж була найбільшою серед приватних орендарів. До речі, по всій радянській державі в цілому приватні особи склали 50% всіх орендарів держпідприємств (з них 26% — це колишні власники)¹⁶.

Серед контингенту приватних орендарів з числа колишніх власників зустрічаються імена відносно великих підприємців. Зокрема, у Луганську з 1922 до 1926 р. свій колишній трубопрокатний завод, збудований у 1916 р., орендував підприємець К. Попов. Кількість працюючих на заводі за вказаний період зросла з 137 осіб до 395, а вироблена продукція обчислювалась мільйонами рублів¹⁷. У Ромнах і Ніжині дві діючі фабрики з виробництва махорки з кількістю працюючих робітників відповідно 107 та 249 чоловік орендувалися колишніми власниками братами Б. та А. Айзенбергами, а в Лубнах махоркову фабрику зі 159 робітниками орендували її власник Лифшиць та його компаньйон Вигдарчик¹⁸.

Проте, великих приватних орендарів було небагато, основна маса орендарів експлуатувала невеличкі підприємства, переважно харчової та легкої промисловості, з амортизованим, як правило, обладнанням.

Денаціоналізація (починаючи з лютого 1922 р.) частини дрібних і середніх промислових підприємств та передання їх до рук колишніх господарів також помітно збільшила відсоток колишніх власників серед представників промислової групи нової буржуазії. Враховуючи ту обставину, що націоналізація частини середніх (а подекуди й великих) підприємств в УСРР не була повністю завершена до початку непу, і що не націоналізовані підприємства залишилися в руках колишніх господарів, то слід визнати, що серед промислової групи непманів більшість склали дореволюційні (дрібні, середні) промисловці.

Таким чином, наведений матеріал дозволяє зробити такий висновок: якщо серед представників торгової групи нової буржуазії, яка була найбільшою за чисельністю, помітно переважали особи, для яких торгове

підприємництво у роки непу стало дійсно новим самостійним заняттям, то у складі промислової групи явно домінували підприємці — колишні власники промислових підприємств. Вихідці із старої (дореволюційної) буржуазії (переважно з її нижчих шаблів) утворили свого роду соціальне ядро нової "радянської буржуазії".

Ситуація, яка склалася в країні після більшовицької революції 1917 р., надто негативним чином вплинула на процес становлення нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності взагалі. По-перше, внаслідок ліквідації старої буржуазії (і, передусім, верстви найбільших "капітанів" індустрії, "акул" банківської справи та комерції) зник той освічений і загалом цивілізований (європеїзований) шар спадкових підприємців, який у дореволюційний період був носієм підприємницьких традицій, професіоналізму та етичних норм. (При цьому не треба ідеалізувати і надто переоцінювати міру укоріненості підприємницької традиції в дореволюційному суспільстві). Як наслідок цього, "розпався зв'язок часів" між дореволюційним і "непівським" поколіннями підприємців, стався безпрецедентний в історії розрив культурно — етичних традицій вітчизняного підприємництва. По-друге, у нових, специфічних порівняно з дореволюційними часами, соціокультурних, політичних та економічних умовах фактично виникла нова генерація підприємців (і в цьому відношенні термін "нова буржуазія" вдало відображає якісну її відмінність від старої — дореволюційної), яка в масі своїй була аномічною, не "обтяженою" традиційними нормами підприємницької професійної етики і соціальними цінностями. Нове соціальне утворення — верства непманів, виявилось значною мірою маргіналізованим (особливо у соціокультурному відношенні). Непмани виявилися недостатньо підготовленими до виконання соціальної ролі та функцій, зумовлених статусом підприємця.

Характеризуючи морально-психологічну атмосферу "всезагальної аномії", що в часи непу огорнула Україну, відомий український прозаїк І.Сенченко зазначав: "Спекуляція і голос наживи підвели чоло. Нова психологія народилась... "Піймали? Прокрався? Дурень, бо погано кінчики поховав", — і ні слова осуду. Кожен на його місці зробив би так. Закон такий: кожен краде, росте на спекуляції, крадіжці і байдуже закурює цигарку, почувши про чийсь провал. Це якась пристрасть до наживи, до грошей, до власності, до всього того, що дає матеріальний добробут"¹⁹. Сучасник непу, дослідник приватної торгівлі Ц. Крон зазначав: "Це був період непівського учадіння, період "розбазарювання" державного майна, період розкрадань і пограбувань, період, що створив гучні судові процеси і гучну славу непівським героям"²⁰.

Інший спостерігач мусив констатувати: "неп насичений особливого роду кримінальним елементом, що ...намагається свій "успіх" засновувати

на всіляких трюках, на обмані, балансує на межі "злочинного" та незабороненого"²¹.

У кінцевому рахунку такий стан речей був наслідком негативної і цілеспрямованої селекції складу суспільства, що відбулася на класово — ідеологічній основі за роки революції та воєнного комунізму²². Вона призвела до того, що в нових умовах старі етичні норми девальвувалися передусім серед самих непманів. Характерним явищем стало практично повне зникнення позитивної соціальної компліментарності в соціально-атомізованому середовищі новоявлених підприємців. Значного поширення отримали такі явища, як зловживання довір'ям, невиконання взятих за контрактом зобов'язань, різного роду шахрайства, фальсифікація, обман, більш ніж індіферентне ставлення нових підприємців до власної ділової репутації (що було наслідком втрати власної соціальної ідентичності в умовах радянської дійсності), депрофесіоналізація підприємницької діяльності і т.д. Славнозвісне дореволюційне "купецьке слово" — гарант чесності проведення підприємницьких операцій тепер надовго "кануло в Літу". На процес девальвації довір'я та етичних норм у середовищі непманів звертали увагу сучасники²³.

Сучасники непу, навіть ті, що співчутливо ставилися до діяльності новоявлених підприємців, несхвально відзивалися про непманів і методи їх діяльності. Так, один із сучасників непу — відомий російсько-американський соціолог П. Сорокін, що безпосередньо спостерігав процес формування нової буржуазії, в негативному світлі охарактеризував її як "поки що спекулятивну, шакаловидну, хижу, непродуктивну, але архііндивідуалістичну, повнокровну і нічого спільного не маючу зі старою "імпотентною буржуазією", нову буржуазію, яка збила капітали шляхом грабінництва, націоналізації, реквізиції, комунізації, шахрайства, обману і спекуляцій, абсолютно не сприйнятливую до комуністичної фразеології"²⁴. Російський вчений — економіст-емігрант І. Кон (1926р.), співчуваючи в цілому непманам — підприємцям, вимушений був визнати, що "цей соціальний тип" йому також "малосимпатичний"²⁵. Ще один очевидець процесу становлення нової буржуазії, досить відомий в 20-ті рр. публіцист, що був близьким до зміновіхівців, І.Лежнев у своїх нарисах (1923 р.) як "найбільш відштовхуючу рису" нової буржуазії відмічав її "ненаситне хижацтво, спекуляцію, звірину жадібність, шалений інстинкт накопичення"²⁶.

Специфічні умови більшовицької держави, багато в чому зумовили негативні сутнісні риси буржуазії, що народжувалася. У цьому відношенні праві ті дослідники, сучасники непу, які стверджували, що непмани були породженням потворного режиму безправ'я, адміністративного свавілля і класової юстиції, який зберігся у повній недоторканності в умовах непу²⁷.

Непмани завжди залишалися постійним об'єктом численних карикатур, "незмінними героями" злісних епіграфів, сатиричних фейлетонів, віршів. "Влада зробила все, щоб окарікатурити образ підприємців в очах народу. Ця пропагандистська акція мала успіх. Безглузда фігура товстої людини у фраці і котелку з сигарою стала неодмінним атрибутом численних театралізованих процесій", — зазначає один із сучасних дослідників непу²⁸.

Свою руку до створення спрощеного негативного образу політично небезпечного та морально неповноцінного класового ворога в особі непмана доклали відомі радянські письменники, — М. Зощенко, І. Ільф і Є. Петров, В. Маяковський, Д. Бедний.

Однак, всупереч зусиллям офіційної пропаганди, а також "пролетарської літератури", сприйняття образу непмана як однозначно негативного у суспільній свідомості не було домінуючим. Упродовж 1920-х років менталітет не лише "простої радянської людини", але й "освічених" верств був надзвичайно мозаїчним і фрагментарним²⁹. Неоднаковими були й сподівання, які різні верстви населення пов'язували з появою "нових підприємців". Внаслідок цього сприйняття образу непмана — підприємця в радянському суспільстві тривалий час мало переважно амбівалентний, двоїстий та суперечливий характер.

Спектр сприйняття непмана різними верствами та групами населення був надто широким: від його демонізації та нігілістичного неприйняття до героїзації. Для керівника РКП(б) Г. Зінов'єва "нова буржуазія... — це новий вид туркестанської лихоманки", живе уособлення соціального зла, яке до певного часу не можна було знищити. Але чимала частина інтелігенції, насамперед ліберально настроєної, пов'язувала з непманами певні надії³⁰. Звичайно, що і в цьому середовищі не було повної єдності поглядів. Для деяких з інтелігентів непман був втіленням ніцшеанської "волі до життя", "новою людиною — звіросильною та агресивною". Для інших — щось на зразок американських колоністів ХІХ ст., які освоювали величезний північноамериканський континент³¹.

Різне сприйняття образу непмана було і в середовищі робітників та селянства. Так, чорнороб з Донбасу Р. Думенко у листі до М. Калініна (1927 р.) висловлював думку, що функціонування приватної торгівлі та промисловості є корисним для суспільного розвитку, зокрема для покращення роботи кооперативної торгівлі і суспільного виробництва³². Деякі з безробітних Дніпропетровська (1926 р.) пов'язували з розвитком непу і приватного підприємництва ліквідацію безробіття в країні. Вони сподівалися, що непмани спроможні відбудувати індустрію³³. Проте, чимало робітників досить негативно та упереджено (а інколи і з ненавистю) ставилися до самого інституту приватного підприємництва та непманів. Досить показовим у цьому відношенні є лист робітника

З. Тьомкіна, адресований Й. Сталіну (квітень 1927 р.): "Зараз ті ж капіталісти — буржуї живуть, знов наживаються і це все при владі робітників. Як дивиться [на це — Ю. В.] робітник... Він готовий кинутися розірвати його на шматочки, знищити на шматочки його, злоба кипить, робітник невдоволений..."³⁴

Як бачимо, сприйняття образу непмана в різних верствах суспільства було неоднозначним. Мало місце паплюження образу підприємця за відсутності однозначно пануючого погляду на нього.

Здійснивши легалізацію приватнопідприємницької ініціативи, радянська держава розраховувала використати досвід, приховані від конфіскації капітали та знання ринку представників нової буржуазії в своїх інтересах — передусім для відновлення зруйнованого політикою воєнного комунізму народного господарства і відродження економічних зв'язків між містом і селом. У той же час держава не тільки не створила для непманів в економіці рівних умов діяльності з підприємствами державної форми власності, але й всіляко обмежувала їх діяльність, прагнучи покласти край і "карати переконливо будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму"³⁵.

В. Ленін уже в лютому 1922 р. вимагав від наркома юстиції Д. Курського навчити радянські суди "...карати безпощадно, аж до розстрілу, і швидко за зловживання новою економічною політикою..."³⁶ Він закликав "ловити, вистежувати, влаштовувати пастки і лабети" для приватних підприємців, керуючись при цьому "революційною правосвідомістю"³⁷. Виступаючи на XI з'їзді РКП(б) у березні 1922 р., більшовицький вождь публічно і відкрито визнавав, що неп є не просто економічне змагання з новою буржуазією, а форма класової боротьби: "Це не є змагання, це є відчайдушна, шалена, якщо не остання, то близька до того, боротьба не на живіт, а на смерть між капіталізмом і комунізмом"³⁸.

У світлі цих ленінських настанов правові норми, декларовані радянським законодавством, не давали приватним підприємцям юридичних гарантій недоторканості їх особистості та власності. Так, прийнятий у грудні 1922 р. Цивільний кодекс УСРР проголошував, що "цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням"³⁹ Законом допускалося і "розширене тлумачення Цивільного кодексу УСРР... у випадку, коли цього вимагає охорона інтересів робітничо-селянської держави і трудящих мас"⁴⁰.

Це було прямим наслідком виконання радянськими правниками — упорядниками Цивільного кодексу "соціального замовлення" керівництва державної партії і декларативних вказівок Леніна, що рішуче виступав за розширене втручання та щільний контроль радянської держави над

сферою приватноправових відносин. "Ми нічого "приватного" не визнаємо, — писав у листі до наркома юстиції Д. Курського (лютий 1922 р.) Ленін, — для нас все в галузі господарства є публічно — правове, а не приватне"⁴¹. Водночас Цивільний кодекс проголошував надання громадянам права володіння торговими і промисловими підприємствами (з числом робітників не більше 20), право набувати і відчужувати майно, укладати угоди, займатися промислами, створювати приватні товариства (зокрема акціонерні) для ведення господарської діяльності, одержувати спадщину як за законом, так і за заповітом. Громадянам також надавалося право володіти знаряддями праці, грошима, цінними паперами, виробами зі шляхетних металів, іноземною валютою, речами і товарами, що не були вилучені за законом приватного обігу"⁴².

Разом з тим Цивільний кодекс УСРР стверджував панівне становище державної (соціалістичної) власності на засоби виробництва, щоб не допустити непманів до "командних висот" в економіці. У такий спосіб держава намагалася поставити бар'єри щодо концентрації капіталу в руках приватних підприємців. Таким чином, створювався лише мінімум необхідних умов для розвитку підприємницької діяльності.

Негативним чином на соціальному становищі підприємців відбивалася політика їх правової дискримінації. Згідно з чинним законодавством, нова буржуазія була позбавлена політичних прав"⁴³. Її представники не мали права брати участь у політичному житті країни, ставати на державну та військову службу, бути членами профспілок. Позбавлення виборчих прав фактично перетворювало підприємців на людей "другого сорту" в радянському суспільстві.

Найважливішим наслідком постреволуційних змін (закріплених як у радянському законодавстві часів непу, так і в суспільній свідомості) стало те, що в радянських умовах у представників новонародженої буржуазії практично була відсутня психологія господаря. У цьому полягала головна відмінність ментальності нової буржуазії від ментальності дореволюційної буржуазії.

Підриг основ інституту приватної власності, що був здійснений в країні "диктатури пролетаріату", зробив свою "чорну справу". Непмани на власному досвіді повсякденно могли переконатися, що приватна власність у радянській державі не є "священною та недоторканою". Психології приватного власника за короткий час було завдано непоправного удару, що чудово усвідомлювали сучасники непу: "...Чим відрізняється "непман" від старого купця, це те, що він прикажчик. Старий купець був господарем, не тільки тому, що у нього була власність, а тому, що "принцип власності", як такий, стояв непохитно. Тепер цей принцип похитнувся. Ніяка часткова його реставрація не поверне йому незайманості. І тому

кожний новий купець у нас тепер стає тільки прикажчиком, а не господарем. Нехай у його розпорядженні будуть лавки, товари, мішки грошей; тільки одне вилучене з його майна — догмат власності. А раз цього догмату немає, безповоротна і психологія господаря", — писала в середині 1923 р. в своїх публіцистичних замітках про неп і непманів письменниця М. Шагінян. Цілком праві були ті економісти-емігранти (Б. Бруцкус, І. Кон, А. Югов та ін.), які ще у 1920-ті рр. дійшли висновку, що "слабкість приватного сектора лежала в царині законодавства, а не економіки", що саме "свавілля і безправ'я паралізували заповзятість приватного підприємця і сприяли тому, що до лав підприємців — непманів йшло чимало авантюристичних елементів, які "нажившись, тут же нажите багатство і марнотрапили, бо нагромаджувати його на предмет конфіскації в той або інший спосіб — безглуздо"⁴⁴.

На нездорову атмосферу приватнопідприємницької діяльності звертали увагу й зарубіжні спостерігачі, які в роки непу відвідували радянську країну. Так, англійський економіст Дж. Кейнс (він побував в СРСР у 1925 р.), описуючи становище непманів у радянських умовах, констатував: "Система неначе аж ніяк не забороняє торгівлі та посередницькі операції. І політика начебто їх не стримує, але займатися ними вважається або небезпечним, або негожим і ганебним. Приватні торговці — свого роду дозволені законом знедолені, як євреї у середні віки: тим, у кого є схильності до торгівлі, створена видимість віддушину, але вона не вважається природним і схвальним заняттям звичайного громадянина"⁴⁵. Інший спостерігач, відомий німецький письменник К. Керстен, що здійснив у 1922 р. поїздку до "Совдепії" і бачив на власні очі радянські реалії, вимушений був відзначити: "Почуття невпевненості — тільки у непманів: вони бояться і живуть у п'їтьмі"⁴⁶.

Таким чином, відсутність реальних (а не декларованих) правових гарантій особи — підприємця, приватної власності і свободи підприємницької діяльності, а також умов, що забезпечували її нормальне (цивілізоване) функціонування, відсутність психології власника — "хазяїна", підривали у підприємців стимул до стабільної продуктивної діяльності, породжували соціальний егоїзм, стимулювали розвиток нецивілізованих (і часто-густо архаїчних) форм прояву підприємницької ініціативи, потяг до тіньового підприємництва, сприяли багаторазовому посиленню меркантильних і здирницьких мотивацій та вияву міщанських і паразитарних рис.

В умовах невизначеності, відчуваючи невпевненість у завтрашньому дні, представники нової буржуазії прагнули використати свої прибутки на швидке задоволення власних егоїстичних потреб. У цьому виявилось також прагнення непманів до демонстративного наслідування певних канонів поведінки та стилю життя, що були притаманні певній частині

представників старої буржуазії (так би мовити, свого роду прояв мемізису навпаки). У цьому відношенні представники "радянської" буржуазії далеко відставали від того ідеального образу підприємця, який був окреслений відомим теоретиком підприємництва ХХ ст. Й. Шумпетером: "Типовий підприємець ніколи не задається питанням, чи принесе йому кожне прикладене ним зусилля достатню компенсацію у вигляді "приросту насолод". Його мало турбують гедоністичні результати його праці. Він трудиться, не знаючи спокою, тому що не може інакше. Мета його життя не полягає в тому, щоб отримати насолоду від досягнутого. Якщо у нього виникає таке бажання, то це не зупинка в дорозі, а симптом паралічу, не досягнення мети, а провісник смерті"⁴⁷.

Джерела (опубліковані та архівні) дають яскраву картину того, що відбувалося в ті роки. Констатуючи повсякденне життя новоявлених "буржуа", кореспондент "Правди" зазначив у вересні 1921 р.: "У жодній найбагатшій капіталістичній країні немає зараз такого розгнужаного марнотратства та обжерливості, які панують зараз у нас серед совбурів і новоспеченої буржуазії"⁴⁸. Ще більш вражаючу картину тогочасного побуту дають інформаційні повідомлення місцевих відділів ДПУ УСРР, що направлялися до партійних органів. Ось одне з таких зведень, яке відноситься до травня 1922 р.: "Якщо уявити собі картину життя міст Катеринославської губернії, то загалом отримаємо таке: вакханалія спекулянтів... На вулицях валяються трупи померлих від голодної смерті. Маса жебраків ходить по вулицях, марно стараючись просити шматок хліба, і поруч з цим сучасні непмани розкидаються мільйонами в ресторанах"⁴⁹. Нічні оргії з дівчатами та співами у ресторанах і готелях, що часто супроводжувалися цинічними витівками і висловлюваннями, — досить типова картина з життя певних кіл новоявленої буржуазії"⁵⁰.

Ось ще один "малюнок" з життя тогочасної Одеси, що дає можливість судити про моральне обличчя непманів: "...Проходят в кафе только свои: веселящиеся дамы, в каракулях и котиковых саках, — великолепные, выложенные, толстомордые господа в мехах, или же ловкие "совбуры" — во френчах, галифе, с наглыми, жадными и все же — как-будто чего-то испугавшимися глазами" — зазначав кореспондент одеської газети (березень 1922 р.) — "Вся эта публика ест, пьет, пожирает пирожные, поедает горы белого сдобного хлеба — и зло шутит, указывая на столики, уставленные блюдами и пирожными: "А еще говорят, в России голод!" И сейчас же заказывают: "Еще кофе и пирожных, да побольше!". "Новая буржуазия — гуляет и веселится таким невеселым весельем. А по улице, у входных дверей на решетке под разбитым кухонным окном, откуда идет вкусный пар, — распластался какой-то полуголый человек в отрепьях и жадно вдыхает этот пряный, вкусно пахнущий пар от кухни. Вот они, гримасы

нэпа"⁵¹. Однак буде більш правильним, якщо зробити важливе зауваження, що в часи непу далеко не всі підприємці мали змогу розважатися в ресторанах, кафе та готелях, "пропалюючи життя". Зовсім ні. Лише порівняно невелика група спекулянтів-ділків могла вести таке розкішне життя. Переважна маса непманів не мала ані можливостей, ані схильності до такого стилю життя. Значна частина підприємців якщо і відвідувала ресторани та кафе-шантани, то лише у свята або ж (що частіше мало місце) з метою укладання угод з партнерами. В Києві, наприклад, ділки-валютники збиралися з цією метою в "історичному" кафе, що належало Б. Семадені по вул. Воровського, 15⁵². Знаючи про це, чекісти інколи влаштовували на них масштабні облави, затримуючи великих "акул" чорної біржі⁵³.

У перші роки непу було чимало випадків, коли обурені самим фактом появи непманів і протестуючи проти такого способу їх життя "молоді будівники нового суспільства" — комсомольці — здійснювали бешкети і погроми в ресторанах⁵⁴.

У роки непу представникам непманської буржуазії належали певні позиції в різних галузях народного господарства УСРР. В обстановці невизначеності та "ненадійності" умов свого існування представники нової буржуазії вважали за краще не вкладати свої накопичення у сферу виробництва (цьому перешкоджало й чинне законодавство), а спрямовували капітали в основному в торгівлю, де була вища оборотність коштів і звідки (у разі загрози конфіскації) було порівняно легко вилучити капітал. Унаслідок цього в середині 20-х рр. в Україні із загальної суми коштів приватного капіталу 104,2 млн. руб., що були вкладені в різні галузі та сфери економіки, в торгівлю було спрямовано 86,9 млн. руб., у промисловість — 15 млн. руб., у кредитну систему — 2,3 млн. руб.⁵⁵ Не дивлячись на скромні інвестиції, приватна промисловість УСРР у середині 1920-х років спромоглася виробляти до 40% засобів і товарів споживання, відіграючи важливу роль у насиченні споживчого ринку товарами⁵⁶.

З самого початку існування приватна торгівля нашттовувалася на всілякі перешкоди, що стримували її розвиток. В перші місяці непу місцеві органи влади часто-густо запроваджували всілякі обмеження на видачу приватникам торгових свідоцтв, патентів. Так, наприклад, у травні 1921 р. президія Харківського губвиконкому розповсюдила постанову, яка надавала право займатися торгівлею лише особам, які не підлягали трудовій повинності⁵⁷. Аналогічна ситуація склалася і в інших губерніях України. За рішенням Миколаївського губвиконкому (червень 1921 р.) у осіб, які отримували торгові свідоцтва та у членів їхніх родин вилучалися продовольчі картки⁵⁸. Згідно з інструкцією НКВС УСРР від 20 травня 1921 р. "Про порядок видачі дозволів на право торгівлі", для отримання свідоцтва на право торгівлі громадяни повинні були надавати відомості про свій соці-

альний стан, для чого проводилось обстеження прохача органами міліції. Ця обставина через велику кількість отримувачів дуже гальмувала роботу місцевих органів влади з видачі торговельних свідоцтв. Відтак робота проводилась місяцями і створювала нездорову атмосферу на місцях⁵⁹.

Вже перші місяці після переходу до непу показали, наскільки важко відбувався відхід місцевих органів влади від стереотипів звичної для них воєнно-комуністичної практики. Ще навесні 1921 р. чимало приватних торговців за звинуваченням у спекуляції арештовувались органами "надзвичайки", а їхні товари конфісковували.

Облави, конфіскації, арешти приватних крамарів у цей час все ще були повсякденним явищем. Ось типовий випадок. У столичному Харкові, за повідомленням газети "Комуніст" (червень 1921 р.), за порушення правил і наказів губвиконкому та губміліції про торгівлю група осіб (усього 22 осіб), які здійснювали торгівлю без дозволу на вулицях Харкова та із закритих приміщень, були заарештовані та в адміністративному порядку відправлені до концтабору на примусові роботи на наступні терміни: Р. Якобсон, Л. Молоткова, М. Менделемар, Б. Розенкранц, В. В'юченко, К. Волокова, В. Сак, Г. Александровська, Д. Фейкін — на один тиждень; М. Єрмолаєва, З. Берман, Л. Апатовський, Ш. Парицький, Роза Бреслав, Т. Котляр — на два тижні; Кубакова Єфросин'я — на три тижні; М. Хаскін, Є. Голдін, А. Такапаєв, Г. Островерхова — на один місяць, С. Фарер — на два місяці. Крамарка Брук Мінуха, що чинила при обшуку спротив, "як злісний спекулянт" була ув'язнена на 6 місяців до концтабору. Всі вилучені у торговців товари та гроші конфісковані на користь держави⁶⁰. Одночасно Харківський губвиконком видав розпорядження, що забороняло крамарям торгівлю морозивом під страхом ув'язнення порушників до концтабору⁶¹. Продовжували також подекуди діяти загороджувальні загопи, що відбирали у пасажирів на залізниці харчі та товари широкого вжитку⁶².

Про те, що рецидиви відверто воєнно-комуністичних методів регулювання приватної торгівлі, особливо базарної, мали місце і в наступні роки непу, можуть свідчити такі характерні випадки, що мали місце у різних регіонах УСРР⁶³. У м. Білій Церкві на Київщині у січні 1925 р. податківці при відібранні у власника раніше опечатаного ними краму допустили перевищення своїх службових повноважень, а потім без будь-яких підстав почали стріляти із пістолетів по натовпу, що зібрався, поранивши двох жінок. Агенти були притягнуті до судової відповідальності⁶⁴. Інший інцидент мав місце у селищі Костянтинівка Артемівського округу (липень 1928 р.). На місцевому базарі фінінспектор Алдашин заборонив місцевим крамарям торгувати фруктами без вибрання спеціального патенту. Але одна із торговок стала кликати на допомогу натовп, і незабаром зібралася велика юрба — до 1000 осіб. Спроба міліції навести порядок призвела до

того, що натовп накинувся на міліціонерів і переслідував їх аж до самого управління міліції, навіть увірвавшись у двір. Однак керівному складу міліції вдалося вгамувати натовп⁶⁵. Як бачимо, в деяких випадках, захищаючи себе, крамарі намагалися чинити спротив представникам влади.

Та попри всі перешкоди приватна ініціатива в сфері торгівлі розвивалася динамічно. Розмірковуючи над причинами такого швидкого розвитку торгівельного підприємництва, один із сучасників непу, відомий український економіст-емігрант К. Кононенко (у 1920-ті роки він працював у ХІНО) зазначав: "... Зрозуміло, чому так швидко вийшли на перше місце в господарському житті ті, ще живі сили, що колись виконували певну роль в суспільних і виробничих відносинах. За перших років революції вони були викинуті за борт життя..., перетворені в "паріїв" суспільства... Першими на господарську арену виступили торговці. Гострий, нечуваний голод на всі види товарів, незважаючи на всі труднощі, що їх мала торгівля в роки непу, — розрухи транспорту, спад вартості грошей, відсутність кредиту і т.д., — стверджував усе ж найсприятливіші умови для спекулятивної торгівлі, забезпечуючи нечувані зиски"⁶⁶.

Ось ще одне свідoctво епохи непу. Відомий український прозаїк І. Сенченко так характеризує новоявлених крамарів: "... Вони крамарювали, спекулювали, купували й перекупували. Купували як можна дешевше, продавали як можна дорожче. Це була нібито проста наука! Так здавалось тільки зверху. В сутті ж речі, комерція — затока з безліччю підводних шхер, мілін, каменів. І як на морі треба добре знати рейси і всі зв'язані з подорожжю небезпеки, так і в комерції... при умовах, що склалися в країні, найвідчайдушніша спекуляція могла мати добрі наслідки, якщо зуміє виводити "усушку" і "розсипку"⁶⁷. Високі (часто-густо просто спекулятивні) прибутки, що їх отримували в сфері обігу підприємці, можливість в разі потреби (або небезпеки) швидко вилучити з торгівлі кошти і зумовили в роки непу ситуацію, коли понад 4/5 всіх капіталів нової буржуазії функціонували в торгівлі.

Такому швидкому зростанню приватної ініціативи в торгівлі сприяли не лише її організаційні переваги перед усупільненою торгівлею, але й більш високий рівень культури обслуговування клієнтів. "Манить до приватника його кредит без строку й гарантій, його ввічливість, привітність, люб'язність", — зазначав кореспондент "Торгово-промислової газети"⁶⁸. Толерантне ставлення приватних торговців до покупців виявилось і в тому, що вони, на відміну від державних і кооперативних крамниць, навіть у конфліктних ситуаціях "... через дрібниці не погрожували вивести покупця з магазину, викликати міліцію" тощо. В магазинах внаслідок кращої організації торгівлі не було подвійних черг (біля прилавка та біля каси), як у кооперативних магазинах. Допомогало й те, що в приватній крамниці

завжди були, хоча й не багато, найбільш дефіцитні товари⁶⁹. Навіть такий сучасник непу, як М. Хрущов мусив визнати переваги приватної торгівлі у своїх мемуарах, вказуючи, що "... приватник брав за рахунок кращої розфасовки, більш уважного ставлення... Крім того, приватник уже мав своїх постійних покупців, яким давав у кредит, а це мало велике значення. Кооперативи цього не робили"⁷⁰.

Надання товарів у кредит постійним клієнтам було, без сумніву, достатньо привабливим заходом для заохочування постійних покупців, а тому широко використовувалося підприємцями. За інформацією відомого дослідника приватного капіталу у 20-ті роки П. Кутлера, понад 42,3% капіталів крамарів "знаходилося у боргах за покупцями". Приватник "... не даючи залежуватися грошам, не скупився на кредит покупцям"⁷¹.

Не слід, звичайно, перебільшувати ступінь цивілізованості приватної торгівлі, особливо базарної, що часто-густо відроджувалась в архаїчних формах. Характеризуючи останню (січень 1922 р.), представники місцевих господарських органів були змушені визнати, що "... дрібна базарна торгівля... є найменш бажаною формою, оскільки вона є найбільш хижацькою і лихварською формою з безсоромною спекуляцією та експлуатацією широких народних мас"⁷².

За умовами свого функціонування стаціонарна торгівля також була далекою від "довершених" стандартів. Обслідування (1926 р.) торгових закладів (приватних та державно-кооперативних) Києва, з'ясувало, що більшість торгових підприємств були позбавлені навіть мінімальних санітарно-гігієнічних зручностей. Лише третина магазинів мала вентиляцію. Приміщення зазвичай розташовувались на першому над підвалом поверсі, відтак були холодними та вогкими (30% магазинів). Лише 62% крамниць мали центральне опалювання.

Освітлення було найбільш поганим саме у приватних крамницях. Вікна протиралися лише 2–3 рази на рік. Підлоги промивалися раз на один чи на два тижні, а в деяких магазинах, що торгували борошном та олією, їх і зовсім не мили⁷³. Як бачимо, картина не надто втішна і приваблива.

На початку 1924 в УСРР приватникам належало 92,5% торгового апарату, за допомогою якого здійснювалося 32,3% товарообігу в оптовій торгівлі, 58,2% в оптово-роздрібній і 94,4% — в роздрібній⁷⁴.

Завдячуючи зусиллям непманів, що використовували переваги підприємницької організації торгівлі, за короткий термін вдалося відновити і налагодити розірвані економічні зв'язки між містом і селом, що сприяло швидкій відбудові народного господарства. Проте нецивілізовані умови існування, штучно створені державою, обумовили розвиток нецивілізованих та архаїчних, "середньовічних", за висловом відомого економіста С. Брона, форм функціонування приватної торгівлі в роки непу⁷⁵.

Надто важко відбувалося у 1920-ті роки засвоєння непманами поведінки конкурентного типу. Розмивання підприємницьких традицій та етичних норм на повсякденному рівні часто призводило до нетолерантного ставлення підприємців одне до одного. Так, на початку червня 1924 р. до пивної крамниці, що належала братам Петру та Гаврошу Мутьян, зайшов їхній давній конкурент — власник пивної крамниці Сергеев. Після сварки Сергеев дістав пістолет та зробив кілька пострілів спочатку в Петра, а потім в його брата. В конфлікт втрутилися відвідувачі пивної, які жорстоко побили Сергеева. Сварка між власниками пивних відбулася на ґрунті конкуренції⁷⁶

Інший випадок стався на Глухівщині. В селищі Шалигині підприємцям братам Самощенкам та Безбаюнному місцевий крамар Лучинський склав конкуренцію в їх комерційній діяльності. Щоб позбутися небажаного конкурента, підприємці запропонували Лучинському виїхати з селища. Той не погодився. Конкуренти почали йому погрожувати, сподіваючись залякати. Але й ці погрози не вплинули на підприємця. Тоді було підпалено клуню, що її орендував Лучицький. За цей злочин Самощенки та Безбаюнный опинилися на лаві підсудних. Раніше ці підприємці вже у такий спосіб вижили з селища іншого небажаного крамаря — конкурента Месежнікова, пригрозивши у листі, що кинуть бомбу в його хату. Суд засудив винних конкурентів на термін ув'язнення відповідно на 3 і 5 років⁷⁷.

Використовувались непманами й більш цивілізовані методи, щоб позбавитися конкурентів. У Києві були викриті випадки, коли деякі фінінспектори, діючи у змові з підприємцями та на їх "прохання" спеціально оподатковували їхніх конкурентів непосильними податками з метою усунення останніх з комерції. Наприклад, фінінспектор Савич, будучи у "добрих стосунках" з великим торговцем Бліндером, оподаткував його "легенько" — на 40 тис. руб., тоді як його конкурента, економічно слабшого, на 120 тис. руб.⁷⁸ Так, користуючись більш витонченими методами, підприємці, використовуючи свої зв'язки з податківцями, намагалися усунути своїх конкурентів.

Ненадійні умови підприємницького середовища обумовили також надзвичайно високу мобільність і маневреність приватного капіталу в роки непу. Це виявилось також у високій текучості приватних підприємств. Упродовж 1923–1925 рр. майже 30% приватних підприємств зазнали зміни в складі власників⁷⁹. У подальші роки непу ситуація істотно не змінилася. Проведене навесні 1927 р. обстеження органами НКФ України приватних торгових закладів показало, що майже 60% їх на момент обстеження (тобто 1 травня 1927 р.) проіснували не більше 1,5 року⁸⁰.

Біографії чималої кількості приватних комерсантів свідчать про те, що в роки непу вони змінили ледь не по десятку занять⁸¹. Нерідко також їхній

життєвий шлях як підприємців у той чи інший спосіб був пов'язаний із криміналом — крадіжками, шахрайством, розкраданням державної власності, спекуляцією тощо⁸². Помічник генерального прокурора СРСР І. Кондурушкін (1927 р.) зазначав: "Тепер немає жодного чимось помітного приватного торговця, якого не притягли б до відповідальності, не сидів, не судився: за хабар, спекуляцію, крадіжку, скупку краденого, експлуатацію найманої сили"⁸³. Так, відомий харківський підприємець Б. Майзнер розпочинав свою кар'єру як валютний спекулянт, але після накопичення певного капіталу заснував капелюшну майстерню. У середині 1920-ті років Б. Майзнер був під слідством за звинуваченням у кримінальному злочині⁸⁴. Інший харківський підприємець — скотопромисловець Г. Навальний до 1917 р. працював на заводах ХПЗ та "Гельферіх-Саде", потім з 1917 по 1921 рр. служив у Червоній армії, воював з німцями та гайдамаками, був поранений, а після демобілізації став безробітним, займався візництвом, а з 1926 р. почав займатися торгівлею худобою. Був притягнений до кримінальної відповідальності за нелегальне підприємство та ухилення від оподаткування⁸⁵. Комерційна діяльність старобільського підприємця К. Мачуги розпочалася ще в період воєнного комунізму, коли він торгував мануфактурою, потім — залізним крамом, а далі — худобою. Завдяки цьому накопичив капітали, купив великий будинок. З 1924 р. займався торгівлею у Москві, У подальшому з 1926 р. на Північному Кавказі орендував фруктові сади, фрукти збував у Москві. Проводив операції по збуту великої партії картоплі (без патенту) у Баку. У 1928 р. був за це засуджений⁸⁶. Комерційна діяльність, сполучена з криміналом, була розповсюдженим явищем.

Атмосфера "непівського учадіння", особливо в першій половині 20-х рр., створювала досить сприятливі умови для діяльності різного роду ділків, комбінаторів — авантюристів, шахраїв різного калібру. Вони, користуючись, з одного боку прогалинами чинного законодавства, а з іншого — використовуючи сподівання (або, скоріше, експлуатуючи ілюзії) на швидке збагачення, що були розповсюджені в певних суспільних групах, зловживали довірою як простих громадян, так і посадовців різного рівня. Так, у харківському губсуді (1925 р.) слухалась справа колишнього бухгалтера Олександра Томкевича, що в період 1922–1925 рр. шляхом підробки приватних та офіційних паперів, а також мандатів видавав себе за офіційну особу та скоїв цілу низку злочинів. У березні 1922 р. в Харкові, видаючи себе за уповноваженого центрального управління воєнних кооперативів за підробленим мандатом уклав угоду з держоб'єднанням "Милосиндикат" на постачання 850 пудів саломаса, отримавши від нього задаток на суму майже 640 млн. руб. (у радзнаках) та від губспілки ще на суму 1 млрд. руб., після чого зник. У травні–червні 1922 р. вже під

прізвищем Гольденберга він продав непману Гольштейну (у Москві) за підробленим залізничним дублікатом ще 1 тис. пудів саломаса, і отримавши 1 млн. руб., зник із Москви. В серпні 1923 р. в Ленінграді, видаючи себе за уповноваженого "Південжира" та маючи при собі мандат інженера, знов уклав угоди з торговим товариством "Изобретатель" та миловареним заводом "Гермес" на загальну суму 3,4 млн. руб., а потім ще з двома підприємцями, отримав аванси і зник. У Харкові він знов укладає фіктивну угоду, отримує аванс та виїжджає до Ростова, де був заарештований. Суд засудив Томкевича до 3 років позбавлення волі⁸⁷.

Інший авантюрист Т. Пашковський представлявся завідувачем Всеукраїнської філії Всесоюзної асоціації працівників мистецтва. Брав замовлення на виконання робіт, а після отримання авансу зникав. Суд засудив його до 2 років в'язниці⁸⁸.

В лютому 1926 р. газета "Вісті" повідомила про засудження Шепетівським окружним судом до розстрілу афериста Мамацеошвілі, що певний час працював завідуючим місцевою заготівельною конторою (1924 р.) та привласнив 19 тис. руб. За ним тягнувся цілий шлейф злочинів. Працюючи в Москві, Ленінграді, Томську, а також у Чувашії та Марійській автономній республіці він привласнив у шахрайський спосіб суму у 26 тис. руб.⁸⁹ Шахраєм виявився також і колишній співробітник Подільського губфінвідділу Перепьолкін, що у 1924 р. зник, привласнивши суму у 24 тис. руб., а потім займався скупівлею золота на чорній біржі. Авантюрист мав при собі документи на три різних прізвища. Був засуджений до 10 років ув'язнення⁹⁰.

З метою заволодіння коштами банківських установ та довірливих громадян, ділки використовували різні методи. Наприклад, у м. Червоний Луч Луганського округу спритний ділок Аршак Акопджанянц та 8 його співучасників на чужі гроші відкрили (1927–1928 рр.) "Російсько-Східне промислово-торгівельне товариство" та за короткий термін спромоглися набрати кредитів Державного банку на 60 тис. руб. Векселя цього товариства протестувались, але жодний з них не був викуплений товариством. Набравши чималу суму держкредитів та від приватних вкладників, спритні ділки поспішно зникли з Червоного Луча⁹¹.

Такий тип ділків-"комбінаторів", схильних до наживи з кримінальним присмаком багато в чому сприяв формуванню в роки непу негативного соціального іміджу нової буржуазії, що потім уміло тиражувався радянсько-партійною пропагандою в свідомості широких мас⁹².

В умовах адміністративно-бюрократичної зарегульованості економіки, за допомогою якої радянська держава, виходячи з класових пріоритетів, мала намір жорстко контролювати і регламентувати підприємницьку діяльність, створювалася сприятлива основа для корупції у середовищі партійно-

державного апарату. Щоб обійти обмежувальні закони, отримати вигідні підряди та поставки, взяти в оренду прибуткове підприємство або торгове приміщення, придбати дефіцитні товари в умовах "товарного голоду", отримати податкові пільги або держкредити тощо, підприємці були вимушені вдаватися до різних форм підкупу посадових осіб. Процес того розбазарювання державного капіталу, що супроводжував розвиток приватнокапіталістичного накопичення, став можливим завдяки широкомасштабній корупції, що проникла в різні ланки держапарату. "Немає жодного непмана, в щоденну функцію якого не входила дача хабаря. В будь-якій галузі торгівлі та промисловості, де непман не працював би, він обов'язково практикує підкуп", — зазначав з цього приводу ще на початку непу один з дописувачів газети "Известия"⁹³. Ситуація погіршувалася ще й тією обставиною, що частина функціонуючих радслужбовців була до воєнно-комуністичного періоду підприємцями і опинилася в радапараті внаслідок примусової мобілізації за трудовою повинністю. Ця категорія службовців з початком непу знов прагнула відновити свій статус підприємця і задля цього використовувала своє службове становище з метою накопичення первинного капіталу.

Численні судові процеси часів непу дають змогу скласти уявлення про масштабність корупції в державі, методи накопичення капіталу, процеси зрощування (на персональному рівні) представників державного апарату з представниками нової буржуазії. За рік — з 1 жовтня 1921р. по 1 жовтня 1922 р. до ревтрибуналів УСРР надійшло 1276 справ про хабарництво та здирництво з боку посадових осіб⁹⁴. За 1922–1923 рр. судами УСРР було розглянуто вже 2178 справ про хабарництво⁹⁵.

В одеському відділенні Укрдержпосередника (грудень 1923 р.) було виявлено групу посадовців, пов'язану з великими приватними заготівельниками. Угоди, що не могли бути виконані, склалися у такий спосіб, що контора Укрдержпосередника у випадку несвоєчасної оплати представленого до здачі заготівельниками збіжжя змушена була сплачувати до 25% штрафу від суми замовлення. Внаслідок цього державі було завдано великих матеріальних збитків⁹⁶. Навесні 1924 р. у Верховному суді УСРР слухалась справа інженера Дубицького — колишнього директора Луганської державної текстильної фабрики. Він створив торгове товариство "Горзавпром", до числа членів якого увійшли представники адміністрації Луганської державної текстильної фабрики. За їх допомогою розпочався продаж майна фабрики "Горзавпрому" під виглядом "фабричного брухту", тобто "розбазарювання" державного майна. Верховний суд засудив за ці "діяння" Дубицького до 10 років ув'язнення⁹⁷.

Ще більш гучною виявилася справа працівників Українського борошномельного тресту (1926 р.). Приватні заготівельники від імені цього тресту здійснювали до 80% всіх хлібозаготівель. У Київському відділенні

тресту мала місце "подвійна" бухгалтерія: одна для контролюючих органів, а справжня — для себе. "У фальшиву офіційну звітність вносились фіктивні результати аналізу збіжжя, що визнавалося начебто засміченим, щоб "негідне" збіжжя не було взято на експорт"⁹⁸. У Кременчуцькому відділенні цього тресту приватним заготівельником видавалися великі авансові суми без усіякого контролю. Одному із заготівельників було видано 133 тис. руб. авансів. Сума завданих державі збитків досягла 180 тис. руб. Продаж заготовленого зерна також здійснювався через підприємців, які від імені тресту збільшували ціну зерна на 100% та більше. Не існувало обліку заготовленого зерна та виходу готової продукції. Ревізією не було знайдено жодного документа на угоди з приватними підприємцями. Завідувач Кременчуцького відділення Баскаков заявив, що він "вірив їм на слово". Суд засудив його на 6 років ув'язнення"⁹⁹.

Відомий український діяч, академік ВУАН С.Єфремов, реагуючи на черговий антикорупційний судовий процес, занотував 6 серпня 1925 року у своєму щоденнику: "Гіршої гидоти, справді, навіть при старому режимі не було. Хабарництво в десятки разів виросло і дореформені Сквозняки-Дмухановські і Держиморди із заздрістю б говорили про своїх червоних послідовників, "хлопчиськами і щенятами" себе перед ними відчуваючи. І треба думати, що це тільки початок"¹⁰⁰. Всі потуги влади зупинити процес зрощування представників нової буржуазії з чиновниками радянсько-партійного апарату та викоринити корупцію залишалися марними.

Радянські умови сприяли прояву тенденцій до універсалізації приватнопідприємницької діяльності. Якщо в дореволюційний період підприємці були розділені на відносно розмежовані між собою групи, кожна з яких спеціалізувалася на певному виді діяльності: банківській, виробничій, торгівельній, посередницькій тощо, то в роки непу з'явився новий тип підприємця, що нерідко поєднував одразу декілька видів діяльності, будучи одночасно і фінансистом, і оптовим торговцем, і явним або прихованим організатором виробництва, займався таємною скупівлею золота та інвалюти, дисконтерством і т.д.¹⁰¹

Нелегальними золотовалютними операціями займалося чимало непманів з числа функціонуючих підприємців. Не довіряючи радянській валюті, непмани намагалися уберегти свої накопичення, конвертувавши їх у золото-валютні цінності. Серед арештованих у квітні 1924 р. київським окрвдділом ДПУ 22 валютників було 6 підприємців, що поєднували комерційну діяльність з нелегальними валютними операціями. Так, валютник М. Бердичевський, походив з міщан Єлизаветграда, займався маклерством, а перед тим торгівлею хлібом і рибою, був двічі засуджений. Ще один валютник Н. Грушко, 49 років (з міщан Мінська) був співвласником ниткової фабрики у Києві, до 1921 р. служив в радянських установах, був агентом з доставки

вантажів. С. Олін, з мішан м. Сквіри Київської губернії, 28 років, вже був в Одесі засуджений (у 1923р.) за спекуляцію валютою. Серед заарештованих валютників було два викладачі, кустарі, інженери, годинникарі, два бухгалтери, особи без певних занять¹⁰². Як бачимо, за своїм соціально-професійним складом контингент валютників був строкатим.

У Харкові великим підпільним валютником був власник свічкового заводу С. Дзюба. Він почав займатися скупкою валюти ще до 1917 року. За валютні спекуляції був під арештом, і навіть ДПУ планувало вислати його за межі УСРР та РРФСР¹⁰³. Дзюбі в його діяльності допомагали брат, дружина, годинникар та власник магазину церковного начиння М. Михайлов. Це було свого роду підпільне і майже "сімейне" підприємство¹⁰⁴. У Старобільському окрузі місцевий відділ ДПУ викрив цілу групу нелегальних валютників на чолі з власником ковбасної фабрики Г. Рупелем. У справі йому теж допомагала дружина, кілька колишніх контрабандистів, а також місцеві крамарі¹⁰⁵.

За своєю фінансово-економічною потужністю нова буржуазія не могла зрівнятися з дореволюційною. Загальний розмір приватного капіталу, за даними І. Трифонова, був у 1924 р. нижче рівня 1913 р. приблизно в 14 разів¹⁰⁶. При цьому в промисловості України загальний розмір приватного капіталу в 1923–1927 рр. був у порівнянні з дореволюційним періодом менше пересічно в 8,1 рази¹⁰⁷. У національному доході питома вага нової буржуазії в 1924 р. досягла тільки 5%, а в 1928 р. — лише 3,6%¹⁰⁸.

Загальне уявлення про чисельний склад нової буржуазії України дає таблиця 1.

Таблиця 1*

Динаміка чисельності нової буржуазії України

Роки	1923/ 24	1924/ 25	1925/ 26	1926/ 27	1927/ 28	1928 / 29
Кількісні показники (в тис. осіб.)	100,6	68,5	61,0	43,7	25,4	12,0
Разом із членами сім'ї	437,6	298,0	265,4	190,3	104,5	46,6
Питома вага непманів (разом із сім'ями у складі населення УСРР (у%))	1,62	1,1	0,94	0,66	0,35	0,15

*Див.: Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті — на початку 1930-х років.: Дис... д.і.н. — Харків, 2004. — С.595–596.

Матеріал таблиці, складеної на підставі даних податкової статистики, показує, що чисельний склад нової буржуазії України не був постійною величиною. Зростання або, навпаки, скорочення лав нової буржуазії

зумовлювалося дією багатьох чинників, домінуючу роль серед яких відігравали чинники політико — ідеологічного, правового і економічного порядку. Найбільш сприятливим періодом для зростання нової буржуазії були ранні роки непу (1921 — початок 1924 рр.). Це був час, коли держава, легалізуючи приватну ініціативу, ще не спромоглася виробити дійових методів його регулювання та контролю, що і обумовило зростання чисельності нової буржуазії. Але, починаючи вже з 1924 р., держава значно посилює важелі впливу на приватний капітал і, здійснюючи періодично наступ на непманську верству, суттєво (особливо з 1926 р., коли розпочинається індустріалізація країни) обмежує та всіляко гальмує її розвиток. З цього часу починається процес скорочення чисельності нової буржуазії. Після переходу до політики надзвичайних методів управління (на межі 1927/28 рр.) в умовах згортання непу та руйнації ринкових відносин відбувається процес ліквідації приватногосподарського сектору в економіці та експропріації нової буржуазії внаслідок якого непманська верства на початку 1930-х рр. практично зникає з історичної арени.

За своєю структурою нова буржуазія України мала досить строкатий вигляд. Найбільшу за чисельністю групу в її складі представляли власники (і співвласники) торгових підприємств. Маклери і комісіонери становили 1,6–3%. Група підприємців — власників промислових підприємств значно поступалася за своїми розмірами торговій буржуазії. Питома вага промисловців, у загальній масі — підприємців, зазнала найбільшої амплітуди коливань. Досить мізерною була частка представників непманської буржуазії, що отримували прибутки від володіння грошовими капіталами та цінними паперами. Частка осіб підприємницького типу, які отримували прибуток від експлуатації (або оренди) домоволодінь і нерухомого майна, становила 1,2–4,5%. Значний відсоток — від 3,8 до 8% — серед представників нової буржуазії складала група "інших" (сюди з середини 20-х рр. в основному включалися різні категорії посередників і рантьє)¹⁰⁹.

Від своєї підприємницької діяльності представники нової буржуазії отримували прибуток, який був винагородою за їх підприємницькі здібності, завдяки чому ставало можливим поєднання трьох інших чинників виробництва — праці, капіталу та природних ресурсів. "Без нього [тобто підприємця — Ю. В.] нічого не відбувається, — писав відомий німецький історик економіки Вернер Зомбарт. — Але тому — то він є і єдиною "продуктивною", тобто творчою силою. Це безпосередньо впливає з його функцій. Усі інші чинники виробництва — праця і капітал — знаходяться у залежності від нього і лише завдяки його творчій діяльності пробуджується до життя". Розмір цієї винагороди підприємця залежав від багатьох чинників і не мав чітко окресленого (або

встановленого) кількісного виміру. Різні соціально-професійні групи підприємців мали різні за своїм рівнем доходи. Це залежало від сфери їхньої діяльності, швидкості обороту капіталів, мінімізації витрат, коливань ринкової кон'юнктури, стану підприємницького середовища тощо.

Окремі підприємці отримували великі прибутки. Так, наприклад, прибуток К. Попова, що орендував свій колишній трубопрокатний завод у Луганську, за 6 місяців 1926 р. становив майже 121 тис. руб.¹¹⁰ Орендарі "Южно-Русского пивоварного заводу" (Сталінський округ) І. Ревільон та І. Берковський отримали у 1926 р. прибутку у сумі 80,1 тис. руб.¹¹¹ Великий киево-астраханський (мав підприємства в Києві та Астрахані) купець-рибпромисловець Файман мав мільйонні прибутки¹¹².

Уявлення про етнонаціональний склад підприємців України в роки непу дають матеріали Всесоюзного перепису населення, проведеного 17 грудня 1926 р., тобто в самий "розпал" непу. Згідно з даними перепису, в складі 381 "заводчика і фабриканта", що представляли промислову верхівку нової буржуазії, українці становили всього 6,3%, росіяни — 7,1%, євреї — 78,5%, інших було 8,1%. У приватній дрібній і кустарно-ремісничій промисловості серед 19231 власника підприємств капіталістичного типу, що застосовували найману працю, частка українців становила 36,2%, росіян — 7,9%, євреїв — 49,2%, інших — 6,6%. У складі 3776 представників торгової буржуазії, що використовували найману працю, а також комісіонерів, експедиторів і комерційних агентів українці складали 20,4%, росіяни — 10,1%, євреї — 64,1%, інші — 5,4%. Усього серед 24 403 підприємців України ("господарів з найманими робітниками" за термінологією перепису), що використовували найману працю (без сільського господарства), 32,4% складали українці, 53% — євреї, 8% — росіяни, 6,6% — представники інших національних груп. Серед 82166 віднесених до категорії "господарів, що працювали тільки з членами сім'ї та "господарів — членів артілі" (в даній групі були об'єднані як дрібні підприємці, так і напівпідприємці) досить значного поширення набуло таємне використання найманої праці під виглядом родичів і учнів, а також під маркою членів артілі або товариства) українців нараховувалося 37,1%, росіян — 10,8%, євреїв — 46,1%, інших — 6%. У сфері торгівлі осіб даної категорії нараховувалося 22920 чол., з яких українців — 21,1%, росіян — 7,3%, євреїв — 66,7%, інших — 4,9%. Для порівняння: серед 75748 "господарів-одинаків", зайнятих у торгівлі (абсолютна маса з яких належала до напівпідприємців і самостійних працівників), українців було 20,1%, росіян — 10,4%, євреїв — 64,5%, інших — 5%. Серед громадян, що жили на нетрудові прибутки, (рантє і власники нерухомого майна, що здавалося ними в найми) українці становили 55,8%, росіяни — 17,8%, євреї — 20%, інші — 6,4%¹¹³.

Таким чином, в роки непу нова буржуазія України формувалася як багатонаціональна за своїм складом. Різна питома вага різних етнонаціональних груп у складі підприємців значною мірою відображала рівень розвитку підприємницької (і загалом економічної) активності серед названих національних груп, на стан якої в кінцевому рахунку величезний відбиток наклали культурно-історичні умови розвитку підприємництва в епоху, яка аналізується.

Значна питома вага євреїв у складі торгової буржуазії (як дорадянської, так і нової "радянської") пояснюється передусім тим, що підприємництво в сфері торгівлі та посередницька діяльність були традиційно поширеними заняттями серед єврейського населення України внаслідок дії дискримінаційних законів царського уряду¹¹⁴ ("смуги осілості", яка існувала з кінця XVIII ст. і до 1917 р. тощо), що обмежувала (або забороняла зовсім) для євреїв багато видів діяльності (перебування на цивільній та військовій службі, педагогічну та наукову діяльність, придбання землі тощо). Після 1917 р., коли "смугу осілості", а також інші дискримінаційні закони царизму було скасовано, ця обставина позитивно позначилася на розвитку підприємницької ініціативи серед єврейського населення. Однак такий сплеск підприємницької активності євреїв у різних сферах підприємницької діяльності і викликав неадекватну негативну реакцію тих соціальних груп і прошарків (і передусім колишніх підприємців, "вибитих" у роки воєнного комунізму з цих же сфер), що не змогли успішно конкурувати з вихідцями з колишньої "смуги осілості". Це було однією з важливих причин для прояву і зростання антисемітських настроїв у радянському суспільстві 20-х рр.¹¹⁵

В умовах непу більше ніж удвічі, порівняно з дореволюційними часами, збільшилася питома вага українців у складі торгової групи підприємців. Однак і в цей період спостерігається загалом досить стримане ставлення українців до торгово-підприємницької діяльності, незважаючи на наявність значного дореволюційного досвіду і традицій вітчизняного підприємництва. Жорстокі методи репресивної боротьби проти приватного ринку, приватної власності і приватнопідприємницької ініціативи в роки воєнного комунізму, а також жорсткі заходи регулювання та обмеження приватного капіталу в роки непу не тільки гальмували зростання нової буржуазії, але, безумовно, повинні були негативно відбитися на національній психології, оскільки навіть невеликий період розвитку суспільства при зміні форм власності та економічних відносин істотно впливає на його менталітет¹¹⁶. Свій ефект приносила пропаганда, яка не припинялася навіть у роки непу, агресивна за тоном, — антинепманська ("антикапіталістична") за суттю, що зображувала представників нової буржуазії як осіб морально неповноцінних і політично небезпечних.

Безумовно, позначалися і дії цілого ряду історично зумовлених чинників. Передусім, виявилися особливості національного менталітету, що в кінцевому рахунку входять глибоким корінням у православну культуру з її аскетичним соціальним ідеалом (який не "вітав" накопичення багатств і користування матеріальними благами, особливо без відповідного високого соціального статусу). Прояв особистого матеріального інтересу, на відміну від західних (особливо протестантських) країн, не був освячений православною етикою¹¹⁷.

Стримане виважене та моральне ставлення українців до підприємницької та, зокрема, до торгової діяльності, звичайно, відбилось в українському фольклорі. "Бариш — поганому товариш". "Шукай собі прибилі, а іншому не бажай погібелі". "Ліпше стратити, ніж другого ошукати". "Бог дає купця, а чорт баришівника". "Купець ,що стрілець, необачного жде". "Крамар, як комар, де сяде, там і п`є". "Торгувати — не вареники їсти"¹¹⁸. "Срібло-золото тягне чоловіка в болото". "Гроші — набута річ"¹¹⁹. "Торгуй правдою, більше баришів буде". "Обманом баришів не наживеш". "Купити, що вошу вбити, а продати, що блоху піймати" тощо¹²⁰.

У свідомості українців (9/10 з яких ще залишалися зайнятими в сільському господарстві) продовжували домінувати традиційні погляди на землю як на головну цінність, володіння якою перетворювало її власника на "справжнього" господаря, хазяїна, давало можливість незалежного економічного існування та відчуття духовної сили. Інші ж заняття, в їх числі також різна "комерція", як і раніше, не розглядалася як престижні або досить шановані (деякі з українських дослідників у 20-ті рр. змушені були навіть писати про стійку "моральну облогу" українською громадською думкою всіх питань, пов'язаних з комерційною діяльністю), а тим більше не асоціювалися у суспільній свідомості зі "справжньою" трудовою діяльністю (як не парадоксально, але в цьому відношенні традиційна суспільна свідомість фактично "солідаризувалася" з практикою радянського законодавства, що обмежувало права підприємців як "нетрудящих").

Матеріали демографічного перепису 1926 р. надають також можливість скласти уявлення про такі важливі соціально-демографічні характеристики підприємницького контингенту України, як його вікова і статева структура та рівень грамотності (освіченості). Серед представників підприємницького корпусу абсолютно переважали особи чоловічої статі. Їх питома вага становила 87,4%, тоді як представниць "прекрасної половини людства" нараховувалося лише 12,6% (про цьому серед групи "господарів з найманими робітниками" їх питома вага становила всього 9,4%). Серед торгової буржуазії жінки становили 18,1% (При цьому в групі "господарів з найманими робітниками" їх було тільки 13,4%. Для порівняння: серед "господарів-одинаків", зайнятих у торгівлі, жінки становили 1/3 (33,8%).

Але серед осіб, що жили на нетрудові прибутки (групи рантьє і власників нерухомості), жінки явно переважали, становлячи 2/3 (67,4%).

У роки непу підприємницькою діяльністю займалися в основному люди молодого і середнього віку — найбільш працездатна та економічно активна частина населення. Серед представників підприємницького корпусу осіб, що досягли 19-річного віку, нараховувалося всього 1,5% (в тому числі серед групи "господарів з найманими робітниками" — 0,9%), контингент осіб віком від 20 до 39 років становив 47,3% (а серед "господарів з найманими робітниками" — навіть 55,8%), питома вага осіб від 40 до 49 років досягла 25,3% (у групі "господарів з найманими робітниками" — 23,9%), нарешті, частина осіб у віці від 50 років і старше становила всього 31,9% (тоді як у групі "господарів з найманими робітниками" — лише 19,4%). У той же час серед осіб, які жили на нетрудові прибутки, частка людей немолодого віку (за мірками того часу), тобто старше 50 років, становила 61,7%. Таким чином, незважаючи на те, що серед представників нової буржуазії в основному переважали особи молодого віку та середніх літ, значне місце також посідала і група осіб старшого віку.

Що стосується виявлення рівня освіченості представників корпусу підприємців, та на жаль, інформація перепису про це обмежується лише елементарними відомостями про наявність грамотних (або неграмотних) у складі різних соціально — професійних груп непманів. 84,4% загального складу нової буржуазії були грамотними (тобто вміли писати і читати). Зокрема в таких її групах, як "заводчики і фабриканти" частка грамотних становила навіть 98,4%, серед власників великих торгових закладів, де застосовувалася праця найманих робітників — 94,2%, серед великих підрядчиків — 82% тощо. Загалом у групі "господарів з найманими робітниками" — 87,2% (в тому числі серед жінок — 82,3%, а серед чоловіків — 87,7%) осіб були грамотними. Серед "господарів, працюючих тільки з членами сім'ї", грамотні становили 84,1% (в тому числі серед жінок — 59,4%, а серед "сильної половини людства" — 89,9%). У групі осіб, що жили на нетрудові прибутки, грамотними були 56,3% (серед жінок — 48,6% і 72,3% — серед чоловіків). Таким чином, частка грамотних у складі підприємницького контингенту України була досить високою (значно вищою, ніж серед інших верств і прошарків населення республіки, де відповідний показник становив 44,9%, в тому числі 57% — серед самодіяльної людності України), що було пов'язано з характером приватнопідприємницької діяльності, яка вимагала певної професійної підготовки, рівня знань і навичок¹²¹.

З 1928 р. починається останній етап короткої історії нової буржуазії. В умовах зламу непу і ринкових структур досить швидкими темпами відбуваються процеси ліквідації непманської буржуазії та її експропріації.

Ці процеси супроводжувалися масовим застосуванням адміністративно-репресивних методів.

Гостра хлібзаготівельна криза, що виникла восени 1927 р., як наслідок нееквівалентного обміну між держпромисловістю і сільським господарством, була результатом курсу на форсовану індустріалізацію, що здійснювався вищим політичним керівництвом країни, і наслідком відмови від курсу на економічну рівновагу, що лежав в основі непу¹²². Кризу, що виникла, Сталін та його прибічники з ЦК ВКП(б) оголосили результатом підступів класового ворога — непманів-підприємців і куркулів — і використали обстановку, що створилася, для докорінної зміни політичного курсу та відмови від непу. Надзвичайні заходи, вжиті для ліквідації кризи, були спрямовані насамперед проти приватного сектора економіки і в кінцевому результаті були розраховані на його експропріацію, оскільки саме в ньому Сталін та його оточення вбачали головне зло.

В країні швидко відбувалися процеси екстремалізації суспільного життя, нагнітання атмосфери ненависті і злоби в суспільстві, класової нетерпимості і агресивності¹²³. Серед членів ВКП(б) і частини міських робітників значно посилюються "експропріаторські" настрої¹²⁴. Вже наприкінці лютого 1928 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький був змушений повідомити секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, що "в міській організації" [КП(б)У — Ю. В.] і серед окремих верств робітників чекають міського "розкуркулення", виступають з вимогами ліквідації непу, необхідності висилки буржуазії і т.д."¹²⁵ З лютого 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У постановило посилити політичні репресії проти "контрреволюційних елементів"¹²⁶.

Сприяючи нагнітання атмосфери підозрілості та класової нетерпимості в країні, В. Маяковський, виконуючи соціальне замовлення більшовицького керівництва, вже навесні 1928 р. закликав широкі пролетарські маси до посилення "класової пильності" та пошуку "класового ворога" — "нового буржуя":

*"Хотя буржуй и лицо перекрасил
и пузо не выглядит грузно —
он волк, он враг рабочего класса,
он должен быть понят и узнан".*

І далі:

*"Не тешься, товарищ, мирными днями.
Сдай добродушие в брак.
Товарищи, помните: между нами
орудует классовый враг!"¹²⁷*

В обстановці зламу непу і становлення швидкими темпами наприкінці 20-х рр. радянської моделі тоталітарної держави з її жорсткою директивною планово-розподільною економікою, що функціонувала за допомогою

позаконотмічного примусу, практично не залишалося реальних можливостей для вияву приватнопідприємницької ініціативи. За умов обраного ВКП(б) курсу на ліквідацію ринкових відносин та одержавлення всіх форм власності для існування нової буржуазії вже не було вільної ніші в економічній і соціально-політичній структурі радянського суспільства. Тим самим кінець існування приватного підприємництва, а також нової буржуазії як соціальної верстви, були визначені. Головну роль в процесі ліквідації приватнокапіталістичного сектору відіграли адміністративно-репресивні заходи, що активно доповнювалися економічними методами удушення.

Разом з тим потрібно зазначити, що важливу роль в процесі усунення нової буржуазії з історичної арени зіграв соціально-психологічний чинник. Вище вже зазначалося, що підприємницький дух нової буржуазії, її меркантильний індивідуалізм були глибоко чужими та ворожими більшовицьким догматам та уявленням про соціалізм і тим настроям та очікуванням, які в 20-ті рр. домінували в радянському суспільстві. Не тільки підприємницька економічна функція нової буржуазії, але й самий тип непмана-підприємця — носія підприємницького ("непманського") духу, самостійного господарюючого суб'єкта, відносно автономного у своїй повсякденній економічній діяльності від радянсько-партійної номенклатури — були не тільки не потрібні, але й стали серйозною перешкодою на шляху остаточного утвердження тоталітарної держави радянського типу. Навпаки, тоталітарному суспільству був необхідний інший тип "людського матеріалу" — слухняний виконавець, що проявляє ініціативу та енергію дії тільки за наказом "згори". Названий тип особистості більш за все підходив на роль "гвинтиків" в тоталітарному механізмі управління суспільством. Навпаки, представники нової буржуазії як носії такого ненависного більшовикам "духу капіталізму" та індивідуалістичних тенденцій, як тип самостійної і діяльної особистості були приречені на експропріацію і, в кінцевому рахунку, на викорінювання. Здійснюючи соціальну селекцію на класово-ідеологічній основі, тоталітарний сталінський режим намагався у такий спосіб "розчистити і підготувати" ґрунт для формування "нової людини" — "homo soveticus" — носія принципово іншого типу менталітету, менталітету "гвинтика", з притаманною йому психологією виконавця, здатного без жодних міркувань виконати будь-який наказ "згори".

До сказаного треба додати, що вже за перше десятиріччя радянської влади в умовах дискримінації інституту приватної власності, що підігрівалося неслабнучою антикапіталістичною пропагандою, у свідомості широких верств населення не могли не посилитися антивласницькі та антипідприємницькі настрої, зросла ворожість до "приватновласницького

інстинкту". Цей чинник істотно полегшив державній партії експропріацію власності не тільки нової буржуазії, але й усіх інших недержавних форм власності.

Це був час важких випробувань для непманів та їхніх родин. Податкові органи, ДПУ, а також надзвичайні органи — т.зв. "робітничі бригади" під видом ліквідації податкової заборгованості непманів (нерідко надуманої або штучно нарахованої податківцями) взимку 1929–1930 рр. фактично провели конфіскацію їхніх накопичень. В цей час масовим явищем стали обшуки в будинках непманів, арешти боржників, засудження останніх на різні терміни ув'язнення. Так, у Сталінському окрузі 16 грудня 1929 р. у непманів було проведено 280 обшуків, під час яких арештовано в Сталіно та Чистяківці 41 підприємця, ув'язнено 9 осіб. Деяких з арештованих було засуджено до позбавлення волі або виселено в Наримський край. Ці репресивні заходи справили значний психологічний ефект. "Ця міра [тобто арешти і засудження. — *Ю. В.*], — повідомлялося із Сталінського окрфінвідділу, — мала такий великий вплив на непманів, що в інші дні... з'явилися навіть і ті, що відмовлялися та раніше не платили і вносили значні суми грошей, ліквідували свою заборгованість і просили не передавати їх до суду"¹²⁸. В Одесі проти непманів було порушено 38 кримінальних справ за несплату податків, у 13 осіб конфісковано все майно, а самі боржники позбавлені волі на 1–2 роки. У деяких непманів були вилучені чималі суми. У підприємця Есмонда, що мав податковий борг на 250 руб., було конфісковано цінностей на 38 тис. руб., у Голікова вилучено цінностей на 12 тис. руб. (його борг складав 800 руб.), у Осипова — 11 тис. (борг — 2 тис. руб.)¹²⁹ У Кременчуцькому окрузі податківці в процесі ліквідації заборгованості масово допускали такі дії, коли з боржників знімали навіть верхній одяг, залишаючи людину в самій білизні! Вилучене майно продавали за безцінь¹³⁰

Під час т.зв. "золотої кампанії" (1930 р.) ДПУ УСРР вилучало у колишніх непманів інколи великі накопичення в золотій та іноземній валюті. Так, у торговця-інваліда Голтовського з Харкова було виявлено золотих монет на суму 8 тис. руб., захованих у салі! У іншого харків'янина Л. Аронова (колишній голова комерційного ТВК) при обшуку було знайдено 1800 доларів США, 3 тис. золотих рублів і на 15 тис. руб. діамантів і золотих речей. У одеського підприємця Ткачука було вилучено 4,6 тис. руб., закопаних у землю¹³¹. Одночасно колишні непмани позбавлялися своїх житлових будинків або квартир, що націоналізувались місцевими радами¹³².

В умовах зламу непу і руйнації ринкових інститутів відбувалися процеси розпаду та розпорошення нової буржуазії як певної соціальної стра-ти. Під ударами радянської тоталітарної держави представники непманської буржуазії були змушені припиняти свою діяльність та переходити

до інших видів занять. В середовищі колишніх підприємців відбувалися процеси зворотньої соціальної мобільності, що знаменували пониження їхнього статусу. За даними вибіркового обстеження 1928/29 рр., 7,1% непманів (з числа крамарів) перейшли на службу в усупільнену торгівлю, 1% — на транспорт, 14,3% — у промисловість, 5,1% займалися посередництвом, 0,6% — у сільське господарство, 12,9% вибули за межі округів, 6,8% отримували дохід від домоволодінь. Найбільшу групу (52,2%) становили особи, що приховали свої нові заняття¹³³. Значна частина непманів повернулася до своєї колишньої професії, що передувала заняттю підприємництвом. До 70% осіб, що поступили на службу, розорилися, втративши свій капітал. В деяких районах УСРР підприємці змінювали рід своєї діяльності: торговці мануфактурою та готовим одягом стали кравцями, м'ясоторговці переходили на виробництво ковбас, торговці шкірою та взуттям стали займатися відповідним ремеслом¹³⁴. В районах Полісся колишні крамарі купували коней і займалися перевезенням лісу та земляними роботами. Колишні власники млинів переходили на виробництво крохмалу і патоки тощо¹³⁵. У Харкові колишня крамарка З. Надьожкіна (1930 р.) стала рахівником чавунно-ливарного заводу. Чимало непманів змінили свої професії і стали займатися фізичною працею, набувши соціально більш привабливого в СРСР статусу трудящого. Колишній власник харківської фабрики В. Азімов став робітником заводу "Серп і молот". Крамар Л. Берман "перетворився" на робітника державного велосипедного заводу¹³⁶. Крамар А. Кузбальян, 1903 р. народження, став чистильщиком взуття. Крамар 2 розряду В. Черарін, 1891 р. народження, став працювати чорноробом Харківського Тракторобуду. Власник заводу С. Малкін, 1880 р. народження, змінив професію і став працювати вантажником на залізничній станції, маклер М. Губенко, 1906 р. народження, також перейшов працювати на Тракторобуд і т.д.¹³⁷ Певна частина колишніх непманів перейшла на утримання своїх родичів. Так, крамар Я. Терещенко, 1870 року народження (Харків), перейшов на утримання своїх синів¹³⁸. Крамар Ф. Боглянко, 1858 р. народження, став утриманцем сина¹³⁹. У Києві (1929/30 р.) серед колишніх крамарів таких осіб було 7%, у Полтавському окрузі — понад 5%, у Глухівському окрузі — 6,4%¹⁴⁰.

Значна кількість підприємців (Миколаїв, Харків, Конотоп та ін.) змогла влаштуватися у різні громадські організації — "Друзі дітей", "Геть неписьменність", "Червоний хрест" тощо, передавши їм власні підприємства, а самі стали службовцями на колишніх своїх закладах¹⁴¹. Однак незабаром розпочалися масштабні чистки цих організацій від непманів. При цьому кошти, внесені підприємцями до цих організацій, їм не поверталися¹⁴².

В умовах сталінського "великого перелому" колишні непмани та їх діти повсякденно зазнавали різних утисків, були об'єктом класової дискримінації з боку державних органів, а на побутовому рівні — з боку представників пролетарських верств та люмпен — пролетарських прошарків. Одним з важких випробувань було позбавлення колишніх підприємців виборчих прав, що автоматично перетворювало непманів на ізгоїв суспільства. Місцеві ради (що мали право позбавляти або поновлювати громадян у виборчих правах) часто позбавляли колишніх торговців права голосу. Ось лише декілька прикладів із практики президії Київського окрвиконкому. 7 вересня 1929 р. президія окрвиконкому ухвалила наступне рішення: "на підставі даних, які доводять, що вони [тобто непмани — *Ю. В.*] систематично займаються або займалися баришництвом..." визнати занесення їх до списків позбавлених виборчого права за правильне". Далі йде список з 66 осіб. За баришництво 28 вересня 1929 р. було позбавлено виборчих прав ще 13 осіб. Одночасно президія Київського окрвиконкому, розглянувши клопотання 154 громадян ухвалила рішення "вважати на те, що [ці] громадяни раніше займалися торгівлею та лояльності до радянської влади не довели" і відмовила повернути колишнім крамарям виборчі права. Раніше, 18 вересня, президія окрвиконкому за тією ж формулою відмовила у поновленні виборчих прав ще 45 колишнім крамарям, а ще 98 громадян за вживання у своєму господарстві праці найманих працівників були позбавлені права голосу¹⁴³. В ті роки це була звичайна і повсякденна практика місцевих органів влади, що калічила долі багатьом колишнім непманам¹⁴⁴.

Нелегка доля чекала і дітей непманів, яких офіційна влада вважала прихованим "контрреволюційним резервом". Діти батьків, позбавлених виборчих прав, не мали легальної можливості вступати до середніх і вищих навчальних закладів, поступати на державну службу в держустанови, підприємства і т.д. В цілому в УСРР кількість членів сімей, позбавлених виборчих прав, зросла з 333,7 тис у 1926/27 рр. до 350,4 тис. у 1928/29 р.¹⁴⁵ Тих же дітей непманів, що зуміли обійти класові обмеження та вступити до технікумів та вузів, підстерігали нові випробування. Функціонери партійних, комсомольських і профспілкових організацій, окремі студенти (часто за власною ініціативою) енергійно вишукували вихідців з "соціально-чужих" верств, що були змушені приховуватися під маскою осіб "пролетарського походження". На початку 1929 р. у вузах країни почалася масштабна чистка лав студентства від "соціально-чужих" та ворожих елементів, що пробралися до вишів. Так, в Одесі, в ІНО (інституті народної освіти) був викритий "цілий букет" дітей приватних торговців, куркулів, духівництва, що проникли до вузу під виглядом робітників і батраків. Вони були виключені з інституту¹⁴⁶.

У період чисток радпарату у першу чергу також вичищалися "соціально-чужі елементи". Це стосувалось осіб, що приховали своє справжнє соціальне походження. Було чимало випадків, коли молодих людей, що приховали, що їх батьки (або вони самі) були в роки непу приватними підприємцями, звільняли з роботи.

Прикладів можна навести безліч, оскільки кількість вичищених з радпарату службовців за класовими ознаками обчислювалась десятками тисяч осіб¹⁴⁷. На них чекала нелегка доля, оскільки у відповідності до постанови Наркомпраці СРСР (грудень 1930 р.) управління кадрів (що діяли замість ліквідованих бірж праці) повинні були брати таких осіб на особливий облік. Їх заборонялося приймати на роботу в державні або кооперативні установи. "Вичищених" дозволялося використовувати виключно на масових фізичних роботах: на лісорозробках, лісозаготівлях, сплаві лісу, торфозробках, вантажно-розвантажувальних роботах, на розчистці заметів тощо¹⁴⁸.

Чимала частина колишніх підприємців, не бажаючи подальшого "випробування долі" (за неповними даними таких нараховувалося до 24,5% усього контингенту нової буржуазії), виїхала до інших місцевостей України та СРСР. Ще одна порівняно невелика група колишніх підприємців виїхала з УСРР за кордон, переважно в Америку — США, Канаду, Аргентину, Бразилію і Мексику.

В період "великого перелому", втрачаючи нажите майно, капітали і житло, піддаючись жорстокій соціальній та правовій дискримінації від радянської держави та цькуванню з боку люмпен-пролетарських (і не тільки) верств суспільства, будучи поставлені нерідко на межу виживання, представники нової буржуазії опинились у ситуації, до якої найбільше підходять слова із Святого Письма: "...і тільки марнота сама — кожна людина жива! У темноті лиш ходить людина, клопочеться тільки про марне: громадить вона, та не знає, хто звозити буде оте!" (Пс. 38(39).6,7). В умовах жорстокого натиску радянської тоталітарної держави, руйнації ринкових відносин, нова буржуазія швидко сходила з історичної арени. Питома вага непманської буржуазії у складі населення України скоротилася з 0,7% у 1926/27 рр. до 0,03% у 1931 р. У той же час катастрофічно впала її частка у національному доході. Якщо у 1928 р. на частку капіталістичних елементів міста доводилося 4,5% (по країні — 3,6%) національного прибутку, то у 1932 р. — тільки 0,1%¹⁴⁹. У тому ж трагічному для України 1932 р. приватнопідприємницька діяльність була у законодавчому порядку заборонена під страхом застосування репресивних методів¹⁵⁰. З цього часу саме поняття приватного підприємництва стало набувати у суспільній свідомості переважно рис нігілістичного сприйняття та стійкого негативного відтінку і асоціюватися лише зі спекулятивною діяльністю, прагненням до нестримної наживи.

Отже, наведений матеріал показує, що верства підприємців, процес зародження та становлення якої відбувався упродовж непу, являла собою буржуазію, що якісно відрізнялася від старої дорадянської буржуазії умовами і середовищем свого існування, джерелами комплектування, соціально-професійним складом, суспільно-правовим статусом, менталітетом і соціокультурними нормами підприємницької діяльності та ціннісними орієнтаціями. Зародившись ще в надрах воєнного комунізму, нова буржуазія і в роки непу зберігала на собі глибокий відбиток тієї епохи. В її складі виявилось чимало представників старої буржуазії (переважно з її нижчих шарів), які утворили свого роду соціальне ядро непманської буржуазії. Однак ця ситуація не надто сприяла поліпшенню якісного складу нової буржуазії, підвищенню рівня її цивілізованості та культури підприємницької діяльності й не змогла запобігти процесу депрофесіоналізації підприємницького корпусу, оскільки мав місце розпад "зв'язку часів", урвалися культурно-етичні традиції та не з'явилися "містки" спадкоємності між старою дореволюційною, яка пішла з історичної арени, і новою "непівською", що виникла у 20-ті рр., генераціями буржуазії.

Відродження та розвиток підприємництва нової буржуазії відбувалося в нетипових (у порівнянні із "звичайною" (цивілізованою) ринковою економікою) специфічних умовах радянського режиму, що з самого початку визначило прояв його нецивілізованих форм. У повсякденному житті постійно непманам доводилося стикатися з різного роду проявами дискримінації (особливо на етапі зламу непу), не лише в процесі професійної діяльності, але й на побутовому рівні. У суспільстві до кінця 1920-х рр. так і не утвердилось домінуючого образу непмана, попри всі старання радянсько-партійної пропаганди нав'язати негативний його варіант.

Непманська буржуазія 1920-х — початку 1930-х рр. за своїм кількісним складом була відносно невеликою верствою, найбільш активної в економічному відношенні людності, представники якої, будучи відносно самостійними суб'єктами господарювання, займалися підприємницькою діяльністю в різних сферах і галузях народного господарства України. В економіці непманам належали досить міцні позиції, особливо у сфері торгівлі і посередництва. Представники нової буржуазії були позбавлені політичних прав, що перетворювало їх на людей другого сорту в радянському суспільстві.

Нова буржуазія була багатонаціональною за своїм складом, але українці становили меншість серед її представників. Помітну роль у цьому відігравали специфіка національного менталітету та певні соціокультурні традиції, на формування яких, у кінцевому рахунку, вплинули несприятливі умови розвитку української нації впродовж надто тривалого історичного періоду.

¹ ЗУ УСРР. — 1921. — № 7. — Ст. 193; № 14. — Ст. 389; № 15. — Ст. 425; № 23. — Ст. 650.

² Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 211.

³ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — М.-Л., 1927. — С. 121.

⁴ Мингулин И. Пути развития частного капитала. — М.-Л. 1927. — С. 127.

⁵ Там само. — С. 140. Див. також: Сокольский Л. Рец. на книгу И. Мигулина. Пути развития частного капитала // Вопросы торговли. — 1928. — № 6. — С. 117–119.

⁶ Див.: Демчик Е. В. История частного предпринимательства в России в 1920-е годы: от возрождения к ликвидации// Очерки истории бизнеса: Сб. ст. — СПб., 2001. — С. 88.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 472.

⁸ Стариков А. И. К вопросу о социально-экономической характеристике частника// Вопросы торговли. — 1929. — № 5. — С. 61.

⁹ Державний архів Харківської області (ДАХО) — Ф. Р-871. — Оп. 11. — Спр. 1867. — Арк. 75, 111, 175, 310.

¹⁰ ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 19. — Спр. 53. — Арк. 54; Справочная книга "Весь Харьков" на 1917 г. — Х., 1917. — Стб. 299.

¹¹ ДАХО. — Ф. Р-1381. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 184.

¹² ДАХО. — Ф. Р-1381. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 241.

¹³ Стариков А. И. К социально-экономической характеристике частника// Вопросы торговли. — 1929. — № 15. — С. 61.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 4. — Спр. 1023. — Арк. 84.

¹⁵ Ямковий А. А. До питання про боротьбу з капіталістичними елементами в промисловості (1921–1925 рр.)// Український історичний журнал. — 1963. — № 5. — С. 96; ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 4. — Спр. 1008. — Арк. 1; Оп. 5. — Спр. 1007. — Арк. 109. Дані по Волинській та Харківській губерніях підраховані автором.

¹⁶ Орлов И. Б. Восстановление промышленности// Россия нэповская. — Москва, 2002. — С. 126; Конюс А. А. Аренда национализированных предприятий. Предварительные итоги// Известия ВСНХ РСФСР. — 1922. — № 4. — 12 января. — С. 12.

¹⁷ Державний архів Луганської області (ДАЛО). — Ф. Р-614. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1; Ф. Р.-608. — Оп. 1. — Спр. 520. — Арк. 11, 12, 83.

¹⁸ Адресно-справочная книга "Вся Украина" на 1926/27 год. — Ч. 3. — Х., 1927. — Стб. 72; 202–204.

¹⁹ Сенченко І. Ю. Оповідання. Повісті. Спогади. — К., 1990. — С. 587.

²⁰ Крон Ц. Частная торговля в СССР. — Москва, 1926. — С. 14.

²¹ Меркис. Как нэпманы используют НЭП// Известия рабоче-крестьянской инспекции. — Москва, 1923. — № 6–7. — С. 85, 90.

²² Див.: Сорокин П. Современное состояние России// Новый мир. — 1992. — № 4. — С. 188.

²³ Шульгин В. В. Три столицы. — Москва, 1991. — С. 208–209.

-
- ²⁴ Сорокин П. Современное состояние России// Новый мир. — 1992. — № 4. — С. 197.
- ²⁵ Кон И. Опыт советской национализации// НЭП: взгляд со стороны: СПб.-Москва, 1991. — С. 100.
- ²⁶ Лежнев И. Катушка разматывается// Россия. — 1923. — № 6. — С. 12.
- ²⁷ Кон И. Опыт советской национализации// НЭП: взгляд со стороны: Сб. — Москва, 1991. — С. 99.
- ²⁸ Булдаков В. П. Культурные парадоксы постреволюционного времени// Россия нэповская. — Москва, 2002. — С. 267.
- ²⁹ Орлов И. Б., Лившин А. Я. Социологический анализ "писем во власть" (1917–1927 гг.)// Социологические исследования. — 1999. — № 2. — С. 84.
- ³⁰ Див.: Тринадцатый съезд РКП(б), 23–31 мая 1924 г.: Стеногр. отчет. — Москва, 1924. — С. 106.
- ³¹ Лежнев И. Записи современника. Т. 1. Истоки. — Л., 1934; Шагинян М. В стране коньяка и хлопка// Россия. — 1923. — № 6. — С. 17–18.
- ³² Письма во власть 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. — Т. 1. — Москва, 1998. — С. 491.
- ³³ Див.: ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 20. — Спр. 2314. — Арк. 126.
- ³⁴ Письма во власть 1917–1927. — Т. 1. — С. 572.
- ³⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 44. — К., 1974. — С. 381.
- ³⁶ Гимпельсон Е. Г. Политическая система и НЭП: неадекватность реформы// Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 30.
- ³⁷ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 44. — К., 1974. — С. 382.
- ³⁸ Там само. — Т. 45. — С. 89.
- ³⁹ Гражданский кодекс УССР. — Харьков, 1925. — С. 7.
- ⁴⁰ Там само. — С. 5.
- ⁴¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 44. — К., 1974. — С. 398.
- ⁴² Гражданский кодекс УССР. — Харьков, 1925. — Ст. 20, 54, 53, 58, 416.
- ⁴³ ЗУ УСРР. — 1921. — № 22. — Ст. 621.
- ⁴⁴ Бруцкус Б. О новой экономической политике// ЭКО. — 1989. — № 10. — С. 86; Югов А. Народное хозяйство Советской России и его проблемы// НЭП. Взгляд со стороны: СПб.-Москва, 1991. — С. 301; Кон И. Опыт советской национализации// НЭП. Взгляд со стороны. — С. 99–100.
- ⁴⁵ Кейнс Джон. М. Из России с надеждой// Новое время. — 1990. — № 33. — С. 41.
- ⁴⁶ Керстен Курт. Обновление// Глазами иностранцев. 1917–1932. — Москва, 1932. — С. 198.
- ⁴⁷ Шумпетер И. Теория экономического развития// Исследование предпринимательской прибыли, процента и цикла конъюнктуры. — Москва, 1982. — С. 192.
- ⁴⁸ Правда. — 1921. — 30 сентября.
- ⁴⁹ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 46.

⁵⁰ ДАХО. — Ф. П.-1. — Оп. 1. — Спр. 771. — Арк. 22; Известия Одесского губисполкома и губкома КП(б)У. — 1922. — 5 марта.

⁵¹ Д. Меллори. Очерки "нового быта"// Известия Одесского губисполкома и губкома КП(б)У. — 1922. — 5 марта.

⁵² Адресно-справочная книга "Вся Украина" на 1926/27. — Х., 1927. — Ч. 3. — Стб. 416; Коммунист. — 1922. — 22 июля.

⁵³ Коммунист. — 1922. — 22 июля.

⁵⁴ ДАХО. — Ф. П-10147. — Оп. 4. — Спр. 219. — Арк. 19.; Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в начале НЭПа (1921–1925). — Ч. 2. — С. 198.

⁵⁵ Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України// Більшовик України. — 1927. — № 7–8. — С. 9.

⁵⁶ Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії ... Дис. д.і.н. — С. 226.

⁵⁷ ДАХО. — Ф. П.1. — Оп. 1. — Спр. 521. — Арк. 2.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2 — Оп. 2. — Спр. 316. — Арк. 51.

⁵⁹ ДАПО. — Ф. Р-3872. — Оп. 1. — Спр. 321. — Арк. 22–23, 36.

⁶⁰ Коммунист. — 1921. — 5 июля.

⁶¹ Коммунист. — 1921. — 5 июля.

⁶² Коммунист. — 1921. — 16 июля.

⁶³ ДАХО. — Ф. Р.-194. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 7, 11.

⁶⁴ ДАХО. — Ф. Р.-203. — Оп. 1. — Спр. 2341. — Арк. 94.

⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1803. — Арк. 38.

⁶⁶ Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. — Мюнхен, 1960. — С. 128.

⁶⁷ Сенченко І. Ю. Оповідання. Повісті. Спогади. — К., 1990. — С. 29.

⁶⁸ Торгово-промышленная газета. — 1928. — 16 ноября.

⁶⁹ Торгово-промышленная газета. — 1928. — 16 ноября.

⁷⁰ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева// Вопросы истории. — 1990. № 2. — С. 85.

⁷¹ Кутлер П. Опыт обследования частного капитала// Финансы и народное хозяйство. — 1926. — № 5. — С. 8.

⁷² ДАХО. — Ф. Р.-194. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 7, 11.

⁷³ Вестник профдвижения Украины. — 1926. — № 21–22. — С. 86.

⁷⁴ Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР// Вопросы истории СССР. — 1987. — Вып. 32. — С. 71.

⁷⁵ Див.: Брон С. Г. Частный капитал и товарооборот// Хозяйство Украины. 1925. — № 1–2. — С. 7.; ДАХО. — Ф. Р-194. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 7, 11.

⁷⁶ Коммунист. — 1924. — 3 июня.

⁷⁷ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 березня.

-
- ⁷⁸ Пролетарська правда. — 1929. — 1 жовтня.
- ⁷⁹ Вестник финансов. — 1926. — № 12. — С. 74.
- ⁸⁰ Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине по данным налогового управления НКФ УССР за 1926/27 год. — Харьков, 1929. — С. 73–74.
- ⁸¹ Хорькова Е. П. История предпринимательства и меценатства в России. — Москва, 1998. — С. 416.
- ⁸² Михельс В. Нэпманы и взяточничество// Известия ВЦИК. — 1922. — 30 сентября.
- ⁸³ Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. — Москва, Л., 1927. — С. 127.
- ⁸⁴ ДАХО. — Оп. 18. — Спр. 56. — Арк. 2, 4; ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1207. — Арк. 116, 117.
- ⁸⁵ ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 18. — Спр. 170. — Арк. 4, 16, 18, 27.
- ⁸⁶ ДАЛО. — Ф. Р-1162. — Оп. 1. — Спр. 587. — Арк. 23–31, 46, 97.
- ⁸⁷ Вестник советской юстиции. — 1925. — № 22. — С. 900.
- ⁸⁸ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 21 червня.
- ⁸⁹ Вісті ВУЦВК. — 1926. — 3 лютого.
- ⁹⁰ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 18 липня.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 5. — Спр. 1295. — Арк. 165.
- ⁹² Кульчицкий С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 218.
- ⁹³ Известия ВЦИК. — 1922. — 30 сентября.
- ⁹⁴ Суд и преступность на Украине в 1921/1922 гг.// Статистика Украины № 29. — Х., 1923. — С. 4–6.
- ⁹⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 60. — Спр. 122. — Арк. 14.
- ⁹⁶ Коммунист. — 1923. — 13 декабря.
- ⁹⁷ Пролетарий. — 1924. — 8 апр.; 15 апреля.
- ⁹⁸ Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. — Москва, Л., 1927. — С. 116.
- ⁹⁹ Пролетарий. — 1926. — 27 апреля.
- ¹⁰⁰ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 264.
- ¹⁰¹ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — С. 238; ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 19. — Спр. 95. — Арк. 61, 185.
- ¹⁰² ДАКО. — Ф. Р-631. — Оп. 6. — Спр. 44. — Арк. 8–14.
- ¹⁰³ ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 19. — Спр. 95. — Арк. 185.
- ¹⁰⁴ ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 19. — Спр. 95. — Арк. 61.
- ¹⁰⁵ ДАЛО. — Ф. Р-1162. — Оп. 1. — Спр. 700. — Арк. 1, 6, 7, 35, 77, 78.

-
- ¹⁰⁶ Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. — Москва, 1975. — С. 192.
- ¹⁰⁷ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. — К., Одесса, 1987. — С. 32; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 315. — Арк. 3; Оп. 5. — Спр. 1295. — Арк. 267.
- ¹⁰⁸ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. — К., Одесса, 1987. — С. 32.
- ¹⁰⁹ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. — Х., 2002. — С. 45.
- ¹¹⁰ ДАЛО. — Ф. Р-608. — Оп. 1. — Спр. 520. — Арк. 12.
- ¹¹¹ Вісті ВУЦВК. — 1927. — 21 червня.
- ¹¹² Вісті ВУЦВК. — 1927. — 17 червня.
- ¹¹³ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. — Х., 2002. — С. 50
- ¹¹⁴ Лесков Н. Еврей в России. Несколько замечаний по еврейскому вопросу// Ожог родного очага. — Москва, 1990. — С. 193, 198.
- ¹¹⁵ Бухарин Н. И. Речь на XXIV Ленинградской губпартконференции 26 января 1927 г.// Бухарин Н. И. Путь к социализму. — Новосибирск, 1990. — С. 191–192.
- ¹¹⁶ Иванченко В. Глобализация и общественный менталитет// Вопросы экономики. — 2001. — № 12. — С. 147.
- ¹¹⁷ Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. — К., 1997. — С. 136,
- ¹¹⁸ Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. — К., 1991. — С. 109, 125–127, 131.
- ¹¹⁹ Українські приказки, прислів'я і таке інше/ Уклав М. Номис. — К., 1993. — С. 104.
- ¹²⁰ Багмет А., Дашенко М., Андрущенко К. Збірка українських приказок та прислів'їв. — Полтава, 1929. — С. 94–95.
- ¹²¹ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України ... — С. 55–57.
- ¹²² Кульчицький С. В. Комунізм в Україні. — С. 350.
- ¹²³ Непіпенко Л. Д. Діалектика нормалізації та екстремалізації політичної свідомості і поведінки населення України періоду непу// Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — 2003. — № 603. Історія України. Вип. 6. — С. 137.
- ¹²⁴ Орлов И. Б., Лившин А. Я. Социологический анализ "писем во власть" (1917–1927 годы)// Социологические исследования. — 1999. — № 2. — С. 86.
- ¹²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 33.
- ¹²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 176.
- ¹²⁷ Маяковский В. В. Лицо классового врага// Маяковский В. В. Полн. собр. соч. — Т. 9. — Москва, 1958. — С. 48–49.
- ¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5141. — Арк. 244.
- ¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5141. — Арк. 41, 216.
- ¹³⁰ ДАХО. — Ф. Р-408. — Оп. 7. — Спр. 85. — Арк. 73.

-
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 82.
- ¹³² Див.: Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії... Дис. д.і.н. — С. 371–373.
- ¹³³ Сігал Б. Приватний капітал на шляху ліквідації// Більшовик України. — 1930. — № 7. — С. 69–70.
- ¹³⁴ Корнгольд Б. Пути ухода частного капитала села// Финансы и народное хозяйство. — 1928. — № 26/86. — С. 16–17.
- ¹³⁵ Там же. — С. 17.
- ¹³⁶ ДАХО. — Ф. Р.408. — Оп. 4. — Спр. 2300. — Арк. 10, 54, 67.
- ¹³⁷ ДАХО. — Ф. Р.-408. — Оп. 4. — Спр. 2299. — Арк. 4,8; — Спр. 2301. — Арк. 113, 80, 67.
- ¹³⁸ ДАХО. — Ф. Р.-408. — Оп. 4. — Спр. 2301. — Арк. 63.
- ¹³⁹ ДАХО. — Ф. Р.-408. — Оп. 4. — Спр. 2300. — Арк. 10.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 6970. — Арк. 2, 9, 53, 10, 91.
- ¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 5. — Спр. 1259. — Арк. 159–160; Корохов Л. Пути ухода частного капитала// Финансы и народное хозяйство. — 1929. — № 34 (146). — С. 18–19.
- ¹⁴² ЗУ УСРР. — 1931. — № 15. — Ст. 130.
- ¹⁴³ ДАХО. — Ф. Р-845. — Оп. 3. — Спр. 2836. — Арк. 64, 65, 66., 107, 108–109, 78.
- ¹⁴⁴ Див.: ДАХО. — Ф. Р-408. — Оп. 4. — Спр. 1266. — Арк. 39, 46. — Спр. 69. — Арк. 200, 213, 249 і т.д.
- ¹⁴⁵ Мінаєв С. В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад. 1928–1929 рр. — Х., 1929. — С. 35–37.
- ¹⁴⁶ Правда. — 1929. — 9 января.
- ¹⁴⁷ Див.: Чистка советского аппарата. К XVI съезду ВКП(б). — Москва, 1930, — С. 22–23; Основные итоги работы правительства УСРР за 1929 и 1930 годы. К районным съездам Советов 1931 г. — Х., 1931. — С. 99.
- ¹⁴⁸ Вісті народного комісаріату праці УСРР. — 1931. — № 2. — 30 січня. — С. 13.
- ¹⁴⁹ Більшовик. — 1932. — № 20. — С. 99; Дубровін В. Основні проблеми соціалістичної репродукції й класової боротьби в світі ухвал XVII партконференції// Більшовик України. — 1932. — № 5–6. — С. 41.
- ¹⁵⁰ СЗ СССР. — 1932. — № 65. — Ст. 375; ЗУ УСРР. — 1932. — № 34–35. — Ст. 216.

Наукове видання

**З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО
ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

**НАРИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ
(1921–1928 рр.)**

**Колективна монографія в 2-х частинах
Частина 2**

Верстка та оригінал-макет *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 23.03.2010 р. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 23,7. Обл. вид. арк. 31,2.
Наклад 300 прим. Зам. 03. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4.